

72

GUJARATI GRAMMAR.

गुजराती व्याकरण.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गूजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ५७२

वर्गांक

पुस्तकनं नाम गूजराती २२११५२५५

विषय न-

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ

ચાથી અષ્ટિ

રચનાર

જેસેફ વાનસામરન ટેલર.

A GRAMMAR OF THE GUJARATI LANGUAGE:

FOURTH EDITION:

BY THE REV

JOSEPH VAN SOMEREN TAYLOR, B. A.

સુરત;

એરિશ મિશન છાપખાનામાં છંપાયું.

૧૯૦૩.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૫૭૨
૭-

સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરેલું છે.

•ભાષાંતર કરવાનો અધિકાર સ્વાધીન રાખ્યો છે.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથકર્તાએ એવું લખેલું હતું કે આ વ્યાકરણ સંપૂર્ણ નથી ; વળી, કેટલાક અવકાશ અગણે તે બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થશે. એ વચ્ચેનું પૂરું કરવા માટે તેણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યું છે ; કંઈ કંઈ પુનરક્તિ તથા અતિશયોક્તિ મંત્રડેલી છે, કંઈ કંઈ સંક્ષેપે લખાયેલી વાતોની વિસ્તાર કરેલો છે, કંઈ કંઈ સંદેહ ભાંગીને અર્થ સ્પષ્ટ કરેલો છે, કંઈ કંઈ ભૂલ શોધીને નવા વિચારો દર્શાવ્યા છે. તે પણ ઘણાંક વિષયોમાં હજી વ્યાકરણ અધુરું રહ્યું છે, કેમકે સુધારવા સારૂ યથાસ્થિત અવકાશ ન મળ્યો. શોધકર્તા અર્ધુ થયું ન થયું એટલામાં શરીરાસુખાકારીથી બંધ રાખવું પડ્યું, માટે કેટલાંક વિચારો ભખી શકાયા નહિ. વાક્યવિન્યાસના ભાગમાં કેટલીએક વાતો કહાડી નાખેલી, તેને સ્થળે બીજી રચવાનો હેતુ હતો, તે પણ ઘટ નું શક્યો. છંદવિન્યાસના ભાગમાં ધારણાપૂર્વક ન્યૂનાધિક કંઈજ થયું નહિ ; પણ આ વિષય સંબંધી અભિપ્રાય ચિંતા નથી, કારણ કે ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાંક પિંખળ છે.

કોઈને અધુરો ગ્રંથ છપાવવો સારો ન લાગે, પરંતુ શરીરના દુઃખ આગળ નિરૂપાય છે. થોડા દિવસમાં વિલાયત જવાનો ઠરાવ છે. આ પ્રભુની કૃપાથી સુખાકારી થાય તો શોધના કામમાં ફરી વળીશું ; કદાચિત ત્રીજી આવૃત્તિનો ખપ પડે તો તેમાં ધારેલા વિચાર જણાવવામાં આવશે. પરંતુ ભવિષ્યનો ખિરોસો નથી, એક દિવસમાં શુંજ થવાનું તે કોણ કહી શકે, માટે સ્વદેશ જતા પહેલાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને ચરણે આ બીજી આવૃત્તિ મૂકીએ છીએ ; અને આશા છે, કે પહેલી કરતાં આ બીજી આવૃત્તિ ઉપયોગી થશે.*

ગ્રંથકર્તાએ પોતાના દેશી મિત્રોને પહેલી આવૃત્તિની પ્રતો પહોંચાડતાં વિનંતી કરી હતી કે આમાં જે ભૂલો હોય તે જણાવશો તો મોટો આભાર માનીશું. આ ઉપરથી કેટલાંક મિત્રભાવના હેતુથી કોઈ કોઈ ભેદ દેખાડ્યા છે. એમનો ઉપકાર આનંદથી માન્ય કરિયે છીએ. તેઓમાં કવિરાય દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનું નામ મુખ્ય છે ; આ સૂત્ર કવિએ સારા સારા વિચાર જણાવ્યા છે, અને વાંચનારના અર્થમાં સારું કર્યું છે.

* વાંચનારની આજ્ઞા મારી સૂચના આપિયે છીએ કે બેઠું આવૃત્તિને મેળવી જોતાં અંક ૨૭, ૪૯, ૬૮, ૧૦૭ થી ૧૨૧ સુધી, ૨૨૨ થી ૨૫૬ સુધી, ૩૧૮ થી ૩૨૨ સુધી, ઉપસર્ગ વિષે ૩૩૯ થી ૩૪૧ સુધી, પ્રત્યયો વિષે ૩૪૪, અને સમાસ વિષે ૩૫૪ થી ૩૬૬ સુધી જાણવું.

કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓએ આ પુસ્તકને આશ્રય આપી એનો બહુ પ્રસાર કર્યો છે. આ આશ્રયની આશા પૂર્વે ન હતી. એમનો ઉપકાર ગ્રંથકર્તા આર્થિક માન્ય કરે છે.

સાંખ્યવામાં આવ્યું છે કે નિશાળના વિદ્યાર્થીઓમાં શાદ થાય છે; કેટલાક કહે છે કે 'આ વ્યાકરણથી અમે સંસ્કૃતમાં મરીગયા.' એમની સાથે ગ્રંથકાર નમ્રતાથી પ્રતિવાદ કરે છે, કે ગુજરાતી તપાસી જન્મભક્ષ્યા સંસ્કૃતની પુત્રી છે, પોતાની માતા સાથે એનો કેવા સંબંધ તે ન જાણે તે, એના ખરા રસનો સ્વાદ નહિજ આખવાના, અને તેના અધિકારની ખરી સત્તા ન સંખજવાના; કવિની ઉચ્ચ કલ્પનાને અર્થ કેટલી મધુર વાણી, વક્તાની મનોહર ભાષાને અર્થ કેટલા અનંકારના ભંડાર, તત્ત્વવેદાને અર્થ કેટલી સૂક્ષ્મભેદની સંજ્ઞા, ધર્મબોધકના ઉપદેશને અર્થ સત્યસૂચક અસત્યવર્જક કેટલા વચનો, રાજ્યનિયમસ્થાપકને અર્થ કેટલાં વ્યવહારીક પદો, ઇતિહાસ લેખકને અર્થ કેટલી સર્વવાચક સામગ્રી, નાટકમાં રંજક, મિત્રાચારમાં મિષ્ટ, વ્યાપારમાં ઉપયોગી, ધરમસં-પાળખાળા-ભાષણ, ઇત્યાદિ વિવિધ વક્તવ્ય ગુજરાતીમાં કયા કયા પ્રકારનું છે, તે મૂળ ભાષા સાથેના ખરા સંબંધના જ્ઞાન વિના કેમ સમજશો? "સંસ્કૃતમાં મરીગયા!" ના, ખરું કહો તે સંસ્કૃતમાં સજીવન થવાના, નવો અવતાર લેવાના, અને સૂક્ષ્મ જનોની સાથે સજીવ ભાષાને સુજશવર્ધક વ્યાપાર ચલાવવાના.

ગુજરાતી ભાષાનું ખરું વ્યાકરણ જોઈએ તેવું હજી થયું નથી આ વ્યાકરણના કર્તાએ પોતાના અલ્પ સામર્થ્ય પ્રમાણે કેવળ દિશા દેખાડેલી છે: કોઈ દેશી પડિત નવું વ્યાકરણ રચીને ભાષાને તેજી કરે એવી આશા તે રાખે છે.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ વ્યાકરણની બીજી આવૃત્તિ નિહલ્યા પછી એના ગ્રંથકર્તા મારા વલાલા તથા મનિતા પિતાજી, સ્વર્ગવાસી થયા માટે આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં એમણે કરેલો સુધારો કે વધારો જણાશે નહિ, અને તેથી બેહુ આવૃત્તિ સરખાવતાં કંઈ પણ ફેર ભાગ્યેજ માલુમ પાશે. એટલુંજ માત્ર વાચનારને જણાવવું જોઈએ કે એ ત્રણ આગત વિષે ટુંકી ટીકા કરવાની જરૂર હોવાથી થોડાં વાક્યો મેં ઉમેર્યાં છે, પણ એવાં વાક્યો અસલ લખાણથી પૃથક રહે માટે પૃષ્ઠને છેડે કોણાકાર કૌસમા છાપેલાં છે.

सांक्षिप्यं.

विषय.	पृ.सं.
व्याकरण शास्त्रं.	१-२
,, साधारण, सन्वय, असाधारण	३-७
,, ना. भाग	८
अक्षरविन्यास	९
अक्षरनी संख्या	१०
स्वर, लघु, गुङ्	१२-१४
,, सवर्ण, असवर्ण	१५
,, गुण, वृद्धि	१६
व्यंजन, संध्या	१७-२०
,, स्थान	२१-२२
,, प्राण	२३
व्यंजन, रूप, अंतर, उच्चार.	२४
,, धोषाधोष	२५
अ अनुसंगी. संयुक्त स्वरयिन्द	२६-२७
व्यंजनयिन्द. अनुरवार. विसर्ग	२८-३०
अक्षर कौष्टिक	३१
संधि	३२
जोडाक्षर	३३-३४
परस्परणु ग्रीका	३५-३७
शब्दविन्यास	३८
शब्द, शुद्ध अपभ्रंश	३९-४१
,, ना वर्ग	४२-४४
नाम	४५-४६
,, सत्त्ववाचक	४७
,, विशेष, सामान्य भाववाचक	४८-४९
,, गुणवाचक	५०
,, वृत्ति (लिंग)	५२-६३
,, उदाहरण	६४-६८
,, वचन	६९-७७

विषय.	पृ.सं.
नामनी विभक्ति ...	७८-८०
,, नुं-रूपाभ्यान्	८१-८२
,, गुणवाचक	५०-८८-८९
,, ,, रूपाभ्यान्	९१
पाठी = विशेषण	९२
विविध विशेषण	९३
सर्वनाम	९४
,, पुत्रपुत्राद्यक-तत्पदापेक्षक	९६-९७
,, प्रश्नार्थ-स्वार्थ	९८-९९
,, दर्शक-अनिश्चित	१०१-१०२
,, रूपाभ्यान्	१०३-१०६
भाषाना विकार	१०७
,, नामना प्रत्यय—	
प्रथमा एक वचन	१०८
,, ,, ,, अनेक वचन.	१०९
,, द्वितीया	११०
,, तृतीया	१११
,, चतुर्थी	११२
,, पंचमी	११३
,, षष्ठी	११४-११५
,, सप्तमी	११६
,, अष्टमि	११७
सर्वनामना विकार	११८-१२१
क्रियापद—सिद्ध, साधित	१२२-१२३
,, वर्ण	१२४
,, भूग, क्रे धातु	१२६-१२७
,, वर्ण-सुद्धर्मक, अकर्मक,	
उभय	१२८-१३४
,, भावकर्तृक	१३६

વિષય.	પાંડક.
આદ્ય, અંત્ય, ક્રિપાંત, પ્રાયય,	
આગમ, પ્રકૃતિ	૧૩૫
ક્રિયાપદના ભેદ	૧૩૮-૧૪૧
,, કોટક	૧૪૫-૧૫૪
,, ના અર્થ કે વાચ	૧૫૫-૧૫૬
,, ના કાળ, શુદ્ધ	૧૫૭
,, ,, મિશ્ર	૧૫૯-૧૬૦
,, ના વચન	૧૬૧
,, ના પુરુષ	૧૬૩
,, નું કોટક	૧૬૪
,, ની કૃદંત	૧૬૫
,, ના શુદ્ધ પ્રત્યયનું કોટક	૧૭૩
,, નું રૂપાખ્યાન-ચડ.	૧૭૪
,, ,, હો	૧૭૫
,, મિશ્રરૂપો	૧૭૬
,, કર્તરિ, કર્મણિ	૧૭૭
,, નિષેધાર્થ	૧૭૮
,, જ્ઞેષઝે	૧૮૦
,, સંયુક્ત	૧૮૧
,, કર્તરિ, કર્મણિ, ક્રિયાનાથ	૧૮૪
,, ભૂતકાલે કર્તરિ	૧૮૮
,, ના મૂળ તથા પ્રત્યયમાં	
વિકાર	૨૨૨-૨૫૬
મધ્યમ શબ્દ	૨૫૭
ક્રિયાવિશેષણ	૨૬૦-૨૭૭
સંયોજક	૨૭૮
નામયોગી	૨૭૯-૨૯૩
વિભક્તિ અને નામયોગીમાં	
સંબંધ	૨૯૪
વાક્યયોગી	૩૧૮-૩૨૭
કેવળ પ્રયોગી	૩૨૮-૩૩૪
પરચુરણ વિષયો	૩૩૫

વિષય.	પાંડક.
ઉપસંગી	૩૩૭
પૂર્વગ, ઉપસર્ગ	૩૩૮-૩૩૯
,, ધતર, સંસ્કૃત	૩૪૧
,, ,, હિદુસ્થાની	૩૪૨
અનુગ	૩૪૩
પ્રત્યય, કૃદંત-તદ્વિતાંત	૩૪૪
સમાસ	૩૪૫
,, દ્વંદ્વ	૩૪૭
,, તત્પુરુષ	૩૫૨
,, કર્મધારય	૩૫૬
,, ઠિચુ	૩૬૨
,, મધ્યમપદલોપી	૩૬૩
,, અવ્યયીભાવ	૩૬૪
,, યલુટ્રીહિ	૩૬૫
,, સંયુક્ત કે મિશ્ર	૩૬૬
,, નું કોટક	૫૧૬ ૧૫૫
વાક્યાવિન્યાસ	વાક્ય ૩૬૭
વિશેષ્ય—વિશેષક	૩૬૮
મૂળિક—વધારેલું	૩૭૦
શુદ્ધ, અત્યલ્પ અનત્યલ્પ	૩૭૫
સંયુક્ત	૩૭૬
સાન્વય	૩૭૭
ઉદાહરણ	૩૭૮
મુખ્યવાક્ય—ઉપવાક્ય.	૩૭૯
સહગત કે સગત	૩૮૦
શબ્દાનુક્રમ	૩૮૧-૩૮૨
અન્વય	૩૮૩
અનેક વિશેષણ	૩૮૪
,, વિશેષ્ય	૩૮૫
સર્વનામ	૩૮૬
ક્રિયાપદ	૩૮૭ ૩૮૯

વિષય.	ખંડક.	વિષય.	ખંડક.
સંયુક્તવાક્ય	૪૦૦	ગુરુરેખા	૫૪૧.
માનાર્થશબ્દ	૪૧૦-૪૧૧	લઘુરેખા	૫૪૩
ક્રિયાવિશેષણ	૪૧૨	પ્રશ્નાદિ	૫૪૪-૫૫૫
સામાસિક નામ	૪૧૩	હંદવિન્યાસ	૫૫૬
એ=તૃતીયા—સમ્પ્રમાણ	૪૧૫	પ્રયત્ન	૫૫૭-૫૬૧
નામની સાથે તત્પદાપેક્ષક	૪૧૬	અવધારણુ	૫૫૭*
છાં—ત્યાં ધ૦	૪૧૭	હંદ-તુક	૫૬૨.
જથામાં જ્ઞતિ	૪૧૮	પાદ-યતિ	૫૬૩
પ્રશ્નાર્થ	૪૧૯	પ્રાસાનુપ્રાસ	૫૬૪
આધેકાર.	૪૨૦	મિત્રાક્ષર-ઝડ-યમક	૫૬૭
કર્તા=પ્રથમા	૪૨૧	ચોક	૫૬૮
કર્મ=દ્વિતીયા	૪૨૭-૪૩૬	લાટાનુપ્રાસ	૫૬૯
કરુણુ=તૃતીયા	૪૩૭-૪૪૬	ગણ ઉપગણુ	૫૭૦
સંપ્રદાન=ચતુર્થી	૪૪૭-૪૬૦	પિંગળ	૫૭૧
અંપ્રદાન=પંચમી	૪૬૧-૪૬૫	માત્રા-અક્ષર હંદ	૫૭૨
અધિકરણુ=સમ્પ્રમાણ	૪૬૬-૪૮૧	કોષ્ટક-માત્રાહંદ	૫૭૪ ૨૧૫
સંબંધ=પાઠી	૪૮૨-૪૯૩	કોષ્ટક-અક્ષરહંદ	,, ૨૧૮
સંબોધન	૪૯૪	ઉપગ્રંથ ભાષાની ઉત્પત્તિ	,, ૨૨૨
ક્રિયાપદ	૪૯૬-૫૦૯	શેમીયભાષા	,, ૨૨૩
ક્રિયાવિશેષણ	૫૧૦	આર્યભાષા	,, ૨૨૩
વાક્યયોગી	૫૧૧	વેદ રચાયા ત્યારે ભરત- ખંડમાં અક્ષરજ્ઞાન ન હતું, ...	,, ૨૨૫
વિરામચિન્હ	૫૧૩	ભાષામાં વિકાર... ..	,, ૨૨૬
લઘુવિરામ	૫૧૭-૫૩૪	વિકારનાં કારણુ... ..	૫૭૪ ૨૨૭-૨૨૮
ગુરુ-વૃદ્ધિવિરામ	૫૩૫-૫૩૯	ગુજરાતીમાં ભેળ.	,, ૨૨૯-૨૩૦
અત્યવિરામ	૫૪૦	ગુજરાતી પૂરી કે અધુરી, ...	,, ૨૩૧-૨૩૨

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ

૧. પ્રશ્ન. વ્યાકરણ જ્ઞાને કહિયે ?

ઉત્તર. ભાષાના નિયમ વિષે જે શાસ્ત્ર, તેને વ્યાકરણ કહિયે.

૨. માણસના મનના વિવિધ વિચાર અને મનોભાવ લોક એક ખીજાને જણાવવા કરીને જણાવે છે, તેને ભાષા કહિયે. ભાષા બોલેલી અથવા લખેલી હોય છે. બોલતાં, લખતાં, લોક નિયમ પાળીને બોલે છે અને લખે છે ખરા, તેા પણ આ નિયમ કેવા કેવા છે, એ તો બધા લોક કહી જણાવી શકતા નથી. વિવેકી વિદ્વાનો એ વિષે શોધ કરીને કેટલાંએક સૂત્રો બાંધી શિખવતા આજ્યા છે. એ ઉપરથી જે વિદ્યા ઉત્પન્ન થઇ, તેને વ્યાકરણવિદ્યા કહિયે છિયે; અને જે શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તેને વ્યાકરણશાસ્ત્ર* કહિયે છિયે.

૩. પ્ર. વ્યાકરણના કેટલા પ્રકાર હોય છે ?

ઉ. ત્રણ પ્રકાર ; એટલે—સાધારણ, સાન્વય, અને અસાધારણ વ્યાકરણ.

૪. પ્ર. સાધારણ વ્યાકરણ તે કેવું ?

ઉ. જે નિયમો બધી ભાષાઓને સામાન્ય છે, તે વિષેના શાસ્ત્રને સાધારણ વ્યાકરણ કહિયે.

*વ્યાકરણ, આ શબ્દની ગોઠવણીમાં બે ઉપસર્ગ અને એક કૃદંત આવે છે. વિ વિશેષપણાનો, અને આ મર્યાદાનો અર્થ દેખાડનાર ઉપસર્ગ છે; કરણ કૃ ધાતુનું એક કૃદંતરૂપ છે. એમાં વળી ભાષા, અથવા શબ્દ, આ બોલના અર્થ અર્થાહાર્ય છે. માટે “વ્યાકરણ,” આ શબ્દ વાપરતાં, આટલું બધું જાણવું, કે શબ્દના અથવા ભાષાના નિયમ કેવા કેવા છે, તે વિષે વિશેષ મર્યાદા શોધી ઠરાવી દેખાડનાર શાસ્ત્ર. સંસ્કૃતમાં એનું વર્ણન એવું કરેલું છે; વ્યાક્રિયને શબ્દાઃ અનેનંતિ વ્યાકરણ. અર્થ :—જેણે કરીને શબ્દો ઉપજાવિયે તે વ્યાકરણ. એથી અધિક પણ કંઈ સમજવું, એટલે, વાક્યના શબ્દો પોતામાં જે પરસ્પર સંબંધ રાખે છે તે દેખાડનાર શાસ્ત્ર.

શાસ્ત્ર (શાસ્, મર્મ,—અંતર્ભાવ જણાવવો ; ત્ર, યંત્ર-સાધન, એ અર્થ દર્શક મત્યય), જેણે કરીને મર્મ ઇ. સિદ્ધ થાય છે તે.

૬. પ્ર. સાન્વય વ્યાકરણ તે કેવું ?

ઉ. વિવિધ ભાષાઓમાં જે ભિન્નાભિન્નતા દેખાય છે, તેના નિયમ વિષેના શાસ્ત્રને સાન્વય વ્યાકરણ કહિયે.

૬. સર્વે ભાષાઓમાં, વિષયપદ, ક્રિયાપદ, વિશેષ્ય, વિશેષણ, ઇત્યાદિના સંબંધથી વાક્ય થાય છે. એના મર્મે વિષે જે ઉંડો શોધ થયો છે, તે સાધારણ વ્યાકરણમાં જણાવેલો છે ; પણ ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, ફારશી, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગ્રીક, લાટીન, ગોથિક, ઇથ્રેજી, ફ્રેન્ચ, હેબ્રી, અરબી, ઇત્યાદિક પ્રાચીન આર્યોચીન ભાષાઓમાં, જે મળતાપણું અને જૂદાપણું છે, તે જણી જણાવવાને અર્થે શોધ કરતાં જે વિદ્યા ઉત્પન્ન થઇ, તેનું શાસ્ત્ર સાન્વય વ્યાકરણ છે.

૭. પ્ર. અસાધારણ વ્યાકરણ તે કેવું ?

ઉ. જેમાં એકજ ભાષાના નિયમો જણાવેલા છે તેને અસાધારણ વ્યાકરણ કહિયે. ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, એવી પ્રત્યેક ભાષાનું વ્યાકરણ, તે અસાધારણ છે.

ભાષાના ભેદ વિષે.

૮. પ્ર. પ્રત્યેક ભાષામાં કેટલા ભેદ ગણેલા છે ?

ઉ. પ્રત્યેક ભાષામાં, અક્ષર, શબ્દ, તથા વાક્ય, એ ત્રણ છે ; અને કોઇ વૈયાકરણો પદનો એક એવો ભેદ ગણે છે. ભાષામાં એવું છે, માટે વ્યાકરણમાં એમને મળતા ભાગ કર્યા છે ; એટલે—(૧) અક્ષરવિન્યાસ ; (૨) શબ્દવિન્યાસ, શબ્દસાધન, અથવા પદસંજન ; (૩) વાક્યવિન્યાસ અથવા વાક્યરચના ; અને કાવ્ય મેળવિયે તો, (૪) પદબંધ.

અક્ષરવિન્યાસ વિષે.

૯. પ્ર. અક્ષરવિન્યાસના ભાગમાં જ્ઞાનું વર્ણન આવે છે ?

ઉ. અક્ષરવિન્યાસના ભાગમાં અક્ષરના સ્થાનાદિનું વર્ણન આવે છે.

અક્ષર ; આપણા વાણીસ્થાન, એટલે કંઠ, જાળુ, મૂઝા, હોઠ, દાંત, ઇત્યાદિયે કરીને આપણે ધણાં જુદાં જુદાં, ટુંકાં ટુંકાં, મૂળ ઉચ્ચારણો કરી શકિયે છિયે ; આ ઉચ્ચારણોના અક્ષર થાય છે. મહોડે કરીને જે ઉચ્ચારણો થાય છે

તેઓ કાને કરીને સંભળાય છે ; પણ એમને આંખે કરીને બેઠ સમજી શકીયે માટે પત્રાદિક ઉપર લખાય એવાં કેટલાંએક ચિન્હો ઠરાવેલાં છે ; આ લખેલાં ચિન્હોને પણ અક્ષર કહે છે. અક્ષરને વર્ણ પણ કહે છે.*

આપણા ધાણીસ્થાનથી (અથવા વર્ણસ્થાનથી) અતિ ઘણાં ઉચ્ચારણો થઈ શકે છે, પણ તેઓ બધાં પ્રત્યેક માપાના કામમાં લીધેલાં નથી—ઘણાંખરાં વપરાયા વિના રહી જાય છે. ધળી, બધી ભાષાઓમાં તેને તેજ ઉચ્ચારણો કામમાં લીધેલાં નથી ; કેટલાંએક ઉચ્ચારણો ગુજરાતીમાં વપરાય છે, પણ ઈંગ્રેજીમાં વપરાતાં નથી, અને ઈંગ્રેજીમાં ઘણાંએક આલે છે જે ગુજરાતીમાં ચાલતાં નથી.

વિન્યાસ (વિ, નિ, વિશેષાર્થદર્શક ઉપસર્ગો ; અસ, લેવું—આવવું—પ્રગટ થવું. વિન્વસ્ ઠેકાણે લઘ આવવું—વર્ગે વર્ગ કરી દેખાડવું—વિચારથી ગોઠવવું), વિચારયુક્ત ગોઠવણી ; વળી, જે જગ્યામાં એવી ગોઠવણી કરી દેખાડેલી છે તે માટે અક્ષરવિન્યાસ = અક્ષરની વિચારયુક્ત ગોઠવણી, અને વ્યાકરણના બે ખંડમાં એ કરી દેખાડેલી છે તે.

૧૦. પ્ર. ગુજરાતીમાં કેટલા અક્ષર વપરાય છે ?

ઉ. સંસ્કૃતમાં એકાવન અક્ષર છે, જ મેળવિયે તો, બાહન થાય છે ; એટલે, અ આ ઈ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ ઌ ઌ એ ઐ ઓ ઔ અં અઃ—

ક ખ ગ ઘ ઙ, ચ છ જ ઝ ઞ, ટ ઠ ડ ઢ ણ, ત થ દ ઢ ન, પ ફ બ ભ મ, ય ર લ વ, શ ષ સ, હ, ળ, (ક્ષ ણ). પણ એઓમાંના ઋ, ઌ, ઋ, ઌ, ગુજરાતીમાં વપરાતા નથી ; ઙ, ઞ, ધોડાજ વપરાય છે ; ક્ષ, ણ, જોડાક્ષર છે ; અં, અઃ એ સ્વરની આગળ અનુસ્વાર તથા વિસર્ગ છે. આ નવને નહિ ગણિયે તો ગુજરાતીની સાધારણ ત્રિપિના મૂળાક્ષર ૪૩ થાય છે. સંસ્કૃતમાં નહિ વપરાયલો એક અક્ષર, ઈંગ્રેજી ઈસાદિ પરભાષાના શબ્દો લખવાં સાર, ઞ, એવો કરીને વાપરે છે.

૧૧. પ્ર. અક્ષરોના વિભાગો કિયે પ્રકારે કરેલા છે ?

ઉ. અક્ષરોના બે મુખ્ય વિભાગ છે, એટલે, સ્વરનો એક વિભાગ અને વ્યંજનનો બીજો.

* અક્ષર (અક્ષ વ્યાપવું, ઘર પ્રત્યય), વ્યાપક, ભાષામાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું તે.—વર્ણ (વૃ ઢાંકવું. વર્ણ રંગાવવું) રંગિત કરેલું ઈ. ઉચ્ચારી દેખાડેલો, તે અક્ષર ; લખી દેખાડેલો, તે વર્ણ. એવો ભેદ રાખિયે તો આલે ?

સ્વર વિષે.

૧૨. પ્ર. "સ્વર કોને કહિયે ?"

ઉ. ઉચ્ચારને લેવાવલ્લ* જેના પ્રત્યેકનું ઉચ્ચારણ એકનેએકજ પ્રકારનું, અથવા સરખી રીતે, થાય છે તેને સ્વર કહિયે.

૧૩. પ્ર. ગુજરાતીમાં કેટલા સ્વર છે ?

ઉ. જેઓ મૂળ સ્વર કહેવાય છે, તેઓ ત્રણ છે; એટલે અ, ઈ, ઉ; એઓ ટુંકા ઉચ્ચારના છે, અને હ્રસ્વ કે લઘુ* કહેવાય છે. એમના પ્રત્યેકનો ઉચ્ચાર લાંબો કર્યાથી ખીજા ત્રણ થાય છે; એટલે—આ, ઈ, ઊ; એઓ દીર્ઘ કે ગુરૂ કહેવાય છે. વળી સંધિસ્વર (જે સ્વરના મળ્યાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે) ચાર છે, એટલે એ, ઐ, ઓ, ઔ; એમનું વર્ણન સંધિપ્રકરણમાં જોવું જોઈયે (૩૨-૧.અ, આ.)

૩ હ્રસ્વ, ૩ દીર્ઘ, અને ૪ સંધિસ્વર મળીને ૧૦ સ્વર થાય છે; પણ ઋ, ઌ હ્રસ્વ સ્વર પણ ગુજરાતીમાં ચાલે છે, માટે ગુજરાતીમાં સ્વરોની સંખ્યા ૧૧ થાય છે.

૧૪. હ્રસ્વ સ્વર ખોલતાં થોડોજ કાળ થાય છે, માટે તેઓ અકેકજ માત્રાના ગણાય છે.* દીર્ઘ સ્વર ખોલતાં હ્રસ્વ કરતાં બમણો કાળ થાય છે, માટે એઓ બંને માત્રાના ગણાય છે. સંધિસ્વર બંને સ્વરના હોય છે, માટે એઓ પણ દીર્ઘ અને બંને માત્રાના છે.—રોતાં, ગાતાં, ખોલાવતાં, પોકારતાં, સ્વરનો ઉચ્ચાર બહુ લાંબો થાય છે, તે ત્રણ અથવા અધિક માત્રાનો ગણેલો છે; એને પ્લુત કહે છે. પ્લુતને લખી દેખાડવાની રીતિ નથી.

સવર્ણ અસવર્ણ વિષે.

૧૫. અક્ષર સવર્ણ અને અસવર્ણ કહેવાય છે. જે અક્ષરો એકજ વર્ણસ્થાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ સવર્ણ છે; અને જેઓ જૂદા જૂદા સ્થાનથી થાય છે તેઓ અસવર્ણ. અ અને આ સવર્ણ છે, કેમકે તેઓ બેહુ કંઠસ્થાની છે†; ઇ ઈ સવર્ણ, કેમકે બેહુ તાલુસ્થાની છે; ઉ, ઊ સવર્ણ

* માત્રા (મા, માપવું; ત્ર શસ્ત્રાર્થ પ્રત્યય), માપ, ભરણ, એક માત્રા=એક માપ.

† [કેટલાએક વૈયાકરણનો મત એવો છે કે અ અને આ કોઈપણ અંશુક વર્ણસ્થાનની સાથે સંબંધ રાખતા નથી. કોઈ વિશેષ સ્થાનથી થએલો ગુણ આ બે સ્વરમાં માલુમ પડતો નથી. See Whitney's Sanskrit Grammar: § 20; and M. Müller's Science of Language: II. 130].

છે, કેમકે બેહુ ઓખઠસ્થાની છે; પણ અ, ઈ, ઉ, અસવર્ણ છે, કેમકે એક કંઠ, બીજો તાળુ, તે ત્રીજો ઓખઠસ્થાની છે.

એ, ઐ કંઠતાલુસ્થાની છે, કેમકે કંઠ અને તાલુ, આ બેહુ સ્થાનથી તેઓ થાય છે; ઓ, ઔ કંઠોખઠસ્થાની, કેમકે કંઠ અને હોઠ આ બેહુથી થાય છે. તોય પણ, કોષ વૈયાકરણોં એ ઐને ઇ ઈતા સવર્ણુઃ અને ઓ ઐને ઉ ઊના સવર્ણુ ગણે છે; કેમકે એ ઐમાં તાલુનું યળ, અને ઓ ઐમાં હોઠનું યળ વિશેષ છે; વળી, ગુણ અને વૃદ્ધિમાં ઇનો એ ઐ, અને ઊનો ઓ ઐ થાય છે. ઇ ઈ સવર્ણુ અંતઃસ્થ ય, અને ઉ ઊનો સવર્ણુ વ છે, મટે, સંધિકાર્યમાં ઇ થી ય, અને ઉ થી વ ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૨-૧. ઇ, ઉ.)

ઋ, આ સ્વર મૂર્દ્ધન્ય અથવા મૂર્દ્ધસ્થાની છે; એનો સવર્ણુ અંતઃસ્થ ર છે,

ગુણ તથા વૃદ્ધિ વિષે.

૧૬. શબ્દનો અર્થ વિકાર થતાં, સંસ્કૃતમાં બહુધા, અને ગુજરાતીમાં કોષુ વેળા, રંરૂંખદલાય છે. એને સ્વરનાં વૃદ્ધિ તથા ગુણરૂપ કહે છે. વિષ્ણુનું વૈષ્ણુન, અને શિવનું શૈવ; યુધનું બૈધ, બૈદ્ધ, થાય છે. મૂળ સ્વરનાં ગુણ અને વૃદ્ધિરૂપ તે કેવાં, એ નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જણાવિયે છિયે.

મૂળરૂપ.	ગુણરૂપ.	વૃદ્ધિરૂપ.
અ.	અ	આ.
ઇ.	એ	ઐ.
ઉ.	ઑ	ઔ.
ઋ.	અર	આર.

વ્યંજન વિષે.

૧૭. પ્ર. વ્યંજન કોને કહિયે ?

ઉ. જે વર્ણનો ઉચ્ચાર સ્વર વિના થતો નથી, તેને વ્યંજન કહિયે.

વ્યંજન એટલે (ત્રિ વિશેષપણાનો અર્થ દેખાડનાર ઉપસર્ગ, અંજૂ દેખાવું), સ્વરે કરીને જે જાણ્યામાં આવે છે તે.*

* કોઈ, વળી, એનો અર્થ એવો કરે છે. વ્યંજનનો અર્થ વ્યંગ : ને સમાન કરીને કહે છે, કે ખોડેલું એવું સમજવું. “ મટે, જે અક્ષર વ્યંજન કહેવાય છે તેઓ “ ખોડેલા છે, એટલે એમનો એક ભાગ પડતો મૂકેલો છે, અને જેમ ખોડા “ માણસનો સ્વભાવ એવો હોય છે, કે તે બીજાને આધારે—કોઈનો ટેકો “ લઈને—ચાલે છે, તેમ વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર બીજા અક્ષરને આધારે—સ્વરોનો “ ટેકો લઈને—થાય છે.”

૧૮. પ્ર. ગુજરાતીમાં કેટલા ધ્વંજન છે?

ઉ. મૂળ ભાષા સંસ્કૃતમાં ૩૩ ધ્વંજન ગણેલા છે, એમની સાથે ૭ મેળવ્યાથી ૩૪ થાય છે.

૧૯. ખીજા બે અક્ષર, એટલે, ક્ષ અને જ્ઞ, સાધારણે લખાય છે, અને એમને કોઈ ગુજરાતી મૂળાક્ષરોમાં ગણે છે; પણ તેઓ બ્લેડાક્ષર છે,—ક અને ષ મળીને ક્ષ, જ અને ઝા મળીને જ્ઞ થાય છે.

૨૦. ડ અને ઙ ગુજરાતીમાં સાધારણે અપરાતા નથી ખરા, અને ક્ષણાખરા લોક એમને ગુજરાતી અક્ષરોમાં ગણવા ઇચ્છતા નથી; તોય પણ, તેમનો ખરા ઉચ્ચાર ભાષામાં છે, અને કોઈ પ્રસંગમાં તેમને લખિયે નહિ તો શબ્દનો ઉચ્ચાર શુદ્ધ થતો નથી; જેમકે, દિડ્-મૂઠ, દિડ્-માત્ર, વાડ્-મય, ઇં.

૨૧. પ્ર. આ ચોત્રીસ ધ્વંજનના કોઈ વિભાગ કરેલા છે ?

ઉ. છે; એટલે—

કંઠસ્થાનથી થનારા પાંચ કવર્ગીય;—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ.

તાલુસ્થાનથી થનારા પાંચ ચવર્ગીય;—ચ, છ, જ, ઝ, ઞ.

મૂર્દ્ધાથી થનારા પાંચ ટવર્ગીય;—ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ.

દંતસ્થાનથી થનારા પાંચ તવર્ગીય;—ત, થ, દ, ધ, ન.

હોઠથી થનારા પાંચ પવર્ગીય;—પ, ફ, બ, ભ, મ.

અ. ૨૫ તો સવર્ગીય, એટલે વર્ગવાળા, કહેવાય છે.

બાકીના નવ અવર્ગીય કહેવાય છે, જેમકે તેઓ ઉપરના વર્ગમાં ગણેલા નથી. તોય પણ સ્થાનોમાં લાવવાને કરિયે તો લવાય : કંઠ્યમાં, હ; તાલવ્યમાં, ય, શ; મૂર્દ્ધન્યમાં, ર, ષ, ળ; દંત્યમાં, લ, સ; અને દંતોષ્ઠ્ય, વ.

૨૨. કંઠસ્થાનથી ઉત્પન્ન થનારા, કંઠ્ય અથવા કંઠસ્થાની; તાલુસ્થાનથી, તાલવ્ય કે તાલુસ્થાની; મૂર્દ્ધાથી, મૂર્દ્ધન્ય કે મૂર્દ્ધસ્થાની; દંતસ્થાનથી, દંત્ય કે દંતસ્થાની; અને હોઠથી થનારા, ઓષ્ઠ્ય કે ઓષ્ઠસ્થાની કહેવાય છે.

અદ્યપ્રાણી, મહાપ્રાણી, તથા અનુનાસિક અક્ષર વિષે.

૨૩. પ્ર. અદ્યપ્રાણી, મહાપ્રાણી, તથા અનુનાસિક અક્ષર ક્રિયા ?

ઉ. જેમનો ઉચ્ચાર કરતાં થોડો શ્વાસ જોઈયે તેઓ અદ્યપ્રાણી, જેમને વાસ્તે વધારે શ્વાસ જોઈયે તેઓ મહાપ્રાણી, અને જેમનો ઉચ્ચાર નાક સ્થલથી થાય છે તેઓ અનુનાસિક અક્ષર કહેવાય છે.

અટપપ્રાણી—ક, ચ, ટ, ત, પ ; ગ, જ, ડ, દ, બ ; ય, ર, લ, વ, ળ.

મહાપ્રાણી—ખ, છ, ઠ, થ, ફ ; ઘ, ઝ, ઢ, ઘ, બ ; શ, ષ, સ, હ.

અનુનાસિક—ડ, ઙ, ણ, ન, મ.

સ્પર્શ, અંતઃસ્થ, તથા ઊષ્મન્ કે ઊષ્મા વિષે.

૨૪. ક ધી મં સુધી પચીસુ સવર્ગીય જો છે, તેઓ સ્પર્શ કહેવાય છે ; કેમકે તેમનો ઉચ્ચાર ધરાં, વર્ણસ્થાનનો સ્પર્શ પૂરી રીતિએ થાય છે.

ય, ર, લ, વ, ળ, અંતઃસ્થ (અંતર મધ્ય ; સ્થ રહેનાર,) વચગાળે રહેનાર, કે રહી જનાર, કહેવાય છે ; કેમકે સ્પર્શ થયા વિના, વર્ણસ્થાનને અંતરે, કે વચ્ચે ભાગે, તેમનો ઉચ્ચાર થાય છે. અંતઃસ્થ ઉચ્ચારમાં વ્યંજનનું કંઠ, અને સ્વરનું કંઠ લક્ષણ દેખાય, માટે કોઈ વૈયાકરણો એમને અર્ધસ્વર, અને કોઈ અર્ધવ્યંજન કહે.

શ, ષ, સ, હ, ઊષ્મન્, કે ઊષ્મા (ઉષ્, તપવું, -જેસમાં આવવું), કહેવાય છે. કેમકે તેઓમાં મહાપ્રાણીનો જોસ, અને સર્પના સુસ્વાટ જેવો સાદ છે.

ઘોષ અને અઘોષ વિષે.

૨૬. પ્ર. અક્ષરો કોઈ ઘોષ, અને કોઈ અઘોષ કહેવાય છે એનું કારણ શું ?

ઉ. છાતી પર દાખ રાખ્યા વિના જે અક્ષરનો ઉચ્ચાર થાય છે તે અઘોષ, અને દાખ રાખેથી જે થાય છે તે ઘોષ છે.*

ઘોષ = સાદ, આ જાતિના ઉચ્ચારમાં છાતીનો સાદ વધારે છે ; અઘોષ = સાદ રહિત, એમાં જાતિનો સાદ નથી. (કોઈ વૈયાકરણો એનું વર્ણન એવું કરે છે :— “ઘાતુપાત્રમાં ઢકોરો મારતાં જેવો રણકારો થાય, તેવો ઉચ્ચાર ઘોષનો ; કાષ્ટપાત્રમાં ટકોરો મારતાં જેવો રણકારો થાય, તેવો ઉચ્ચાર અઘોષનો છે.”)

વળી, ઘોષને સંવાર અને અઘોષને વિવાર કહે છે. વિવાર (વિ, વિશેષપણાનો અર્થ દેખાડનાર ઉપસર્ગ, વાર લેવું), ખુલ્લો-પહોળો. છાતીમાંથી જે દારે કરીને શ્વાસ નિકળે છે, તેને ખુલ્લો, કે પહોળો, રાખીને વર્ણસ્થાનથી ઉચ્ચાર કરિયે, તો વિવાર (અઘોષ) ઉચ્ચાર થાય છે. સંવાર (સં, સાથે ; વાંર, લેવું,) સાથે કરી લીધેલો-સંકડાવેલો. શ્વાસદ્વારને સંકડાવીને વર્ણસ્થાનથી ઉચ્ચાર કરિયે તો સંવાર (ઘોષ) ઉચ્ચાર થાય છે.

* [ઘોષ અઘોષમાં ફેર છે તે આ પરથી જણાય છે ; ઘોષ કહેવાયતા અક્ષરનો ઉચ્ચાર ધતાં ધાંટીમાં સાદ થાય છે, પણ અઘોષ અક્ષરનો ઉચ્ચાર ધતાં ધાંટીનો સાદ છેજ નહિ]

વળી, ઘોષને કોમળ, અને અઘોષને કઠોર, પણ કહે છે.

અઘોષાં ક, ચ, ટ, ત, પ ; ખ, છ, ઠ, થ, ફ ; શ, ષ, સ. ૧૩.

ઘોષ. ગ, જ, ડ, ટ, બ ; ધ, ઝ, ઢ, ઘ, બઃ ; ડઃ, ઝઃ, જ, ન, મ ; ય, ર, લ, વ, હ, ળ. ૨૧. ઘોષાક્ષરમાં બધા સ્વર પણ ગણેલા છે.*

અ અનુષંગી, તથા સ્વરોનાં સંયુક્ત ચિન્હો વિષે.

૨૬. પ્ર. અ અનુષંગી જે કહેવાય છે તેનું આપણે શું સમજવું ?

ઉ. મૂળાક્ષરના પાઠમાં વ્યંજનનાં નામ લેતાં જે સ્વરનો ઉચ્ચાર થાય છે તે અ છે. અને અ અનુષંગી (અનુ, સાથે; સંગમિ, મળેલો) કહે છે. વ્યંજનોની સાથે તે એ રીતે મળેલો છે, માટે જેમ ખીજ સ્વરોને વ્યારતે સંયુક્તચિન્હો છે તેમ અ તે વાસ્તે નથી. (૩૪).

૩૭. પ્ર. બીજા સ્વરોનાં સંયુક્તચિન્હો તેઓ કેવાં ?

ઉ. જ્યારે અ નહિ, પણ ખીજે કોઈ સ્વર વ્યંજનની સાથે મોલવે હોય, ત્યારે વ્યંજનની જોડે આખો સ્વર લખતા નથી, પણ સ્વરનો કોઈ ભાગ લખને, વ્યંજનના આકારની સાથે સહેલી રીતે મેળવી લખાય એવાં ચિન્હો કરે છે. લખતાં આ ચિન્હો વ્યંજનની સાથે સંયુક્ત કરેલાં (મેળવેલાં) છે, માટે તેમને સ્વરોનાં સંયુક્તચિન્હો કહિયે છિયે. આ સંયુક્તચિન્હોના આકાર તથા તેમનાં નામ નિચેના કોષ્ટકમાં લખિયે છિયે.

સ્વર. સંયુક્તચિન્હ. નામ ઇત્યાદિ.

અ. — વ્યંજનના અક્ષરમાંજ મળેલો હોય છે — અ અનુષંગી.

આ. ૧ કાનો = કર્ણ, એટલે કાન ; કાનની પેઠે અક્ષરની બાજુએ રહે છે માટે.

ઈ. ૧ પાંચ કુંડાળી ; ખરૂં નામ પાછ કુંડાળી. પહેલાં, અક્ષરને માથે કેવળ કુંડાળી કરીને, ઇ, ઈ દેખાડતા ; જેમકે કિ = કિ, કી. પછી હસ્વ દીર્ઘનો ભેદ દેખાડતાં, વ્યંજનાક્ષરને ડાબે અંગે (એમ કે) કુંડાળી કરી હસ્વ, અને જમણે અંગે (એમ કિ) કરી દીર્ઘ દેખાડતા. એમાં, અધિક સ્પષ્ટતાને અર્થે, હસ્વને માટે ડાબી બાજુએ, અને દીર્ઘને માટે જમણી બાજુએ, કાનાનો ઉમેરો કર્યો. હસ્વતાદર્શક કુંડાળી

* [અઘોષમાં વિસર્ગ અને ઘોષમાં અનુસ્વાર આવી જાય છે.]

વ્યંજન.-અનુસ્વાર.

૯

- વ્યંજનની પાછલી ગમ આવી માટે તેનું નામ પાછ, એટલે પાછલી કુંડાળી, એવું પડ્યું; અને દીર્ઘતા દર્શકનું નામ—
૧. અનુ—અન્યુ. અનુ નામ અગિયું, એટલે આગલું; કેમકે એનું કુંડળ અક્ષરની આગળ આવે છે.
૭. વયડુ—વરડુ. (વળડુ—અક્ષરની નીચે વળેલું કે વાળી દીધેલું?). કાઠીયાવાડમાં, લોટે.
૭. નેત્ર, એટલે મૂળ; અક્ષરની નીચે ઝાડનાં મૂળ જેવું દેખાય માટે. કાઠીયાવાડમાં, વદે (વધે હશે).
- ઋ. ઋકાર.
- એ. માત્રા, એટલે માપ. પહેલાં, બધા સ્વરનું સાધારણ નામ માત્રા હતું; પછી, એ, ઐ, ઔ, ઐ કરતાં, અક્ષરને માથે જે ચિન્હ લાગે છે તેનુંજ આ નામ રહ્યું.
- ઐ. બે માત્રા.
- ઔ. કાનો માત્રા.
- ઐ. કાનો બે માત્રા.

એમને વ્યંજનની સાથે મેળવતાં નીચે પ્રમાણે લખાય છે:—

ક કા કિ કી કુ કૂ કૃ કે કૈ કો કૌ, ઇં.

કૂ = રૂ અને જી = જી; લખવાની ત્વરાથી થયેલાં રૂપો.

ટીકા. સ્વરના સંયુક્ત ચિન્હથી એવું બને છે, કે જે વ્યંજનની સાથે તે આવે, તેનો અનુપંગી અ ઉડી જાય છે; પછી, વ્યંજનની સાથે ખીજો સ્વર વળગીને એક નવો અક્ષર ઉપજે છે; ક + િ, તે કૂ + અ + ઇ, એવું તો નહિ, પણ કૂ + ઇ = કી; માટે કા, કી, કુ, ઇં, અકેક એકજ અક્ષર છે.

વ્યંજનચિન્હ, અનુસ્વાર, તથા વિસર્ગ વિષે.

૨૮. પ્ર. વ્યંજનચિન્હ શાને કહિયે ?

ઉ. કોઈ અક્ષરમાંથી અ અનુપંગીનો ભાગ કરવો હોય, અને તેને છેડે કોઈ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરવો નહિ એવું દેખાડવાનું હોય, તો તેને ખોડિયે-છિયે, એટલે નીચે એવું (~) કરિયે છિયે; એને વ્યંજનચિન્હ કહિયે છિયે; જેમકે, ક્, —ગ્, —ધ્. આ ચિન્હને હલ્, અને વિરામચિન્હ, એવી પણ સંજ્ઞા આપેલી છે.

૨૯. પ્ર. અનુસ્વાર જ્ઞાને કહિયે ?

ઉ. પાંચ અનુનાસિક અક્ષર જે કહેવાય છે, તેમનાં પૂરાં રૂપને ઠેકાણે વપરાયેલું જે લઘુચિન્હ તેને અનુસ્વાર કહિયે છે. અનુસ્વારને મિંદુ (મિંદુ) પણ કહે છે, અને (•) એવું કરીને લખે છે.

(અ) અનુનાસિક અક્ષરને પૂરાં લખવાનો ક્ષમ મટાડવાને અર્થે અનુસ્વારની યુક્તિ કરેલી છે. માટે જેમ અનુનાસિક અક્ષરનાં પાંચ સ્થાન છે તેમજ અનુસ્વારનાં પણ છે; જેમકે,—

કંઠ્ય;—	અડ્ઠ	ને ઠેકાણે	અંક,	અને	અડ્ઠ	ને ઠેકાણે	અંગ.
તાલવ્ય;—	પચ્ચ	...	પંચ,	...	અઞ્ઞ	...	અંઞ્ઞ.
મૂર્ધન્ય;—	કણ્ઠ	...	કંઠ,	...	અણ્ઠ	...	અંઠ.
દંત્ય;—	દન્ત	...	દંત,	...	અન્ધ	...	અંધ.
ઓષ્ઠ્ય;—	કમ્પ	...	કંપ,	...	કુમ્ભ	...	કુંભ.

જે અક્ષરની સાથે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર થાય છે, તે અક્ષરના વર્ગના અનુનાસિકને ઠેકાણે તે વપરાય છે. પણ વંશ, અંશ, માંસ, કંસ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અનુસ્વાર કંઠ્ય અનુનાસિક અક્ષર (ડ) ના ઉચ્ચાર ઉપર લગારેક આવેલો જણાય છે. (૩૨, ૩).

(ઇ) શબ્દના છેલ્લા અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર આવે તો, કંઠાદિક વર્ણસ્થાનનો કંઠ નિશ્ચય દેખાયા વિના, ઉચ્ચાર કેવળ અનુનાસિક રણુકારા જેવો છે; જેમકે—સાંઠ્ઠ, ખોટું, કંઈ, ખોલું છું. કોઈના ધાર્યામાં છે કે જ્યાં એવો ઉચ્ચાર થાય છે સાંજ માથે મિંદુ લખવું; ખીજા ઠેકાણામાં ડ, ઞ, ણ, ન, મ, લખવા; પણ આ રીતિ સાધારણે ચાલી નહિ.

૩૦. પ્ર. વિસર્ગ જ્ઞાને કહિયે ?

ઉ. જ્યારે હરકોઈ સ્વરને છેડે હકાર જેવો થડકવાળો ઉચ્ચાર કરવાનો હોય, ત્યારે તે દેખાડવા સાંઠ્ઠ પૂર્વ સ્વરની જોડે બે મિંદાં (:) એવાં કરીને લખિયે છે; જેમકે, અંતઃકરણ, દુઃખ, અઃ, ણિઃ, અંતઃસ્થ, પ્રાતઃ.

વિસર્ગ (વિ—સૂજ્ઞ ફેંકી દેવું) ફેંકી દીધેલું; જાણે મહોડેથી વાયુ કે ઉચ્ચાર ફેંકી દીધો હોય, તેમ સાંભળવામાં આવે તે.

૩૧. ઉપર કહેલા વિષયોનો સારાંશ નીચેના કોષ્ટકમાં સંક્ષેપથી આપેલો છે.

અક્ષરોનું કોષ્ટક.

	વ્યંજન.					સ્વર.			
	વર્ગીય.		અવર્ગીય.						
	અધોપ.	ધોપ.	ધોપ.	અધોપ.	ધોપ.	સંધિસ્વર			
કંઠ્ય.	અહપપ્રાણી	મહાપ્રાણી	અહપપ્રાણી	મહાપ્રાણી	અનુનાસિક	ઃ	ઃ	ઃ	અ આ
તાલવ્ય.	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ય	શ	ષ	ઈ
મૂર્ધન્ય.	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ર	ળ	વ	ઋ ઋ*
દંત્ય.	ત	થ	દ	ધ	ન	લ	સ	હ	હ
ઓષ્ઠ્ય.	પ	ફ	બ	ભ	મ	વ*	ઉ	ઊ	ઐ ઐ*

* વ દંત્યોષ્ઠ્ય; એ, ઐ કંઠતાલવ્ય; ઓ, ઐ કંઠ્યોષ્ઠ્ય છે. ઋ, ઌ, ઋ, ઌ, ગુજરાતીમાં વપરાતા નથી.

ક—મ શુદ્ધસ્પર્ષ; ય, ર, લ, વ, ળ, અન્તઃસ્થ; શ, ષ, સ, હ, ઊભા; અં સ્વરની આગળ અનુસ્વાર, ને અઃ વિસર્ગ છે.

સંધિપ્રકરણ.

૩૨. પ્ર. વર્ણનું સંધિકાર્ય ક્યારે થાય છે ?

ઉ. જ્યારે જૂદા જૂદા બે વર્ણ એવા સાથે આવે, કે તેમનો ઉચ્ચાર મળી ગયાથી કોઈ નવો વર્ણ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેમનો સંધિ † થયો કહેવાય છે. સ્વર, વિસર્ગ, અનુસ્વાર, વ્યંજન, એઓનું સંધિકાર્ય થાય છે.

† સંધિ; (સ, સાથે; ભિ, રાખવું-ધરવું) સાથે રાખવું, સાધવું, સાંધવું.

૧. સ્વરસંધિ. જ્યારે એક શબ્દને છેડે સ્વર આવે, અને તેની આગળ બીજા શબ્દને આરંભે સ્વર હોય, 'તો તેઓ બેહુ મળી જાય છે; જેમકે, પરમ, અર્થ શબ્દને છેડે, અર્થ આવે છે, એની બેહુ અર્થ, આ શબ્દ આવે, તો પહેલા શબ્દના અંત્યસ્વરની સાથે બીજા શબ્દનો આદિસ્વર મળ્યાથી આ થાય છે; માટે, પરમ+અર્થ= પરમાર્થ.

અ) અ આની સાથે સવર્ણસ્વર (અ, આ) આવે, તો સંધિમાં આ થાય છે; જો કોઈ અસવર્ણસ્વર (ઇ, ઈ, ઉ, ઊ) અથવા સંધિસ્વર (એ, ઐ, ઔ, ઝૌ) આવે, તો સંધિકાર્યમાં સંધિસ્વર આવે છે; અને જો ઋ આવે, તો સંધિમાં અર્ ટેખાય છે; જેમકે—

અ+અ = આ પરમ-અર્થ, પરમાર્થ. જોડ-અક્ષર. જોડાક્ષર.

આ = આ દેવ-આલય, દેવાલય. સત્ય-આધાર, સત્યાધાર. ગોળ-આકાર, ગોળાકાર.

ઇ = એ ઇશ્વર-ઇચ્છા, ઇશ્વરેચ્છા. હિત-ઇચ્છુ, હિતેચ્છુ.

ઈ = એ પરમ-ઈશ, પરમેશ રામ-ઈશ્વર, રામેશ્વર.

ઉ = ઝો સૂર્ય-ઉદય, સૂર્યોદય. જ્ઞાન-ઉદય, જ્ઞાનોદય. દક્ષિણ-ઉત્તર, દક્ષિણોત્તર. અન્ન-ઉદક, અન્નોદક.

ઊ = ઝો નવ-ઊઠા, નવોઠા.

ઋ = અર્ દેવ-ઋષિ, દેવર્ષિ.

ૠ = ઝૈ એક-એક, એકેક.

ૡ = ઝૈ પરમ-ૠશ્વર્ય, પરમૠશ્વર્ય.

ૢ = ઝૌ ગુણ-ૢધ, ગુણૢધ.

ૣ = ઝૌ પરમ-ૣધ, પરમૣધ.

આ) આ + અ = આ વિદ્યા-અર્થી, વિદ્યાર્થી

આ = આ વિદ્યા-આલય, વિદ્યાલય.

ઇ = એ મહા-ઈંદ, મહૈંદ.

ઈ = એ મહા-ઈંશ, મહૈંશ.

ઉ = ઝો ગંગા-ઉદક, ગંગોદક.

ઊ = ઝો ગંગા-ઊર્ભિ, ગંગોર્ભિ.

ઋ = અર્ મહા-ઋષિ, મહર્ષિ.

ૠ = ઝૈ ગંગા-ૠકતા, ગંગૠકતા.

ૡ = ઝૈ મહા-ૡશ્વર્ય, મહૡશ્વર્ય.

ૢ = ઝૌ ગંગા-ૢધ, ગંગૌધ.

ૣ = ઝૌ મહા-ૣધ, મહૌધ.

ઈ) ઈ ઈની સાથે અસવર્ણ સ્વર આવે તો સંધિકાર્યમાં અંતઃસ્થ ય, સવર્ણ આવે તો દીર્ઘ ઈ ઉત્પન્ન થાય છે:—

- ઈ + અ = ય મરિ-અંત, પર્યંત. ઐત્રિ-અંત, અત્યંત. પ્રતિ-અય, પ્રત્યય.
 અવિ-અય, અવ્યય. પ્રતિ-અક્ષ, પ્રત્યક્ષ, [અધ્યાહાર.
 ,, ,, આ = યા ઈત-આદિ, ઈત્યાદિ. વિ-અકુલ, ય્યાકુલ. અધિ-આહાર,
 ,, ,, ઈ = ઈં અતિ-ઈશ્વર, અતીશ્વર. અતિ-ઈત, અતીત. વિ-ઈત,
 ,, ,, ઈ = ઈં કવિ-ઈશ, કવીશ. અતિ-ઈર્ષા, અતીર્ષા. [ધીત (વીત્યું).
 ,, ,, ઉ = યુ મતિ-ઉત્તર, પ્રત્યુત્તર. મતિ-ઉપકાર, પ્રત્યુપકાર. અતિ-ઉકિત,
 ,, ,, ઊ = યુ નિ-ઊન, ન્યુન. [અત્યુક્તિ.
 ,, ,, ઋ = યુ યુવતિ-ઋણ, યુવત્યુત.
 ,, ,, એ = યે પ્રતિ-એક, પ્રત્યેક.
 ,, ,, ઐ = યૈ અતિ-ઐશ્વર્ય, અત્યૈશ્વર્ય.
 ,, ,, ઓ = યો પ્રીહિ-ઓષ, પ્રીહોષ (ડાંગરનો ઢગલો).
 ,, ,, ઔ = યૌ અતિ-ઔદાર્ય, અત્યૌદાર્ય. અતિ-ઔત્સુક્ય, અત્યૌત્સુક્ય.

દીર્ઘ ઈ નું સંધિકાર્ય હ્રસ્વ ઈ ની પેઠેજ થાય છે.

ઉ) ઉ ઊ ની સાથે અસવર્ણ સ્વર આવે તો સંધિકાર્યમાં અંતઃસ્થ વ, અને સવર્ણ સ્વર આવે તો દીર્ઘ ઊ, ઉત્પન્ન થાય છે:—

- ઉ + અ = વ અનુ-અય, અન્વય. સાનુ-અય, સાન્વય. બહુ-અર્થ, બહુર્થ,
 મનુ-અંતર, મન્વંતર.
 ,, ,, આ = વા અનુ-આહાર્ય, અન્વાહાર્ય. (માસિક શ્રાદ્ધ). મનુ-આદિ,
 મન્વાદિ. લઘુ-આકાર, લઘ્વાકાર. મનુ-આખ્યાન,
 મન્વાખ્યાન.
 ,, ,, ઈ = વિ અનુ-ઈત, અન્વિત. બહુ-ઈશ્વર, બહુશ્વર.
 ,, ,, ઈ = વી બહુ-ઈશ્વર, બહુશ્વર.
 ,, ,, ઉ = ઊ બહુ-ઉકિત, બહુકિત ભાનુ-ઉદય, ભાનુદય.
 ,, ,, ઊ = ઊ સિંધુ-ઊર્મિ, સિંધૂર્મિ.
 ,, ,, ઋ = વૃ મનુ-ઋષિ, મન્વૃષિ.
 ,, ,, એ = વે અનુ-એષણ, અન્વેષણ (શોધ).
 ,, ,, ઐ = વૈ બહુ-ઐશ્વર્ય, બહુશ્વર્ય.
 ,, ,, ઓ = વો બહુ-ઓષ, બહુશ્વર્ય.
 ,, ,, ઔ = વૌ બહુ-ઔષધી, બહુશ્વર્ય.

દીર્ઘ ઊ નું સંધિકાર્ય હ્રસ્વ ઊ ની પેઠેજ થાય છે.

ઋ) ઋ ની સાથે સવર્ણ સ્વર આવે તો તેમના સંધિમાં ઋ, અસવર્ણ સ્વર આવે, તો ર ઉત્પન્ન થાય છે. ઋ બદલાયા વિના પણ રહે છે.

ઋ = ર પિતૃ + ઋર્થ = પિતૃર્થ.

ઋ = રા પિતૃ, આધાર = પિત્રાધાર.

ઋ = રિ પિતૃ, ઋચ્છા = પિત્રિચ્છા.

ઋ = રી પિતૃ, ઋર્ષા = પિત્રીર્ષા.

ઋ = રૂ પિતૃ, ઋપાય = પિત્રુપાય.

ઋ = રૂ પિતૃ, ઋર્ણા = પિત્રૂર્ણા.

ઋ = ઋ પિતૃ, ઋર્ણ = પિત્રૂર્ણ.

ઋ = રૈ પિતૃ, ઋર્થ્ય = પિત્રૈર્થ્ય.

ઋ = રૈ પિતૃ, ઋર્થ્ય = પિત્રૈર્થ્ય.

એ) સંધિસ્વર એ ઐ ની સાથે બીજો કોઈ સ્વર કે સંધિસ્વર આવે, તો એ નો અય, અને ઐ નો આય થાય છે; પછી ય ની સાથે બીજા સ્વર મળે. ગુજરાતીમાં એ સંધિકાર્ય ચાલતું નથી; સંસ્કૃતમાં થયા પછી ગુજરાતીમાં વપરાયલા શબ્દોમાં દેખાય; જેમકે એ + અન = અયન, નૈ + અક = નાયક, ધ.

ઓ) સંધિસ્વર ઓ ઔ ની સાથે બીજો કોઈ સ્વર કે સંધિસ્વર આવે, તો ઓ નો અવ્ અને ઔ નો આવ્ થાય છે. સાધારણ ગુજરાતીમાં એ સંધિકાર્ય ચાલતું નથી, પણ સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા શબ્દોમાં દેખાય છે; જેમકે, ગો + ઇશ્વર = ગવીશ્વર, નૌ + ઇક = નાવિક, પૌ + અક = પાવક.

૨. વિસર્ગસંધિ. := ર, આગલા શબ્દનો આઘાક્ષર સ્વર હોય તો; જેમકે, નિ:નો નિરૂ; નિર્થ, નિરાધાર, નિરીચ્છા, નિરીર્ષા, નિરૂપાય, નિરૂત્તર, નિરૂભ (છાનું), નિરૂષધ.

:= રૂ આગલા શબ્દનો આઘાક્ષર ઘોષ હોય તો; જેમકે—નિર્ગત, નિર્ઘાત, નિર્ઘલ, નિર્ઝરણ, નિર્ઘય, નિર્ઘન, નિર્ઘલ, નિર્ઘય, નિર્ઘુય, નિર્ઘલ, નિર્ઘૂત, નિર્ઘુક્તિ, નિર્ઘજ, નિર્ઘિકાર, નિર્ઘસ્ત.

:= શ, આગળ અ આવે તો; નિશ્ચય, નિશ્ચલ, નિશ્ચિત, નિશ્ચક.

:= શ, આગળ શ આવે તો; નિશ્વાસ, જ્યોતિશશાસ્ત્ર, નિશંક, નિશક્ત, નિશબ્દ, નિશેષ. પણ કોઈ વેળા વિસર્ગ એમને એમજ રહે છે; જ્યોતિશશાસ્ત્ર, નિશ્વાસ.

ઃ = ષ, આગળ ક, ખ, પ, ફ, ટ, ઠ, આવે તો; નિષ્કપટ, નિષ્કલંક, નિષ્કાર્ય, નિષ્કારણ, નિષ્પાપ, નિષ્પુત્ર, નિષ્ફલ. પણ કોઈ વેળા વિસર્ગ રહે છે; જેમકે, દુઃખ, અંતઃકરણ, ઇં.

: = સ, આગળ ત, થ, સ, (દંત્ય અધોષ), આવે તો; નિસ્તેજ, નિસ્સત, નિસ્સંશય. કોઈ વેળા, ક આવે, તે અંતઃ = સ્; નમઃ કાર = નમસ્કાર.

: = ઓ, : ની પૂર્વે અ, અને આગળ ઘોષાક્ષર આવે તો; મનઃ ગત = મનોગત; એમજ, મનોભાવ, મનોયત્ન, મનોરથ, મનોરમ, મનોહર.

૩. અનુસ્વારસંધિ. અનુસ્વારની પછી સ્વર આવે તો મ થાય છે;

જેમકે સં + આચાર = સમાચાર. એમજ, -સમીપ, સમુદાય, સમૃદ્ધિ.

કંઠ્ય સ્પર્શાક્ષર આવે તો = ઙ; જેમકે, સઙ્કલ્પ, સઙ્ગમ.

તાલવ્ય આવે તો = ઞ; સઞ્ચય, સઞ્જવન.

દંત્ય આવે તો = ન; સન્તાપ, સન્ધાન.

ઘોષ આવે તો = મ; સમ્પત, સમ્યન્ધ, સમ્ભવ. (૨૯.)

અન્તઃસ્થ તથા ઊષ્મા અક્ષર આવે તો અનુસ્વાર બિદુરૂપે લખાય છે; સંયુક્ત, સંરક્ષણ, સંવગ્ન, સંવાદ, સંશય, સંસાર, સંહાર. (૨૯.)

૪. વ્યંજનસંધિ. (અ) વ્યંજન ઘોષ કે અધોષ હોય છે (૨૫). પ્લઘી ભાષાનું લક્ષણ એવું છે, કે જ્યારે બે વ્યંજન સાથે કરીને બોલવા હોય, ત્યારે બેહુ ઘોષ અથવા બેહુ અધોષ જોઈયે; એક ઘોષ અને બીજો અધોષ હોય તો ઉચ્ચાર થતો નથી. ક્ત (કત) એકઠા કરીને બોલાય, કેમકે બેહુ અધોષ છે; ગ્દ (ગદ) એકઠા બોલાય, કેમકે બેહુ ઘોષ છે; ક્દ બોલાય નહિ, કેમકે પહેલો અધોષ અને બીજો ઘોષ છે; એમજ ગ્ત બોલાય નહિ, કેમકે પહેલો ઘોષ અને બીજો અધોષ છે.

(ઘ) માટે, જ્યારે ભાષામાં એવું સંભવે, કે એક શબ્દને છેડે ઘોષ અને બીજાના આદિએ અધોષ, અથવા પહેલાને અંતે અધોષ અને બીજાના આદિએ ઘોષ આવે, ત્યારે એક બદલાય; વિશેષે કરીને પહેલા શબ્દને અંતે જે અક્ષર આવે છે તે બદલાય, અને બીજા શબ્દના આદિએ જે અક્ષર, તેના જેવો પહેલા શબ્દનો અંત્યાક્ષર ઘોષ કે અધોષ થાય છે; પણ અક્ષરનું સ્થાન બદલાતું નથી; જેમકે—

વાક + પતિ = વાકપતિ	ભગવત + પુરાણ = ભાગવતપુરાણ
વાક + દાન = વાકદાન	ભગવત + ગીતા = ભગવદ્ગીતા
સત્ + કર્મ = સત્કર્મ	પટ્ + કર્મ = પટ્કર્મ
સત્ + ગુણ = સદ્ગુણ	પટ્ + ગુણ = પટ્ગુણ
સત્ + વંશ = સદ્વંશ	પટ્ + રિપુ = પટ્રિપુ

(ઉ) સ્વરો ધાપમાં ગણાય છે, માટે, ખીજા શબ્દનો આઘાક્ષરવંર હોય, અને પહેલા શબ્દનો અંત્યાક્ષર ક, ચ, ટ, ત, પ હોય, તો તેને અનુક્રમે, = ગ, ઠ, ડ, ઢ, બ થાય; જેમકે,—

સત્ + આચાર = સદાચાર. સત્ + ઉત્તર = સદુત્તર.

વાક + ઈશ = વાગીશ. ભગત્ + ઈશ = ભગદીશ.

(ઝ) પહેલા શબ્દને અંતે દંત્ય હોય, અને ખીજાના આદિએ તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય, અથવા લ આવે તો નીચે પ્રમાણે :—

સત્ + ચિત્ = સચ્ચિત્. સત્ + ચરિત્ર = સચ્ચરિત્ર.

સત્ + જન = સજ્જન. તત્ + દીકા = તદ્દીકા.

ઉત્ + લાસ = ઉક્લાસ. ઉત્ + ચાર = ઉચ્ચાર.

(ઞ) ખીજા શબ્દના આદિએ શ આવે અને પહેલાને અંતે દંસ હોય, તો દંસનો ચ થાય છે, અને શનો છ થાય છે; જેમકે,—

સત્ + શાસ્ત્ર = સચ્શાસ્ત્ર. ઉત્ + શર = ઉચ્શર.

(ણ) આગલા શબ્દના આદિએ અનુનાસિક અક્ષર હોય તો પૂર્વ શબ્દને અંતે જે અક્ષર આવે છે તે તેના પોતાના વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે; જેમકે

વાક + માત્ર = વાક્માત્ર. દિક્ + મૂઠ = દિક્મૂઠ.

પટ્ + માસ = પટ્માસ. ભગત્ + નાથ = ભગન્નાથ.

ઉત્ + મત્ = ઉન્મત્. ચિત્ + મય = ચિન્મય.

પણ એનાં, કોઈ વેળા, વાગ્માત્ર, દિક્મૂઠ, પટ્માસ, એવાં રૂપ પણ થાય; કેમકે અનુનાસિક અક્ષરો ધોષ છે, માટે ઉપર (છ) માં કહેલું તેમ થાય.

(ઔ) પહેલા શબ્દને અંતે અંતઃસ્થ અથવા સાનુનાસિક અક્ષર નહિ હોય, ને ખીજાનો આઘાક્ષર હુ હોય, તો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

વાક + હર = વાગ્હર કે વાગ્હર, શબ્દને હરનાર. ઉત્ + હાર = ઉક્હાર.

પટ્ + હૃદય = પટ્હૃદય અથવા પટ્હૃદય.

આંધારણુ ગુજરાતીમાં સંધિકાર્ય બહુ ચાલતું નથી ; તે મૂળ સંસ્કૃત શબ્દો આંધારણુ ધણુ વપરાય છે, કે સંધિનું થોડુંકાણું વર્ણન કરવું આવશ્ય છે ; સંધિકાર્યની રીતિ કેવી છે તે નહિ જાણુતા ક્રમ્યે, તે ધણુખરા શબ્દોનો મૂળાર્થ સમજવામાં નહિ આવે. સંસ્કૃતમાં સંધિના નિયમ અતિધણુ છે, તેઓમાંથી થોડા કલાડીને ગુજરાતીને અર્થ બેટકા વિશેષ ઉપયોગના દેખાયા, તેટલા મેં લખ્યા છે.

જોડાક્ષર વિષે.

૩૩. પ્ર. જોડાક્ષર અથવા યુક્તાક્ષર કોને કહિયે ?

ઉ. જ્યારે બે કે અધિક વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર એવો સાથે આવે કે તેમની વચ્ચે કોઇ સ્વર સંભળાતો નથી, ત્યારે જોડાક્ષર (અથવા યુક્તાક્ષર) લખિયે છિયે ; જેમકે, પુત્ર, આ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં, ત અને ર આ બે અક્ષરોની વચ્ચે કોઇ સ્વર સંભળાતો નથી, માટે તેમને જુદા લખતા નથી, પણ એકત્ર કરીને લખિયે છિયે. એમજ—

નકકી નહિ પણ નક્કી.	ઉત્તર નહિ પણ ઉત્તર.
બુદ્ધિ ,, ,, બુદ્ધિ.	અનન ,, ,, અન.
કરમ ,, ,, કર્મ.	કલપ ,, ,, કલપ.
યતન ,, ,, યત.	અતર ,, ,, અતર.
શક્તિ ,, ,, શક્તિ, શક્તિ.	સવાસ ,, ,, શ્વાસ.
સપષ્ટ ,, ,, સ્પષ્ટ.	ઈશવર ,, ,, ઈશ્વર.
ક્રિયા ,, ,, ક્રિયા.	પુષ્કળ ,, ,, પુષ્કળ.

કોઇ વેળા ત્રણ વ્યંજનો એકત્ર લખાય. સૂત્રી = સ્ત્રી. શાસ્ત્ર = શાસ્ત્ર.
ઓષ્ટ્ય = ઓષ્ટ્ય. મૂર્દ્ધન્ય = મૂર્દ્ધન્ય.

ત્રણથી અધિક વ્યંજનો આવે તો એવેજ ધોરણે લખાય.

૩૪. સંયુક્ત રીતે ગોઠવવાની યુક્તિ એ છે. ધણુખરા અક્ષરોમાં કાના જેવું એક ચિન્હ આવે છે ; જેમકે, ગ, શ, ધ, ચ, ત, ન, ઇં. કેટલાક અક્ષરોમાં આ કાનો દેખાતો નથી ; જેમકે, જ, ક, પણ એમના જૂના આક્ષરમાં, કે મૂળાક્ષરમાં હતો ; જ = જ ; ક = ક. વળી કેટલાક અક્ષરોમાં આ કાનો અર્થ કાના જેવો થઈને વ્યંજનની ઉપલી બાજુએ લખાય છે.

ગુન્દાતી લિપિમાં એ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી, પણ બાળબોધમાં દેખાય છે; જેમકે, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ડ. આ કાનો (કે અર્ધ કાનો) સ્વર અનું, એટલે અ અનુબંધીનું, ચિન્હ હોય. 'ગ' માંથી સ્વર (૧) બન્યો તો વ્યંજન (૨) રહ્યો, એને નની સાથે મેળવિયે તો બન થાય. એકજ સ્વરનો ઉચ્ચાર નતે છેડે છે, માટે એકજ સ્વરનું ચિન્હ લખાય છે.

કોઇ અક્ષરને વારને સહેલથી લખાય એવાં રૂપો યોજેલાં છે; જેમકે, 'શ' ને વાસ્તે શ; ર ને વાસ્તે ર; એઓ એ રીતે લખાય છે; શ્ = શ્વ; સર્વ = સર્વ; ચક્ર = ચક્ર. શ, ર, આ રૂપો વેપારના ઘસાનમાં બહુ સંક્ષેપ થએલા શ તથા ર ના જૂના આકારના કકડા છે.

ઉપરની રીતિએ ગોઠવણી સહેલી નહિ આવે તો વ્યંજનચિન્હે કરીને અક્ષરને ખોડિયે છિયે; જેમકે, ઉદ્ગાર = ઉર્ગાર; ઉત્થાન = ઉત્થાન.

યુક્તાક્ષરને વાંચવાનો અનુક્રમ એ છે. જે ડાબી બાજુએ લખાય છે તે પહેલો બોલવો; શબ્દ = શબ્દ; હસ્ત = હસ્ત. અથવા, ઉપરની બાજુએ જે લખાય તે પહેલો, અને નીચેનો તે પછી બોલાય; જેમકે, સમાપ્ત = સમાપ્ત, શ્વ = શ્વ; સર્વ = સર્વ; પુત્ર = પુત્ર; શાસ્ત્ર = શાસ્ત્ર; મૂર્દન્ય = મૂર્દન્ય. છેલ્લા વ્યંજનની સાથે સ્વર ન લખેલો હોય તોય તેને છેલ્લો બોલવો; દ્ર = દ્ર અ.

૩૫. ટીકા. દ્રાવિડના કેટલાએક વૈયાકરણો સ્વરને જીવાક્ષર, અને વ્યંજનને શરીરાક્ષર કહે છે. જેમ શરીર જીવ વિના ફરી ચાલી શકતું નથી, તેમ વ્યંજનો સ્વર વિના ઉચ્ચરાતા નથી, માટે તેઓ શરીરાક્ષર કહેવાય છે; વ્યંજનની ચાલવાની શક્તિ સ્વરથી છે, માટે સ્વરને વ્યંજનનો જીવ બાણીને તેને જીવાક્ષર કહે છે.

૩૬. ટીકા. જૂના લેખો ઉપરથી જાણ્યામાં આવે છે કે, પહેલાં વર્ણના આકાર બહુ જૂદા હતા. એ વિષે કંઈ લાંબુ વર્ણન હું આહિં કરી શકતો નથી, પણ એટલું તો કહેવું ઘટે, કે ઘણાખરા જૂના લેખો હાથમાં આવે છે, જેમાં માત્રા અક્ષરને માથે નહિ, પણ ડાબી બાજુએ કરેલી હોય છે. જેમકે, ક = કે, ગ = ગે, કા = કા, ગા = ગા. બંગાળામાં અને તામિલ દેશમાં હજી એ રીતિ ચાલે છે.

હમણાં આપણે એકજ પ્રકારથી માત્રા લખિયે છિયે; આગળ, એ રીતિ હતી; એક હમણાની, અને બીજી, અવળી માત્રા, એમ. અવળી માત્રાનો ઉચ્ચાર

કંઠ મહોળા સરખો થતો ; કોલ, અને કોલ ; ગોળ (આકાર), ગોળ (શરીરને) થાય તે), એમાં કંઠ ફેર હતો. •

૩૭. દ્રાવિડનાં વ્યંજનને માથે ક્રાન્તિ કુંડાળી કરીને હ્રસ્વ ઈ દેખાહે છે ; ક = કિ ; ગ = ગિ ; ઠ = ઠિ ; પ = પિ ; એટલે, ડાખી બાબુએ કાનો નથી.

બીજો ભાગ.

• શબ્દવિન્યાસ, શબ્દસાધન, અથવા પદભંજન. •

૩૮. પ્ર. વ્યાકરણના વીજા ભાગને શબ્દવિન્યાસ, શબ્દસાધન, અથવા પદભંજન; એવી સંજ્ઞા આપેલી છે, એનું શું કારણ ? •

ઉ. ભાષાના શબ્દો અને તેમનાં વિવિધ રૂપો વિષે વ્યાકરણના આભાગમાં વિચાર ચલાવેલો છે, માટે આ ભાગને એવાં નામ આપેલાં છે.

• ૩૯. શબ્દ.—કાને કરીને જે કંઠ ધ્વનિ સાંભળવામાં આવે છે તેને સાધારણ અર્થમાં શબ્દ કહે છે. માટે કોઈ પદાર્થના પડવા તુટવા અદ્ભુતવાથી—કોઈ પશુ પ્રાણીના પોકારવાથી—કોઈ માનવના બોલવાથી—જે ધ્વનિ સંભળાય, તે બધા, સાધારણ અર્થ પ્રમાણે, શબ્દ છે. એવા તો કોઈ અનર્થ (અર્થરહિત) છે, પણ બીજા (જેઓ અર્થવચ્છબ્દ કહેવાય છે તેઓ) અર્થવાળા છે. કેવળ અર્થવાળાનો વિચાર વ્યાકરણમાં ચાલે છે, માટે વ્યાકરણ વિષે શબ્દનું વર્ણન એવું છે કે,—જે કોઈ ધ્વનિથી માનવવિચારનો કોઈ અર્થ જણાય છે તે શબ્દ છે. લખેલા શબ્દ તે બોલેલાનાં ચિન્હ છે.

સાધન (સાધ્, કર—મેળવ ; અન કૃદંત પ્રત્યય), કરવું—મેળવવું. માટે શબ્દસાધન = શબ્દ મેળવવો. વ્યાકરણના એ ખંડમાં, પ્રત્યય ધલાદિએ કરીને શબ્દો મેળવવાની રીતિ વિષે વિચાર ચલાવેલો છે.

• પદભંજન (પદ = શબ્દ, ભંજન = ભાગવું), શબ્દના રૂપને ભાગીને, તેનું મૂળ શું, પ્રકૃતિ શી, અને તેની સાથેના પ્રત્યય ક્રિયા, એ પૃથક પૃથક કરીને દેખાડવું.

૪૦. શબ્દ એકાક્ષરી, જેમકે—હું, તું, જે, હા ; અને અનેકાક્ષરી હોય, જેમકે—કર, કપટ, કલપાંત, કલકલાટ.

વળી શબ્દો સિદ્ધ, તથા સાધિત કહેવાય છે.

સિદ્ધ, જે ખીજા કોષ શબ્દથી વ્યુત્પન્ન નથી થયો, પણ પોતે મૂળ શબ્દ છે, અર્થમાં જેનું મૂળ જણાતું નથી તે. એવા સિદ્ધ શબ્દ હરકોષ ભાષામાં ચેહાજ હોય છે. સંસ્કૃતમાં અઢી હજાર હશે, તેમને ધાતુ કહે છે. ઉદાહરણ; કૃ, વહ, ગમ્, ચર્, નિશ્, પા, અસ્, ઈં. સિદ્ધ શબ્દોમાં કોષ આશ્રયદાયક, અને કોષ ઉપસંગી છે. આશ્રયદાયક શબ્દો, પોતાની સાથે ખીજાને મળીજવા કે વળગી રહેવા દે છે; અને ઉપસંગી શબ્દો, આશ્રયદાયકની સાથે મળી વળગી રહે છે, એવા આશ્રય વિના તેઓ કદી મોઢવામાં આવતા નથી. ઉપસંગીના; કોષ ઉપસંગીદિ પૂર્વશબ્દ, અને કોષ વિભક્ત્યાદિ પ્રત્યય છે.*

સાધિત, સિદ્ધ શબ્દ ઉપરથી જે વ્યુત્પન્ન થાય છે તે. એમાંના કોષ પ્રાત્યયિક, અને કોષ સામાસિક છે. પ્રાત્યયિક, એવા કે જે આશ્રયદાયક શબ્દોની સાથે પ્રત્યય મળેથી થાય છે; જેમકે, કૃ ધાતુની સાથે અન્ પ્રત્યય મળેથી કરણ થાય છે. એવાની પૂર્વે પણ ઉપસર્ગાદિ પૂર્વશબ્દ આવે; જેમકે— પ્રકરણ, અધિકરણ, અપકરણ, અવકરણ, ઈં. સામાસિક, એવા કે જે કે અધિક શબ્દોના સમાસથી (સાથે આવેથી) થાય છે તે; જેમકે—મામાપ, ગુરુચેલો, ભક્તિમાર્ગ, વિદ્યાભ્યાસ, રાજકાર્ય, ઈં. ઉપસર્ગની સાથે પણ સામાસિક શબ્દ થાય છે; જેમકે, સુવિદ્યાભ્યાસ.

સિદ્ધ શબ્દોની સંખ્યા કંઈ વધતી નથી; ભાષામાં તે તેટલી ને તેટલીજ રહે છે. પણ સાધિત શબ્દો અતિવણા છે, અને વધતા જાય છે. જેમ જેમ વિદ્યા, વિચાર, વેપાર, શોધ, કળા, કેળવણી, રાજરીતિ, અને લોકવહેવારમાં ત્રિવિધ નિકાર થાય છે, તેમ તેમ દિન દિનની અગત્ય પ્રમાણે, સાધિત શબ્દો નવા નવા થતા જાય છે. ભાષામાં ગુણ, કે શક્તિ, એવી છે કે અકેક ધાતુમાંથી, અપ પડે તો, સો, બસં, ત્રણસં, કે અનિક સાધિત શબ્દો તે ઉપજવી શકે છે; એમ, એક કૃ ધાતુના—કર, કર્તા, કર્મ, કરણ, કામ, કાર્ય, કારણ, કાર, કારી, અધિકાર, અનુકાર, અવકાર, આકાર, સાકાર, નિરાકાર, અપકાર, ઉપકાર, વિકાર, તિરસ્કાર, પ્રકાર, પ્રતિકાર,—કરું, કરે, કરીશ, કરિયે,—કામને, કામથી, કામનો, કામે, કરાવ, કરા, ઈં ઘણા થાય છે.

* પ્રત્યયો સાધારણે શબ્દોમાં કે ધાતુમાં ગણેલા નથી ખરા, તોય પણ તેઓ મૂળે શબ્દ છે.

ઉપરની વાતોનો સારાંશ નીચેના કોષ્ટકમાં મળે.

શબ્દ.	{	સિદ્ધ ...	{ આત્રપદાયક. ઉપસંગી.
		સાધિત ...	{ પ્રાત્યપિકં } ઉપસર્ગ રહિત. { સામાસિક. } ઉપસર્ગ સહિત.

૪૧. ગુજરાતી શબ્દો વિશેષે કરીને સંકૃત મૂળના છે. એઓમાંના કેટલાએક શુદ્ધ રહ્યા છે. કેટલાએકનું થોડું કે વધુ રૂપાંતર થયું છે; તોય પણ તેમનું મૂળ જાણવામાં આવે છે; એવા શબ્દ અપભ્રંશ કહેવાય છે. બીજા કેટલાએક એવા ફરી ગયા છે, કે તેમનું મૂળ જડતાં વાર લાગે છે; તોય પણ એઓ સંસ્કૃત મૂળના, અથવા સંસ્કૃતને નિકટ મળતી કોષ ભાષાના છે, એ વિષે મનમાં સંદેહ રહેતો નથી; એમને અતિ અપભ્રંશમાં ગણવાને ઇચ્છે. વળી થોડા એવા છે કે જેઓ દેશી* કહેવાય છે; એમનું મૂળ સંસ્કૃતમાં નહિ હશે, પણ કંઈ ભાષામાં હોય એ હજી જાણાતું નથી. વળી ગુજરાતીમાં કોષ પરભાષાના શબ્દો વપરાય છે;— મુસલમાનનું રાજ્ય હતું ત્યારે, ફારશી અને અરબી; અને ઇંગ્રેજનું રાજ્ય થયું ત્યારથી, ઇંગ્રેજી શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા. એઓ તો વિશેષે કરીને રાજકારભારના શબ્દો, વણજલેપારના પદાર્થોનાં નામો, અને યુરોપમાં શોધી કાઢેલી નવી વિદ્યા કળાની સંજ્ઞાઓ છે. મુસલમાન તથા પારશી લોક પોતાની સાધારણ બોલીમાં પણ ઘણા ફારશી, અરબી શબ્દો વાપરે છે; તેમનું સાંભળીને કોષ હિંદુ પણ એવા શબ્દો બોલે છે. વળી, ઇંગ્રેજી ભણેલા, અને કોષ બીજા પણ, ઇંગ્રેજી શબ્દો કામમાં લાવે છે.

૪૨. પ્ર. શબ્દના કેટલા વર્ગ વ્યાકરણમાં ગણેલા છે ?

ઉ. જૂદા જૂદા વૈયાકરણોએ, જૂદા જૂદા ધોરણથી, શબ્દોના વર્ગ પાઠ્યાં છે. સાધારણ રીતિ એવી છે; એટલે—આખ્યેય શબ્દના ચાર વર્ગ— નામ, સર્વનામ, ગુણવાચક, અને ક્રિયાપદ; અવ્યયના ચાર વર્ગ— ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, વાક્યયોગી, અને કેવળપ્રયોગી.

* 'દેશી,' દેશના મૂળ રહેવાસીઓની ભાષા એવુંજ તો નિશ્ચય કરી સમજવું નહિ, પણ દેશમાં પુરાતન કાગથી આવે છે, એટલુંજ આ શબ્દ ઉપરથી સમજવું

૪૩. આ રીતિ રાખવાનો ઠરાવ છે ખરો, તોય પણ, વ્યાકરણની યથારિથત ગોઠવણીમાં, શબ્દોના આ આઠ વર્ગની જૂદી જૂદી જગ્યાઓ કહિં કહિં છે, એ ચોખ્ખી રીતિએ દેખાડવા સ્પષ્ટ, એમનું વર્ણન કંઈ જૂદી રીતિથી કરેલું છે. આ રીતિને જાણી લેવાનો શ્રમ શિખનારને ઓછો થાય માટે આ જાણ પરનું કોષ્ટક રચેલું છે. આ કોષ્ટકમાં આ વ્યાકરણની ગોઠવણી સંક્ષેપે દેખાડેલી છે, માટે પહેલાંથી કોષ્ટકમાં જોઈને વ્યાકરણમાં પાંચવું; અર્ન, જેમ જેમ વ્યાકરણનાં પ્રકરણો વાંચવામાં આવે, તેમ તેમ, ફરી ફરીથી, કોષ્ટકમાં જોવું.

૪૪. ભાષા વાપરતાં આપણે જે શબ્દો ઓળખે, તેઓ ધણકરીને પ્રત્યેક વાક્યમાં એક બીજાની સાથે પરસ્પર સંબંધ રાખે છે. કોઈ શબ્દ વાક્યના અર્થનો વિશેષ ભાર, અને બીજા શબ્દો મધ્યમ ભાર ઝીલે છે. વિશેષ ભાર ઝીલનારને પ્રધાન શબ્દ કહેવાને ધારિયે છે. પ્રધાન શબ્દના કોઈ વિષયપદ, અને કોઈ ક્રિયાપદ હોય છે.

કોઈ પણ પદાર્થ, પ્રાણી, ગુણ, લક્ષણ, ક્રિયાનો કે સ્થિતિનો ભાવ, મન તનના વિકાર, ઇત્યાદિ વિષે આપણી મતિમાં જે કોઈ વિચાર અનુભૂત થયો છે, તે વિષયને કહી જણાવનારા શબ્દને વિષયપદ કહિયે છે.* વિષયપદ કોઈ વેળા વિષયનું નામ (એટલે પદાર્થ, પ્રાણી, ગુણ, ઇં ની સંજ્ઞા) રપટ લે છે. એવું થાય છે ત્યારે તે શબ્દને નામ કહિયે છે. પણ કોઈ વેળા એવું બને છે, કે વિષયપદ, વિષયની સંજ્ઞાને રપટ બોલ્યા વિના, તેને બીજા કોઈ શબ્દ કરીને જણાવે છે; એવે સમયે જે શબ્દ વપરાય છે તેને સર્વનામ કહિયે છે.

નામ વિષે.

૪૬. પ્ર. આપણે નામ જ્ઞાને કહિયે ?

ઉ. હરકોઈ વિષયની સંજ્ઞા રપટ લેતાં જે શબ્દ ઓળખિયે છે તેને નામ કહિયે.

* કદાચ કોઈ વિવેકી પુરૂષ વિષયપદનું આ વર્ણન વાંચીને કહશે, કે એ તો નામનું વર્ણન છે. એ તો ખરૂં હોશે; કેમકે વિષયપદમાં ગણેલા શબ્દો વિશેષે કરીને નામ છે; પણ નામ અને સર્વનામ, આ બેહુ જાતના શબ્દોને એક વર્ગમાં લાવીને, તેમના સંબંધી સમાન રીતે બોલી શકિયે, એવી સંજ્ઞા શોધતાં, આ કરતાં બીજા કોઈ સારી મળી નથી.

એમના તો કેટલાએક એવા છે, કે કોઇ પદાર્થની કે પ્રાણીની સંજ્ઞા દે છે; જેમકે— ધર, ઘોડો, ગાય, માણસ, રાજા, પ્રજા, દેશ, ગામ, ગલી, જળ, થળ, વાયુ. આ બધા વિષયો ઇન્દ્રિયજ છે, એટલે ત્રાંચ ઇન્દ્રિયો જે કહેવાય છે (આંખ, નાક, કાન, જીભ, અને ત્વચા), એઓમાંના એકે કે અનેકે કરીને જેઓ જાણવામાં આવે છે તે. ખીજા કેટલાએક એવા છે, કે, જે તેઓ પહેલાના જેવા પદાર્થ પ્રાણીની સંજ્ઞા નહિ હોય, તોય જાણુ, મનની ભાવનાથી પદાર્થરૂપી ગણેલાં છે—તેઓ મનથી જાણેલા વિષયોની સંજ્ઞા છે; જેમકે— દયા, ઇચ્છા, ઈર્ષ્યા, સત્યતા, યોગ્યતા, સાચામણું, ખોટાપણું, નીતિ, ન્યાય, પ્રીતિ, પ્રેમ, દ્વેષ, વૈર, ઇ. એઓ મનોજ [મનમાં ઉત્પન્ન થએલા], અથવા મનસ્થ [મનમાં જે રહે છે તે] કહેવાય છે.

૪૬. પ્ર. નામના કેટલા વિભાગ છે ?

ઉ. એ વિશેષ વિભાગ છે,—સત્વવાચક, અને ગુણવાચકનામ.

૪૭. પ્ર. સત્ત્વવાચક નામ તે કેવું ?

ઉ. સત્ત્વ, (અસ્ = હો ; ત્વ, ભાવાર્થ પ્રત્યય), જે છે એવો કોઇ ઇન્દ્રિયજ અથવા મનસ્થ વિષય;—જેને આશ્રયે એકાનેક ગુણ મળી રહ્યાથી આપણા જાણવામાં જે આવે છે તે ;—અથવા કોઇ મનકલ્પિત લક્ષણનું આરપદ જે છે તે. (સત્ત્વ = હોવાપણું—છતપણું.)

૪૮. સત્ત્વવાચક નામની વે જાત છે ; એટલે—

૧. વિશેષવાચક નામ, એવું કે કોઇ શબ્દ બોલતાં, તે ઉપરથી અમુક એકજ પદાર્થ, પ્રાણી, ગુણ, ઇલાદિની સંજ્ઞા જાણિયે ; જેમકે— ભાઇજી, મૂળદાસ, સૂરત, અહમદાવાદ, ગુજરાત, બંગાળા, હિમાચલ, ગંગા.

સામાન્યનામ, એવું કે કોઇ શબ્દ બોલતાં, તે ઉપરથી અનેક પદાર્થ કે અનેક પ્રાણીની સંજ્ઞા તે બધા પર સામાન્ય (સરખી) રીતિએ લાગેલી જાણિયે ; જેમકે— ગાય, ઘેડું, ગામ, ગલી, પહાડ, પર્વત, ઝાડ.

૪૯. હવે પ્રત્યેક નામ એકની કે અનેકની સંજ્ઞા છે ; માટે ઉપર વર્ણવેલી એ જાતમાં બધાં નામ આવે, અને ખીજા કોઇ વિભાગ કરવાનું કારણ

રહ્યું નહિ.* તોય પણ વૈયાકરણો નામોના ખીજા કેટલ.એક વર્ગ કરી વર્ણવે છે; જેમકે—કારકવાચક, કર્તૃવાચક, ક્રિયાવાચક, કર્મવાચક, કારણવાચક, પ્રાણીવાચક, અપ્રાણીવાચક, સંઘવાચક, જાતિવાચક, ભાવવાચક, ઇં એઓમાં બે જાતનાં નામ બહુ વપરાય છે; એટલે—

૧. ભાવવાચકનામ, પદાર્થ પ્રાણીના કોઇ ગુણ વિષે જે શબ્દ કોઇ પૃથક વિચાર જણાવે છે (એટલે, કોઇ પદાર્થ કે પ્રાણીના ગુણને તે પદાર્થ કે પ્રાણીથી જુદો સમજીને તે વિષે બોલે છે), તે સંજ્ઞા ભાવવાચક નામ છે; જે, સાચાપણું, સત્યતા, ખોટાપણું, દુષ્ટતા, સસ, ધૈર્ય, વૈર, ઇં એને—

૨. ક્રિયાવાચક, એટલે જે કોઇ ક્રિયાનું નામ લે છે તે; જેમકે, દોડવું, ચાલવું, સમવું, રમવું, જમવું, ઇં.

આ) કોઇ વૈયાકરણો એક ત્રીજે ધોરણે વિભાગ કરે છે.

૧ વિશેષ.

- ૧ એક પદાર્થ પ્રાણી સૂચક; ગોપાળ, સૂરત, ગુજરાત,
- ૨ સામાન્ય અર્થે એક પ્રાણીઆદિ સૂચક; કાલિદાસ (= કવિ), વ્યાસ (= ગ્રંથકર્તા). *
- ૩ વિશેષાર્થે ધાતુ ધાન્ય ગુણાદિના સામાન્ય નામ.

૨ સામાન્ય.

- ૧ વર્ગ સૂચક; અ) પદાર્થ—પુસ્તક, મેજ.
આ) પ્રાણી—ગાય, માણસ, સ્ત્રી, પુરૂષ.
ઇ) મનસ્થ વિષય—મુનિ, વીર, સાધુ.
ઈ) જાતિ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી.
- ૨ સંઘસૂચક; ટોળું, સમુદાય, સૈન્ય.
- ૩ ધાતુધાન્યાદિ સૂચક (સાધારણ અર્થે); સુતું, ચોખ્ખા, પાણી, હવા.
- ૪ માપ ભરણાદિ સૂચક; શેર, માણ, હાથ, ગાઉ, ગજ.
- ૫ કર્તૃસૂચક; કર્તા, શ્રેતા, વેત્તા, કરનાર.

૩ ભાવવાચક.

- ૧ સ્થિતિસૂચક; જીવ, મૃત્યુ, હૃદય.
- ૨ ક્રિયાસૂચક; વિચારવું, વિચાર, વ્યાપાર, ચલન.
- ૩ ગુણસૂચક; સત્યતા, સર્વ, શુદ્ધપણું, સાચાઈ.
- ૪ ન્યૂનાધિક સૂચક; વધ, ઘટ, વૃદ્ધિ, ઓટ, ભરતિ.

* કોઇ વેળા એવું સંભવે કે ઘણાએક પુરૂષને એકજ નામ હોય; જેમકે, કાલિદાસ. એ નામ દેતાં પૃથક પૃથક પુરૂષ સમજીયે તો તે વિશેષ નામ છે. પણ કાલિદાસ કરી એક વિખ્યાત કવિ થઈ ગયા; હવે જે આપણે ખીજા કવિઓને માન દેખાડવાને અર્થે તેમને સામાન્ય રીતિએ કાલિદાસ કહીયે, તો એ સંજ્ઞા સામાન્ય નામ જેવી થઈ જાય છે.

૧૦. પ્ર. ગુણવાચક નામ તે કેવું ?

ઉ. જે ગુણવાચક નામ કહેવાય છે તે ગુણની સંજ્ઞા છે. એટલે સત્ત્વવાચકને અર્થે ગુણુ જે નામ તે તો નહિ, પણ વિશેષણાર્થે જે છે તે; જેમકે— ઘોળું, કાળું, સત્ય, ખૂંદું ઇત્યાદિ. એનું વિસ્તાર વર્ણન આગળ આવશે (૮૯).

૫૧. ઉપર જે વિચાર ચલાવેલાં છે તે નામ વિષેનો સાધારણ વિચાર છે. હવે પ્રત્યેક નામ સંબંધી વિચાર કરતાં, તેની જાતિ, વ્યયન, તથા વિભક્તિ વિષે વિચાર ચલાવવો.

જાતિ વિષે.

૬૨. પ્ર. નામની જાતિ એટલે શું ?

ઉ. કોઈ સત્ત્વવાચક નામ વિષે વિચાર કરતાં, તે નર જાતિનું, કે નારી જાતિનું, કે જાતિરહિત છે, એ જે સમજાયે છે, તે તેની જાતિ કહેવાય છે.

૬૩. પ્ર. ઘ્યાકરણમાં કેટલી જાતિ ગણેલી છે ?

ઉ. ત્રણ; એટલે, નર, નારી, અને નાન્યતર.

૫૪. પુરૂષ ઇત્યાદિ નર પ્રાણીની સંજ્ઞા નરજાતિનાં નામ છે; જેમકે—પુરૂષ, રાજ, ઘોડો, વાઘ, વછેરો, વાછડો; રામ, સામળદાસ, કપીર, કુવર, ઇત્યાદિ;—એવાં નામ પ્રાકૃતિક નરજાતિનાં નામ કહેવાય. કોઈ શબ્દ એવા હોય છે કે જે પણ તેઓ પ્રાણીની સંજ્ઞા નહિ હોય તોય પણ નરજાતિનામ છે; જેમકે—કૂવો, ઓટલો, ધર્મ, પદાર્થ, વિચાર, વેપાર;—એઓ સાંકેતિક નરજાતિનામ છે.

૫૫. સ્ત્રી આદિક માદા પ્રાણીની સંજ્ઞા પ્રાકૃતિક નારી જાતિનાં નામ છે; જેમકે—સ્ત્રી, રાણી, ઘોડી, ગાય, રમા.

વળી કેટલાએક શબ્દ સાંકેતિક નારી જાતિનાં નામ છે; જેમકે—કૂધ, તળાવડી, ઘડી, વસ્તુ, કલ્પના, ચાલ, દયા, ઇત્યાદિ.

૫૬. કોઈ પ્રાણીની પ્રકૃતિ ઉપર વિચાર રાખ્યા વિના સંજ્ઞા કહેલી હોય, તો તે નામ નાન્યતર છે; જેમકે—ઘોડું, વછેરું, વાછડું, માણસ, વર, શિયાળ, ઠાર, જનાવર, પશુ, ઇત્યાદિ.*

* તોય પણ કોઈ સ્ત્રીવાચક શબ્દ નાન્યતર છે; બઈરું, ઠકરાણું. વળી કેટલાએક પ્રાણી નર કે માદા હોય, તોય પણ તેમની સંજ્ઞા નર જાતિનાં નામ છે; જુવો, મચ્છર, માકણ, ચાંચડ, ઇત્યાદિ;—ખીજા કેટલાએક નારી જાતિનાં કહેવાય છે; ખિસકોલી, જળો, જૂ, ઘો;—અને કેટલાએક નાન્યતર જોલાય છે; ગંધણું, ધનેરું.

વળી આકારના કે શરીરના કદ ઉપરથી, મોટા તે દેડકો, નાહાની તે દેડકી, સાધારણ તે દેડકું.

વળી જે વિષયની સંજ્ઞા નર કે નારીમાં ગણેલી નથી તે ; જેમકે—ધર, આડ, કામ, વર્ષ, પાણી.

૫૭. પ્રાણીઓમાં નર નારીની વિભિન્ન પ્રકૃતિ છે, માટે ભાષામાં પણ જાતિભેદદર્શક શબ્દો જૂદા જૂદા થયા. પણ જડપદાર્થોમાં ભિન્ન જાતિઓની પ્રકૃતિ નથી; એમજ ગુણ, ભાવ, ઇત્યાદિ ભૌતિક વિષયોમાં એવી પ્રકૃતિને ભેદ નથી. એવું છતાં, જડપદાર્થો ઇત્યાદિ જાતિરહિત વિષયોની સંજ્ઞાઓમાં પણ જાતિભેદ જણાય છે એનું શું કારણ ? એનું યથાસ્થિત ઉત્તર મારાથી અપાતુ નથી. પદાર્થ, આ શબ્દ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃતમાં નરજાતિનો છે; વસ્તુ ગુજરાતીમાં નારીજાતિ, સંસ્કૃતમાં નાન્યતર છે. આંખ, ગુજરાતીમાં નારી સંસ્કૃતમાં એનો મૂળ શબ્દ અક્ષિ નાન્યતર છે; અને મરાઠીમાં, એજ અર્થને શબ્દ ડેળા નર છે. અગ્નિ સંસ્કૃતમાં નર, પણ એનો અપભ્રંશ આગ ગુજરાતીમાં તથા મરાઠીમાં નારી. એમ જૂદી જૂદી ભાષાઓની રૂઢિ એ પીજાથી એવી વિપરીત છે કે એવા શબ્દોમાં જાતિભેદનું અર્થ કારણ દેખાડવું અથવા ખરો નિયમ સમજવો, એ કઠિણ છે. અપ્રાણી વિષયોમાં માનવોમ જાતિભેદ રાખવાની રૂઢિ ગુજરાતી, હિંદવી, મરાઠી, ઇત્યાદિ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના અર્વાચીન ભાષાઓમાં, વળી સંસ્કૃત, લાટીન, ગ્રીક ઇત્યાદિ પ્રાચીન આર્યવર્ગના ભાષાઓમાં, અને કેટલીએક ખીજી અર્વાચીન અને પ્રાચીન ભાષાઓમાં બહુજ આલે છે. પણ ઇંગ્રેજી ભાષામાં જૂદીજ રૂઢિ છે; નર પ્રાણીનાં નામ નરજાતિનાં નારી પ્રાણીનાં નામ નારીજાતિનાં, ખીજા બધા વિષયોની સંજ્ઞા નાન્યતર છે તામલ ઇત્યાદિ દ્રાવિડી ભાષાઓમાં રૂઢિ વળી એથી જૂદી છે—દેવોનાં અને પુરુષોનાં નામો નર, દેવીઓનાં અને સ્ત્રીઓનાં નામો નારી, અને ખીજા બધા સંજ્ઞા (પશુ નર કે માદા હોય તો પણ) નાન્યતર. હિંદુસ્થાનીમાં બધાં નામ નર કે નારી છે, નાન્યતરનો ભેદ નથી.

૬૮. પ્ર. નામ નર, નારી, કે નાન્યતર છે, એ ભેદ તેમનાં રૂપઉપરથી જાણ્યામાં આવે છે શું ?

ઉ. એ વિષે ગુજરાતી નામના એ વર્ગ થાય છે;—

૧. કેટલાંએક નામ એવાં છે કે તેમનાં રૂપ ઉપરથી તેમની જાતિ વિષે કંઈજ જણાતું નથી; જેમકે—

નર. વાઘ રાજ અગ્નિ હાથ હેતુ વે (વેહ) ભો.

નારી. વાત આશા પ્રીતિ પળી વસ્તુ ચે (ચેહ) છા.

નાન્ય. ધર ... અસ્થિ પાણી પશુ ... મ્હો. (૬૮)

૨. પણ ખીજને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગે છે :—

અ) જેમને પ્રથમા વિભક્તિમાં ઓ પ્રત્યય લાગે, તેઓ નરજાતિ નામ છે; જેમકે—ઘોડો, વછેરો, પાડો, કોદાળી, પાવડો, ચોપડો. (ઘોડાં નામ એવાં છે કે જે તેમનો અંત્યાક્ષર ઓ હોય તોય પણ તેઓ નર નથી. ૬૫, ૧૬; ૬૮.)

આ) જેમને પ્રથમા વિભક્તિમાં ઈ પ્રત્યય આવે તેઓ વિશેષે કરીને નારી છે; જેમકે—ઘોડી, વછેરી, પાડી, કોદાળી, ચોપડી. પણ બધાં તે એવાં નથી, ૬૨ માં જોવું.

ઇ) જેમને પ્રથમા વિભક્તિમાં ઉ પ્રત્યય આવે છે તેઓ નાન્યતર છે; જેમકે—ઘોડું, પાડું, ઈંડું, માથું, ઇં. (૬૬.)

૫૯. કેટલાંએક નામ એવાં છે કે ત્રણ જાતિના ભેદ પ્રમાણે તેમનાં જાતિદર્શક ૩૫ પણ ત્રણ છે; જેમકે—ઘોડો, ઘોડી, ઘોડું; વછેરો, વછેરી, વછેરું; પાડો, પાડી, પાડું. એમને ત્રિજાતિ વિશેષ્ય નામ કહિયે.

કોઇને નર નારીનાંજ ૩૫ છે; દાદો, દાદી; દિકરો, દિકરી; મામો, મામી; કાકો, કાકી. એમને દ્વિજાતિ વિશેષ્ય નામ કહિયે.

પણ કેટલાંએકને કેવળ નરજાતિનું ૩૫ છે; જેમકે—દરવાજો, રસ્તો, હીરો, ખડિયો, ઇં.

કોઇને નારીજાતિનુંજ ૩૫ છે; દાઇ, ખાઇ, સ્ત્રી, રાઈ.

કોઇને કેવળ નાન્યતર જાતિનું ૩૫ છે; ભાતું, ખાતું, માથું, નામું.

૬૦. પ્ર. જેમના નારીજાતિના નામને ઈ પ્રત્યય લાગે, તેમના બધાં નરજાતિના રૂપમાં ઓ પ્રત્યય લાગે છે શું ?

ઉ. બધાં નથી;—જેમકે, દેવ, દેવી; રાક્ષસ, રાક્ષસી; આજ્ઞાણ; આજ્ઞાણી; દાસ, દાસી; પુત્ર, પુત્રી; ગોપ, ગોપી. એવા શબ્દને પહેલાં નરજાતિદર્શક પ્રત્યય હતો, પણ પછી ઉડી ગયો.

૬૧. પ્ર. જેમને પ્રથમાના એકવચનમાં ઓ આવે છે, તેઓ બધાં નરજાતિનાં નામ છે શું ?

ઉ. કોઇ નારી જાતિનાં છે; જેમકે—જળો, ગળો, ધરો (ઘ્રા); ખો, છો, ઘો. (આ શબ્દોમાં ઓકાર પ્રત્યયનો અક્ષર નથી, મૂળનો છે.) ભો નરં; મ્હો નાન્યં; એમનો અંત્યાક્ષર પણ પ્રત્યય નથી.

૬૨. પ્ર. જેમને પ્રથમાની અંતે એકવચનમાં ફકાર આવે છે, તેઓ
 બધાં નારી જાતિનાં છે શું ?

ઉ. કેટલાંએક નરો છે; જેમકે—કાળી, ઘોળી, વાદી, હાથી,
 પક્ષી, પ્રાણી, ઇંડા; કેટલાંએક નાન્યો છે; જેમકે—પ્રાણી, ધી, સોપારી,
 દહી, મરી, ઇંડા.

૬૩. પ્ર. ફ શિવાય નારીજાતિદર્શક કોઈ પ્રત્યય છે શું ?

ઉ. છે;—અણ, એણ, આણી, ણી, ની, ઈ-યાદિ પ્રત્યયો પણ
 નારીજાતિદર્શક છે.

નરો	નારી	નરો	નારી
ઘોળી	ઘોળણ, ઘોળણ્ય.	વાઘ	વાઘણ, વાઘણ્ય.
કાળી	કાળણ, કાળણ્ય.	પતિ	પત્ની.
ગોણી	ગોણણ, ગોણણ્ય.	રાજા	રાણી.
વાણિયો	વાણિયણ, વાણિયાણ, વાણિયાણિ.	ધણી	ધણીઆણી, ધણિયાણી.
મરેઠો (પારાઠો) મરેઠેણ,		ગુજરાતી,	ગુજરાતેણ, ગુજરાતણ્ય.
		પટેલ,	પટેલાણી, પટેલેણ્ય. ઇંડા

જૂદાં જૂદાં પ્રગણામાં જૂદાં જૂદાં રૂપ વપરાય છે.

૬૪. હર કોઈ નામ કઈ જાતિનું છે, એ વિષે કોઈ નિશ્ચય નિયમ દેખાડાય
 એવું નથી; કોઈ એણે છે તે સાંભળીને, અને લખે છે તે જોઈને શીખી લેવું
 જોઈએ. એવું કરતાં કોઈ માર્ગ સુઝે એની આશાએ આ નીચેનું કોષ્ટક રચ્યું છે.
 નામની જાતિ વિષે પ્રાંત પ્રાંતની અને વર્ણ વર્ણની રૂઢિમાં ફેર છે.

અ) નરજાતિનાં નામ.

૧. પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં નરજાતિ દર્શક એા પ્રત્યય આવે તો ;
 જે૦—ઘોડો, વછેરો, ખડિયો, (પટ, ર, અ ; ૬૮).

૨. નર પ્રાણીની સંજ્ઞા ; જે૦—રામ, વાઘ, ભાઈ, હાથી, રાજા.

૩. દિવસની સંજ્ઞા ; જે૦—સોમવાર, મંગળવાર ઇંડા (વાર નર છે માટે).

૪. મહિનાની સંજ્ઞા ; જે૦—ચૈત્ર, વૈશાખ ઇંડા (માસ-મહિનો નર છે માટે).

૫. સૃષ્ટિમાંના મોટા પદાર્થ ; જે૦—સૂર્ય, ચંદ્ર, સંમુદ્ર, વાયુ, પહાડ, પર્વત, ઇંડા.

૬. શરીરના અવયવો ; જે૦—હાથ, પગ, હોડ, દાંત, નખ, ઇંડા.

[૬૫, ૭ ; અને ૬૬, ૪].

૭. દાણાની સંગ્રા; જે૦—મક, મગ, અડદ, કોદરા, તલ, બાવટો ઇત્યાદિ.
૮. નદોની સંગ્રા; જે૦—અલ્પપુત્ર, સિંધુ, શોણભદ્ર, ઇત્યાદિ.
૯. મનના વિકારો; જે૦—ક્રોધ, ભોભ, મોહ, મદ, મત્સર, ઇત્યાદિ.
૧૦. કોષ્ઠાક્રાંતી સંગ્રા; જે૦—વહ, બાવળ, સાદડ, સાગ, આંબે, પીપળો, અરડુસો, સરડાવો, ભીમળો, ઇત્યાદિ.
૧૧. કોષ્ઠ ઇકારાંત સંગ્રા; જે૦—ઘોખી, કોળી, કણખી, વાધરી, માળી. (આ જામ મૂળે ઇકારાંત નથી, ઇ સંસ્કૃત ઇડ્, ય, યત્, ઇનિ, આ પ્રત્યયોનો અપભ્રંશ).
૧૨. ક્રિયાપદના મૂળના, કે મૂળને કંઈ મળતા જેવા રૂપના સાધિત થયલા કોષ્ઠ શબ્દો; જે૦—કર, માર, ફેર, ખેલ, ભોર, ભાર, ચાલ, બોધ, ધા, ધાવ, કાપ, માપ, ઇત્યાદિ;—વળી પ્રકાર, આકાર, વિકાર, ઉપકાર, અપકાર, આધાર, વિચાર, સંહાર, અધ્યાહાર, ઉપાય, અધ્યાય, ઇત્યાદિ [પણ ચાર, અંક રૂપ ચાસ્ય, નારી૦; ચાલ, એ શબ્દ કોષ્ઠ પ્રાંતમાં નારી૦; ખીજ શબ્દો વિષે પણ કોષ્ઠ આમરૂઢિનો ફેર હોશે].
૧૩. કોષ્ઠ મોટી જાડી સરખી વસ્તુની સંગ્રા; જે૦—કોદાળો, પાવડો, રોટલો ઇત્યાદિ. [જાણે કે નરજાતિમાં બળનું, કઠિણતાનું, આકરાપણાનું કંઈ હોય].
૧૪. આકારાંત નામો; જે૦—રાજ, આત્મા, મહિમા, પિતા, કર્તા, દાતા, શ્રોતા, ત્રાતા. [એઓ મૂળે આકારાંત શબ્દો નથી, પણ, અનંત જે૦—રાજન્, આત્મન્, મહિમન્,—અને તૃચ્ જેમકે, દાતૃ, શ્રોતૃ, ઇત્યાદિ].
૧૫. આ) નારીજાતિનાં નામ.
૧. પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં નારીજાતિદર્શક પ્રત્યય ઈ આવે તો; જે૦—આત્મણી, ઘોડી, કોદાળી, ઇત્યાદિ [૫૮-૬૦].
૨. જેમને અણ, એણ ઇત્યાદિ પ્રત્યય લાગે છે; ઘોખણ, વાઘેણ, ઇત્યાદિ [૬૩].
૩. નારીપ્રાણીનાં નામો;—શાયા, સામબાઈ, ગાધ, ભેંસ. [૫૫].
૪. તિથિનાં નામ;—ખીજ, ત્રીજ, ઇત્યાદિ. [કેમકે તિથિ આ નારી૦ શબ્દ છે, પણ પડવો નર૦. ગુજરાતની ઉત્તરની ગંમ પડવી અને પડવે નારી૦ થાય છે].

૫. દિવસના વિભાગો ;—સાંજ, સવાર, રાત, રાત્ર, ધડી, હોરા, પશુ પ્રભાત નાન્યં. પહોર નરં.

૬. નદીનાં નામ ;—ગંગા, રેવા, તાપી, મહી, સરસ્વતી, સાયરમતી, નંપુવોર્ન નંપો], ભોગાવો, મેથો.

૭. દેહના અવયવો ;—આંખ, નંગ, જસ, કૂકી, ખાંધ, જીભ, પાની, છાતી, એડી, ઘુંટી, ડુંટી, ઈં. [૬૪, ૬ ; અને ૬૬, ૪].

૮. પૃથ્વીનાં નામો ;—પૃથ્વી, ધરા, ધરણી, ધરતી, ભૂમિ, ભૂષ, ઇં.

૯. કોષ દાણુની સંજ્ઞા ;—આજરી, ડાંગેર, તુઅર, જર, ઇં.

૧૦. કોષ આકારાંત નામો ;—આશા, દયા, માયા, કાયા, પ્રજા. [આ પ્રત્યય નારીદર્શક છે ; પણ માતા જનિતા એનો પ્રત્યય નૃચ્ છે].

૧૧. આષ, આશ, ક, ઇ, ગીરી, છી, મણ, પ્રત્યયોએ કરીને થનારા શબ્દો—મીકાષ, મીકાશ, ઠંડક, પટેલી, સિવણી, મહેતાગીરી, શીખામણ, ઘુંચવણ, ઇં. પણ વંચક, નાન્યં.

૧૨. તા પ્રત્યયથી થનારાં ;—સત્યતા, શુદ્ધતા, દઢતા, ઇં.

૧૩. ક્રિયાપદના સાધિત થએલા કોષ એવડા શબ્દો ;—ધક્રમધક્રા, ઠેલમઠેલા, મારામારી, કચકચ, ગરબડ, ગડબડ, દોડાદોડ, તાણાતાણ, વળી એઓમાં—ધાલમેલ, ધૂળધાણી, ઉચલપાચલ, ઇં.

૧૪. કોષ ગામનાં નામ ;—કાશી, દારકા, ગયા, મુંબઈ, પાટડી, લીંબડી.

૧૫. જાડનાં નામ ;—એરડી, અંજરી, કોઠી, આમલી, પીંપળી, લિંબડી, સમડી, પીંપર, કંથાર, રાણ, રાણ્ય, ઇં.

૧૬. ઓકારાંત કોષ શબ્દો ;—ગજો, જજો, ધરો = ધ્રા, ખો, છો, ખો [ગંચ], ઘો. (૬૧) [પણ ભો, પો, નરં—મહો, નાન્યં].

૧૭. કોષ અન્ય ભાષાના શબ્દો ;—ઈજા, ચા = ચાહા, જમીન, તરૂદી, નમાજ, —કલાક, કલાસ, આગખોટ, પલઢાંણુ, રેલવે ; પણ એજિન નાન્યં.

૧૮. કોષ નાની, ઝીણી, નાણુક સરખી વસ્તુઓ ;—કોદાળી, પાંવડી, રોટલી, ઇં. નારીમાં અખળતા સૌદર્ય છે માટે. ૬૪, ૧૩.

૧૯. કોષ ફળનાં નામ ;—કેરી, નારંગી, ટેડી, કાકડી, દ્રાખ, ઇં.

૬૬. ઈ) નાન્યતર જાતિનાં નામ.

૧. પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં નાન્યતર જાતિદર્શક ઉ પ્રત્યય આવે તો;—ઘોડું, માથું; (૫૮ ઇ; ૫૯).

૨. કોઇ પ્રાણીનાં સાધારણ નામો;—માણસ, ઠોર, પશુ, જનાવર.

૩. સૃષ્ટિમાંના કોઇલાએક મોટા પદાર્થ;—આકાશ (આ શબ્દ નર જાતિયે પણ વપરાય છે), ગગન, વાદળ. પણ, મેઘ નર૦.

૪. શરીરની કોઇલાએક અવયવ;—મુખ, મ્હો, તાળવું, પેટ, ટેરવું, નાક, કપાળ ઇ૦. પણ ઘુંટણુ, વિશેષે નાન્ય, કોઇ વેળા નર. [૬૪, ૬; અંતે ૬૫, ૭].

૫. કોઇલાંક ફળ;—નાળિયેર, લિપ્પુ, કોહું, ખોર, અંજીર, ફણસ, ઇ૦.

૬. નગર, ગામ, ને કોઇ દેશનાં નામ;—અહમદાવાદ, સૂરત, વાઘણું, ખોરસદ, હિંદુસ્થાન, ઇ૦. પણ ગુજરાત નારી૦.

૭. આણ, આણ, પણ, વણ, આણ, આણું, પણું, ઇ૦. પ્રત્યય આવે તો;—ચલણ, ઊંડાણ, ધડપણ, શાંતવણ, ઉધરાણું, ડાહ્યાપણું, અળખામણું, ઇ૦. આણ, વણ નારીજાતિ પણ હોય.

૮. ત્વ પ્રત્યય આવે તો;—સત્વ, પુરુષત્વ.

૯. ઇકારાંત નામો;—ધી, પાણી, મરી. (સોપારી નારી પણ).

૧૦. કોઇ પ્રવાહી પદાર્થનાં નામ;—પાણી, તેલ, ધી, જળ, દૂધ, આંસુ, (પણ અરસ કે અર્ક નર૦). છાસ, કઠી, નારી૦.

એ રીતિએ લખતાં આ પ્રકરણને બહુ લંબાવી શકીએ ખરા, પણ જાતિ વિષે કોઇ નિશ્ચય સાધારણ નિયમ ઠરતો નથી, માટે હજી એક બે વાતો લખીને જાતિનો વિચાર સમાપ્ત કરિયે છિયે.

૬૭. ગુજરાતીની મૂળ ભાષા સંસ્કૃત છે, માટે વિશેષે કરીને સંસ્કૃતમાં કોઇ શબ્દોની જાતિ જોવી છે તેવીજ ગુજરાતીમાં પણ છે. જેમકે;—વચન, શબ્દ, ગ્રંથ, આત્મા, મહિમા, દય, માયા, અગ્નિ, કવિ, નીતિ, રીતિ ઇ૦; પણ કોઇ વેળા જાતિ બદલાય છે;—વસ્તુ સંસ્કૃતમાં નાન્ય૦; ગુજરાતીમાં નારી૦; અક્ષિ સંસ્કૃતમાં નાન્ય૦, ગુજરાતીમાં આંખ નારી૦. પાર્શ્વ; પાર્શ્વ, સંસ્કૃતમાં નર૦,

નાન્ય૦, ગુજરાતીમાં પાસ, પાસે, નારી૦. ચાપ, સંસ્કૃત નર૦, ગુજરાતી
નાન્ય૦. અક્ષરં, મિત્રં, યજ્ઞઃ સંસ્કૃતમાં નાન્યતર૦, ગુજરાતીમાં એમનો
અપભ્રંશ નર૦ થાય છે. પત્રં, સંસ્કૃતમાં નાન્ય૦, ગુજરાતીમાં નર૦ અને નાન્ય૦.

૬૫. નામના છેલ્લા અક્ષરને ધોરણે જેતાં જાતિ જણાવવાને અર્થે કોઈ
નિયમ ઠરતો નથી; હરકોઈ અન્યાક્ષરની સાંથે ત્રણે જાતિનાં નામો મળે; જેમકે—
અકારાંત.

નર૦—લોક, વાઘ, વડ, આકાર, આધાર, ઉખ.

નારી૦—વાત, ભાળ, ભાત, ભીડ, ફાડ, ફાયર, ખાંડ.

નાન્ય૦—ધર, મન, નગર, ડગ, ટાટ.

આંકારાંત.

નર૦—રાજ, મહિમા, પિતા, શ્રોતા, (૬૪, ૧૪; ૬૫, ૧૦).

નારી૦—ગંગા, માયા, આશા, દર્ષા, દિશા; (માતા, જનિતા, તૃચ્.).

નાન્ય૦—સારસા, આ નામનું એક નગર.

ઈ ઈકારાંત.

નર૦—કવિ, ઋષિ, અગ્નિ, મણિ, ગિરિ, હાથી, (પ્રાણી નર, નાન્ય).

નારી૦—પ્રીતિ, મતિ, રીતિ, જાતિ, ખુદ્ધિ, પળી, સાડી, વાડી.

નાન્ય૦—વારિ, અસ્થિ, ધી, પાણી, ખી; (સોપારી નારી, નાન્ય૦).

ઉ ઊકારાંત.

નર૦—હેતુ, લાડુ, વાયુ, શત્રુ, ગુરુ, ખંધુ, મૃત્યુ, સાળુ. ધાતુ (ક્રિયાપદનો
નર૦; સુનું આદિક ધાતુ નર૦ કે નારી૦).

નારી૦—ઋતુ, વસ્તુ, સાસુ, વદ્.

નાન્ય૦—પશુ, આંસુ, ડૂ.

એકારાંત.

નર૦—ખે (ક્ષય), ભે (ભય), મે (મેહ, મેઘ), જે (જય), વે (વેહ).

નારી૦—ખે (ખેર = ધૂળ), એ (એહ), લે (લેહ = આતુરતા), ગે, હરડે.

ઐકારાંત. ખરા શબ્દ નથી પણ કોઈ અતિ અપભ્રંશ ચાલે છે.

નર૦—ખૈ (ક્ષય), જૈ (જય); સૈ = માપ.

નારી૦—નૈ (નહી-નષ = દુધી), લૈ (લષ).

નાન્ય૦—પૈ (પયડું).

• ઓકારાંત. નર૦*ભો, પો, = અનુમાન, ખાજી દાવ રમતાં પો નર૦નાન્ય૦
 નારી૦—જળો, છો, ઘો, મો.

નાન્ય૦—મ્હો = મુખ.

ઐકારાંત. નર૦—રૌ = બલાત્કાર.

નારી૦—ઐ = ગાય.

વચન વિષે.

૬૮. ઉપર દેખાડવામાં આવ્યું કે માણસમાં એવી શક્તિ છે કે કોઇ પણ ઈંદ્રિયનું કે મૂનસ્થ વિષયની સંજ્ઞા તે દરાવી શકે છે, અને તેમાં જાતિના ભેદ વિષે દેખાડી શકે છે. હવે વિષય એક કે અનેક છે એ જોઈને એકત્વાર્થ અને અનેકત્વાર્થદર્શક પદો અને પ્રત્યયો વાપરે છે તે વિષે જણાવવાનું છે. એકત્વાર્થ વિશેષે કરીને શબ્દમાંજ મળેલો રહે છે; જેમકે—માણસ, ધર, સ્ત્રી, પુરુષ, વસ્તુ;—આ શબ્દો બોલતાં આપણે વિશેષે કરીને એકજ માણસ, કે ધર, કે સ્ત્રી, કે પુરુષ, કે વસ્તુ સમજીએ છીએ. પણ અનેકત્વાર્થ દેખાડવા સારૂ પૃથક શબ્દો તથા પ્રત્યયો વાપરિએ છીએ. અનેક, બહુ, ઘણું, પુષ્કળ, અતિ, ઇં અનેકત્વાર્થદર્શક પૃથક શબ્દો છે. હવે, ધર કે ખીજે કોઇ પદાર્થ એકથી અધિક છે એવું કહેવાનું હોય, ત્યાં ધર અનેક, ધર બહુ, ધર પુષ્કળ, ધર ઘણાં, ધર અતિ, એવુંજ કહેવાની રૂઠિ ભાષામાં ચાલી હોત, તો અતિશય ધુંચવણ નહિ થાત; કેમકે ચીની, બ્રહ્મદેશી, ઇત્યાદિ ઘણી ભાષામાં અડચણ વિના એવી રૂઠિ ચાલે છે. સંસ્કૃતમાં અનેકતા દેખાડવાને પ્રત્યય વાપરે છે. તેજ પ્રત્યય ગ્રીક, લાટીન, ગોથીક ઇત્યાદિ આર્ય વર્ગની ભાષાઓમાં છે, એટલે અસ્. જેમ ગુજરાતીમાં નરજાતિ દર્શક પ્રત્યય ઓ સં સ થી આવ્યો છે, તેમજ અસ્નો ઓ કે અઓ થયો છે. આર્ય વર્ગની મૂળ ભાષામાં 'અસ્' અનેકતા દર્શક પૃથક શબ્દ હતો, કે લોકોએ પ્રથમા વિભક્તિના એક વચનના પ્રત્યયમાં અકાર વધારીને તેમાં અનેકતાનો અર્થ મેળવ્યો કે નહિ, એ નિશ્ચયથી કહેવાને કઠિણ છે. એટલું તો ઉઘાડું છે, કે સં સ્ અને અસ્, એમનો સંકાર ગુજરાતીમાં ઓ થએલો છે.

૭૦. પ્ર. નામનું વચન તે શું ?

ઉ. કોઇ વિષયનું નામ લીધું હોય, તો તેમાં અર્થ એકપણાનો કે અનેકપણાનો છે, એ વિષે જે સમજાય છે તે તે નામનું વચન છે.

* ઘોડો, ખડિયો, ઈં અકારાંત શબ્દ છે; કેમકે 'ઓ' પ્રત્યય છે. ૬૪. અ) ૧.

૭૧. પ્ર. ગુજરાતીમાં નામનાં કેટલાં વચન છે ?

ઉ. બે ;—એકવચન અને અનેકવચન. કોઈ શબ્દ બોલતાં, જે તેમાં એકપણાનો અર્થ જણાય તો તે એકવચનનો છે, પ્રથુ જે અનેકપણાનો અર્થ નિકળે તો તે અનેક વચનનો છે ;—ગાય, રાગ, પ્રાણી, વસ્તુ, ઘોડો, ઈંદું,—એઓ એક વચને નામ છે ; ગાયો, ગૂળઓ, પ્રાણીઓ, વસ્તુઓ, ઘોડાં, ઈંડાં—એઓ અનેક વચને નામ છે.*

૭૨. પ્ર. કોઈ શબ્દનું વચન તેના રૂપ ઉપરથી જણાય શું ?

ઉ. ધણાંખરાં નામને ઓ પ્રત્યય લગાડ્યાથી અનેક વચન દર્શાય છે ; જેમકે—ધર, ધરો ; રાગ, રાગઓ ; જતિ, (જતિઓ =) જતિયો ; રાણી, રાણીઓ ; વસ્તુ, વસ્તુઓ ; એ, એઓ.

૭૩. પણ જે પ્રથમાં વિભક્તિના એકવચનમાં નરજતિદર્શક પ્રત્યય ઓ, અથવા નાન્યતર જતિદર્શક ઊં આવે, તો રીતિ કંઈ જૂદી છે :—

અ) ઓ પ્રત્યય પડતો મૂકી તેને સ્થાને આ લખે અનેકવચન દર્શાવાય છે (૮૨ માં જોવું) ; જેમકે—ઘોડો, ઘોડા, એ જૂની રીતિ હશે, કેમકે પ્રાચીન પ્રાકૃતમાં ચાલે છે. પણ હમણાં કોઈ પ્રાંતમાં અનેકવદર્શક પ્રત્યય 'આ' ની સાથે ઓ પણ મેળવે છે ; જેમકે—

એક વચન.

અનેક વચન.

	જૂની.	નવી.
છોકરો	છોકરા	છોકરાઓ
ઘોડો	ઘોડા	ઘોડાઓ
મેડો	મેડા	મેડાઓ

આ) વળી, ઊં પ્રત્યય પડતો મૂકી તેને સ્થાને આં લખે અનેક વચન દર્શાવાય છે ; જેમકે—ઈંદું, ઈંડાં. એની સાથે પણ ઓ મેળવી લેવાની રીતિ કેટલાએક પ્રગણામાં ચાલે છે ; જેમકે—

* હિંદુસ્થાનમાં ચાલતી બધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં એજ રીતે કેવળ બે વચનો છે ; પણ મૂળ સંસ્કૃતમાં, અને કેટલીએક ખીજી પ્રાચીન ભાષાઓમાં એક ત્રીજું છે, એટલે દ્વિવચન, બે અથવા જોડ દેખાડનારૂં રૂપ.

એક વચન.	અનેક વચન.	
ઈકું	નૂની.	નવી.
છોકરું	છડાં	છડાંઓ
ઘોડું	છોકરાં	છોકરાંઓ
	ઘોડાં	ઘોડાંઓ

૭૪. ચરોતરમાં ઘણાંખરાં નાન્યતર જાતિનાં નામને અનેક વચનમાં આં લગાડે છે ; જેમકે—ધર, ધરાં ; ઢોર, ઢોરાં ; જાડ, જાડાં ; ફળ, ફળાં ; ખેતર, ખેતરાં ; ડાળ, ડાળાં ; ખોર, ખોરાં ; માણસ, માણસાં. અકારાંત શબ્દોમાં એ રીતિ વિશેષે ચાલે છે (૧૦૯ ઈ).

૭૫. જ્યારે એ, ત્રણ, ચાર ઇં સંખ્યાવાચક શબ્દો, અથવા બહુ, ઘણું, સર્વ, સંધા, સઘળા, એવા અનેકત્વાર્થ શબ્દો વાક્યમાં આવે, અને તે ઉપરથી, અથવા ખીજી કોઇ પણ રીતિથી, જાણ્યામાં આવે કે અનેક વિષે વાત ચાલે છે, ત્યારે ઘણુંકરીને નામ એક વચનના રૂપમાં આવે છે ; જેમકે— ‘કાલે મારે ઘેર દસ માણસ (માણસો) આવ્યાં હતાં.—આ ગામમાં દસ હજાર ધર (ધરાં, ધરાં) છે.—પુરાતન કાળમાં આ દેશના ઘણા રાજા (રાજાઓ) થઈ ગયા.—પાઠશાળાના બધા વિદ્યાર્થી (વિદ્યાર્થીઓ) આજ આવશે.’ જે શબ્દને છેડે નર જાતિદર્શક ઓ પ્રત્યય, અથવા નાન્યતર જાતિદર્શક ઊં પ્રત્યય આવે તો એ રીતિ ચાલે નહિ ; જેમકે, ‘તે માણસની પાસે ઘણો ઘોડો,’ ‘કે દસ ઈંકું છે,’ એવું નહિ કહેવાય ; કેમકે ઓ ઊં પ્રત્યયો એકત્વાર્થ દર્શક છે.

૭૬. સભા, મંડળી, સમાજ, સમુદાય, કુટુંબ, ઇત્યાદિમાં અનેકતાનો અર્થ છે, પણ તેઓ એક વચનમાં અને અનેક વચનમાં વપરાય છે.

જે પદાર્થોમાં સમૂહનો અર્થ છે ; જે—કૂ, વાળ, રેતી, માટી, ધાન્ય ઇં ; વળી ધાતુનાં નામો ; જે—સુનું, રૂપું, ત્રાંબું, ઇં ; વળી ભાવવાચક નામો ; જે—નીતિ, ન્યાય, સત્યતા, શુદ્ધતા, ખોટાપણું, પુણ્ય, સત્ત્વ, એકત્વ ઇં, એઓ એક વચનમાં વપરાય છે ; કારણ કે એઓ અદ્વૈત વિષયો છે. એઓને અનેક વચનમાં વ્યાપરિયે તો વિશેષપણાનો અર્થ થાય છે. ધાન્ય એવું કહિયે તો સાધારણ અર્થ છે, પણ ધાન્યો કહિયે તો વિશેષ અર્થ જણાય, જૂદી જૂદી જાતના ઘણા વિષે વાત છે એવું સમજવામાં આવે. એમજ જે

નામને અનેકત્વદર્શક પ્રત્યય નહિ લગાડિયે, પણ તેની સાથે વાપરેલું વિશેષણ અનેક વચનના રૂપમાં હોય, તે વિશેષણપ્રણાનો અર્થ પ્રગટ થાય છે; જેમકે— 'તેનું પાપ ધણું છે' (સાધારણ), 'તેનાં પાપ ધણાં છે' (વિશેષ).

૭૭. જ્યારે ગુજરાતીમાં શબ્દોની સાથે ઓ પ્રત્યય આવે છે, ત્યારે, સંસ્કૃતની રીતિ પ્રમાણે સંધિકાર્ય શું નથી (૮૧,*):—

સંધિમાં, અ + ઓ = ઓ પણ ગુજરાતીમાં ધરો નહિ પણ ધરો.

“ આ + ઓ = ઓ ” “ રાગો ” “ રાગઓ.

“ ઈ + ઓ = ઓ ” “ જત્યો ” “ જતિઓ, કોઈ જતિયો.

“ ઈ + ઓ = ઓ ” “ માઓ ” “ માણીઓ, (કોઈ માણિયો).

“ ઉ + ઓ = ઓ ” “ વસ્ત્યો ” “ વસ્તુઓ.

“ ઊ + ઓ = ઓ ” “ જ્યો ” “ જૂઓ.

“ ઓ + ઓ = ઓ ” “ ખવો ” “ ખાઓ.

એનું કારણ એ હશે કે ઓ પ્રત્યય મૂળે સ્વર નથી પણ સ્ છે (૬૯); કેમકે એસ નો આગમ અ ઉડી જાય છે. માટે જતિયો, ઇત્યાદિમાં મૂળની વિસ્મૃતિ હોય.

વિભક્તિ વિષે.

૭૮. ઉપર કહ્યું છે કે માણસ પોતાની મનશક્તિથી વિષયોનું જ્ઞાન પામીને તેમને સંજ્ઞા આપે છે, તે જાતિ વચન વિષે ભેદ દેખાડે છે. હવે જૂદા જૂદા વિષયો એક બીજાની સાથે પરસ્પર કેવો સંબંધ રાખે છે, એ જોઈને તે વિષે જોણે છે, એ કહેવાનું છે. જ્યારે સંબંધ દેખાડવાના ઉપયોગમાં પૃથક શબ્દ લેવાય છે, ત્યારે તેઓ નામયોગી કહેવાય છે (૨૭૯,—૩૧૭). પૂર્વે તે સંબંધ દેખાડવાને અર્થે કેવળ પૃથક શબ્દો વપરાતા હશે, પણ તેઓમાંના કેટલાક શબ્દ વારંવાર વપરાયાથી ટુંકા થઈ ગયા, માટે તેમનું મૂળરૂપ જણાતું નથી; તેઓ કેવળ પ્રત્યયરૂપે ભાષામાં રહ્યા છે. સંસ્કૃતમાં એવા પ્રત્યયો સાત છે. તેઓ નામની સાથે મળે છે ત્યારે નામની વિભક્તિ થઈ કહેવાય છે. પછી પણ પળના ધણા વેપારમાં કોઈ પ્રત્યયો પડતા મુકાયા, એટલે જ્યારે ભાષાની રૂઢિ પરથી એવું ઠર્યું, કે પ્રત્યય નહિ છતાં પણ તેનો સંબંધદર્શક અર્થ રહ્યો, ત્યારે પ્રત્યય વાપરવાનું કારણ નહિ રહ્યું. માટે, કેવળ પ્રત્યયના કારણથી નહિ, અર્થના કારણથી પણ નામની વિભક્તિ ઠરે છે.*

* વિભક્તિ, (વિ, ઉપસર્ગ; મજ્, ભાગવું) શબ્દના રૂપનું ભંગન—મૂળ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના ભાગકરી દેખાડવા. આ સંજ્ઞા જે પ્રત્યયોને આપેલી છે, તે તેમના અર્થ ઉપર ધારણ રાખીને નહિ, પણ બીજા કારણથી આપેલી છે. અર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને સંજ્ઞા શોધિયે, તે સંબંધમૂલક—સંબંધદર્શક, એવી કોઈ ઠરે.

૭૯. પ્ર. નામની વિભક્તિ શાને કહિયે ?

ઉ. કોઇ વાક્યમાં એ, તણું, કે અધિક નામ આવે. આ નામોમાં એક ખીજની સાથે જે સંબંધ હોય, તે તેમના પ્રત્યયોં ઉપરથી વિશેષ કરીને જણાય છે. એ પ્રત્યયોને નામની વિભક્તિ કહિયે છિયે. અથવા જે પ્રત્યય નહિ હોય, અને બંધાણી રૂઢિ ઉપરથી તે સંબંધ જણાય, તે આ સંબંધના અર્થ પ્રમાણે નામની વિભક્તિ કરે છે; જેમકે—“રાજ્ય રાજસભામાં પોતાને હાથે શાલ લઇને આનંદથી પોતાના ચાકરને આપે છે.” આ વાક્યમાં “રાજસભામાં, પોતાને, હાથે, આનંદથી, પોતાના, ચાકરને,” આ શબ્દોને છૂટે જે અક્ષર આવે છે તેઓ યથા સંબંધદર્શક પ્રત્યય છે; તેઓ ઉપરથી આપણે જાણિયે છિયે કે આ શબ્દોમાં પરસ્પર કેવો સંબંધ છે. પણ, ‘રાજ્ય,’ અને ‘શાલ,’ આ બે નામને પ્રત્યય નથી, તોય પણ તેમનો એક ખીજની સાથે કેવો સંબંધ છે એ બંધાણી રૂઢિ ઉપરથી જણાય છે, માટે, તેમના જૂદા જૂદા સંબંધના અર્થ પ્રમાણે, તેમની જૂદી જૂદી વિભક્તિ ગણિયે છિયે.

કોઈ વેળા મૂળે ભિન્ન રૂપના બે પ્રત્યય એક રૂપ થઈ જાય, તો પણ મૂળનો ભિન્નાર્થ રહે છે, માટે જો તેઓ અભિન્ન દેખાય તો પણ તેઓ ખરા જૂદા પ્રત્યય છે. “મેં મારે હાથે તેને માથે પાઘડી બાંધી.” આ વાક્યમાં, ‘માથે—હાથે,’ એઓનો પ્રત્યય ‘એ’ બહુ જ જૂદા જૂદા અર્થના સંબંધ દર્શાવે છે; એટલે, એક કરણનો, અને બીજો અધિકરણનો. મૂળ શોધતાં કરણાર્થે જે પ્રત્યય તે સસ્કૃત એન નો અપભ્રંશ,—અને અધિકરણાર્થે જે છે તે એ નો રહી ગયેલો પ્રત્યય છે. (૧૧૧, ૧૧૬, ૧૦૭ ઘ). કોઈના ધારવામાં એવું આવે છે કે તૃતીયાને અર્થે, ‘એ’ તે ‘એન’ નો અપભ્રંશ છે, માટે માથે અનુસ્વાર લખવો જોઈયે; એવું કરે તું એ, સત્ત્વ એ કરશે.

૮૦. પ્ર. ગુજરાતીમાં કેટલી વિભક્તિ છે ?

ઉ. સાત;—પણ એમની સાથે સંબોધન પણ લખાય છે.

અ) ૧.	પ્રથમા.	કર્તા.*	ક્રિયાનો કરનાર.
૨.	દ્વિતીયા.	કર્મ.	કરેલું, સાધેલું કર્મ.
૩.	તૃતીયા.	કરણ.	જેણે કરીને કરાયું.
૪.	ચતુર્થી.	સંપ્રદાન.†	જેને પ્રાપ્ત થયું.

* પ્રત્યેક વિભક્તિના વિશેષ અર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને આ સંજ્ઞાઓ આપેલી છે.

† ચતુર્થીને તાદર્શ્ય પણ કહે છે, એટલે જ્યારે વાસ્તી, ધર્યે, આવા અર્થમાં વપરાય છે. વળી આ વિભક્તિ બહુ યા કર્મનો સંબંધ પણ દેખાડે છે. પ્રથમામાં પણ કોઈ વેળા કર્મનો અર્થ હોય છે. આ વાતનો ખુલાસો વાક્યવિન્યાસમાં આવશે.

૪. પંચમી. અપાદાન. જેથી, જ્યાંથી, જેને મૂકીને નિકળ્યું.
 ૬. ષષ્ઠી. સંબંધ. કંઈ વિશેષ.
 ૭. સપ્તમી. અધિકરણ. કામ, સમય.
 — — સંબોધન. નામ લઈ ખેલાવવું.

આ) પ્રથમામાં નિર્દેશક પ્રત્યય, ઓ, ઇ, ઊ; આવે; અથવા પ્રત્યયરહિત શબ્દ રહે છે.

દ્વિતીયામાં, પૂર્વે જે પ્રત્યય મૂકાલે તે પડતો મુકાયો (૭૮, ૧૧૦.), માટે શબ્દ પ્રથમાને રૂપે રહે છે. (એને ઠેકાણે કોઈ વેળા ચતુર્થી વપરાય છે).

તૃતીયાનો પ્રત્યય એ [એ] છે.

ચતુર્થીનો પ્રત્યય ને છે. (કોઈ વેળા દ્વિતીયાને ઠેકાણે વપરાય).

પંચમીનો પ્રત્યય થી છે.

ષષ્ઠીનો પ્રત્યય નો, ની, ં; ના, ની, નાં છે (૯૨).

સપ્તમીના પ્રત્યયો એ, અને માં છે (૮૩).

સંબોધન, એ પ્રથમાનું જ રૂપ કહેવાય છે. જે પ્રથમામાં ઓ નરગતિ, અને ઊ નાન્યતરગતિ દર્શક પ્રત્યયો હોય, તો તેમને સ્થલે સંબોધનમાં આ દેખાય છે. આ “આ” વિષે ૮૨ માં જોવું.

૮૧. પ્ર. નામના સંબંધદર્શક પ્રત્યયો શબ્દ સાથે શી રીતિયે મળે છે ?

ઉ. જે અકારાંત નામની પ્રથમાએ નરગતિદર્શક પ્રત્યય ઓ, અથવા નાન્યતરદર્શક ઊ નથી, તેવાં નામની અને ખીજાં બધાં નામની આગળ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે. અનેકવચનમાં શબ્દની અને વિભક્તિના પ્રત્યયની વચ્ચે અનેકત્વાર્થદર્શક પ્રત્યય ઓ આવે છે; જેમકે—

એકવચન.

અ	આ	ઈ	ઈ	ઉ	ઊ	એ	ઓ.
પ્ર૦ રથ	મા	પતિ	નદી	વસ્તુ	જૂ	ચે	ખાં
દ્વિ૦ રથ	મા	પતિ	નદી	વસ્તુ	જૂ	ચે	ખાં

† સંખ્યાવાચક સો (૧૦૦) વિશેષ્યાર્થે વપરાય તો એકવચને રૂપાખ્યાન ‘ઓ’ ના જેવું છે;—સો, સોએ, સોને ઈ૦; પણ અનેકવચનમાં પ્રત્યય એ લાગે છે;—બસે ત્રણસે ઈ૦. સં૦ જાનાં ઉપરથી સે થયું છે (૧૦૯ ઈ૦)

૧૦ રથે*	માએ	પતિએ	નદીએ	વસ્તુએ	જૂએ	ચેએ	ખાએ
૨૦ રથને	માને	પતિને	નદીને	વસ્તુને	જૂને	ચેને	ખાને
૫૦ રથથી	માથી	પતિથી	નદીથી	વસ્તુથી	જૂથી	ચેથી	ખાથી
૫૦ રથનો	માનો	પતિનો	નદીનો	વસ્તુનો	જૂનો	ચેનો	ખાનો
૨૦ રથે, માં	મામાં	પતિમાં	નદીએ, માં	વસ્તુએ, માં	જૂમાં	ચેમાં	ખાએ, માં
૨૦ રથ	મા	પતિ	નદી	વસ્તુ	જૂ	ચે	ખા

અનેકવચન.

૩૦ રથો	માએ	પતિએ	નદીએ	વસ્તુએ	જૂએ	ચેએ	ખાએ †
૬૦ રથો	માએ	પતિએ	નદીએ	વસ્તુએ	જૂએ	ચેએ	ખાએ
૧૦૦ રથોએ	માએએ	પતિએએ	નદીએએ	વસ્તુએએ	જૂએએ	ચેએએ	ખાએએ
૨૦ રથને	માએને	પતિએને	નદીએને	વસ્તુએને	જૂએને	ચેએને	ખાએને
૫૦ રથોથી	માએથી	પતિએથી	નદીએથી	વસ્તુએથી	જૂએથી	ચેએથી	ખાએથી
૫૦ રથોનો	માએનો	પતિએનો	નદીએનો	વસ્તુએનો	જૂએનો	ચેએનો	ખાએનો
૨૦ રથોએ-માં	માએમાં	પતિએમાં	નદીએમાં	વસ્તુએમાં	જૂએમાં	ચેએમાં	ખાએમાં
૨૦ રથે	માએ	પતિએ	નદીએ	વસ્તુએ	જૂએ	ચેએ	ખાએ

૨. પ્ર. અકારાંત શબ્દને ઓ, ડં, પ્રત્યય લાગે, તો તેનાં રૂપ કેવાં થાય ?

ઉ. પેહલાં, પ્રત્યય પડતો મૂકાય છે, પછી શબ્દના અંત્યસ્વર અ ની વૃદ્ધિ થયે આ થાય છે. † આ 'આ' ની આગળ તૃતીયાદિ વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. એકવચને સંબોધનમાં શબ્દ પ્રત્યયરહિત છે, પણ અંત્યસ્વરની વૃદ્ધિ રહે છે.—અનેકવચને પ્રથમાનાં રૂપો (આ, આં, આએ, આંએ,) ની આગળ તૃતીયાદિના પ્રત્યયો લાગે છે.

આ રૂપાખ્યાનમાં એકવચને નરજાતિની અને નાન્યતરજાતિની તૃતીયાદિ વિભક્તિનાં રૂપમાં ફેર નથી.

* સંસ્કૃતમાં એ સ્વરને સંયોગે સંધિકાર્ય થાય છે (૩૨), પણ ગુજરાતીના રૂપાખ્યાનમાં આ રૂઢિ બહુ ચાલતી નથી. તૃતીયાએ રથે, પિતૈ, જત્યે, નદે, વસ્ત્વે, જ્વે, ખ્યે, એવું નહિ, પણ રથે, પિતાએ, જતિયે, નદીએ, વસ્તુએ, જૂએ કહે છે (૭૭). ઈ ઈકારાંત શબ્દને 'એ' પ્રત્યય લાગે તો કોઈ લખનારા યકાર વાપરે છે, જતિયે, નદીયે અને નદિયે.

† ખા આદિ એકારાંત શબ્દને અનેકવચને પ્રત્યય એ ઉડી જાય છે, કેમકે 'ખાએ' એવું શોભતું નથી.

‡ અકારાંત નામોમાં અ નો આ થવાની રીતિ સંસ્કૃતમાં પણ દેખાય છે; જેમકે—શિવઃ ના—શિવાય, શિવાન્, શિવામ્યાં, શિવાન્, શિવાનાં.

એકવચન.		અનેકવચન.	
નરં	નાન્યં	નરં	નાન્યં
પ્રં છોકરો	છોકરું.	છોકરા- 'રાઓ	છોકરાં- 'રાઓ (૭૩)
દ્વિં છોકરો	છોકરું.	છોકરા- 'રાઓ	છોકરાં- 'રાઓ.
૧૦ છોકરાંએ,	છોકરો	છોકરાએ- 'રાઓએ	છોકરાંએ- 'રાઓએ.
ચં છોકરાને		છોકરાને- 'રાઓને	છોકરાંને- 'રાઓને.
૩ં છોકરાથી		છોકરાથી- 'રાઓથી	છોકરાંથી- 'રાઓથી.
૫૦ છોકરાનો		છોકરાનો- 'રાઓનો	છોકરાંનો- 'રાઓનો
સં છોકરામાં		છોકરામાં- 'રાઓમાં	છોકરાંમાં- 'રાઓમાં.
સં છોકરા		છોકરા- 'રાઓ	છોકરાં- 'રાઓ.

૮૩. સમ્પ્રીમાં, અધિકરણને અર્થે, એ પ્રત્યય ચાલે છે. રાઓમાં અર્થ વિષે મૂળે ફેર નથી, તે પણ અધા પ્રસંગમાં એ પ્રત્યય લાગતો નથી;—નદીએ પૂર આવ્યું છે; તે પોતાને નગરે વસે છે; એ કામ મારે માથે છે; તે મારી પૂઠે આવે છે;—એવું કહિયે છિયે; પણ “ રાઓએ છે ”;—“ છોકરાએ છે; ” એવું નથી કહેતા;—એવા પ્રસંગોમાં માં પ્રત્યય વાપરિયે છિયે (૧૧૬).

૮૪. છોકરો ધં નરજ્ઞતિનું, અને છોકરું ધં નાન્યતર જ્ઞતિનું અનેક વચન એ પ્રકારથી થાય છે (૭૩). લાંબું, અથવા નવું, રૂપ (આઓ) જે છે તે નરજ્ઞતિ વિષે કોઈ વેળા સારા ઉપયોગમાં આવે છે. છોકરાને, એવું કહિયે તે રૂપ ઉપરથી જણાતું નથી કે તે શબ્દ એક કે અનેક વચનનો છે; પણ છોકરાઓને કેવળ અનેક વચનનો અર્થ દેખાડે છે. નાન્યતર જ્ઞતિનાં રૂપો વિષે આટલો ઉપયોગ નથી; એક વચનમાં છોકરાનો, અનેક વચનમાં છોકરાંનો. પણ કોઈ એકવચનમાં પણ છોકરાંનો વાપરે છે; આ રીતને સંસ્કૃતમાં કોઈ આધાર મળતો નથી; અનેકવચનમાં અનુસ્વારનું મૂળ ૧૦૯, ઈ માં કહેલું છે.

૮૫. કોઈ વેળા એ કે ત્રણ વિલક્ષિતા પ્રત્યયો એકત્ર આવે; જેમકે— ધરેથી, હાથેથી, ધરમાંથી, હાથમાંથી; એટલે આધિકરણની સાથે અપાદાન આવે છે. વળી ધરનામાંથી, તેનામાંથી, ગામનામાંથી, એટલે સંબંધ, અધિકરણ, તથા અપાદાન.

- ૮૬. વિભક્તિના અર્થને મળતા અર્થના કેટલાએક શબ્દ છે; જેમકે—કરણને સમાન; કરીને, વડે. મેં હાથે કર્યું = હાથવડે, હાથે કરીને. સંપ્રદાનને સમાન; સાર, કાળે, વાસ્તે, અર્થે, માટે. પણ આ શબ્દોને અર્થે અતુર્થી વપરાય છે ત્યારે તેને સંપ્રદાન નહિ, પણ તાદૃશ્ય કહે છે.
- અપાદાનને સમાન; થકી. (પંચમીનો પ્રત્યય થી, તેને અર્થે કાંઈ વેળા કર્તાને સમાન છે; જેમકે—‘મારાથી તે કામ થયું,’ પણ આ અર્થે કરણ (તૃતીયા) ને સમાન પણ ગણાય.)
- અધિકરણને સમાન; માહે, અંદર, વિષે, મધ્યે, પર, ઉપર, લગ, લગી, ધૃ.
૮૭. ૫ઠ્ઠી વિભક્તિ વિષે ૯૨ માં જોવું.

ગુણવાચક.

• ૮૮. ઉપર (૪૬) માં કહેલું છે કે નામના બે વિશેષ ભાગ છે, એટલે સત્ત્વવાચક, અને ગુણવાચક નામ. વળી કહ્યું છે કે માણસ વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન પામીને તેમને સંજ્ઞા આપે છે, અને તેમની જ્ઞાતિ વચન વિભક્તિના ભેદ કહી શકે છે. હવે કાંઈ વિષયની સંજ્ઞા કહેતાં, તે વિષે આપણે જે સમજવું જોઈએ, તેમાં કંઈ તો શેષ (બાકી, અધુરું, અંકિત) રહ્યું હોય, તો તે જ્ઞાણીને અર્થ પૂરો કરી દેખાડવાની રીતિ વિષે કહેવાનું છે. જે કાંઈ વિષયની સંજ્ઞા કહેલી હોય, તો તે વિષે જે અધુરું રહ્યું હોય, તેને પૂરું કરી આપનાર શબ્દને તેની સાથે વાપરિયે છિયે. આ શબ્દ તો શેષાર્થને કહી દેખાડે છે, માટે તેને વિશેષણ [વિ, અંધિકતાસૂચક ઉપસર્ગ; શિષ, બાકી—અધુરું—અંકિત; અન કૃદંત પ્રત્યય.], શેષ—બાકી રહેલો—અંકિત જે અર્થ, તેને કહી દેખાડનાર શબ્દ કહિયે છિયે. ઘોડો, આ સત્ત્વવાચક નામ વાપરિયે, તો તે સંબંધી કંઈ કહેવાનું બાકી રહ્યું હોય; તે કાળો કે ઘોળો, નાનો કે મોટો, રાજનો કે કુંવરનો, રણઘોડો કે રથઘોડો હોય; આ શેષાર્થસૂચક શબ્દો વિશેષણ કહેવાય છે. હવે બાષામાં એકું બની ગયું છે, કે કેટલાએક શબ્દો, જે મૂળે વિશેષ્ય હોશે, તેઓ, વિશેષે કરીને, વિશેષણના કામમાં લેવાયા. એઓ ધણુંકરીને ગુણનાં નામો છે, માટે ગુણવાચક કહેવાયાં. જે નામ કેવળ વિશેષણ થઈ રહ્યાં છે, તેઓ આટલાં ધણાં નથી કે માણસના અગણિત કામના બધા પ્રસંગમાં જોઈયે તેવો શબ્દ તેઓમાં મળે; માટે વિવિધ પ્રકારથી થનારાં વિશેષણ સંબંધી કંઈ જોવું જોઈયે.

અ. એજ અર્થમાં વપરાનારા શબ્દો ; જે૦—લાલ, શ્વેત, ઊંચ, કાળો, ઘેલો, સાચો, ખોટો, શુદ્ધ, અશુદ્ધ; ઇ૦. એઓ સાથે કૃદંત અને તદ્દિત પ્રત્યયોએ કરીને સાધિત થનારા શબ્દો મળે ; જે૦—ધાર્મિક, નારિતક, સંબંધક, દર્શક, સૂચક, સમજીક, દેશી, પ્રેમી, દેશી, આગસુ, લાલસુ, વિશ્વાસુ, ઇચ્છુ ઇ૦. વળી એવા પણ ; જે૦—થતો, થવાનો, થનારો. (શબ્દસાધનનું કોષ્ટક અંક ૧૪, ૧૫).

આ. સત્ત્વવાચક નામની પછી વિભક્તિથી થનારા ; જે૦— સરકારનું કામ (= સરકારી કામ) ; દરખાસ્તનું માણસ (= દરખાસ્તી માણસ) ; મૂલનો (= મૂલ્યવાન). પછી વિભક્તિ વિશેષણસમાન છે, એણે કરીને હરકોઇ સત્ત્વવાચક નામને વિશેષણના અર્થમાં લેવાય. (૯૨).

એની સાથે સમાસમાં વપરાયલાં નામ પણ આવે ; જેમકે—રાજમાર્ગ = રાજનો માર્ગ ; રણઘોડો = રણનો—રણમાં લાવેલો—રણને વાસ્તે રાખેલો ઘોડો ; એમજ—લોહમાર્ગ, શિળાછાપ, મુખવાચા, લોકાચાર, રાજનીતિ, ઇ૦. એવા સમાસમાં પૂર્યપદ ખીજનું વિશેષણ સમાન છે. એ વિષે અધિક વર્ણન સમાસના પ્રકરણમાં આવશે.

ટીકા.—પ્રત્યેક સત્ત્વવાચક નામ કોઇ પણ વિશેષણનો સ્વીકાર કરે. એ ઉપરથી એવાં નામને એક ખીજ સંગ્રા આપેલી છે ; એટલે, વિશેષ્ય, = વિશેષણનો સ્વીકાર કરી શકે એવો શબ્દ. વિશેષણનો સ્વીકાર કરનારા એઓ વિશેષ્ય, અને વિશેષ્યની સાથે વળગી રહેનારા તેઓ વિશેષણ. (શબ્દસાધનનું કોષ્ટક અંક ૨૮, ૨૯).

૮૯. પ્ર. કોઈ નામને ગુણવાચક કહેવાનું શું કારણ છે ?

ઉ. કોઇ સત્ત્વવાચક નામ ખોલતાં, જે કેવળ સંગ્રા ઉપરથી સંપૂર્ણ અર્થ જણાયામાં નહિ આવે, તો જે અર્થ ખાડી, કે અધુરો, કે અંકિત છે, તે વિષય જણાવનારું નામ પહેલાની જેડે વાપરિયે છિયે ; જેમકે—ઘોડો, આ સત્ત્વવાચક નામ વાપરતાં તેના રંગ ગુણાદિ વિષે જે કંઈ અધિક સમજવું જોઈએ તે ખીજ શબ્દે કરીને જણાવિયે છિયે ; કાળો કે ઘોળો, સારો કે ખોટો, ઇત્યાદિ અધિકાર્થ શબ્દ વાપરિયે છિયે.

૧૦. પ્ર. જેમ સત્ત્વવાચકને જાતિ, વચનાદિ છે, તેમ ગુણવાચકને છે?

ઉ. જાતિ, વચન, વિભક્તિ વિષે, ગુણવાચકના બે વર્ગ થાય છે :—

૧. જેઓ જાતિ વચન વિભક્તિદર્શક પ્રત્યયો સ્વીકારતા નથી;—

અ) અકારાંત—લાલ, સાફ, સ્વેત, સ્પષ્ટ, ઊંચ, નીચ, શુદ્ધ, ઘોઘ્ય, ઇં.

આ) ઉકારાંત—પ્રેમી, લોભી, પાપી, ફાશી, અપરાધી, ઇં.

બ) ઉકારાંત—આજસુ, લાલંચુ, વિશ્વાસુ, કૃપાળુ, ઇં.

જે વિશેષ્યની સાથે એવાં વિશેષણુ આકે, તે નામ નર નારી કે નાન્યતર જાતિનું, એક કે અનેક વચનનું, અને ગમે તે વિભક્તિનું હોય, તેપણુ વિશેષણુને કોઇ પ્રસય લાગતો નથી; માટે—લાલ ઘોડો, લાલ ઘોડી, લાલ ઘોડું, લાલ ઘોડા, લાલ ઘોડીઓ, લાલ ઘોડાં, લાલ ઘોડાંઓ, ઇં.

એવાંનો રૂપવિકાર થતો નથી, માટે કોઇ એવું ધારે છે, કે જ્યમને અવિકારીને અવ્યયરૂપી વિશેષણુ કહેવાં જોઇયે.

૨. જેમને જાતિદર્શક પ્રત્યયો લાગે છે. આ પ્રસયો, કોઇ વિશેષ્ય નામના જેવાજ (૫૯), નરજાતિ ઓ, નારી ઇં, અને નાન્યતર હું છે.

આ પ્રત્યયો પ્રથમ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં દેખાય છે. પણ છતર વિભક્તિમાં, ઓ ઉં પડતા મૂકાય છે, ષ્ઠી શબ્દના અંત્યસ્વરની વૃદ્ધિ થયે અને આ થાય છે (૮૨). અનેક વચનમાં ઓને સ્થલે આ, અને હુંને સ્થલે આં થાય છે. નીચેના રૂપાખ્યાનમાં એ સ્પષ્ટ જાણ્યામાં આવશે. આવાં વિશેષણુ સત્ત્વવાચક નામની સાથે વપરાય છે, માટે, “સારો,” આ વિશેષણુની સાથે, “ઘોડો,” આ વિશેષ્ય નામ રૂપાખ્યાનના કોષ્ટકમાં લખેલું છે.

૯૧. એકવચન નર.

પ્રં દ્વિં સારો ઘોડો
તૂં સારા ઘોડાએ, સારે ઘોડે
ચંં સારા ઘોડાને
ષંં સારા ઘોડાથી
ષંં સારા ઘોડાનો (૯૨) •
સંં સારા ઘોડામાં, 'ડાએ
સંં સારા ઘોડા

નારીં

સારી ઘોડી
સારી ઘોડીએ
સારી ઘોડીને
સારી ઘોડીથી
સારી ઘોડીનો
સારી ઘોડીમાં
સારી ઘોડી

નાન્યં

સારું ઘોડું
ખીજ બધી વિભ
ક્તિઓનાં રૂપ નર
જાતિના જેવાં છે
(૮૨).

અનેકવચન.

પ્ર૦ દ્વિ૦ સં૦ સારા ઘોડા-’ડાઓ	સારી ઘોડીઓ*	સારાં ઘોડાં†
તૃ૦ સારા ઘોડાઓ-’ડાઓએ	સારી ઘોડીઓએ	સારાં ઘોડાંએ
ચ૦ સારા ઘોડાને-’ડાઓને	સારી ઘોડીઓને	સારાં ઘોડાંને
પં૦ સારા ઘોડાથી-’ડાઓથી	સારી ઘોડીઓથી	સારાં ઘોડાંથી
ષ૦ સારા ઘોડાનો-’ડાઓનો	સારી ઘોડીઓનો	સારાં ઘોડાંનો
સ૦ સારા ઘોડામાં-’ડાઓમાં	સારી ઘોડીઓમાં	સારાં ઘોડાંમાં

૯૨. ધુણ્ડીનો અર્થ વિશેષણને સમાન છે, માટે ગુજરાતી આદિક ઉત્તરિદુસ્થાનની ભાષાઓમાં એના પ્રત્યયને વિશેષણની પેઠે જાતિ વચન વિભક્તિન રૂપ લાગે છે; જૅ૦—રાજનો ઘોડો—રાજની ઘોડી—રાજનું ઘોડું; રાજન ઘોડાએ—રાજની ઘોડીએ; રાજના ઘોડાને—રાજની ઘોડીને—૪૦.

આ) કોઇ વેળા સત્ત્વવાચક નામ વિના એકલું વિશેષણ નુપરાય છે એટલે સત્ત્વવાચક નામ અધ્યાહાર્ય છે, અને તેનો અર્થ વિશેષણની સારે બળે છે, એવું સંભવે છે ત્યારે વિશેષણનું રૂપાખ્યાન સત્ત્વવાચક નામની પેઠે જ થાય છે; જૅમકે—મોટો = મોટો પુરૂષ; ત્યારે, પ્ર૦ દ્વિ૦ મોટો; તૃ૦, મોટાએ-મોટે; ચ૦ મોટાને; પં૦ મોટાથી; ૪૦.

૯૩. ગુણવાચકમાં નીચેના વર્ગના શબ્દો ગણેલા છે :—

૧. સંખ્યાર્થ શબ્દો ;—એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, ૪૦.

૨. સંખ્યાપૂરણાર્થ શબ્દો ;—પહેલો, બીજો, ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠો, સાતમો, આઠમો, નવમો, દસમો. સાતથી ચઠતાં ગમે તે સંખ્યાર્થ શબ્દને મો લગાજ્યાથી સંખ્યાપૂરણાર્થ શબ્દ થાય છે. સંખ્યાપૂરણાર્થ શબ્દનું રૂપાખ્યાન ઉપરના ઉદાહરણ ‘સારા’ની પેઠે થાય છે.

૩. વ્યવહાર્ય શબ્દો ;—બહુ, સહુ, સઘણું, સંધું, સર્વ, સર્વે, ધણું, ૪૦. એમાં બહુ, સર્વ, સર્વે, સહુ, અધિકારી છે (૯૦). વિશેષ્યનામરહિત સર્વેનું રૂપાખ્યાન જૅ, તે, ઇત્યાદિ સર્વનામોની રીતિ પ્રમાણે કંઈ છે ; પણ તૃતીયામાં ણુકાર નથી, પ્રથમા અને દ્વિતીયાને મળતા રૂપમાં છે. સ્વાર્થ સર્વનામ, પોતે,

* સારીઓ ઘોડીઓ, એવું પણ કોઈ કહે છે. † સારાં ઘોડાંઓ પણ કોઈ કહે.

अनुं षष्ठ्य रूप तृतीयाभां अवेनुं छे ; प्र०, द्वि०, तृ०, सर्वे—पोते (१०४),
भीष्म अधा सारे, अनी रीति प्रभाषेः (८१, ८२. भा).

४. संख्यासंधार्थ शब्दो. अेली (द्वितीयं), (त्रीकं), योऽक
(चतुष्क), पंचक (पंचक), छक (षट्क), सातुं (सप्तक), आतुं (अष्टक)
नवक, दशक ध०. " कोडी, कुंडी (= २०). सैकुं, सैकुं (शतक).

५. अंश संख्यार्थ. पा (पाद), अर्द्ध (अर्द्ध), पोषुं (पादोनं),
सपा (सपाद), दोढ [अर्द्धद्वितीयः], अदी [अर्द्धतृतीया], साडा (सार्द्ध) त्रय, ध०.

६. आवृत्तिवाचक. अेवकुं, त्रेवकुं, ध०. अमणुं, त्रयुगणुं—त्रगणुं,
यारगणुं—योगणुं, ध०. संप्यार्थ ६२ कोष शब्दने गणुं लगाज्याथी थाय छे.
संख्यावाचक शब्द, संस्कृत अने गुणराती.

	न२०	नार०	नान्य०		न२०	नार०	नान्य०
१	एकः	एका	एकं (एक)	ओक	प्रथमः - मा - मं	पहिलो -	ली - लुं
२	द्वौ	द्वे	द्वे (द्व, द्वि)	अे	द्वितीयः - या - यं	भीष्मे -	छ - लुं
३	त्रयः	त्रित्तः	त्रीणि (त्रौ)	त्रयु	तृतीयः - या - यं	त्रीन्ने -	छ - लुं
४	चत्वारः	चत्वारः	चत्वारि (चतुर्)	यार	चतुर्थः - र्था - र्थं	योथो -	थी - थुं
५		पंच	(पचन्)	पांय	पंचमः - मी - मं	पांयभो -	भी - भुं
६		षट्	(षष्)	छ	षष्ठः - षि - षं	छडो -	डी - हुं
७		सप्त	(सप्तन्)	सात	सप्तमः - मी - मं	सातभो -	भी - भुं
८		अष्टौ	(अष्टन्)	आठ	अष्टमः - मी - मं	आठभो -	भी - भुं
९		नव	(नवन्)	नव	नवमः - मी - मं	नवभो -	भी - भुं
१०		दश	(दशन्)	दस	दशमः - मी - मं	दसभो -	भी - भुं
११		एकादश		अग्यार	एकादशमः - मी - मं	अग्यारभो -	भी - भुं
१२		द्वादश		यार		भीष्म अधा	उपरना
१३		त्रयोदश		तेर		नियम	प्रभाषे—
१४		चतुर्दश		चौद			
१५		पचदश		पंटर			

१६	षोडश	सोण		
१७	सप्तदश	सत्तर		
१८	अष्टादश	अठार—अराड		
१९	उनविंशतिः	ओगण्णीस	उनविंशतिमः	
२०	विंशतिः	वीस	विंशतिमः	वीसभो-भी-भुं
२१	एकविंशतिः	ओकवीस		
२२	द्वाविंशतिः	भावीस		
२३	त्रयोविंशतिः	त्रेवीस		
२४	चतुर्विंशतिः	चोवीस		
२५	पंचविंशतिः	पथीस		
२६	षड्विंशतिः	छवीस		
२७	सप्तविंशतिः	सत्तावीस		
२८	अष्टाविंशतिः	अष्टावीस		
२९	उनत्रिंशत्	ओगण्णुत्रीस		
३०	त्रिंशत्	त्रीस	त्रिंशत्तमः-मी-मं	त्रीसभो-भी-भुं
४०	चत्वारिंशत्	आणीस	चत्वारिंशत्तमः-मी-मं	आणीसभो०
६१	एकचत्वारिंशत्	ओकताणीस		
४२	द्वाचत्वारिंशत्	ओंताणीस		
४३	त्रिचत्वारिंशत्	त्रेताणीस		
४४	चतुश्चत्वारिंशत्	चुंभाणीस		
४५	पंचचत्वारिंशत्	पिस्ताणीस		
४६	षट्चत्वारिंशत्	छेताणीस		
४७	सप्तचत्वारिंशत्	सुडताणीस		
४८	अष्टचत्वारिंशत्	उडताणीस		
४९	उनपंचाशत्	ओगण्णुपथास		
५०	पंचाशत्	पथास	पंचाशत्तमः-मी-मं	पथासभो०
६०	षष्टिः	साठ	षष्टितमः०	साठभो०
७०	सप्ततिः	सित्तेर	सप्ततितमः०	सित्तेरभो०
८०	अशीतिः	अंशी	अशीतितमः०	अंशीभो०

९०	नवतिः	नेवुं	नवतितमः०	नेवुंमे००
१००	शतम्	से।	शततमः०	सेमे०
१०१	:एकाधिकशतं-एकशतं	अेकसे। अेक		
१०२	•द्व्यभिकशतं-द्विशतं	अेकसे। अे		
२००	•द्वेशते०	असं		
३००	त्रोभिश्शतानि	त्रयुसे		
४००	चत्वारिंशतानि	चारसे		
५००	पंचशतानि	पांचसे		
६००	षट्शतानि	छसे		
७००	सप्तशतानि	सातसे		
८००	अष्टशतानि	आठसे		
९००	नवशतानि	नवसे		
१,०००	दशशतानि-सहस्रं	दशर	सहस्रतमः०	दशरमे०
१०,०००	अयुतं	अयुत		
१,००,०००	लक्षं-नियुतं	लाअ		
१०,००,०००	प्रयुत	दसलाअ		
१,००,००,०००	कोटि =	दसप्रयुत-कोड		
१०,००,००,०००	अर्बुद =	दसकोड		
१,००,००,००,०००	महार्बुद-पद्म =	अअअ		
१०,००,००,००,०००	खर्व	अर्व		
१,००,००,००,००,०००	निखर्व	निअर्व		
	महापद्म =	महाअअ		
	शंकु =	शंकु		
	शंख-समुद्र	अलधी		
	महाशंख-अंत्य =	अंत्य		
	हाहा-अध्य =	अध्य		
	महाहाहा-परार्द्ध =	परार्द्ध		

સર્વનામ વિષે.

૯૪. જે વિષયપદની સ્પષ્ટ સંજ્ઞા નહિ છતાં પણ તે વિષે ખરી સૂચના આપે છે, તે સર્વનામ કહેવાય છે, જેટલે, જે શબ્દ હરકોઇ નામને ઠેકાણે વપરાય તે. એટ્તો કોઇ પણ વિષયની સંજ્ઞા નથી, તોય પણ, હરકોઇ વિષયની સંજ્ઞાના સૂચક થઇ, પોતામાં સર્વે સંજ્ઞાને/ અધિકાર રાખે છે, માટે સર્વનામ કહેવાય છે.

૯૫. પ્ર. સર્વનામ કોને કહિયે ?

ઉ. સત્ત્વવાચક નામને ઠેકાણે જે વપરાય છે તેને સર્વનામ કહિયે.

એકજ વાક્યમાં તે ને તે શબ્દ વારે વારે વાપરિયે, તો ભાષા અશોભિત થાય છે; જેમકે, “આજ કાળીદાસ કાળીદાસના ઘરમાંથી નીકળતાં, કાળીદાસના ઘર પાસે એક ખાડામાં કાળીદાસ પડી ગયો, માટે કાળીદાસને બહુ વાગ્યું, અને કાળીદાસનો પગ પણ ભાગી ગયો. લોકે આવીને કાળીદાસને જોયો, અને લોકને દયા આવી, માટે લોક કાળીદાસને ઉચકીને કાળીદાસને કાળીદાસને ઘેર લઇ ગયા.” હવે એ વાક્યમાં, “કાળીદાસ” અને “લોક,” આ બંને સત્ત્વવાચક નામ કેટલી વાર આવે છે, ને તેથી ભાષા કેવી અશોભિત દેખાય છે! એજ રીતિયે સર્વદા બોલવું પડત, તો લાંબાં વાક્યોમાં અત્યંત ગુચવણ થાત. એના ઉપાય સર્વનામોએ કરીને થાય છે, એટલે ઉપરનું વાક્ય નીચેના જેવું થાય છે. “આજ કાળીદાસ, પોતાનાં ઘરમાંથી નીકળતાં, તેના ઘર પાસે એક ખાડામાં તે પડી ગયો, માટે તેને બહુ વાગ્યું, અને તેના પગ પણ ભાગી ગયો. લોકે આવીને તેને જોયો અને તેમને દયા આવી, માટે તેઓ તેને ઉચકીને તેને તેને ઘેર લઇ ગયા.” હવે, પોતાને, તેને, તેમને, તેઓ, આ શબ્દો કાળીદાસ અને લોક, આ નામોને ઠેકાણે વપરાય છે—તેઓ સર્વનામ છે.

ગુજરાતીમાં છ પ્રકારનાં સર્વનામ છે,—પુરૂષવાચક, તત્પદાપેક્ષક, પ્રશ્નાર્થ, સ્વાર્થ, દર્શક, અનિશ્ચિત.

૯૬. પ્ર. પુરૂષવાચક સર્વનામ તેઓ ક્રિયાં ?

ઉ. બોલનાર પુરૂષ, અને તેની સાથે જે બોલે છે, અને જે વિષે તે બોલે છે, તે નામને ઠેકાણે જે શબ્દો વપરાય છે તેઓ પુરૂષવાચક સર્વનામ છે.

બોલનાર જન, તે પ્રથમ પુરૂષ છે; તેનું સર્વનામ, હું.
જેની સાથે બોલે છે, તે દ્વિતીય પુરૂષ છે; તેનું સર્વનામ, તું.
જે વિષે વાત છે, તે તૃતીય પુરૂષ છે; તેનું સર્વનામ, તે.

• અ) પ્રથમ દ્વિતીય પુરૂષના અર્થે મળીને એક સર્વનામ થાય છે ; એટલે, આંપણે. બોલનાર જન જેની સાથે બોલે છે, તેને તે પોતાની સાથે મેળવીને બોલે, તો તે પ્રસંગમાં એ સર્વનામ વપરાય છે. • • •

આ) પુરૂષવાચકમાં માનોક્ત સર્વનામ છે ; એટલે આપ કોઇને આદરમાન આપીને બોલિયે તો આ સર્વનામ વપરાય છે. તે દ્વિતીય અને કોઇ વેળા તૃતીય પુરૂષનું છે, અને બહુવચનનું ગણાય.* (૧૦૩). •

૧૭. પ્ર. તત્પદાપેક્ષક સર્વનામ તેઓ ક્રિયાં ?

ઉ. પહેલાં બોલેલી કોઇ વાત વિષે જ્યારે ફરીથી વાત થાય છે, સારે જ સર્વનામ વપરાય તેને તત્પદાપેક્ષક કહિયે. વાક્યના પૂર્વાર્ધને (એટલે વાક્યનો જે અર્થ પહેલો આવે છે તેને) આરંભે “ જે ” આ શબ્દ કહીને, ઉત્તરાર્ધને (એટલે પછીના અર્ધને) આરંભે “ તે ” આ શબ્દ વાપરવો જોઇયે ; જેમકે, ‘ જે હું તમને કહું છું, તે હું બધાને કહું છું. ’ ‘ જે લોક કાલે આહિ આવ્યા હતા, તેઓ આજ પણ આવ્યા છે. ’ એવા શબ્દના ભાગને પૂર્વોપર ભાગ કહિયે.

૧૮. પ્ર. પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તેઓ ક્રિયાં ?

ઉ. પ્રશ્ન પૂછતાં જેઓ વપરાય છે તેઓ ; જે-શો, શી, શું ; કિયો, કંઈ, કિયું, (કલો, કહી, કહું ;) કોણ ; કોઇ, કંઈ.

૧૯. પ્ર. સ્વાર્થ, અથવા સ્વવાચક, સર્વનામ તે ક્રિયું ?

ઉ. જે જન બોલે છે, તેના પર, -અથવા જેની સાથે વાત થાય છે, તેના પર, -અથવા જેના સંબંધી વાત થાય છે, તેના પર, કહેલી વાતને ફેરવીને કે ઠસાવીને બોલિયે, તો તે પ્રસંગમાં જે શબ્દ વાપરિયે છિયે, તેને સ્વાર્થ અથવા •

* એને બહુવચનમાં ગણવાનું કારણ એ છે કે માનને અર્થે શબ્દો અનેક વચનમાં વપરાય છે.

સાધારણ, તું આવ્યો છે. માનોક્ત તમે, તમે આવ્યા છો, આપ આવ્યા છો.

” તે આવ્યો છે. ” તેઓ આવ્યા છે.

” હું આવીશ. ” અમે, અમે આવીશું.

આપની સાથે ક્રિયાપદ કે વિશેષણ આવે તે અનેક વચનનું હોય છે. એ ઈતિયે માનને અર્થે અનેક વચન વપરાય છે તે માનોક્ત રૂપ કહેવાય. પણ ‘ આપણ ’ આ શબ્દનો અર્થ અનેક વચનનો છે, એનું કારણ બીજું ; સંસ્કૃત શબ્દ આત્મન્, એના અનેક વચનનું રૂપ આત્મન : એનો અપભ્રંશ આપણે છે (૧૦૭ અ.) [હિંદુસ્થાની ભાષામાં આપ તૃતીય પુરૂષનું છે અને પણ ગુજરાતીમાં દ્વિતીય પુરૂષનું છે].

સ્વવાચક, સર્વનામ કહિયે છિયે; આ શબ્દ પોતે છે. જે વાક્યમાં આ સર્વનામ નથી આવતું, તેનો અર્થ કેવો, અને જેમાં તે આવે છે તેનો અર્થ કેવો, એ નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી સમજવામાં આવે; હું કહું—હું પોતે કહું; તું આલ્યો—તું પોતે આલ્યો; તે જશે—તે પોતે જશે.

૧૦૦. જ્યારે આ સર્વનામ બેવડાય છે, ત્યારે પૃથકપણાનો અર્થ આવે છે. “તેઓ પોતાને ઘેર ગયા,” આ વાક્યમાં, અને “તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા,” એમાં અર્થ જુદો છે. પહેલા વાક્યનો અર્થ એવો, કે જેઓ ગયા તેમના બધાનું ઘર એકજ હશે; પણ બીજા વાક્યનો અર્થ એવો છે, કે જેઓ ગયા તેમના એકેકનું ઘર જુદું હતું. એમ વપરાય ત્યારે એ શબ્દને પૃથકાર્થ સ્વવાચક સર્વનામ કહિયે.

૧૦૧. પ્ર. દર્શક સર્વનામ તેઓ ક્રિયાં ?

ઉ. જે શબ્દ કોઇ વિષયને બીજાથી જૂદા કરીને, જાણે કે તેને આંગળીએ દેખાડવાની પેઠે કરીને, તે સંબંધી નિશ્ચય કરી કહે છે, તેને દર્શક સર્વનામ કહિયે છિયે; જેમકે—આ, એ, તે, પેલો, ઓલો.

૧૦૨. પ્ર. અનિશ્ચિત સર્વનામ તેઓ ક્રિયાં ?

ઉ. કોઇ અમુકનો નિશ્ચય કર્યા વિના, જાણે સંદેહ રાખીને બોલિયે, તો તે અનિશ્ચિત સર્વનામ કહેવાય છે; જે—કોઇ, કોઇએક, કંઈ, કંઈક, કંઈએક, જે કોઇ, હરકોઇ, અમુક, ફલાણું.

સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન વિષે.

૧૦૩. અ) પુરૂપવાચક સર્વનામને વચન તથા વિભક્તિનો પ્રસય લાગે છે, પણ જાતિભેદદર્શક પ્રત્યય લાગતો નથી. આપણે, એને એકવચનનો અર્થ નથી. આપ માનોડત અનેકવચન (૯૬. આ).

આ) તત્પદાપેક્ષકને વચન વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે, પણ જાતિભેદના પ્રત્યય લાગતા નથી.

ઇ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામોમાં શો ?, કિયો ?, એમને જાતિ, વચન, વિભક્તિના પ્રસય લાગે છે; પણ કોણ ?, એને એકલા વિભક્તિના લાગે છે.

ઈ) સ્વાર્થ સર્વનામને કેવળ વિભક્તિનાંજ રૂપો છે.

ઉ) આ, એ, તે, દર્શક સર્વનામને વચન, વિભક્તિના પ્રસયો છે, જાતિભેદ દર્શક નથી. પેલો, ઓલો, એઓને જાતિના પણ લાગે છે.

• (૩) અનિશ્ચિત સર્વનામને એકલા વિભક્તિના પ્રત્યક્ષ લાગે છે, જ્ઞાતિ તથા વચનના નથી. પણ 'કંઠ', એમાં નાન્યતરનો અર્થ વિશેષ છે. • ફલાણો એને જ્ઞાતિ વચન વિભક્તિના લાગે છે.

૧૦૪. સંસ્કૃતમાં સર્વઃ આ શબ્દ સર્વનામોમાં ગણેલો છે, અને તેનું રૂપાપ્પ્યાન કેટલાંક સર્વનામના જેવું છે; જેમ પ્રથમા વિભક્તિના અનેકવચનમાં યઃ નો યે, સઃ નો તે ંઠં થાય છે, તેમજ સર્વઃ નો સર્વે (૧૦૭, ઘ). મૂળ-ભાષાની અસર હજી ગુજરાતીમાં લેવાય છે; જેમ યઃ, સઃ, આત્માનઃ ના ગુજરાતીમાં જે, તે, આપણે ચાલે છે, તેમ સર્વને ઠેકાણે સર્વે સંભળાય છે, અને કોઈ એવું લખે છે પણ ખરા. સર્વેનું રૂપાપ્પ્યાન "તે" ના જેવું કંઠ છે (૯૩, ડ; ૧૦૬); સર્વનું 'રથ' (૮૧), એના જેવું છે. અર્થ અનેકવચનનો છે.

૧૦૫. જેમ વિષયોની સંજ્ઞા રપટ રીતિયે કહેનારા શબ્દોમાં કોઈ વિશેષ્ય નામ અને કોઈ ગુણવાચક છે, તેમ સર્વનામના કોઈ શુદ્ધ સર્વનામ. (વિશેષ્ય) છે; એટલે—હું, તું, તે, પુરૂષવાચકઃ અને, કોઈ વિશેષણ છે; એટલે—તત્પદાપેક્ષક, પ્રત્યર્થ, દર્શક, અને અનિશ્ચિત. (શબ્દસાધનના કોષ્ટકના અંક ૯, ૨૮, ૨૯ માં જેવું). સ્વાર્થ સર્વનામ વિશેષ્યમાં ગણાય. (૧૨૧).

જ્યારે વિશેષણ સર્વનામ વિશેષ્ય નામની સાથે આવે ત્યારે એનું રૂપાપ્પ્યાન ગુણવાચકના જેવું થાય છે (૯૦, ૯૧). આગા પ્રસંગમાં જે, એ, તે, આ, કોઈ, કંઠ. કોઈએક, કંઠએક, અમુક, કોણ, એઓ અવિકારી છે (૯૦); ખીજાનું રૂપાપ્પ્યાન સારો, આ શબ્દના જેવું છે.

જ્યારે એઓ નામરહિત વપરાય છે, ત્યારે નામનાં જેવાં એમનાં રૂપ થાય છે; અને એઓમાં વિશેષ્યાર્થ ભળી જાય છે.

૧૦૬. સર્વનામનું રૂપાપ્પ્યાન ૫૦ પર, ૫૩ માં છે.

એ, આ, જે, તે, કે, આ પાંચના આશ્રયે કેટલાંક ક્રિયાવિશેષણો સાધિત થાય છે.

એથી, — એવડો	એવો	એટલો	એમ	એઆં-ઇઆં-હાં
આથી, — આવડો	આવો	આટલો	આમ	આં-આંએ-આંઇ-અહિં
જેથી, — જેવડો	જેવો	જેટલો	જેમ-જયમ	જાં-જ્યાં-જિઆં-જહિં
તેથી; — તેવડો	તેવો	તેટલો	તેમ-ત્યમ	તાં-ત્યાં-તાંહાં-તહિં
કેથી,* — કેવડો	કેવો	કેટલો	કેમ-ક્યમ	કાં-ક્યાં-કાંહાં-કહિં.

* કે આ શબ્દ હમણાં ભાગ્યેજ વપરાય છે; "શું એવું કરશો કે?" જૂનો પ્રત્યર્થ શબ્દ છે.

સર્વનામના રૂપાખ્યાનનું કોષ્ટક.
પુરુષવાચક.

એકવચન.	પ્રથમ			તૃતીય	
	પ્રથમ	દ્વિતીય	પ્રથમદ્વિતીય		દ્વિતીય માનાર્થ
પ્ર. હું	હું	તું	—	તે	પોતે
દ્વિ. —	એને કેકાળે ચતુર્થો વપરાય છે.	હાં ચતુર્થો વપરાય છે.	—	—	—
૫૦ મેં-મે	મારે	તારે	—	—	—
૫૦ મને	મારે	તારે	—	—	—
પં. હુંથી	મારાથી	તારાથી	—	—	—
૫૦ —	મારો.	તારો.	—	—	—
૫૦ —	મારામાં	તારામાં	—	—	—
અનેકવચન.					
પ્ર. અમે	—	અમે	—	—	—
દ્વિ. —	એને કેકાળે ચતુર્થો વપરાય છે.	હાં ચતુર્થો —	આપણે	આપ	પોતે
૫૦ અમે	અમારે	તમારે	—	—	—
૫૦ અમને	અમારે	તમારે	—	—	—
પં. અમથી	અમારાથી	તમારાથી	—	—	—
૫૦ (અમ)*	અમારો.	(તમ)* તારો.	—	—	—
૫૦ અમમાં	અમારામાં	તમામાં	—	—	—

* અમ, તમ સંમાન્યરૂપ છે; પઠીની સાથે અમનો સંબંધ વધારે છે માટે અહિં છપાયલા છે.

તત્પદાપેક્ષકં તથા દર્શકં
એકવચનં.

પ્રં	ને	પેલો—લી—લું.	એનું રૂપાપ્ત્યન='પેલો' ૦. અમુક, અવિકારી.
દ્વિં	ને	એ	એનું રૂપાપ્ત્યન 'સારો,' એની પેઠે. (૯૧).
૮	નેલે (નેણીએ નારી)	એ	એનું રૂપાપ્ત્યન જેના જેવું.
ચ	નેતે.	એ	એનું રૂપાપ્ત્યન જેના જેવું.
પં	નેથી-નેનાથી	તે	એનું રૂપાપ્ત્યન જેના જેવું.
૫	નેતો.		
સ	નેમાં-નેલે ?)		

અનેકવચન.

પ્ર	નેઓ-ને	
દ્વિ	નેઓ-ને	ને
૮	નેઓએ-નેમણે	
ચ	નેઓતે-નેમને	
પં	નેઓથી-નેમનાથી	
૫	નેઓતો-નેમનો.	
સ	નેઓમાં-નેમનામાં	

અનિશ્ચિત.

કાષ	કંષ
કાષએ	કંષ
કાષતે	—
કાષથી	કંષતે
કાષતો	કંષથી
કાષમાં	કંષનો
	કંષમાં

અનેકવચનનું રૂપાપ્ત્યન.
એકવચનના જેવું.

પ્રશ્નાર્થ.

કાણુ	(૧૦૭)	શો.	શી.	યું.
—	—	શો.	શી.	યું.
કાણુએ	કાણુ	—	—	શેણુ.
કાણુતે	— કાણુને.	—	—	—
કાણુથી	કાણુથી-કાણુ	શાથી	—	શાથી
કાણુતો	કાણુનો-કાણુને.	શાનો	—	શાનો
કાણુમાં	કાણુમાં-કાણુમાં.	શામાં	—	શામાં-શી

કહો-હી-હું, કહો-હી-હું; એનું રૂપ= 'સારો' (૯૧). કિયો.
કંષ, કિયું ૫.

અનેકવચનનું રૂપાપ્ત્યન.
એકવચનના જેવું.

“શો” નાં ને રૂપો લખેલાં નથી,
તેને કાણુ 'કાણુ' નાં રૂપો વપરાય છે.

ભાષાના વિકાર.*

૧૦૭. સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતીના કેવળ શબ્દ નહિ (૪૧), પ્રત્યયો પણ વ્યુત્પન્ન થયા છે. એક ભાષામાંથી બીજી નિકળે છે, ત્યારે, વિશેષે કરીને, એવું સંભવે, કે રૂપોની, કે પ્રત્યયોની, સંખ્યા ઘટે; અને જે રહે તેમના અક્ષર ફરે—લાંબું રૂપ હુંકું અને, કોઈ વેળા, હુંકું લાંબું થઈ જાય; અને વ્યાપારના વિવિધ ધોરણે, પ્રયોગો એમ તેમ વળ્યાથી, નવી નવી રૂઢિયો ચાલે સંસ્કૃતના શા શા વિકારથી ગુજરાતી થઈ તે પૂરી રીતિયે હું અહિં દેખાડી શકતો નથી, પણ નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપોનાં જૂળ વિષે જે વિશેષ સમજવું જોઈએ તે લખિયે છિયે, અને એની સાથે શબ્દના કોઈ વિકાર દેખાડિયે છિયે.

અ. વિકાર = સ્, એનો એ થાય; સારસ્—સાર; સારો; દૃષ્ટસ્—
દૃષ્ટ; દીકો (૧૦૮). વળી, એ થાય;—ક; કે; ય; જે; સ્વત; પોતે; આત્માન; આપણે (૧૨૧).†

આ. હ (વિકારને કંઈ મળતો ઉચ્ચાર) એ થાય;—મહત્, મોટું; મહર્ષ; મોઘો (૨૩૧).

ઇ. જ, ઘ, ઘ, ઘ, મ, એમનો હ થાય;—મેઘ, મેહ; મૂ, હો; (અ) મૂત, હોત; બધિર: બહેરો (= બહિરો, ઈ નો ગુણ થયો છે); ગાથા, ગાહા; મુજ, મોહ-મહો; કથ, કહ, કહે. પછી, કોઈ વેળા, આ “હ” નો એ થાય; હસથ, પ્રાકૃત હસહ, ગુજરાતી હસો.

* [ભાષાના વિકાર સંબંધી, એટલે ૧૦૭ માં થી તે ૧૨૧ માં કલમ સુધી બીજી આવૃત્તિમાં જેટલું લખેલું હતું તેટલુંજ આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં પણ લખેલું છે. હવે બીજી આવૃત્તિને નિકળ્યાને ચોવીસ વરસ થયાં છે અને તેટલાં વરસની અંદર ભાષાતત્ત્વવિદ્યાનું જ્ઞાન વિશેષ વધી ગયું છે માટે અગાઉ ખરી મનાએલી કેટલીએક વાતો હાલમાં શક ભરેલી જણાય છે].

† ઉદાહરણના અમુક શબ્દમાં વિકારના અનેક નિયમ ચાલ્યા હોય. પ્રત્યેક વિકારનો ખુલાસો, કે વર્ણન, આ ખંડકના જૂદા જૂદા અક્ષરની આગળ જોઈ લેવા. જમ આત્માન : = આપણે, એમાં તમનો પ થયો, તે “હ” માં કહેલું છે. ન = જ “ગ” માં આવે છે; સ્ = એ, “અ” માં. વળી, પ્રતિપદ = પડવો; પ્ર = પ, “હ” માં કહેલું છે; ત = ડ “ગ” માં; ઈ નો વિકાર “ક” માં; વ = વ, “હ” માં; ઈના ભાષ વિષે “ઈ” માં; અંત્યે એ ની વૃદ્ધિ “હ.” માં.

इ. क, ग, च, ज, त, द, प, ब, य, व, ऐमने व्यंजन उडी गये
स्वरनो थ थाय, - अथवा स्वरंनुं संधिकार्यं धीन स्वरनी सथि थाय,
अथवा स्वर विकार विना पृथक रहे; नियम, निअम, नेम, नीम;
मयुर, भउर, भोर; नगर, नयर, नधर, नेर, (नेमके चंपानगर,
चंपानेर); वृचन, बयलु, वअलु, वेलु; नयन, नेलु; हसति,
हसध, हसे; कुंभकार, कुंभार, कुंभार; कोऽपि, कोध. य ऐ करी
लभाय छे, वयणं, वेलु; नयन, नेलु; रजनी, रयनी, रेलु;

उ. म् ने आदिक सातुनासिक अक्षर अनुरवार थाय; -सारम्, साइं;
(अ)हम्, हुं; हसामि, हसुं; साराणि, सारां; पंचसतानि, भांयसे
(१०८. १०८.) किमपि कंघ; वरम्, वाइं.

ऊ. अ नो उ; -सारं, साइं; (अ)हं, हुं; हसामि, हसुं.

य नो ञ; योग्य, जोग; यः, जे; यमुना, जमुना; म(दि) य मज.
जेऽक्षरभां य आवे, अने ऐक व्यंजन उडी गया पुष्ठी रहसे
य ञ थाय; -अद्य आञ (छ); संध्या, सांज-सांज.

र नो ण; -हरिद्रा, हण्णर; सु(कु)मारः, सुभाणो, सुवाणो; अंगुरि.

व, प, नो भ; -कवाट, कपाट, कभाड; प्राप, पाभ. [आंगणी

प नो व; - कृपः, कृवे; मा(ता)पितरौ, भावितरौ; प्रतिप(द) पडवे.

सपा(द), सवा.

त नो ण; - पीतं, पीणुं; अतसी, अणसी; सातवाहन, सालवाहन.

पाश्चात्य पाञ्ण; [अधस्तात् ष्टण? ऐटसे अ दोष थये(औ),

ध ङ थये (इ), स्त ङ थये (ए, ग) अने त ण थये?]; अग्रतः,

आगण; विद्यत्, विण्णी.

ष नो ञ; -भाषते=भाष(त्)ए, भाषे, हर्ष, हर्ष; विषे, विषे.

स नो ङ; -साधारणु भोलीभां साइं=डाइं; स्नान, हनान; (अ)स्यां, झां.

स नो र; -बहिस्, भाहेर, भाहार.

ह नो श;—हीतुम्, शरभायुं; हिंही, द्वारशी, “शरभ” भेजनीने जेवुं.
य नो ल;—यष्टिः, लाही.

ए. ०. ७०भाक्षरनी साथे कोष्ठ अल्पप्राणी वर्णु मणी जेअक्षर थाय तो श, ष, सनो उकार थाय, पछी अल्पप्राणीनी साथे संग करी तेने महाप्राणी करी नाभे—लक्ष्मी, (लक्ष्मी) लक्ष्मी, जेनुं वणी लक्ष्मी थाय; काष्ठं, कठ; पृष्ठ, पूठ; दष्टः दीठो; हस्त, हाथ; मस्तकं, माथुं. पञ्च, पाछ; पाश्चात्य, पाछण. जे रीते विकार थयला अक्षरना पूर्वस्वरनी दीर्घता पडुधा थाय छे (छ).

जे. ०. जेक अर्थना जे प्रत्ययो संगे भजे; जेभके, आ+ओ = आओ; आं+ओ = आंओ (७३).

ओ. ०. कोष्ठ नवे प्रयोग भाषामां याले;—संस्कृतमां पठिने प्रत्यय अस् जेमां जतिभेदने अर्थ नथी; पण जेने गुणराती अपभ्रंश ज्यो, जेने नरजतिने अर्थ वणज्यो,—पछी जेनी साथे नारी जेने नान्यतरजतिना प्रत्ययो, छ, छँ, याल्या (११४, ११५).

औ. ०. शब्दनी आद्ये, मध्ये, अन्ते अक्षर उडी जयः—आद्ये (अ)हं;

हुं; (अ)रण्य, रान; (इ)रिण, रणु; (अ)न्य, ने.

मध्ये.—मा(ता)पितरौ, भावितरो; को(ज)न, कोणु; न(दी)य, मण (११८); अद्यापि = अद्य(आप्)इ, अणु; कोऽपि—को(प्)इ, कोष्ठ; पंचश (ता)नि, पांचसे (उ); चत्वार—च(त्त्) आर, चार; ए(व)म्, जेभ.

अन्ते.—श(तं), शो; प्रतिप(द्), पडवे; ताव(त्), तेवे; याव(त्), जेवे; आत्म(न्), आप; राज्यं—राजु (यं), रान; करिष्यामि—करिष् (यामि), करीश.

अन्ते जेने मध्ये. ए(ता)व(त), जेवे (१२१);

- ક. પ્રત્યયનો એક ભાગ શબ્દો ખીજે તજ્યો હોય (૧૦૯); શબ્દનો કે પ્રત્યયનો અંત સ્વર હસ્વ હોય તો તે વૃહ્લો ઉડી જાય;—સારાણિ—સારાણ(ઈ), સારાં; શિવે(ન), શિવે; હસામિ—હસામ્(ઈ), હસું(ઉ); હસતિ—હસ(ત્)ઈ, હસે (અ+ધ=એ); હસન્તિ—હસ(ન્ત)ઈ, હસે.—એજ ધોરણે પ્રીતિ, રીતિ, જાતિ, વસ્તુ, હેતુ, ઋતુ, પ્રીત, રીત, જાત; વસ્ત, હંત, રત—ઋત.
- ચ. અધો પ્રત્યય કાષ્ઠ વેળા ઉડી જાય:—બ્રાહ્મણ(સ્) બ્રાહ્મણ; દેવ(સ્) દેવ; રાક્ષસ(સ્) રાક્ષસ; વચન(મ્) વચન; ભુવન(મ્) ભુવન.
- ગ. હંતસ્થાની અક્ષર બહુધા મૂર્ધન્ય થાય છે (આ વિકારની સાથે અધો-ક્ષરને સ્થળે કાષ્ઠ વેળા ધોષ દેખાય છે; જ); પત, પડ; દોલ, ડોલ; વર્ત્તમ,—વર્તન, વાટ; ઝન, ઝિયુ; પ્રતિપદ્, પડવો; વૃદ્ધ, વડો; તેન—યેન, તેણે—જેણે; વચનં, વેણુ; (ઈ); નયન, નેણુ; રસના, રસણા; આત્મન:, આપણે; [આ શબ્દમાં વળી વિકાર કરીને, એટલે જુકારનો ડકાર કરીને, કાષ્ઠ લોક આપડે કહે છે. એવો અશુદ્ધ વિકાર ખીજા શબ્દોમાં પણ કરતા હશે]; ઘન:, ધણો; આજ્ઞા. આણુ.
- ઘ. મૂળનાં ભિન્ન રૂપો અભિન્ન થઈ જાય છે; સંસ્કૃતમાં તૃતીયાનો પ્રત્યય એન, અને સપ્તમીનો એ, બેહુ ગુજરાતીમાં એ થાય છે; હસ્તેન—હસ્તે, હાથે.

અકારાંત, ઇકારાંત, હલંતાદિ સંસ્કૃત નામનાં વિવિધ રૂપાખ્યાનો થાય છે; આ ભિન્નતા ગુજરાતીમાં નથી. વળી સંસ્કૃતમાં વિભક્તિના પ્રત્યય એકવચનમાં જ છે, તેઓ અનેક વચનમાં નથી, ગુજરાતીમાં બેહુ વચનમાં તે ને તેજ પ્રત્યયો વપરાય છે; એકવચને તૃતીયા અશ્વેન—ધોડે, અનેકવચને અશ્વૈ: ધોડાઓએ; એકવચને ષષ્ઠી અશ્વસ્ય—ધોડાનો, અનેકવચને અશ્વાનામ્—ધોડાઓનો.

પ્રથમાના અનેકવચનના એ પ્રત્યયની સાથે છંતર વિભક્તિના પ્રત્યયો ગુજરાતીમાં બોલવામાં આવે છે, પણ એ રૂઢિ સંસ્કૃતમાં નથી.

શબ્દવિકર.

એમજ ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં થાય છે; વર્તમાનકાળ દ્વિતીય પુરુષ સૃજય, શક્યાર્થ સૃજેત, આચાર્ય સૃજતુ—સૃજત = ગુજરાતી સૃજે.

સંસ્કૃતમાં વિશેષ્યનાર્થની સાથે વિશેષણ આવે છે, ત્યારે વિશેષ્ય વિશેષણ, બેહુની સાથે વિભક્તિના પ્રત્યય વપરાય છે; ગુજરાતીમાં વિશેષણની સાથે પ્રત્યય બોધવાંની ઠૂઠી યુંધ પ્રાપ્ત છે; ધવલાત્ ઘોઠાત્, ઘોળાથી ઘોડાથી, એટલે ઘોળા ઘોડાથી. પણ પ્રથમા, તૃતીયા, અને પૃષ્ઠીમાં સંસ્કૃતની રૂઠિ ગુજરાતીમાં ચાલે છે; ધવલઃ ઘોઠઃ ઘોળા ઘોડા—ધવલેન ઘોઠેન—ધવલે ઘોઠે, ઘોળે ઘોડે; ધવલાનિ અંડાણિ, ઘોળાં ઇંડાં; ધવલં અંડં, ઘોળું ઇંડું.

૨. કાઠ શબ્દમાં સ્વરનો ગુણ કે વૃદ્ધિ થાય છે; પંચ, પાંચ; દ્વિ, બે; વિક્રીતં, વેચેલું; પંચશતાનિ, પાંચસેં; મુક્તા, મોતી; મુદ્ગારઃ, મોગરો; ગૃહ, ઘર.

કાઠ શબ્દમાં અંત્યાક્ષરનો લોપ થયા પછી તેને સ્થળે સ્વર આવે છે; શાંતં, શો; પ્રતિપદ્, પડવો. અક્ષરના લોપ વિના પણ અંતે સ્વર વધે; તેન—યેન, તેણે—નેણે; વિદ્યુત્, વિજળી.

૩. કાઠ વેળા બે શબ્દો એવા મળી જાય કે તેમનું પૃથકપણું સરેલું ધ્યાનમાં આવતું નથી; કુંભકારઃ, કુંભાર; દેશાધિકારિ, દેશાધ; સ્વતઃ (સ્વ + તઃ) પોતે. સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં એના ધણાં ઉદાહરણ છે; એકાદશ, અગ્યાર; દ્વાદશ, બાર; ષોડશ, સોળ.

૪. બેગણ અસર્વણ હોય તો સર્વણ બેગણ થાય છે; યાષ્ટિઃ, લટ્ટી લાઠી; સપ્તદશ, સત્તર. પણ વિશેષે ઠરીને બેગણરનો એક વ્યંજન ઉડી જાય છે, અને તેને સ્થળે પૂર્વસ્વરમાં દીર્ઘતા થાય છે; કર્મ, કામ; સપ્ત, સાત; કાર્ય, કાળ; અસ્તિકાં, હાડકું; અગ્નિ, આગ; પક્વં પાકું; સખ્યાં, સાંબ—સાંઝ.

સ્વરની દીર્ઘતાની સાથે ધણાંએક શબ્દોમાં મીઠું વધે છે; વક્ત્રં, વાંકું; અક્ષિ, આંખ.

જોડાક્ષરનો એક વ્યંજન ઉડી જાય; પ્રાતિપદ, પડવો. ત્રયોદશ, તેજ
જોડનો એક અક્ષર ઉડી ગયા પછી જે વર્ણ રહ્યો છે, તે નમ્ર
ઉચ્ચારનો હોય, તો ધણાએક શબ્દમાં ઉચ્ચાર કંઈ કહણ થાય છે;
દ્વિ, બે (વનો બ થયો); આત્માનઃ, આપણે (મનો પ થયો); સ્વતઃ,
પોતે; (વ નો પ થયે); નૃત્ય, નાચ; તામ્ર, તાંબું; આમ્ર,
આંબો, (મૂળ 'મ્ર'નો મ્મ થયાં પછી મ્ નો અનુસ્વાર અને મ નો બ્).
કોઈ વેળા એટલી કહણતા જનતાં અક્ષરનું સ્થાન બદલાય; સ્તંભ,
ખંભ; સ્તંભાવતિ, ખંભાયત, ખંભાત; પર્યાણ, પશ્ચાણ, પલાણ;
યુગ્મ, જોડ; મત્સ, માછલું; વત્સકઃ, વહેશે. [એને કંઈ મળતું—
સ્તે, છે; સ્યાત, હો; ષ્, છ; સ્, છત].

જ. અધોષાક્ષર ધોષ થાય; મુકુટ, મુગટ; એકાદશ, અગ્યાર;
દુઃસ્વતા, દુઃગધા-દુઃધા-દુઃધા; સકલ, સધણું; કાકકઃ, કાગડો;
(મક, ભગત; ઉપકાર, ઉપગાર;) ચમ, જમ; વટ, વડ; કપાટ,
કમાડ; ઘોટઃ, ઘોડો; કોડપિ, કોળી (ગ).

ઙ. કોઈ શબ્દમાં મૂળનો ધોષાક્ષર અધોષ થયેલો દેખાય છે; વૃદ્ધ, વરું.
સાર્દ, સાથે. સાર્થે, એ શબ્દ પણ સંસ્કૃતમાં આવે છે.

ઞ. કોઈ વેળા મ નો લ થાય છે; પ્રથમઃ, પહેલો.

ટ. પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યય વચ્ચે આગમ અક્ષર આવે; મધુ-ન્-એ, મધુને.
= મધ-નૂ-એ, મધને; કેટ-લ્-ઓ, કેટલો, (૧૧૨. ૧૨૧).

નામનાં જાતિ વચન વિભક્તિના પ્રત્યય વિષે.

૧૦૮. જાતિ વચન વિભક્તિ આદિના ભેદ જણાવવા સાર જે અક્ષર
શબ્દને છેડે લખાય છે તે પ્રત્યય (પ્રતિ, બાજુએ; અય, આવનાર) કહેવાય છે.
એઓં શબ્દથી પૃથક પૃથક કરીને વપરાતા નથી; પૃથક કરી બોલિયે કે લખિયે
તો અર્થ થતો નથી. તોય પણ એઓ અર્થ રહિત નથી; શબ્દની સાથે બોલતાંજ
અર્થ જણાય છે. સંસ્કૃત, ઝંદ, ગ્રીક, લાટીન, હેબ્રી આદિક પુરાતન ભાષાઓમાં

પ્રત્યયો વપરાય છે. એ ઉપરથી એવું સમજવું નહિ કે બાપાની ઉત્પત્તિના સમયથીજ એવું છે. બધા પ્રત્યય મૂળે પૃથક શબ્દ હશે, અને ખીજા શબ્દની પેઠે જૂઠા જૂઠા વપરાતા હશે. પહેલાં તેઓમાં અક્ષર કંઈ આધક હશે, પણ પળ પળના વ્યાપારમાં તેઓનાં રૂપ ટુંકાં થઈ ગયાં, અને તેમનો પૃથક અધિકાર પડી ગયો, માટે તેઓ પ્રત્યયરૂપે બાપામાં રહ્યા. ઘણીકવાર એવું સંભવે કે પ્રત્યય સમૂળ પડી જાય; પણ જ્યાંથી પ્રત્યય દોષ થયો ત્યાં તેનો અર્થ રહે છે, માટે જો પ્રત્યય નહિ લખાય કે બોલાય, તોય તે હોય એવું સમજવું (૭૮, ૭૯). સંસ્કૃતાદિ પુરાતન ભાષાઓમાં પ્રત્યયની સંખ્યા ઘણી છે. બાપાના વિકાર થતાં જૂની પ્રાકૃતમાં પ્રત્યયોની સંખ્યા ઘટી. ગુજરાતીમાં સંખ્યા બહુજ થોડી થઈ છે; વળી જે પ્રત્યયો રહ્યા તેમના અક્ષરમાં વિવિધ પ્રકારે ફેર થયો છે.

કોઈના ધારવામાં એવું છે કે વિભક્તિ અને વચનના પ્રત્યયો મૂળે સર્વનામ હતા. આ મતને જોઈએ તેટલાં પ્રમાણ મળ્યાં નહિ હોય, તોય પણ પ્રમાણ જેવું કંઈ છે ખરું. સંસ્કૃતમાં પ્રથમાના એકવચને તૃતીયપુરુષવું દશકસર્વનામ સ : છે; એના વિકારથી—

પ્રથમાના એકવચને નરજાતિનો પ્રત્યય 'સ્.' સંસ્કૃતની સમતીય ગ્રીક, લાટીન, ગોથિકાદિ આર્ય ભાષાઓમાં એજ પ્રત્યય દેખાય છે. એનો ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં કંઈ નમ્ર થાય છે, માટે વિસર્ગ રૂપે લખાય છે, વૃક્સ્ = વૃક્ઃ. જંદમાં આ પ્રત્યય વતો નમ્ર થઈ 'ઝ' થયો. અકારાંત શબ્દના અંતસ્વરની સાથે 'ઝ' નો સંધિ થયે ઓ થયો, વૃક્ઃ = વેહક + ઝ, વેહકો, વર. જૂની પ્રાકૃત ભાષામાં પણ એ વ્યુત્પન્ન થયો, વૃક્ષઃ = વચ્છો, વૃક્ષ. ગુજરાતીમાં પણ સ્ નો એ વયો છે; ઘોટઃ, ઘોડો; સારઃ, સારો; દૃષ્ટઃ, દીઠો. કેવળ નરજાતિયે એકવચન પ્રથમામાં નહિ, પણ અનેકવચનમાં, અને ષષ્ઠી વિભક્તિમાં, એજ નિયમ લાગુ થયો. આ વિકારનો આધાર મૂળ ભાષામાં પણ મળે છે, અઃ ની આગળ અ અથવા ઘોષાક્ષર આવે તો ઓ થાય છે; કઃ અન્ન = કો, ડન્ન, કોણ અન્ન ? સુતઃ મમ = સુતો મમ, મારો સુત; કઃ ગતઃ = કો ગતઃ, કોણ ગયો (૧૦૭ મ).

નારીજાતિનો પ્રત્યય. સર્વનામ 'સા,' એની સાથે 'આ' પ્રત્યય મેળાવે; 'ઈ' પ્રત્યય પણ ચાલે છે; 'સુત:', સુતા; પણ પુત્ર:', પુત્રી. 'ઈ' પ્રત્યય ગુજરાતીમાં સાધારણે ચાલ્યો. જે શબ્દોમાં 'આ' દેખાત છે તેઓ સંસ્કૃતમાંથી એમનેએમજ લીધેલા છે; જેમકે, ગંગા, માયા, આશા; અથવા સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી ધડેલા હશે; જેમકે કાચ:—'યં' ઉપરથી કાચા. સમ્પત્તિય ત્રીક ઠાટીનાદિ બાંધાઓમાં આ, 'ઈ', (ઇ), પ્રત્યયો ચાલે છે. મૂળે આ પ્રત્યયોની સાથે સકાર વપરાતો હશે, પણ થોડાજ શબ્દમાં તે રહ્યો છે.

અકારાંત શબ્દમાં નરજાતિ રૂપને ઓ હોય કે ના હોય (પૃ. ૨. ૬૦), તેમને નારીજાતિનો પ્રત્યય લાગે તો 'ઈ' આવે છે; ઘોડો, ઘોડી; દેવ, દેવી. કોઈએક શબ્દમાં સંસ્કૃત આ પ્રત્યય રહ્યો છે; સુત, સુતા.

ધણાએક શબ્દમાં 'ઈ' પ્રત્યયની સાથે નકાર આવે છે. આ નકારે મૂળે પ્રત્યયમાં નૈદિ પણ પ્રકૃતિનો* અંત્યાક્ષર છે. નર૦ માલી—માલિન્, નારી૦ માલિની, માલિની — માલન્ય — માલણ — માલેણ, ઈત્યાદિ વિધ વિધ અપભ્રંશ. એમજ, વાગુરી—વાગુરિન્, વાગુરિણી, વાગરણ્ય — વાગરણ્ય ધ૦. (કોલી—કોલિન્—કોલિની, કોળણ્ય — કોળણ્ય ધ૦ ?); રાજા—રાજન્, રાજી, રાણી.

પણ સંસ્કૃતમાં આની પ્રત્યય પણ ચાલે છે; બ્રહ્મા—બ્રહ્માણી; રુદ્ર :—રુદ્રાણી. એ ઉદાહરણ્ય ઉપરથી, ઠકાર—ઠકરાણી; ગોર, ગોરાણી.

મૂળમાં જ્યાં નકાર નથી દેખાતો, ત્યાં પણ ગુજરાતીમાં કોઈ વેળા દેખાય છે. સં૦ વ્યાઘ્રી, ગુ૦ વાઘેણ.

'ઉંટડી' અ: શબ્દમાં ડકાર સંસ્કૃત ક નો અપભ્રંશ છે; ઉંટૂ; ઉંટ; ઉંટ્ટી—ઉંટ્ટીકા, ઉંટડી. એમજ રીંછડી, પાટડી ધ૦.

વતી પ્રત્યય પણ ચાલે છે; સંસ્કૃતમાં એનું નરજાતિરૂપ વાન્ અને નાન્યતરરૂપ વત્ છે; નર૦ ગુણવાન્, નારી૦ ગુણવતી, નાન્ય૦ ગુણવત્. વતીને સ્થળે કોઈ વન્તી કહે છે; રૂપવંતી.

* પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એવે નામે શબ્દના બે ભાગ હોય છે; ઘોટ્, ઘોડો, અંઓમાં સ્ ઓ પ્રત્યય, ઘોટ ઘોડ પ્રકૃતિ ગણાય છે.

૧ નાન્યતરજાતિનો પ્રત્યય. સંસ્કૃતમાં દર્શક સર્વનામ સઃ તું નપુંસકરૂપ 'તદ્ છે. ' ંદ, લાટીન, ગોથિક આદિ સજ્જતીય ભાષાઓમાં પ્રત્યયરૂપે તકાર છે; 'પણ આ રૂપ થોડું દેખાય છે. બહુકરીને સંસ્કૃતમાં પ્રત્યય મકારથી થાય છે; લાટીન અને ગ્રીકમાં પણ સાધારણ પ્રત્યય અનુનાસિકાક્ષર છે. મૂળનો મકાર ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર થાય છે, વળી પૂર્વસ્વર અ નો ઉ થાય છે; સારમ્ સાઈ; દૃઢમ્, દીઠું. (૧૦૭ ઉ, બ).

૨ ટીકા. ધણાએક શબ્દમાં એકવચને પ્રથમાનો પ્રત્યય સમૂળ ઉઠી જાય છે; દેવઃ, દેવ; રક્ષસઃ, રાક્ષસ; શિવઃ, શિવ; શબ્દઃ, શબ્દ; ગુહઃ, ગુર; મૂઃ, મૂ;—કુલમ્, કુલ; ગૃહમ્, ઘર; મૂલમ્, મૂળ. પ્રત્યયની સાથે શબ્દનો અંત્યાક્ષર કોષ્ટ વેળા પડી જાય છે; આગ્નિઃ, અગ્નિ—આગ; રીતિઃ,—રીત; પ્રીતિઃ, પ્રીતિ—પ્રીત; ઋતુઃ, ઋતુ—રત; જાતિઃ, જાતિ—જાત; નિત્યમ્ નિત્ય—નિત. પ્રથમાનો પ્રત્યય ઉઠી ગયો તો પણ પ્રથમાના સંબંધનો અર્થ રહે છે (૭૮); આ અર્થ દર્શકાર્થ છે, કોષ્ટ પદાર્થ પ્રાણીનું નામ લઈને તેને દેખાડતા હૃદયે એવો અર્થ થાય છે. પ્રથમાનો પ્રત્યય મૂળે દર્શક સર્વનામ હોય એવું ધારનારા આ અર્થ ઉપર વિચાર ચલાવીને પ્રમાણ દેખાડવાનું કરે છે.

કોષ્ટ વેળા જે શબ્દમાં મૂળે પ્રત્યય નથી તેને ગુજરાતીમાં પ્રત્યય લગાડેલો છે; પ્રતિપદ્, પડવો.

૧૦૯. અનેકવચન, પ્રથમા અ). અનેકતા દેખાડવા સાર એકવચનના સ્ પ્રત્યયની પૂર્વે અકારની વૃદ્ધિ થઈ; એકવચન સ્, અનેકવચન અસ્; અશ્વઃ ઘોડો; અશ્વાસ્, ઘોડાઓ. આ પ્રત્યય એજ અર્થે ખીજ સજ્જતીય ભાષાઓ—ગ્રીક, લાટીન, ગોથિક આદિમાં વિવિધ રીતે દેખાય છે. ંદમાં એકવચનમાં થતું તેમ અનેકવચનમાં પણ ધણાક શબ્દોમાં ઓ; ગુજરાતીમાં પણ ઓ (૮૧, કોષ્ટક; ૧૦૭ અ).

આ). પણ જે શબ્દને એકવચનમાં ઓ નરજાતિ પ્રત્યય લાગે છે તેમના અનેકવચનમાં ઓ પ્રત્યય નથી લાગતો, પ્રકૃતિના અંત્યસ્વરની વૃદ્ધિએ કરીને અનેકતા દર્શાવાય છે; ઘોડો—ઘોડા. આ જૂની રીતિ છે, અને પ્રાકૃતમાં અકારાંત નામમાં ચાલે છે; એકવચન વચ્છો, અનેકવચન વચ્છા; પણ

‘ઝાં’ ની સાથે ગુજરાતીમાં ‘ઝો’ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે, ઘોડા-ઘોડાઝો (૭૩). આ નવી રૂઠિ સંસ્કૃતની સાથે સંબંધ દેખાડે છે; ઘાટ + અસ્ = ઘોડ + અઝો—ઘોડાઝો.

૬. નરજાતિએ વિશેષ્યની સાથે વિશેષણ આવે તો તેને ઝો નથી લાગતો; સારા ઘોડા, સારા ઘોડાઝો.

નારી જાતિ પ્રત્યય ઈ ની સાથે ‘ઝો’ આવે, ઘોંડીઝો. વિશેષણ હોય તો ઝો બોલાય અથવા પડતો મૂકાય, સારી ઘોડીઝો, અથવા સારીઝો ઘોડીઝો.

૭. જે શબ્દને હં નાન્યતરજાતિનો પ્રત્યય લાગે તેને સ્થળે અનેકવચનમાં ઝં કે ઝાં આવે છે; ઈંકું-ઈંડાં. સંસ્કૃતમાં નાન્યતરજાતિનો પ્રત્યય ઙ, ઝેની સાથે આગમ અન્ આવ્યાથી અનિ થાય છે; એકવચન વચનમ્, અનેકવચન વચનાનિ. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત પ્રત્યયનો અંત્યસ્વર ઉડી જાય છે, પછી નકાર અનુસ્વાર થંઘ અને માથે લખાય છે; એમ ઈંડ + ઝં = ઈંડાં (૧૦૭ ઉ).

શતમ્, સો, આ શબ્દ સંસ્કૃતમાં નાન્યતર છે; અનેકવચનમાં શતાનિ થાય છે, ત્રીણિ શતાનિ, ત્રણસં. ગુજરાતીમાં શતાનિ નો અપભ્રંશ નામની રીતિ પ્રમાણે થતો નથી, અંત્યસ્વર ઉડી જતો નથી પણ તેનો ગુણુ—છનો ઝે—થાય છે, તા નો લોપ થાય છે (૧૦૭ ઝા), નકાર અનુસ્વાર થંઘ સે ને માથે લખાય છે, એમ શતાનિ = સં (૧૦૭ ઉ). સં ને સ્થળે કોઈ લોક સો વાપરે છે, પાંચ સં, કે પાંચ સો.—પંચ શતાનિ = પ્રાકૃતમાં પંચ સઆંઘ.

ચરૈતરમાં ધણાએક અકારાંત નાન્યતર નામને એકવચનમાં ઉં પ્રત્યય નહિ હોય તો પણ અનેકવચનમાં ઝાં લાગે છે; ગીતાં, મૂળાં, ખેતરાં, પાતરાં, ધરાં, ઇં. આ શબ્દોના એકવચનનો પ્રત્યય ઉડી ગયો હોય, તો પણ જૂની ગુજરાતીમાં દેખાય છે, “ગીતું, મૂલું” ઇં; એમ કાલાંતરે ભાષામાં અધિક અધિક વિકાર થતો જાય છે, પણ કોઈ કોઈ પ્રાંતની ભાષામાં જૂની ભાષાનો અને મૂળની સાથેનો સંબંધ વધારે રહે છે.

૮. ઝં પ્રત્યય મૂળે નાન્યતર જાતિનો, અને ઝો નર અને નારી જાતિનો છે. પણ ઝો પ્રત્યય ગુજરાતીમાં સાધારણ જેવો થયો છે, માટે એને ઝં ની સાથે કોઈ લોક મેળવીને બોલે છે; જેં છોકરાંઝો (૮૨). એવું કરવામાં ઉપયોગ જણાતો નથી.

કોઇ લોક, વળી, એકવચનમાં અં વાપરે છે, “એક છોકરાંનો ખાંપ” નરન્નતિમાં અને નાન્યતરન્નતિનાં રૂપમાં ભેદ દેખાડવા સાર તેઓ એવું કરતા હશે, પણ મૂળ ભાષામાં એનો હશે આધાર મળતો નથી. સંસ્કૃતાદિ ઘણી ભાષાઓમાં નાન્યતર ન્નતિનાં રૂપો નરન્નતિનાં જેવાં છે. એ કારણથી, હિંદુસ્થાની ભાષામાં મૂળની અસર આટલી લાગી કે તેમાં કેવળ નર નારીનો ભેદ દર્શાવાય છે, નાન્યતરનો ભેદ સમૂળ હટી ગયો છે.

૧૧૦. દ્વિતીયા. સંસ્કૃતમાં એનો પ્રત્યય નાન્યતર ન્નતિની પ્રથમાના પ્રત્યય જેવો છે, એટલે મ્ ; નાન્યતર પ્ર૦, નર અને નાન્યતર દ્વિ૦ સારમ્ ; નારી પ્ર૦ ગંગા ; દ્વિ૦ ગંગામ્. ગુજરાતીના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે એનો ઉ થવો જોઇયે. પણ ‘ઉ’ કેવળ નાન્યતરને અર્થે ભાષામાં રહ્યો ; નરન્નતિમાં અને નારીન્નતિમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય હટી જ ગયો. તેાય પણ દ્વિતીયાને અર્થે કેવળ પ્રકૃતિ ચાલી નહિ, પ્રથમાનું રૂપ દ્વિતીયાને અર્થે વાપરવામાં આવ્યું (૧૦૭ જ). સંસ્કૃતમાં પણ ઘણીવાર પ્રથમા દ્વિતીયા એક જ રૂપની થાય છે.

કોઇના ધારવામાં એવું આવે છે કે દ્વિતીયાનો પ્રત્યય ને છે. પણ આ પ્રત્યય ચતુર્થીનો છે. ચતુર્થીમાં ઘણીક વાર કર્મનો અર્થ બળે છે, માટે દ્વિતીયાને સ્થળે ચતુર્થી વપરાય છે ; જેમકે ‘તરવાર ફેરવ,’ કે ‘તરવારને ફેરવ’ ‘પથઠ ફેંકું,’ કે ‘પથરને ફેંકું,’ ‘માણસ મોકલું,’ કે ‘માણસને મોકલું.’ ‘ને’ પ્રત્યયની સાથે કર્મનો અર્થ બળે છે, માટે તે દ્વિતીયાનો પ્રત્યય થયો એવું કહિયે તો વ્યાકરણમાં ઘોળ થાય છે. ઘણાક પ્રસંગમાં દ્વિતીયાને સ્થળે ‘ને’ પ્રત્યય વપરાતો નથી ; જેમકે—કથા કહું, ગીત ગાઉં, કામ કરું, વિચાર કરું. રસ્તો પકડું, વાટ જોઉં ; એવામાં નામની સાથે ‘ને’ પ્રત્યય વપરાય નહિ ; કથાને કહું ઇ૦ અશુદ્ધ છે.

૧૧૧. તૃતીયા. સંસ્કૃત અકારાંત શબ્દમાં તૃતીયાનો પ્રત્યય ઇન, સંધિ થયે એન છે ; શિવ + ઇન, શિવેન, શિવે. આ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં એણ, ણા, એ, ઇ, આવાં રૂપમાં દેખાય છે ; વચ્છણે, અગિગણા, માલાઈ, માલાએ, -વૃક્ષે, અગ્નિએ, માલાએ.

ગુજરાતી જે, તે આદિ સર્વનામોમાં જુ દેખાય છે ; જેણે, તેણે ઇ૦ = સંસ્કૃત તેન, યેન, ઇ૦. અહિં ગુજરાતીમાં પ્રત્યયનો અંતરવર એ થયો છે. કોઇ

પ્રસંગમાં મૂળનો અંતસ્વર ઉડી ગયો, અને રહેલા નકારનો અનુસ્વાર થયો છે. કોઈ પ્રાંતમાં-વ્યુત્કરીને કાઠિયાવાડમાં-બરવાડે, ભંસં, ઇંડે છે. વળી જ્યાં મૂળ ભાષામાં નકાર નથી ત્યાં પણ ગુજરાતીમાં મિટું આવે; જેમકે-મેં, (કોઈ મે) તેં, સંઃ મયા, ત્વયા.

તૃતીયાનો સાધારણ પ્રત્યય 'એ' છે. મૂળનો અંત્યાક્ષર 'ન' ઉડી ગયો, - રહેલા ઇંનો ગુણ થયો; અથવા અંકારાંત શબ્દના અંત્યસ્વરની સાથે સંધિ થયે (શિવ + ઇ(ન), શિવ) એ એ થયો, તે ભાષામાં સાધારણે ચાલ્યો (૭૯, ૮૧, ૮૨).

જે વિશેષણને પ્રથમામાં એ, ઊં, પ્રત્યય લાગે છે તેમને તૃતીયામાં એ લાગે; ધોળે ધોડે, ધોળે ઈડે; એ સંસ્કૃત રીતિ પ્રમાણે છે, ધવલેન ઘોટેન, ધવલેન અંડેન (૧૦૭, ષ). વિશેષ્યનું તૃતીયામાં એક રૂપ આએ છે; જેઠ ધોડાએ આ રૂપની સાથે વિશેષણને 'એ' પ્રત્યય લાગતો નથી, પણ પ્રકૃતિના અંત્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે; ધોળા ધોડાએ.

- ['તેણે કરીને' આ શબ્દો તૃતીયાને સમાનાર્થે ચાલે છે. એ તેન કરણેન, એનો અપભ્રંશ હશે?]

૧૧૨. ચતુર્થી. સંસ્કૃતમાં અકારાંત શબ્દને ચતુર્થીમાં ય પ્રત્યય લાગે છે, પ્રં શિવઃ ચં શિવાય; સાધારણ પ્રત્યય ઇ છે; પ્રં પિતૃ, ચં પિત્રે; ઐં વાચ્, ચં વાચે. આ રીતિ ગુજરાતીમાં ચાલી હોત તો ચતુર્થી તૃતીયા જેવી થાત, માટે પ્રકૃતિ અને 'એ' પ્રત્યય વચ્ચે "ન" આગમ અક્ષર લંવામાં આવ્યો છે; પુત્ર-ન-એ = પુત્રને. એવું કરવાનો આધાર સંસ્કૃતમાં ઇ ઉકારાંત નાન્યતર શબ્દમાં મળે છે; વારિ-ન-એ = વારિણે, મધુ-ન-એ = મધુને— પાણીને, મધને.

* હિંદીઆદિ સદેશીય ભાષાઓમાં પણ ઇ પ્રત્યયની સાથે વિવિધ આગમ આવે છે;—હિંદોમાં હ (न्ह); "માંહે (મને) મિલી ચુંવન ન દીના;"— "કૃપાદૃષ્ટિ કર તિન્હે (તેને) નિહોરા;" સિંધીમાં ર્હે અને અંગાલીમાં રે, તે, એતે, એવા પ્રત્યય હોય એવું દેખાય છે. ગમે તે આગમક્ષર વપરાય, પણ મૂળનો પ્રત્યય 'એ' રહે છે.

પ્રાકૃતમાં ચતુર્થીને સ્થળે ષષ્ઠી વાપરે છે; ચં પં અગિળો, અગિસ્ત = આગનો, આગને. આ ઉપરથી કદાચ સંભવ્યું હશે, કે હિંદુસ્થાનીમાં ચતુર્થીનો

પ્રત્યય કુ, કો, પઠ્ઠીના કા ને કંઈ મળતા ઉચ્ચારના છે. વળી, પ્રાકૃત સ્સ (અગ્નિસ્સ, આગનો—'ને) આ ઉપરથી મરાઠી ચતુર્થીનો પ્રત્યય સ આવ્યો હોય ? જે રૂપ પ્રાકૃતમાં કોઈ વેળા પઠ્ઠીને અર્થે અને કોઈ વેળા ચતુર્થીને અર્થે ચાલતું, તે મરાઠીમાં કેવળ ચતુર્થીનેજ અર્થે રહ્યું. (મરાઠીમાં ચતુર્થીનો ખીજો પ્રત્યય લા છે, તે જૂની મરાઠીમાં પૃથક શબ્દ જેવો દેખાય છે ; લાગી લગીણ-લગી, એનો અપભ્રંશ. દાદોશ્રીનું વ્યાકરણ પ્રસ્તાવના પૃં ૬).

ટીકા. મારો એક દેશી મિત્ર મને સૂચના આપતાં એવું લખે છે, “મને તો ‘ને’ પઠ્ઠીના પ્રત્યયને સમ્મતીનો મળેલો લાગે છે ; જે ‘દેવને અર્થે આપ્ય,’ તેનું ‘દેવને આપ્ય.’” ચતુર્થીનો અને પઠ્ઠીનો લાગુ થયેલો સમ્મતીનો પ્રત્યય એહુ ‘ને’ છે ખરા ; અને જ્યારે ચતુર્થી તાદર્થ્ય છે ત્યારે તેમના અર્થ પણ મળી જાય એવા દેખાય ; પણ ખીજા પ્રસંગમાં એવો ખુલાસો લાગુ થતો નથી ; ‘હું તેને ચલાવું છું ;’ ‘હું તેને બદલાવું છું ;’ ‘હું તેને ફેરવું છું ;’ ‘હું તેને બેસાડું છું’ એવાં એવાં વાક્યમાં આ ખુલાસો ક્યમ લાગે ?

૧૧૩. પંચમી. સંસ્કૃતમાં એનો પ્રત્યય અસ્ (અઃ), અત્ છે ; એ પ્રત્યયને મળતા અર્થનો નામયોગી તસ્ (તઃ) છે. મૂળે એઓમાં કોઈ સંબંધ હતો કે નહિ એ હું કહી શકતો નથી, પણ ભાષાની રૂઢિ પ્રમાણે પ્રત્યયને રચળે નામયોગી ચાલે છે ; બલાત્-બલતઃ, બળથી ; અર્ચાત્-અર્ચતઃ, અર્ચથી, એ ઉપરથી ગુજરાતી પ્રત્યય ‘થી.’

પ્રાકૃતમાં દો, તો, હિ, દુ ચાલે છે, વચ્છતો, વચ્છાદો, વચ્છાહિ, વચ્છાદુ = વૃક્ષથી. પ્રાકૃતનાં આ વિવિધ રૂપ ઉપરથી થયું હોય કે કોઈ પ્રગણામાં ‘થો, થી. યું, વિશેષ્ય પદના લિંગ પ્રમાણે, ચાલે છે ?

તકારનો સકાર થયે, અને સ્ (ઃ) નો એ (૧૦૭ અ) થયે, હિંદુસ્થાનીમાં સે, અર્ચતઃ, અર્ચસે.

૧૧૪. ષષ્ઠી. સંસ્કૃતમાં એનો પ્રત્યય અસ્ (સઃ), અને અકારાંત નામમાં સ્ય છે ; આત્મનસ્ (નઃ) આત્માનો ; શિવસ્ય = શિવનો. શ્રીક, લાટીન, ગોથિક, ઝંદ આદિ સજાતીય ભાષાઓમાં આ પ્રત્યય દેખાય છે. જેમ પ્રથમા વિભક્તિ વિષે બોલતાં કહ્યું હતું, કે ઝંદમાં સ્ નો ઓ થયો તેમજ અહિં પણ સ્ નો ઓ ધણાક શબ્દમાં થાય છે ; સં આત્મનસ્ ઝં આત્મનો ; સં

નામનસ્ ઝં નામનો; સં વાચસ્, ઝં વાચો; સં ભરતસ્, ઝં
વૈસ્તો—વરતો.

એમજ પ્રાકૃતમાં સ્સ ની સાથે એ દેખાય છે, પણ એની પૂર્વે આગમ
ણુ આવે છે; સં અમેસ્ પ્રાકૃત અગિસ્સ, અગિગ્ણો, આગનો. આ ઐકારની
સાથે પ્રાકૃતમાં નરબ્જનિનો ભેદ નથી.

ગુજરાતીમાં ન આગમ વાપરવાની રીતિ સં ઇ ઉકાસંત નાન્યતર
શબ્દની પેઠે (જેમ મધુનસ્, વારિણસ્), અને જૂની પ્રાકૃતની પેઠે ચાલી. અને
એની સાથે મૂળના સકારનો એ થયો. આ 'એ' ની સાથે જ્ઞતિભેદનો
અર્થ ક્યારે ભળ્યો એ હું કહી શકતો નથી, પણ આ અર્થ ભળવાનું કારણ
સમજતાં કંઈ કહણ નથી; પછીનો અર્થ વિશેષણુ સમાન છે, માટે જેમ
ઘણાંએક વિશેષણુને જ્ઞતિભેદદર્શક ઇત્યાદિ પ્રત્યય લાગે છે, તેમ એને પણ
લાગ્યા. પછીનો એ પ્રત્યય—જેમાં મૂળે જ્ઞતિભેદનો અર્થ ન હતો—તે
નરબ્જનિને વારતે ઠર્યો; પછી, વિશેષણુના નમુના પ્રમાણે, નારીને વારતે ઇ,
નાન્યતરને વારતે ઉ મેળવી લેવામાં આવ્યા. (૧૧૫).

એક ખીજું રૂપ તણુ આવે છે; રાજતણુ = રાજનો. એમાં 'તણુ'
આગમ હોય એવું મને લાગે છે.

પ્રથમ દ્વિતીય પુરૂપના સર્વનામમાં પછીનું એક ત્રીજું રૂપ, 'અરો, કે
આરો' છે; એનો પણ 'અર' કે 'આર' આગમ હશે. એમજ નામનું
એક ચોથું રૂપ 'કરો' છે, એમાં 'કર' આગમ હોય. 'અર' કે 'આર' માં
પછીનો અર્થ નથી, પણ તે કેવળ આગમ છે. એનું પ્રમાણુ એ ઉપરથી
દેખાય છે, કે આ અક્ષર કેવળ પછીના અર્થમાં વપરાતા નથી, તૃતીયા તથા
ચતુર્થીમાં પણ આવે છે; તૃં 'તારે કરવું જોઈયે;' ચં 'તારે આવવું પડશે.'

૧૧૫. પણ ઉપરનું મત બધાને મમતું નથી. મારો એક મિત્ર લખીને એવી
સૂચના આપે છે, કે "સં દેવાનાં (અનેકવચને પછી) તેથી દેવનાં—'ની—'નું
ચયું હશે." એના વિષે મેં ઘણા વિચાર કર્યો છે, પણ ખરા પ્રમાણુ જેવું
કંઈ બાંસતું નથી. ખરું છે, કે સંસ્કૃતમાં અનેકવચને નકાર આવે છે; લાટીન
ગ્રીકાદિમાં પણ અનેકવચને પછીના રૂપમાં અનુનાસિક અક્ષર છે; ઇંગ્રેજીમાં
પણ સર્વનામનાં રૂપમાં આવે છે, જેમ Mine, Thine. વળી પછીને મળતા

અર્થના વિશેષણનો પ્રત્યય દ્વન માં પણ નકાર છે, કુલીનઃ=કુળનો. 'એવાં' એવાં અનેક કારણ ઉપરથી કોઇ શોધકને ભાસે કે આ વિભક્તિના નકારમાં ૫૫ઠીનો અર્થ હશે; તોય પણ પૂરી રીતિયે મન હા વાળતું નથી. ૫૫ઠીના નકારના ખૂરા ખુલાસાની સાથે 'તણ' એનો પણ જ્ઞેષ્ઠએ, અને એની સાથે 'ગમ' આ શબ્દની જ્ઞેડે, નારીજ્ઞતિના અર્થમાં કોઇ સર્વનુમનું અસાધારણ રૂપ 'ણી' (તેણીગમ, એણીગમ, જ્ઞેણીગમ, ઇ૦), એનો ખુલાસો થશે.

વળી કોઇ ધારે છે કે 'કેર, આર-અર,' આં રૂપો કદાચ સંસ્કૃત ક, ક્રીન ની સાથે મળે; મામકઃ, મામક્રીનઃ=અમારો, અમકેરો. એની સાથે વળી હિંદુસ્થાની 'કા' (ઘરકા, ટસકા) મેળવવાને કરે છે. વળી સર્જતીય ભાષામાં ૫૫ઠીના પ્રત્યયમાં રકાર આવે છે; જેમકે ઇંગ્રેજી Your, Their. પણ આ બધામાં જ્ઞેષ્ઠએ તેવું પ્રમાણ મળતું નથી.

૫૫ઠીના રકાર વિષે એક બીજી સૂચના છે. દકારનો ઘણીકવાર રકાર થાય છે; દ્વાદ (શ) ધાર, ત્રયોદ (શ) તેર, સપ્તદ (શ) સત્તર; એમજ મદીયઃ, ત્વદીયઃ થી મારો, તારો (૧૧૮). હવે, જે વાત વિષે ભિન્ન ભિન્ન મત છે, તેમાં જૂદી જૂદી સૂચના જણાવતાં, માફ મત ઉપર, ૧૧૪ માં, દેખાડેલું છે.

મારવાડી અને અંગાળીના ૫૫ઠીના પ્રત્યયમાં રકાર આવે છે:—

ગુજરાતી,	કુતરાનો-કુતરાકેરો;	અંગાળી,	કુક્રેર;	મારવાડી,	કુતરાનો.
„	હાથનો-હાથકેરો;	„	હાનેર;	„	હાથરો.
„	-મારો;	„	આમારા;	„	અમારો.
„	-તેનો-તેકેરો;	„	તેનાર;	„	તેરો.
„	-તારો;	„	તોમાર;	„	થારો.

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં, એક બીજો વિચાર જણાવવાનો છે. ભાષાનો વિકાર થાય છે ત્યારે ઘણીકવાર એવું સંભવે છે કે કોઇ પ્રત્યયના ખૂરા અર્થનું સ્મરણ રહેતું નથી, માટે એક અર્થના જે પ્રત્યય સાથે કરી વપરાય છે. એમ ગુજરાતીના અનેકવચનાર્થ રૂપો એવડાવ્યાથી 'આએ, આંએ,' થયા છે (૭૩). ઇંગ્રેજીમાં ૫૫ઠીય પ્રત્યય એ રીતિયે એવડાવને Yours, Theirs. થાય છે. હવે સકારનો રકાર કોઇ વેળા થાય છે, માટે ગુજરાતી 'કેર' સંસ્કૃત કસ્ ઉપરથી થયો હોય, યુક્તમાકસ્ તમકેર; ૫૫ઠી, એને 'એ' મળી, તમકેરો.

નામની સાથે આવનાર પ્રત્યય અસ્, એનો 'અર' થઈ, પ્રથમા દ્વિતીયાની સર્વનામની સાથે આગો હોય, પછી એની સાથે એ વળગ્યો. એ માનવાને આ હરકત લાગે છે કે તૃતીયા તથા ચતુર્થીમાં 'અર' છે—'મારે;' માટે આ અક્ષરને કેવળ આગમ ગણવાને મન વતું થાય છે.

પછીનો અર્થ વિશેષણ સમાન છે, અને વિશેષણની પેઠે એને જાતિવચન વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. (૯૨). પછીનો પ્રત્યય પ્રથમાના જેવો કંઈ છે, અને કોઈ વૈયાકરણો ધારે છે કે બેહુ રૂપ એકજ સર્વનામથી વ્યુત્પન્ન થયાં છે, એટલે સ થી. એવું હોય તો એક ખીજાં મતને કંઈ આધાર મળે, કે જ્યારે પછીની સાથે લોક જાતિવચન વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવા લાગ્યા, ત્યારે તેના મૂળ સર્વનામના લક્ષણ પ્રમાણે તેઓએ કર્યું. સ સર્વનામને જાત્યાદિના ભેદ લાગે છે, એનું સ્મરણ લોકમાં રહ્યું હોય, માટે તેઓએ તેથી વ્યુત્પન્ન થએલી પછીનો વિશેષણના પ્રત્યયો લગાડ્યા.

— ૧૧૬. **સમમી.** સંસ્કૃતમાં એનો પ્રત્યય ઙ છે. અધારાંત નામના અત્યસ્વરની સાથે સંધિ થયે એ, શિવ+ઙ, શિવં; એ ઉપરથી, મૂળનો ગુણ થયે ગુજરાતી પ્રત્યય 'એ' આગ્યો છે. સંસ્કૃત સર્વનામને એક ખીજાં પ્રત્યય સ્મિન્ (ઙન્) લાગે છે: ત+સ્મિન્=તસ્મિન્, તેમાં. પ્રાચીન પ્રાકૃતમાં એ તથા સ્મિન્ બેહુ પ્રત્યયો નામને લાગે છે; વચ્છે—વચ્છામ્મિ, વક્ષે—વક્ષામ્મિ.

સ્મિન્ નો વિકાર પ્રાકૃતમાં અનેક પ્રકારે થતો; ન્ નો લોપ થયે (૧૦૭ ક), અને જોડાક્ષર દ્વિત્વ થયે (૧૦૭ છ), સ્મિ નાં સ્મિ, મ્મિ, એવાં બે રૂપ થયાં. વળી, અંત્યાક્ષર 'ન' નો અનુસ્વાર થયે (૧૦૭ ડ) અને સ્મિ, મ્મિ ને માથે લખે, સ્મિ, મ્મિ, ખીજાં બે રૂપ થયાં. પછી, સ્મિ નો ઉચ્ચાર નમ્ર થયે (સ નો હુ થયે (૧૦૭ ડ) હિં, પાંચમું રૂપ થયું. વળી, સ્મિ નો ઉચ્ચાર કહણ થયે (૧૦૭ છ) ત્ય, હહું રૂપ થયું. માટે સંસ્કૃત કસ્મિન્ ના પ્રાકૃત, કસ્મિ—કમ્મિ—કસ્મિ—કમ્મિ—કહિં—કત્ય. પાલીમાં વળી સ્મિન્ ના, મ્મિ, મ્હા, એવાં રૂપ થયાં. આ છેલ્લાનો સંબંધ ગુજરાતી માં ની સાથે દેખાય છે. મ્મિ ના સ્વરનો ગુણ થયે, હિંદી મિં થયો. પ્રાકૃત હિં ઉપરથી ગુજરાતી કહિં, તહિં, અહિં ઇત્યાદિ થયે છે. વળી, પ્રાકૃત ત્ય રૂપ ઉપરથી દક્ષિણ ગુજરાતી કેથિ, અને મારવાડી કહે, અહે થાય છે.

સંસ્કૃત નારીજાતીનાં નામને એક ખીજો પ્રત્યય 'આં' લાગે છે, ગંગાર્યાં = ગંગામાં. આ પ્રત્યય ઉપરથી કાં, ક્યાં, જાં, જાંહાં જ્યાં, ધૃં; વળી વર્તમાન-કૃદંતવું એક રૂપ, કરતાં, ચાલતાં, ખોલતાં.*

સમ્મતીને અર્થે માહે, અંદર, ઇત્યાદિ શબ્દ વપરાય છે. 'માહે' મધ્યે નો અપભ્રંશ છે; ધ નો હુ થયો (૧૦૭ ક), જોડાક્ષરનો એક વ્યંજન ઉડી ગયે પૂર્વસ્વરની દીર્ઘતા થઇ (૧૦૭ ડ). અંદર = અંતર્ (વચ્ચેનો અધોપાક્ષર ધોષ થયો). આ શબ્દો વપરાય છે ત્યારે પૂર્વ શબ્દ પછીમાં આવે; તેની માહે; તેની અંદર. મરાઠીમાં અંતર થી આંત આવે છે, અને ઘણીકવાર પ્રત્યયરૂપે વપરાય છે; ત્યાંત = ત્યાંચ્યાંત (ત્યાંચા-આંત) = તેની માહે.

૧૧૭. સંબોધન. સંબોધનને દેશી વૈયાકરણો વિભક્તિમાં ગણતા નથી. યુરોપના વૈયાકરણો એને વિભક્તિમાં લખે છે, અને કહે છે કે બોલાવનાર અને બોલાવેલો જણ, એમની વચ્ચેનો સંબંધ આ વિભક્તિએ કરીને દર્શાવે છે. ઘણી ભાષાઓમાં સંબોધનની પૂર્વે ઉદ્ગાર વપરાય છે; અરે, રે, ઓ, હે માણસ. એકવચનમાં સંબોધનને પ્રત્યય લાગતો નથી (૮૧); જે શબ્દને પ્રથમામાં ઓ નરજાતિનો, અને ઉં નાન્યતરનો પ્રત્યય લાગે છે, તેનો પ્રત્યય ઉડી જાય છે, અને પ્રકૃતિના અંત્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે; પ્રથમા છોકરો-છોકરું, સંબોધન, છોકરા (૮૨). અનેકવચનમાં સંબોધન પ્રથમાનાજ રૂપમાં રહે છે. (૮૧, ૮૨).

ઘણી સમ્મતીય ભાષાઓમાં સંબોધન પ્રત્યયરહિત રહે છે; પ્રકૃતિના સ્વરમાં કોઇ વેળા દીર્ઘતા, કોઇ વેળા હ્રસ્વતા થાય, તો પણ અરો પ્રત્યય નથી; જ્યાં પ્રથમાને રૂપે સંબોધન વપરાય છે, ત્યાં પ્રથમાના મૂળદશકાર્થની વિસ્મૃતિ હશે. મરાઠીમાં અનેકવચને સંબોધનને નો, હો, એવા પ્રત્યય જેવા દેખાનાર અક્ષર આવે છે, મનુષ્યાંનો-હો; પણ એઓ કેવળ વધેલા અક્ષર કહેવાય.

ગુજરાતીમાં સંબોધનના ઉચ્ચારમાં પ્રયત્ન ઘણીકવાર અંતે લાગે છે; પ્ર૦. "એ રાજા છે;" સંબોધન 'હે રાજા.' અથવા ઉચ્ચારમાં જે ફેર થાય છે તેને પ્રયત્ન નહિ ગણિયે, તો ધાંટાનો લગારેક ઊંચ સાદ માનવો જોઇયે. અંત્યસ્વર જ હોય તો ઉપાંત અક્ષરે આ પ્રયત્ન, કે ઊંચ સાદ આવે.

* 'તને કરતાં આવડે છે, 'તને કરતાં કોણે શિખવ્યું,' આવ્ય પ્રયોગમાં 'તાં' પ્રત્યયવું મળે ખીજું છે, એટલે સંસ્કૃત તું; કર્તૃ, કર્તાં-કરતાં.

• પ્રાચીન પ્રાકૃતની રૂઢિ અનેકવચનમાં ગુજરાતીના બ્લેવી છે; પણ એકવચનમાં લભારેક જૂદી; પ્રથમા વચ્છો, વળમ્, અગ્ગી. દાહિં, મારા, સંબોધન વચ્છ, વળ, અગ્ગિ, દહિ, મારા.

સર્વનામ.

• ૧૧૮. પ્રથમ પુલ્લ, એકવચન, પ્રથમાષ્ટિભક્તિ. હું = સંસ્કૃત અહમ્ (૧૦૭ ઔ, ઝ, ક્.) એમાં પ્રકૃતિ અહ્-અહ, અને પ્રત્યય અમ્-મ્ (=નાન્યતરનો પ્રત્યય) છે. જંદમાં, અજ્ઞમ્; શ્રીકમાં ઈગોન, પ્રત્યય નમ્ર થયે ઈગો; લાટીન, ઈગો; ગોથીક, અને જૂની અંગ્રેજીમાં પ્રત્યય ઉડી ગયે, ઈક્-ઈન્; વ્યંજન નમ્ર થયે ચાલતી અંગ્રેજી (I) અઈ-આઈ; જૂની પ્રાકૃતમાં, અહં-હં-અહઅં-અહમ્મિ.

• દ્વિતીયા. સંસ્કૃતમાં માં-મા; પ્રાકૃતમાં મમં-મં. અહં નો હું થયો (૧૦૭ ઔ-ઝ-ક), તે પ્રમાણે દ્વિતીયાનો વિકાર થયો હોત, તે માં-મં નો ગુજરાતીમાં મું, મડં થાત, પણ મૂળનો કોઈ વિકાર ગુજરાતીમાં ચાલ્યો નહિ, તેને સ્થાને ચોથી વિભક્તિ વાપરવામાં આવી.

ધર નિભક્તિઓમાં બીજી પ્રકૃતિ 'મ' વપરાય છે. સંસ્કૃતાદિ પુરાતન પ્રાચીન સમ્પ્રદાય ભાષાઓમાં આ 'મ' ચાલે છે. એની સાથે—

તૃતીયાનો સાધારણ પ્રત્યય એ-અં આવે. મે-મેં = સંસ્કૃત મય, પ્રાકૃત મઈ-મે-મ્મ. એની સાથે એક બીજું રૂપ 'મારે' ચાલે છે. મારા ધારવામાં એવું આવે છે કે આ રૂપમાં 'આર' કે 'અર' આગમ હશે; મ (અર) એ. -મારે = પ્રાકૃત મઈ, સંસ્કૃત મય (૧૦૭ ઈ, ૧૧૧).

ચતુર્થા. સંસ્કૃતમાં એનું એક રૂપ મે છે (=મ+એ). પ્રત્યયની પૂર્વે ગુજરાતીમાં આગમ ન આવે ને થાય છે; મ(ત્)એ=મને. પ્રત્યય અને પ્રકૃતિની વચ્ચે આગમ 'અર' આવેથી 'મારે' (૧૧૨).

• પંચમી. મ ની સાથે ત્-ત્તઃ આવે સંસ્કૃત મત્-મત્તઃ; એનો ગુજરાતીમાં મથી થાત, પણ પ્રત્યયની પૂર્વે આગમ અર લીધાથી મારાથી, = મ (અરા)થી, ચાલે છે. પ્રાકૃત મત્તો, મહિત્તો, મમાદો-('દુ')-હિ (૧૧૩).

‘હું થી,’ આ રૂપ કોઇ વેળા સાંભળવામાં ને લખવામાં આવે છે; શું છે એવું નહિ કહેવાય, કેમકે પ્રથમાના પ્રત્યયની સાથે પંચમીનો સાધારણે આગમો નથી.

ષષ્ઠી. એનાં રૂપો સંસ્કૃતમાં મમ-મે; ઝંદ, મન, મે, મોઝ; ગ્રીક, મૌ; લાટીન, મૈઝ; ગ્રીક, મૈના, એના પરથી અંગ્રેજી મૈન—Mine; પ્રાકૃત, મમ, મે, મહ; (મજ્જા વિષે વિચાર આગળ આવશે). આઓનાં કોઇ રૂપ ઉપરથી ‘મારો’ નહિ થયો હોય. પણ ‘મારો’ કહિંથી આવ્યો? ગને દેખાય છે કે નામમાં પાડીને પ્રત્યય જૂળે અસ્, અપભ્રંશ ઓ, એની પૂર્વે આગમ ‘અર’ લીધાથી, મ(અર)ઓ, મારો થયો.

પણ આ ‘અર’ આગમ વિષે હવે થોડો શોધ કરવો જોઈએ. અનેક વચનમાં સંસ્કૃત એક રૂપ અસ્માકં, ઝંદ અહ્માકમ્ છે; એનો પ્રાકૃતમાં (ક નો ણ થયે) અમ્હાણં ચાલે છે. હવે, કદાચ, અમ્હાણં ના છુકારનો રકાર થયે ગુજરાતી ‘અમારું’ થયું હોય, અને પછી અનેકવચનના રૂપે ઉપરથી એકવચનમાં પણ ‘મારો’ ચાલ્યો હોય. કકાર અને છુકારનો રકાર થયાંનાં ઉદાહરણ અપૂર્વ વર્ગની ભાષાઓમાં અનેક મળે છે; સંસ્કૃત અસ્માકં નું ગોઠિક ભાષામાં ઉન્સાર થાય છે.

હવે, આ સંસ્કૃત અક્ર, પ્રાકૃત અણ, ગુજરાતી અર, બધા એક મૂળના હોય તો તે વિષે પૂછવું ઘટે છે કે, શું તેઓમાં પાડીનો અર્થ છે; અથવા તેઓ શું કેવળ આગમ છે? કોઇ માને કે તેમાં પાડ્યર્થ છે. એવું હોય તો ગુજરાતી રૂપ અરો માં પાડીનો પ્રત્યય બેવડાયલો છે, અર+ઓ. પણ વળી જો કોઇ એવું ધારે કે, સંસ્કૃત મમ ઉપરથી, ક વધારીને, મામક* થયો છે, તો અક્રને આગમ જેવો જ ગણાય. હવે, જો “અર” કેવળ પાડીનાજ રૂપમાં દેખાતો હોત, તો તેમાં પાડીનો અર્થ છે, એ માનવાને સહેલું હોત, પણ તૃતીયામાં ચતુર્થીમાં અને સપ્તમીમાં આવે છે, માટે જો પણ એમાં મૂળે પાડીનો અર્થ હોત તો પણ ગુજરાતીમાં કેવળ આગમ જેવો થઇ રહ્યો છે (૧૧૪, ૧૧૫).

પ્રાકૃતમાં પાડીને અર્થે એક બીજું રૂપ મજ્જા ચાલે છે. એનો સંબંધ સંસ્કૃત વિશેષણ મદીયની સાથે છે; મૂળનો મધ્યાક્ષર લોપ થયે અને ય નો

* જમકે વાલ ઉપરથી વાલક અર્થના ફેર વિના થયો છે. મૌપનું વ્યાકરણ પૃષ્ઠ ૪૭૪.

જ થયે ગુજરાતી 'મજ્ઞ.' એનો મૂળાર્થ 'વિશેષણ અને ષષ્ઠીને સમાન છે. પણ ચતુર્થી, પંચમી, અને સપ્તમીના પ્રત્યય એને લાગે છે. એવું સંભવે ત્યારે મૂળના અર્થની વિસ્મૃતિ છે. કેવળ મજ્ઞ વપરાય છે ત્યારે વિશેષણનો, કે ષષ્ઠીનો અર્થ રહે છે, પણ કોઈ બીજી વિભક્તિના પ્રત્યય એની સાથે આવે ત્યારે એમાં વિશેષ્યનો અર્થ જાણે છે.

સપ્તમીમાં પણ આગમ અર આવે છે; મ(અરા)માં, મારામાં.—પંચમીમાં અને સપ્તમીમાં આગમના અંત્યસ્વરની દીર્ઘતા થાય છે.

સંસ્કૃતમાં સપ્તમી મયિ છે; એના ઉપર પ્રાકૃત મહ, મણ, ચાલે છે. પણ તૃતીય પુરુષના સર્વનામનું રૂપ 'ઇન્-સ્મિન્' ઉપરથી (૧૧૬.) મ્મિ ચાલે છે. એના ઉપરથી ગુજરાતી 'માં,' મ(અરા)માં, મારામાં. (૧૧૬).

અનેકવચન. સંસ્કૃતમાં પ્રથમા વચન, એનો અપભ્રંશ જૂની પ્રાકૃતમાં વચં (ઈમેજ, Wo) છે. એકવચનના મ નો ઉચ્ચાર નમ્ર થયે સંસ્કૃતમાં અને બીજી આર્ય વર્ગની ભાષાઓમાં આ રૂપ ચાલ્યું હશે. વેદમાં એક બીજું રૂપ અસ્ને છે (ઓપનું સાન્વય વ્યાકરણ ૩૩૨); એના ઉપરથી જૂની પ્રાકૃત (સકારનો હકાર થયે ૧૦૭ ક, અને સ્ ની આગળ થયે) અમ્હે; એથી ગુજરાતી 'અમે.' આ રૂપમાં અસ્મ્, અમ્હ, અમ, પ્રકૃતિ; અને એ અનેકતાને પ્રત્યય ગણાય. મૂળે આ પ્રત્યય સ્ હશે (૧૦૭ મ); શ્રીકમાં અમ્મેસ, એક રૂપ છે (સાધારણ, હેમૈસ્). એનો (નામના અનેકવચનની રીતિ પ્રમાણે), ગુજરાતી 'એ,' અમે.

પ્રકૃતિ 'અમ' ને, અને 'અમે' ને, ત્વં ચં પં, અને સં ના સાધારણ પ્રત્યય લાગે છે; અમે—અમેએ, અમને—અમેને, અમથી—અમેથી, અમમાં—અમેમાં. પ્રકૃતિ "અમ" સાધારણાર્થે વપરાય છે, અને એમજ 'તમ' (૫૦ ૫૦) "તમ દીકે," = તમને દીકે, 'તમ કાળે' = તમારે કાળે, 'અમ ઘેર' = અમારે ઘેર.

તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, સપ્તમી, અને વિશેષે કરીને ષષ્ઠીમાં આગમ અર—અરા આવે છે; અમારે, અમારાથી, અમારો, અમારામાં.

કોઈ લોક અહમે લખે છે, એ અશુદ્ધ છે. અમ્હે, અહ્મે માં મૂળની સાથે સંબંધ દેખાય છે. મરાઠી અહ્મી; હિંદી, હમ.

૧૧૯. 'દ્વિતીયપુરુષ. એકવચન. મૂળ પ્રકૃતિ તુ કે ત્વ; એને નાન્યતરનાં પ્રત્યય મળે ત્વમ્; આનો પ્રાકૃત તં-તુમં; એ ઉપરથી ગુજરાતી પ્રથમા તું (૧૦૭ ૩૩). ઇતર વિભક્તિમાં ઉકાર ઉડી જાય છે, અને 'ત' ની સાથે વિભક્તિના પ્રત્યયો લખાય છે. તે, તને, તમારે, ઇ. પંચમીમાં, અને કાઠ વેળા સપ્તમીમાં, પ્રથમા 'તું' ની સાથે પ્રત્યય આવે; તુંથી, તુંમાં, પ્રત્યયના અને આગમના નિયમ વિષે પ્રથમ અને દ્વિતીય પુરુષના રૂપમાં અંતર નથી.

અનેકવચન. સંસ્કૃત પ્ર. યૂયં (ઈંગ્રેજી Ye, You). આ રૂપ ગુજરાતીમાં ચાલ્યું નહિ. પણ વેદમાં એક ખીજું રૂપ યુષ્મે છે; એનું મૂળ તુષ્મે (તુષ્મ + એ=સ્) હશે. એના ઉપરથી પ્રાકૃત તુમ્હે થયો; એના ઉકારનો અકારરૂઠ્યે, ષ (=સ)નો હુ થયે, અને મ્ ની આગળ આવે, તમ્હે—તમ્હો (૧૧૮), અને હ ઉડી ગયે, તમે—તમો.

તમ—તમો ને વિભક્તિના પ્રત્યયો સાધારણ રીતિયે લાગે છે; જ્યાં પ્રથમ પુરુષમાં "અર" આગમ આવે ત્યાં દ્વિતીયામાં પણ આવે છે. અને એમ પ્રથમ પુરુષની પ્રકૃતિ "અમ" તેમજ દ્વિતીયને અર્થે "તમ" વપરાય છે.

૧૨૦. તૃતીયપુરુષ. સંસ્કૃતમાં તૃતીયપુરુષને અર્થે દર્શકસર્વનામ સ વપરાય છે; પ્રથમા નરં સઃ, નારી સા; પણ નાન્યતરમાં અને ઇતર વિભક્તિમાં સકારને સ્થળે તકાર આવે છે. જૂની પ્રાકૃત, અને હિંદી સિંધીમાં, સઃ નો સો થાય છે (૧૦૭ બ); નારીને અર્થે પ્રાકૃત અને સિંધીમાં સા. મરાઠી અને ગુજરાતીમાં પ્રથમાની વિભક્તિએ મૂળના સકારને સ્થળે તકાર આવે છે. આ શબ્દમાં મરાઠી ત્રણ જાતિનો ભેદ દર્શાવે છે; નરં તો, નારી તી, નાન્યં તે. ગુજરાતીમાં એવો ભેદ નથી, ત્રણ જાતિને અર્થે 'તે.' તૃતીયામાં તો નારી એક જાતિનું રૂપ ચાલે છે 'તેણીએ,' પણ એ અર્થે તેણે પણ કહે છે.

'તે' નું રૂપાખ્યાન એકારાંત નામના જેવું છે (૮૧); પણ તૃતીયામાં સંસ્કૃત તેન પરથી તેણે; પંચમીમાં કારણ્યર્થે તેથી, અને માણસ વિષે બોલતાં વિશેષે કરીને તેનાથી; ષષ્ઠીમાં (ગમ, આણુ, એવા શબ્દની સાથે) નકારનો અકાર થાય છે, તેણીગમ, ઇ.

અનેકવચનમાં તે—તેઓ, બે રૂપ છે. 'તે' જૂનું છે, = સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સિંધી, સે. આ જૂના રૂપની સાથે અનેકવચનનો સાધારણ પ્રત્યય મેળવ્યાથી

‘તેઓ’ થયો છે. ‘તેઓ’ ને ધતર વિભક્તિના પ્રત્યયો ‘સાધારણ રીતિયે લાગે છે; ‘તે’ અને પ્રત્યયો વચ્ચે આગમ ‘મણુ, મન, મના’ આવે છે; તૂં તેમણે, ચૂં તેમને; પૂં તેમનાથી, યૂં તેમનો, સૂં તેમનામાં. •

દર્શક અને તદ્વદાપેક્ષક. જે, તે, એ, આ, આઓનું રૂપાખ્યાન ‘તે’ ના જેવું છે. (પૃ. ૫૧). સંસ્કૃત, યઃ = પ્રાકૃત, હિંદી, સિંધી, પંજાબી, મરાઠી જો, = ગુજરાતી જે (જેહ).—સં. સઃ, = પ્રાકૃત, હિંદી, સિંધી, પંજાબી, સો; મરાઠી તા; ગુજરાતી તે (તેહ).—સંસ્કૃત एषः = પ્રાકૃત एसो; હિંદી यह, ए; સિંધી હી, હે, હિડ; પંજાબી ईह; एह; ગુજરાતી એ (એહ).—સંસ્કૃત अयं, પંજાબી अह; મરાઠી हा;—મૂળનો અંત્યાક્ષર ઉડી ગયે અને ‘અ’ ની વૃદ્ધિ થયે ગુજરાતી આ.

પેલો, કે પહેલો. એના મૂળ વિષે હું કંઈ નિશ્ચય કહી શકતો નથી. સંખ્યમૂર્ણાર્થ શબ્દ પહેલો = પ્રથમ; એના જેવો દેખાય છે. એવું હોય તો ય ત્વે હુ થયે (૧૦૭ ઈ), ને પછી ઉડી ગયે, અને મ નો લ થયે, આ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો હશે.

એલો = પેલો, પનો વ થયે અને પછી વનો એ થયે?

૧૨૧. અનિશ્ચિત પ્રશ્નાર્થ ઈ. સંસ્કૃત કઃ; પ્રાકૃત કો; ગુજરાતી કે ક્વચિત વપરાય છે, ‘તમે આવશો કે’? વળી કોઈ લોક કેણે, કેને, કેથી કહે છે. કોઈ, કંઈ, કોણુ, કહ્યો, (શો), આ બધા એજ મૂળથી થયા છે. કઃ + અપિ = કો ડપિ = કોઈ; કિં (નાન્યતર) + અપિ = કંઈ; કઃ + જન = કોજન (જ ઉડી ગયે અને ‘ન’ નો ણુ થયે) = કોણુ. જૂની ગુજરાતીમાં કોજન ઉપરથી કોઅન થઈ, સંધિકાર્યથી અને નકાર ણુકાર થયે, કવણ; (૧૦૭ ઈ). “કોણુ” ને વિભક્તિ લાગે ણુ લોપ થાય છે, કોને, કોનો, કોથી, કોમાં

• સંસ્કૃત कतरः (ત નો ય થયે, ર નો હુ થયે, સ્ નો એ થયે.) = કલો. એનો ઉચ્ચાર નમ્ર થયે, કયો-કિયો-(કહો). એને ત્રણ જાતિના પ્રત્યયો લાગે છે, કિયો, કઈ-કેઈ, કિયું, ઇં. કઃ, કા, કિં = શો, શી, શું; ક નો શ થયો, પછી એને સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પ્રત્યયો લાગ્યા. કકાર શકારમાં સંબંધ ગુજરાતીમાં અસાધારણ જેવો દેખાય, તોય પણ સાન્વય વ્યાકરણના

શોધકોને ધણાય ઉદાહરણ મળે છે; ગ્રીક, ઇન્ડોસ્ = સંસ્કૃત, શુનસ્, શ્વાનનો (કુતરાનો); ગ્રીક, દાક્ટ, લાટીન લાક્ટિ(માં), સંસ્કૃત અશ્રુ આંશુ; વળી સંસ્કૃત દિક્ નો દિશા, ઇન્ડો થાય છે. સાધારણ બોલીમાં 'શો' નો 'હો' કરે છે, તેનાં ઉદાહરણ ધણાં મળે છે; શ્વાન = ઇંગ્રેજ હૌન્ડ (Hound); કની સાથે હ નો સંબંધ લાટીન કોર-કોર્ડ (Cor-Cord), સંસ્કૃત હૃદય માં, અને ઇંગ્રેજ હાર્ટ (Heart) માં દેખાય.

ફલાણો ફારસી શબ્દ છે.

પોતે. સ્વાર્ય કે સ્વવાચક સર્વનામનો પૂર્વાર્થ 'પો' સંસ્કૃત સ્વ છે. મૂળ ભાષામાં એને ત્રણે જાતિનાં રૂપો છે, નર૦ સ્વઃ, નારી૦ સ્વા, નાન્ય૦ સ્વં. આ બેઠ ગુજરાતીમાં નથી. આ સર્વનામ સંસ્કૃતમાં વિશેષણ, પણ ગુજરાતીમાં વિશેષ્ય છે; માટે વંચાં સંસ્કૃતમાં સ્વ વપરાય છે ત્યાં ગુજરાતીમાં આ સર્વનામની પાઠી આવે છે; 'સ્વઃ પુત્રઃ, પોતાનો પુત્ર; સ્વા પુત્રી, પોતાની પુત્રી; સ્વઙ્ગૃહં — સ્વઙ્ગૃહં, પોતાનું ઘર.

આ શબ્દનો ઉત્તરાર્થ 'તે' તઃ (તસ્) નો અપભ્રંશ છે (૧૦૭ અ); માટે એનો ખરો અર્થ પંચમીનો છે; પોતે = સ્વતઃ = સ્વાત્ — સ્વસ્માત્. પણ એનો અપભ્રંશ ગુજરાતીમાં પ્રથમાને અર્થે વપરાય છે, અને ૫૦ મા પૃષ્ઠમાં દેખાડયાની પેઠે એનું રૂપાખ્યાન થાય છે. એની પાઠીમાં વિશેષે કરીને ન્, આગમ આવે છે,—પોતાનો; પણ કોઇ લોક ઇકે આગમ કરે છે, પોતીકો; સંસ્કૃત સ્વક્રીયઃ સ્વક્રઃ મેળવીને જોવું.

આપ, આપણે. એઓ મૂળે સર્વનામ નથી પણ આત્મન્ નાં અપભ્રંશ રૂપો છે. સંસ્કૃતમાં પણ સર્વનામનો કંઇક અર્થ એ શબ્દમાં છે, તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં આલ્યો. 'આપ' મૂળે એકવચન છે; આત્મન્ માં ત્મનો ૫ થયે, અને અંત્યાક્ષર ઊડી ગયે આપ થયો. વિશેષે કરીને માનોક્ત દ્વિતીય પુરૂષના અર્થમાં વપરાય છે (૯૬). પણ કોઇ વેળા તૃતીય પુરૂષને અર્થે આવે છે; "આપ ઘેર એક નોળનું બચ્ચું તરફડતું તે આંગણુ વચ્ચું." 'આપ વડાઇ આપ મુખ ગંડક હોય તે ગાય.' આ અર્થે, 'આપ' = પોતાનું.

આપણે નો અર્થ અનેકવચનનો છે, સંસ્કૃત આત્માન નો અપભ્રંશ (૧૦૭, અ). એમાં ગુજરાતીની રૂઢિ પ્રમાણે પ્રથમ દ્વિતીયપુરૂષનો અર્થ

મળે છે. મૂળ ભાષામાં એવું નથી; ત્રણે પુરૂષના અર્થમાં વંપરામ છે. અને એમજ મરાઠી આદિ ભાષાઓમાં આપણ ચાલે છે.

આત્મા—આત્મન્ પ્રાકૃતમાં અપ્પા—અપ્પાણો (આત્માનઃ?) છે. મૂળ એનો અર્થ = સ્વ, કે પોતે.

તેવડો, જેવડો, એવડો, કેવડો : વત્ યત્ પ્રત્યયનો અંત્યાક્ષર ડ થયે (૧૦૭ ગ), પછી તે, જે, એ, કેની સાથે મળે, અને છેડે ભતિદર્શક પ્રત્યય આવે, તાવત્ = તેવડું; યાવત્ = જેવડું; એતાવત્—ઇયત્ = એવડું; કિયત્ કેવડું. કોઈના ધારવામાં એવું આવે છે, કે આ શબ્દોમાં 'વડું' તે સંસ્કૃત વૃદ્ધ નો અપભ્રંશ છે; તેવડું = તાવત્વૃદ્ધ, ધ૦. એની સાથે મરાઠી તેવડા, ધ૦ મેળવીને જેવા. અર્થને ધારણે જેતાં વડ પ્રત્યયનો અર્થ વૃદ્ધ ને સમાન છે. જે વડ પ્રત્યય વત્—યત્ નો અપભ્રંશ ગણિયે, તે મૂળના અર્થમાં વિકાર થયો છે; સંસ્કૃતમાં યાવત્ અર્થે = જેટલું.

તેવો, જેવો, એવો, કેવો. મને ભાસે છે કે આ શબ્દોનો પ્રત્યય 'વો' પણ વત્—યત્ નો અપભ્રંશ છે. અંત્યાક્ષર ઉડી ગયો, પછી રૂહેલા વની સાથે ભતિદર્શક પ્રત્યયો વળગ્યા, એમ 'તેવો' ધ૦ (૧૦૭ ઔ, ક). એમાં પણ અર્થનો વિકાર થયો છે; કેમકે સં૦ તાવત્ = તેટલું; પણ ગુજરાતી તેવું = સં૦ તાદક્. માટે કોઈના ધારવામાં એવું આવે છે, કે ગુજરાતી 'વો' પ્રત્યય સંસ્કૃત ઇવ ઉપરથી થયો હોય, કેમકે આ શબ્દના અર્થની સાથે ગુજરાતી 'વો' પ્રત્યયનો અર્થ કંઈ મળે છે.

કેટલો, જેટલો, તેટલો, સંસ્કૃત કતિ, યતિ, તાતિ ઉપરથી થયેલા છે. અંત્સ્વરનો લોપ થયો (૧૦૭ ઔ ક), તકારનો ટકાર થયો (૧૦૭ ગ,) પછી ગુજરાતીમાં સાધારણે ચાલેલા 'કે, જે, તે' ની સાથે મળતાં, અને ભતિદર્શક પ્રત્યયો લાગતાં, આગમ લ પેઠો. મરાઠીમાં આગમ ક પેઠો; કિતકા, તિતકા; અને હિંદીમાં આગમ ન કિતના, इतना.

इम-एम, केन-क्यंम, સંસ્કૃત इत्थम्—एवम्, कथम् ઉપરથી થયા છે; અને આ ઉદાહરણો પ્રમાણે જેમ—ज्यंम, તેમ—त्यंम સંસ્કૃત યયા તયા ના થયા.

તસ્યાં, કંસ્યાં, અસ્યાં, યસ્યાં, નારીજ્ઞતિમાં સમ્ભવીનાં રૂપ છે. તસ્યાં ઇત્યાદિનાં જૂની પ્રાકૃત ભાષામાં જડ્યા—જહિં. ઇં ચાલે છે. ગુજરાતીમાં વિવિધ અંપબ્રંશ (તહ્યાં), તિયાં, તિંયાં, ત્યાં, તાંહ્યાં, તાં. એજ ધોરણે ક્યાં ઇં ; જ્યાં ઇં.—પણ સંસ્કૃતના નરજ્ઞતિએ સમ્ભવી તસ્મિન્ યસ્મિન્ ઇં ઉપરથી પ્રાકૃતમાં એક રૂપ તહિં, જહિં, ઇં છે, એના ઉપરથી ગુજરાતી તહિં, કહિં, અહિં, જહિં. (૧૧૬).

ક્રિયાપદ વિષે.

૧૨૨. નામ, સર્વનામ, ગુણવાચક, એઓ બધા વિષયદર્શક છે (૪૪, ૯૪). હવે ગોપાળ, દયા, સારો, હું, તે, ઇં શબ્દો, કોઈ વિષયની સૂચના આપતાં, તેનાં સ્થિતિ ગતિ વ્યાપાર વિષે કશું સૂચવતા નથી. સ્થિતિગતિ-વ્યાપારસૂચક જૂદા છે, તેમને વૈયાકરણો ક્રિયાપદ કહે છે [કૃ. કરવું ; યા, કૃદંત પ્રત્યય ; પદ, શબ્દ] જે થાય, કરાય, તે વિષે કહેનાર શબ્દ ; ઉદાહરણો—કર, ચાલ, ફર, રહે, હો, થા ; કરાવ, ચલાવ, રંગાવ, ધોળાવ, ઇં.

જે પ્રધાન શબ્દ કહેવાય છે, તેમાં વિષયપદનો એક વર્ગ, એને ક્રિયાપદનો ખીજો છે.* વિષયોનાં નામ તથા તેમનો વ્યાપાર કહી જણાવ્યા વિના ભાષા ચાલે નહિ. જેમ માણસના ચાલવામાં બેહુ પગ સમાન ઉપયોગના છે, તેમ ભાષાના ચલનમાં વિષયનાં તથા ક્રિયાનાં પદો બેહુ જોઈએ. ખીજ શબ્દ એમની સાથે વળગીને—એમને આશ્રયે રહીને—ચાલે છે ; માટે પહેલા પ્રધાન, ને ખીજ બધા મધ્યમ, એટલે ઉતરતા અધિકારના શબ્દ છે.

હવે વિષય, આ શબ્દનો જોડો અર્થ કરિયે, તો, કદાચ, ભાસે કે ક્રિયાપદ પણ વિષયદર્શક શબ્દ છે ; એટલે સ્થિતિ, ગતિ, વ્યાપાર વિષે મનઃસ્થવિચાર જણાવનાર શબ્દ. એ વાત તો એક અર્થે ખરી છે, અને જ્યારે કોઈ સ્થિતિગતિવ્યાપારદર્શક શબ્દને વાપરતાં, તેના ભાવના અર્થ ઉપર મનનું ધોરણ રાખીને વાપરિયે, તો તે નામ થાય છે, અને અર્થ પ્રમાણે, વિશેષ્ય અથવા વિશેષણ કહેવાય છે ; જેમકે—

* કોઈ વૈયાકરણો પ્રધાન શબ્દનો વિભાગ ખીજે ધોરણે કરે છે :—

પ્રધાન શબ્દ	{	પરિણામદર્શક	{	ક્રિયાપદ
		ગુણવાચક		ગુણવાચક
		સત્વદર્શક		—નામ

ગુણવાચકને પરિણામદર્શકમાં ગણવાનું કારણ એ છે, કે તેઓ વિચાર કરનારના મન ઉપર કોઈ પદાર્થ માણી (સત્વદર્શકનામ) વિષે કંઈ અસર કરે છે.

વિશેષ્ય. મૂળરૂપ ; ચાલ, માર, ભાવ, ઠરાવ, ફેર. [ધેરો.
ઓ પ્રત્યયની સાથે ; ચરો, મરો, તરો, ધારો, ચારો, પાળો,
વું પ્રત્યય ; ચરવું, મરવું, તરવું, ધારવું, ચારવું, પાળવું, ધેરવું.
અણુ પ્ર૦ ; મરણુ, ધોરણુ, પાળણુ, પોષણુ, ધારણુ.
ઈ પ્ર૦ ; ચોરી, બોલી.

ણી પ્ર૦ ; વાવણી, ચોરણી, કાપણી, તાપણી.

નાર પ્ર૦ ; ચાલનાર, બોલનાર, વાવનાર.

તા (તું) પ્ર૦ ; દાતા, ત્રાતા, શ્રોતા, બોક્તા-ઇ૦ બીજા ધણા.

વિશેષણ. તો પ્રત્યય ; ચાલતો—'તી—'તું.

વાનો પ્ર૦ ; ચાલવાનો—'ની—'વું.

એલો પ્ર૦ ; ચાલેલો—'લી—'લું ઇલાદિ.

એઓમાં, અને એમના જેવા શબ્દમાં, ક્રિયાનો અર્થ હોય, તો પણ ક્રિયાથી ઉપર વિચાર ન રાખતાં, તેમના ભાવાર્થ ઉપર ધોરણુ રાખીને વાપરિયે છિયે, માટે તેઓ વિષયપદમાં ગણાય છે. પણ એઓ મૂળે ક્રિયાપદ છે, માટે એમને વૈયાકરણો કૃદંત કહે છે. કૃદંતને ક્રિયાપદમાં, કે તેનાં રૂપમાં પણ, ગણાય નહિ. જે શબ્દ વિષયોનાં સ્થિતિગતિવ્યાપાર વિષે કહે છે તેઓ માત્ર ક્રિયાપદ છે.

૧૨૩. કોઇ ક્રિયાપદ સિદ્ધ, અને કોઇ સાધિત હોય છે (૪૦):—

સિદ્ધ ; ઠર, ચાલ, ચડ, રડ, થા, ખા, પી, બી, લે, દે, હો, ધો, ઇ૦.

સાધિત ; ૧.) સિદ્ધ ક્રિયાપદને પ્રત્યય લગાડયાથી ; જેમકે, વળથી—ચાળ, વળાવ, વળા. પડથી—પાડ, પડાવ, પડા, પડાવા, ઇ૦ (૧૪૫—૧૬૪).

૨.) સિદ્ધ ક્રિયાપદને ઉપસર્ગ લગાડયાથી ; જેમકે, હરથી—પ્રહાર, સંહાર, સ્મરથી, વિસ્મર = વિસર. સરથી, અપસર = ઝોસર.

૩.) વિષયપદને ક્રિયાપદના પ્રત્યયો લગાડયાથી ; રંગથી, રંગાવ ;* ધોળાથી, ધોળાવ.

૪.) અનુકરણુ ક્રિયાપદ ; જેમકે—ચકચકે, વરવરે, ચમચમે, ચળચળે, ડકડકવું—ડગડગવું.

* એવા શબ્દોમાં જેઓ આક્ષેપ કહેવાય છે તેઓ આત્રે છે [આક્ષેપ, તાણવું—આકર્ષણ—લેઈ લેવું], એટલે બીજા શબ્દનો અર્થ તાણી લેનારા ; જેમકે, કુખે છે = કુખ છે—કુખ થાય છે ; ધોળાવ = ધોળું કર ; પંચોરવું = પાંચ વર્ષનું થવું.

- (પ) સંયુક્ત ક્રિયાપદો, ખ.) એ ક્રિયાપદનાં ;—આવડી ગયું, ચડી ગયો.
 આ.) નામ તથા ક્રિયાપદનાં ;—કામ કરવું, રાજ્ય કરવું (૧૮૧—૧૮૫).

૧૨૪. પ્ર. ક્રિયાપદ કોને કહિયે ?

ઉ. કોઇ પદાર્થ કે પ્રાણી શું કરે છે, અથવા કેવી સ્થિતિમાં છે, એ કહી જણાવનાર શબ્દને ક્રિયાપદ* કહિયે.

૧૨૬. પ્ર. કોઈ ક્રિયાપદનો શોધ કરતાં, પહેલું શું खોळવું ?

ઉ. તેનું મૂળ, અથવા ધાતુ, એ ખોળવું.

૧૨૬. પ્ર. ક્રિયાપદનું મૂળ, અથવા ધાતુ, ઇટલે શું ?

ઉ. પ્રત્યય આગમાદિ અક્ષર જૂદા કર્યા પછી શબ્દનું જે રહે તે.

૧૨૭. સંસ્કૃતમાં જે ધાતુ કહેવાય છે, તે શબ્દનો મૂળાર્થ જણાવનાર એક અતિ ટુંકું રૂપ છે. ગુજરાતીમાં તે રૂપ વપરાતું નથી, માટે આ ભાષામાં વપરાયલું સહુથી ટુંકું રૂપ તેને ક્રિયાપદનું મૂળ કહિયેછિયે. કર ક્રિયાપદને ધાતુ સંસ્કૃતમાં કૃ છે. આ રૂપ ગુજરાતીમાં નથી, માટે કર આ રૂપ જે આવે છે, તેને મૂળ કહિયે. “ધાતુ” આ શબ્દ વાપરિયે, ત્યારે સંસ્કૃતમાં જે સહુથી ટુંકું રૂપ, તે સમજવું; ‘મૂળ’ આ શબ્દ વાપરિયે ત્યારે ગુજરાતીમાં જે સહુથી ટુંકું રૂપ, તે સમજવું.

૧૨૮. ક્રિયાપદનું મૂળ, કે ધાતુ, જણ્યા પછી તેનાં વર્ણ, ભેદ, અર્થ, કાળ, વચન, પુરુષ, તથા કૃદંત, એ વિષે વિચાર ચલાવવો.

૧૨૯. વર્ણ પ્ર. ક્રિયાપદનો વર્ણ કહિયે તે શું ?

ઉ. ક્રિયાપદ વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે. કોઇ કેવળ કર્તા વિષે સત્તાર્થ, કે ગચ્છર્થ, કે સ્થિતિવિકાર જણાવે છે ;— ખીજાં કર્તાનું કોઇ કાર્ય સાધેલું, કે કોઇ પદાર્થ કે પ્રાણી ઉપર ચલાવેલી અસર દેખાડે છે. આ ભેદ ઉપરથી ક્રિયાપદના એ વર્ણ (કે વિધ) ઠરે છે, એટલે અકર્મક અને સકર્મક.

૧૩૦. અકર્મક. જેઓ કર્તા વિષે કંઈ સત્તાર્થ જણાવે છે તેઓ અકર્મક છે ; એમની સાથે સાધેલા કર્મનું કોઇ નામ આવતું નથી, માટે તેઓ અકર્મક એટલે કર્મ વિનાનાં, કહેવાય છે.

* ક્રિયાપદ—ક્રિયા, જે કરાય તે કહેનારું પદ ; એ નામના મૂળાર્થ ઉપરથી એવું નહિ ધારવું કે ક્રિયાપદ કેવળ ક્રિયાનો અર્થ દેખાડે, સ્થિતિનો (સત્તાર્થ) પણ દર્શાવે છે.

૧૩૧. અકર્મક ક્રિયાપદમાં અનેક વર્ગ થાય ;—કોઇ કેવળ સત્તાર્થ દર્શાવે છે ; હો, રહે ; કોઇ સ્થિત્યર્થ ;—ઉઘ, જીવ, બળ ;— કોઇ સ્થિતિ વિકારાર્થ ; થા, થંગ, પલળ, ખુડ, હુગ ;— કોઇ ગત્યર્થ ; ચાલ, દોડ, ફર, વળ, ચડ, ઉતર. ખીન્ન વર્ગ પણ કરાય.

૧૩૨. સકર્મક. જે ક્રિયાપદ પોતાના કર્તાનું કંઇ સાધેલું, કે કોઇ પદાર્થ પ્રાણી ઉપર કોઇ અસર કરેલી દેખાડે છે, તેઓ સકર્મક છે. ક્રિયાપદના વ્યાપારમાં જે સાધેલું છે, કે જે પદાર્થ કે પ્રાણી ઉપર કોઇ અસર લાગે છે, તે તેનું કર્મ કહેવાય છે. આ કર્મવાચક શબ્દ ક્રિયાપદની સાથે વપરાય છે માટે તેઓ સકર્મક, એટલે કર્મ સાથેના, ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

૧૩૩. એમના વર્ગ કરિયે, તે કોઇ વિષયસાધક, કે વિષયોત્પાદક ઠરે, એટલે જેઓ દેખાડે છે કે ક્રિયાના વ્યાપારમાં કોઇ વિષય સાધેલો કે બનેલો છે ; હું કામ કરું છું, પુતળી ઘડું છું, ઘર બાંધું છું, કવિતા રચું છું ;—કોઇ વિષયધારક, એટલે કોઇ વિષયને (પદાર્થ પ્રાણીઆદિને) કામમાં લાવેલો કે બાધરેલો દેખાડે ; હું તરવાર ફેરવું, વિદ્યા શિખું, જ્ઞાન મેળવું, ગાડી ભાંડું, રાજ્ય ચલાવું, ઠગાઇ વર્તું, નિયમ પાળું ;— કોઇ પ્રદાયક, એટલે જે એક વિષયને ખીન્નને ત્યાં પહોંચાડેલો દેખાડે છે ; હું તને રૂપિયો આપું, હું તને જ્ઞાન પમાડું, તને વિદ્યા શિખવું, તને અન્ન ખવાડું, તને વિચાર જણાવું, તને વાત કહું. પ્રદાયક ક્રિયાપદને જે કર્મદર્શક શબ્દ લાગે છે ; એક ઉપસ્થ કર્મનો (દ્વિતીયા વિભક્તિમાં), અને ખીન્ને અનુપસ્થ કર્મનો (અતુર્થીમાં).

૧૩૪. ઉભયવર્ણ. જે કોઇ ક્રિયાપદ, તેનેતેજ અર્થમાં, કોઇ વેળા સકર્મક, અને કોઇ વેળા અકર્મક હોય, તે તે ઉભય (એહુ) વર્ણનું, કે ઉભયવિધ ક્રિયાપદ કહેવાય છે ; જે, ‘રમ’. ‘હું આજ રમતો હતો,’ અહિં ક્રિયાપદ અકર્મક છે ; પણ ‘હું આજ રમત રમું છું ;’ અહિં સકર્મક છે. ‘હસ,’ ‘ભસ,’ આ ક્રિયાપદ ઉભયવર્ણમાં કદાચ આવે. “કુતરો ભસે છે, છોકરો હસે છે,” અકર્મક ;—કુતરો તેને ભસે છે, “છોકરો તેને હસે છે,” સકર્મક. પણ અહિં નામ ચોથી વિભક્તિમાં ઉપસ્થ કર્મ છે. ‘ખા,’ ‘પી,’ સકર્મક છે. તેઓ કોઇ વેળા કર્મ વિના વપરાય છે, માટે ઉભયવર્ણનાં જેવાં દેખાય ; જેમકે, “તેઓ ખાઇ પીને ઉઠ્યા.” આ વાક્યમાં કર્મ-અન્ન, જળ-અધ્યાહાર્ય છે. “‘હું આવીને જોઇશ,’ ‘તહિં જઇ તપાસીશ,’ ‘હું તો પરખું છું.’” ઇત્યાં કર્મ અધ્યાહાર્ય છે.

૧૩૫. વર્ણવર્તવાની રીતિ. જે ક્રિયાપદની સાથે કેવળ કર્તાનું નામ આવે તે અકર્મક; જેની સાથે કર્તા તથા કર્મનું નામ આવે તે સકર્મક. ક્રોણ-શું, આ એ પ્રશ્નાર્થ શબ્દોએ કરીને પ્રશ્ન પૂછિયે, અને જેહુના ઉત્તર આવે તો ક્રિયાપદ સકર્મક, પણ એકતુંજ ઉત્તર આવે તો ક્રિયાપદ અકર્મક છે. 'ચાલે છે,' એ વિષે પૂછિયે, કે ક્રોણ-શું ચાલે છે? તો એકનું ઉત્તર આવે; છોકરા ચાલે છે, અથવા કામ ચાલે છે. 'કરે છે,' એ વિષે પૂછિયે, કે ક્રોણ-શું કરે છે? તો જેહુના ઉત્તર આવે. રાજા રાજ્ય કરે છે; ક્રોણ? રાજા, અને શું? રાજ્ય. ચાલ અકર્મક, કર સકર્મક છે.

સકર્મક અકર્મકનો ભેદ ખીણ રીતિયે જણાવેલો છે; "ફળ તથા વ્યાપાર ધાતુના અર્થો છે; ફળ તે કર્મને આશ્રયે છે, અને વ્યાપાર કર્તાને આશ્રયે છે; "જેમકે 'દેવદત્ત ગોખા રાંધે છે.' એ વાક્યમાં રાંધવાનો વ્યાપાર, તે દેવદત્તને આશ્રયે છે; અને રંધાવું, એ જે ફળ, તે ગોખાને આશ્રયે છે. એવું સકર્મક "પ્રયોગમાં થાય છે."

"અકર્મક વિષે કર્મનો પ્રયોગ નથી, માટે ફળ તથા વ્યાપાર, જેહુ કર્તાનો આશ્રય કરે છે; જેમકે, 'દેવદત્ત ગાંધે છે.' એ વાક્યમાં ગાંધવું, એ વ્યાપાર, અને ગાંધવાથી થયલું જે ફળ, એ જેહુ દેવદત્તને આશ્રયે છે."

૧૩૬. માવકર્તૃક ક્રિયાપદ. જ્યારે ક્રિયાનો વ્યાપાર ચલાવનાર કર્તાનું નામ નથી, પણ જાણે કે ક્રિયાનો ભાવાર્થ કર્તાને સ્થળે દેખાય, ત્યારે ક્રિયાપદ ભાવકર્તૃક કહેવાય છે; જેમકે-'મને દુખે છે,' 'આજ બહુ વર્ષ્યું;' 'જાણે કે તે રાજા હોય;' 'ધણી ધણીઆણીને બનતું નથી;' 'જેમ રૂચે તેમ;' 'લાવે તેમ' (૨૦૧*). વર્ણુ મૂળે સકર્મક કે અકર્મક હોય, કોઇ વેળા, ભાવકર્તૃકને અર્થે વપરાય. ભાવકર્તૃક = અકર્તૃક.

૧૩૭. કેટલાએક શબ્દના અર્થ વિષે સૂચના:—

આદ્યક્ષર. શબ્દનો પહેલો અક્ષર.

અંત્યાક્ષર. શબ્દનો છેલ્લો અક્ષર.

ઉપાંત. (ઉપ પાસે, અંત છેડા). છેલ્લાની પાસેનો કે પૂર્વેનો અક્ષર. 'કપટ'માં "પ," અથવા તેનો અનુસંગી "અ" ઉપાંત છે.

પ્રત્યય. (પ્રતિ બાજુએ, અય આવનાર) પ્રકૃતિની બાજુએ આવનાર— જ્ઞાતિ, વચન, વિભક્તિ, ભેદ, અર્થ, કાલ, પુરુષ, કૃદંત, ઇંદ દેખાડનાર અક્ષર

પ્રકૃતિ. શબ્દનો તે ભાગ જેને પ્રત્યયો લાગે છે.

આગમ. ખરા પ્રત્યય અને પ્રકૃતિની વચ્ચે (અથવા શબ્દના કોઈ પણ ભાગમાં) આવનાર કે પેંસી જનાર અક્ષર, 'કુટલો'માં, 'લ' આગમ છે.

ભેદ વિષે.

૧૩૮. પ્ર. ક્રિયાપદનો ભેદ કહિયે એટલે શું ?

ઉ. જ્યારે ક્રિયાપદને કોઈ પ્રત્યય લગાડવાથી, અથવા તેના રૂપમાં કંઈ ફેર કરવાથી, ખીજાં ક્રિયાપદ સાધિત થાય, ત્યારે તેનો ભેદ થયો એવું કહિયે ; જેમકે, મૂળ ક્રિયાપદ “વળ,” એને પ્રત્યય આવ લગાડિયે, તો વળાવ, અને આય લગાડિયે, તો વળાય થાય છે ; અથવા તેનો ઉપાંત સ્વર ‘અ,’ એની વૃદ્ધિ કરિયે, તો વાળ થાય છે. ક્રિયાપદના મૂળને મૂળભેદ ગણિયે ; એમના કોઈ અકર્મક કોઈ સકર્મક છે. મૂળે અકર્મક ક્રિયાપદ ઉપરથી ખીજાં ત્રણ ભેદનાં ક્રિયાપદ સાધિત થાય છે ; કર્મક, પ્રેરક, તથા સહ ભેદ. મૂળે સકર્મક ઉપરથી ખીજાં બે ભેદ, પ્રેરક તથા સહ, થાય છે.

૧૩૯. પ્ર. અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્મકભેદ શી રીતિયે થાય છે ?

ઉ. અ.) રૂપ. આગમ અચ્ચે કરીને ઉપાંત સ્વરની વૃદ્ધિ કર્યાથી ; જેમકે—પડનો પાડ ; બળનો, બાળ ; તપનો, તાપ ; વળનો, વાળ ; ઈં. કોઈ ક્રિયાપદને ઉપાંતે એ આવે છે ; જેમકે, ઉછર-ઉછેર (૧૫૦).

આ.) અર્થ. આ ભેદનાં ક્રિયાપદ સકર્મક છે. જે મૂળે અકર્મક તેઓ આ ભેદમાં સકર્મક થાય છે ; માટે એની સંગ્રા કર્મકભેદ કરી છે.

૧૪૦. પ્ર. પ્રેરકભેદ તે કેવો ?

ઉ. અ.) રૂપ. મૂળને આવ, આડ, વાડ, પ્રત્યય લગાડવાથી ; જેમકે—આવ ; પડ—પડાવ. બળ—બળાવ, તપ—તપાવ.—આડ ; ધાવ—ધવાડ, આવ—ચવાડ, લાવ—લવાડ.—વાડ ; સુ—સુવાડ, જો—જોવાડ.

ધણાએક લોક ‘આડ—વાડ’ ના આર—વાર કરીને તેને અંતે આવ મેળવે છે ; આવ—ચવરાવ, લે—લેવરાવ, જો—જોવરાવ, ગા—ગવરાવ. ક્રિયાપદમાં કે પૂર્વ પ્રત્યયમાં ‘આ’ આવે તો તેનો અર્થ થાય છે. ચવરાવ, વરાવ = દ્વિત્વપ્રેરક ભેદ (૧૪૨. ૧૦૭ એ)

આ.) અર્થ. આ ભેદનાં ક્રિયાપદ બધાં સકર્મક છે, અને અર્થ 'એવો' છે કે કર્તા ખીજ કોઈને હાથે કાર્યનું સાધન કરે છે; "હું કરું છું" પોતે મારે હાથે; પણ "હું કરાવું છું," કોઈ ખીજને કહીને— કે તે કામ પર તેને મોકલીને કરાવું છું. (પ્રેરક, પ્રેર = મોકલ).

૧૪૧. પ્ર. સહ્યભેદ તે કેવો ?

ઉ. અ.) રૂપ. મૂળને આ પ્રત્યય લગાડયાથી; જેમકે, તપ—તપા, પડ—પડા, બળ—બળા. જે મૂળમાં આ આવે તો તે હ્રસ્વ થાય છે; જેમકે, આણુ—અણા (૧૪૭, ૧૪૮).

વળી જે મૂળનો અંત્યાક્ષર આ, ઇ, ઉ, એ, ઐ, હોય તો પ્રત્યયની તથા મૂળની વચ્ચે આગમ વ આવે; ("આ" પહેલાં હ્રસ્વ થાય છે); જેમકે—ખા—ખ (વ) આ = ખવા; પી (વ) આ = પીવા; સુ (વ) આ = સુવા; દે (વ) આ = દેવા; સહે (વ) આ = સહેવા; ઘો (વ) આ = ઘોવા.

આ.) અર્થ. જે વિષય ક્રિયાના વ્યાપારનું સહન કરે છે, તે વિષયને આમળ કરીને વાત કરતાં એ ભેદ વપરાય છે. રાવણે રામના મારનું સહન કર્યું, માટે કહેવાય કે "રામથી રાવણ મરાયો" (= માર્યો ગયો). "રામથી રાવણ હરાયો" (= હાર્યો ગયો). "મારાથી આ વાત કહેવાઈ" (કહેવામાં આવી). "આ ખેતરમાં ખી વવાયું" (વાવવામાં આવ્યું). "એ માણસ સારો દેખાય છે." "આ છોકરો મૂર્ખ જણાય છે" "એવું કહેવાય છે ખરું." આ ભેદનો મૂળાર્થ એ છે (૧૮૯-૧૯૩).

ઇ.) પણ ગુજરાતીમાં એ ભેદને શક્યાર્થ વળગ્યો છે; માટે, તેનાથી ચલાય નહિ = તે ચાલી શકે નહિ; મારાથી ચલાતું નથી = હું ચાલી શકતો નથી. આ કારણથી એને કોઈ "શક્યભેદ" કહે છે. પણ બધા પ્રસંગમાં શક્યાર્થ નથી, માટે મૂળને ધોરણે સહ્યભેદ, એ સંજ્ઞા એને આપવી ઉચિત દેખાય છે. અકર્મક ક્રિયાપદનો સહ્યભેદ = ભાવે પ્રયોગ.

ઈ.) કોઈ વેળા એ ભેદમાં યોગ્યતાનો અર્થ દેખાય છે; જેમકે, "એવું કહેવાય નહિ" = એવું કહેવું ઘટે નહિ; "રામથી અન્યાય કરાય નહિ" = અન્યાય કરવો એ યોગ્ય નથી; "કૂવો અભડાવો માટે એનું પાણી પીવાય નહિ" = પીવું ઘટે નહિ, ઉચિત નથી.

૧૪૨. પ્રેરણાર્થ સહ્યભેદ. પ્રેરકના પ્રત્યયની સાથે સહ્યનો પ્રસય મેળવ્યાથી બેહુ ભેદના અર્થ સાથે આવે છે; તપુ+આવ+આ = તપાવા; કર+આવ+આ = કરાવા.

દ્વિત્વપ્રેરણાર્થ ભેદ. પ્રેરકના પ્રત્યયને બેવડાવ્યાથી આ ભેદ થાય છે. કર+આવ+આવ = કરવાવ. (પૂર્વ પ્રત્યયનો ઉપાંત 'આ' હ્રસ્વ થાય છે). (૧૪૦).

૧૪૩. ક્રિયાપદમાં એવાં ભેદદર્શક રૂપો ઉત્તર હિંદુસ્થાનના ખીબ પ્રાકૃતોમાં દેખાય છે. સંસ્કૃતની રૂઢિ પરથી આવા ભેદ વાપરવાની રીતિ ચાલી. આર્ય વર્ગની કેટલીએક ખીબ ભાષાઓમાં પણ એ રીતિ જોવું કંઈ ચાલે છે. હેબ્રી ૪૦ શેમીય કહેવાયલી ભાષાઓમાં પણ ક્રિયાપદના એવા ભેદ છે. જે ભાષા તુરાની કહેવાય છે, તેઓમાં એવી રીતિનો વિસ્તાર બહુજ થયો છે; તુર્કી ભાષામાં ક્રિયાપદના એક ધાતુના છત્રીશ ભેદ થાય છે, એવું તે ભાષાના વૈયાકરણો કહે છે.*

૧૪૪. સંસ્કૃતમાં પ્રેરકભેદના રૂપમાં ઇ (અય) છે; કારયતિ કરાવે. એની સાથે ઘણાએક ધાતુમાં આગમ ણ આવે; જ્ઞાપયતિ, જ્ઞણાવે. આપયનું પ્રાકૃતમાં આવે થયું; આજ્ઞાપયતિ=આજ્ઞાવેઈ. જ્યાં સંસ્કૃતમાં પકાર નથી ત્યાં પણ કોઈ વેળા પ્રાકૃતમાં આવે દેખાય; સં હાસયતિ—કારયતિ, પ્રાં હસાવેઈ—કરાવેઈ. એ ઉપરથી ગુજરાતી આવ, 'ચલાવ.' મૂળ બેતાં આ રૂપમાં વકાર તે આગમ દેખાય છે; એજ રીતિયે પ્રેરકનાં ખીબ રૂપ ભાષામાં આવ્યાં હશે.

સહ્યભેદનાં રૂપ વિષે ૧૮૩ માં જોવું.

ક્રિયાપદના ભેદનું કોષ્ટક.

૧૪૫. ૧. કેટલાંએક ક્રિયાપદને પ્રેરકભેદમાં આવ અને સહ્યભેદમાં આ લાગે છે. એઓ બધા અકારાંત છે, પણ છેલ્લો અક્ષર વ હોય નહિ. એમના બે વર્ગ છે:—

* હેબ્રી, આરામી, અરબી, ઇત્યાદિ પશ્ચિમ આશિયાની ભાષાઓ. ત્યાંના લોકના પૂર્વે શેમના નામ ઉપરથી, શેમીય કહેવાય છે. તાતાર, ચીની, તુર્કમાંની, ઇત્યાદિ ઉત્તર મધ્ય અને પૂર્વ આશિયાની ભાષા તુરાની કહેવાય છે; દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની કાવિડી કહેવાયલી ભાષાઓ પણ તુરાની છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાન, અફઘાનીસ્તાન, ઇરાન, અને યુરોપના વિશેષ ભાગમાં આર્ય ભાષાઓ ચાલે છે.

૧૪૬ ૧'લો. જ્ઞેમના મૂળમાં આ નથી; જ્ઞેમકે:—

મૂળ		કર્મકભેદ	પ્રેરકભેદ	સહભેદ.
અકર્મક	સકર્મક			
પડ	—	પાડ	પડાવ	પડા.
દખ	—	દાખ	દખાવ	દખા.
—	કર	—	કરાવ	કરા.
—	શિખ	—	શિખાવ-શિખવ	શિખા.

૧૪૭. ૨ જ્ઞે. મૂળમાં આ નો અ થાય છે.

વાંચ	વંચાવ	વંચા.
આંક	અંકાવ	અંકા.
સાંભળ	સંભળાવ	સંભળા.

૧૪૮. ૨. પ્રેરકભેદમાં આડ અને સહભેદમાં આ. મૂળમાં આ આવે તો તેનો અ થાય છે.

—	ધાવ	—	ધવાડ*	ધવા.
—	સિવ	—	સિવાડ*	સિવા.
—	વાગ	—	વગાડ*	વગા.

૧૪૯. ૩. કેટલાંએક ક્રિયાપદમાં મૂળની તથા ભેદદર્શક પ્રત્યયની વચ્ચે આગમ વ આવે છે; એમનો અંત્યસ્વર આ, ઈ, ઉ, એ, ઝો હોય છે. અંત્યાક્ષર હુ પણ છે, એમ કોષ કહે. મૂળમાં આ આવે તો તેનો અ થાય.

મૂળ		કર્મકભેદ	પ્રેરકભેદ	સહભેદ.
અકર્મક	સકર્મક			
થા	—	—	થવાડ	થવા.
ન્હા	—	—	ન્હવાડ	ન્હવા.
—	ખા	—	ખવાડ*	ખવા.
ખિહી	—	—	ખિહીવાડ*	ખિહીવા.
સૂ	—	—	સૂવાડ	સૂવા.
—	જ્ઞે	—	જ્ઞેવાડ*	જ્ઞેવા.

* ધવરાવ, સિવરાવ, ગવરાવ, ખવરાવ, ખિહીવરાવ, જ્ઞેવરાવ, એવાં રૂપો પણ થાય છે (૧૪૦). ડકારનો રેકાર કરવામાં પ્રાંત પ્રાંતની આસમાં ફેર છે; અવાડ = અવાર.

કહો	—	—	કહોવાડ*	કહોવા.
—	હે	—	હેવાડ	હેવા.
—	કહે	—	કહેવાડ	કહેવા.
—	લે	—	લેવાડ	લેવા.
—	સહે	—	સહેવાડ	સહેવા.

૧૫૦. ડ. કેટલાંએક ક્રિયાપદને ભેદદર્શક રૂપોમાં એ લાગે છે.

મૂળ   કર્મકભેદ   પ્રેરકભેદ   સહભેદ.

અકર્મક   સકર્મક.

ઉછર	—	ઉછેર	—	—
”	—	—	ઉછરાવ	ઉછરા.†
—	ધસ	ધસેડ	—	—
—	—	ધસડ	ધસડાવ	ધસડા.†
ઠર	—	—	ઠેરવ	ઠેરવા.વ આગમ.†
”	—	—	ઠરાવ	ઠરાવા.વ આગમ.†
ફર	—	—	ફેરવ	ફેરવા.વ આગમ.†
”	—	—	—	ફરા.
ભર	—	—	ભેરવ	ભેરવા.
”	—	—	ભરાવ	ભરા.
ભળ	—	—	ભેળવ	ભળા.
મળ	—	—	મેળવ	મળા.

૧૫૧. પ. કેટલાંએક ક્રિયાપદ ઉપર દેખાડેલા નિયમ પ્રમાણે ભેદદર્શક પ્રત્યયો લેતા નથી. તેમનાં રૂપોમાં લગારેક સંસ્કૃતની રીતિ રહી દેખાય છે.

પી   —   પા   પીવા-પવા.

પીએ = વિવતિ   —   પાય = પાયવતિ

૧૫૩. બધાં ક્રિયાપદ સઘળા ભેદનાં રૂપનો સ્વીકાર કરતાં નથી. કોઈ મૂળ ભેદમાંજ વપરાય છે; જેમકે, હો. કોઈને કર્મકભેદ નથી; જેમકે, ચડ, થા, નહા. ધણીખરી વાર કર્મકભેદને સ્થળે પ્રેરકભેદ વપરાય છે. કોઈ સહભેદનો.

* ધવરાવ, સિવરાવ, ખવરાવ, બિહીવરાવ, જીવરાવ, કોહોવરાવ પણ થાય છે (૧૪૦). ડકારનો રેકાર કરવામાં માંત માંતની ચાલમાં ફેર છે; ખવાડ = ખવાર. † એવાં રૂપને પ્રેરણાર્થે સહ પશ્ચ ગણાય.

ત્યાગ કરે; પાક. પકાય એવું નહિ કહેતા હોશે, એને રથને પાકે, અથવા પકાવે.

૧૫૪. ભેદદર્શક રૂપો લેતાં કોષ ક્રિયાપદ અર્થમાં એવાં બદલાય છે, કે તેમનાં મળથી તેઓ જૂદા અર્થના બંધવા લેવાય; જેમકે, ખોલ અને ખોલાવ; મર અને માર; ધર અને ધાર; હર અને હાર.

૧૫૫. અર્થ અથવા વાચ પ્ર. ક્રિયાપદના અર્થ અથવા વાચ તે શું ?

ઉ. ક્રિયાપદના કર્તા વિષે મનમાં જે ધારણા (નિશ્ચયતાની, સંશયની, કે : જ્ઞાની) છે, એ તે ક્રિયાપદનો અર્થ, કે વાચ, છે.

૧૫૬. પ્ર. ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના અર્થ, અથવા વાચ કેટલા છે ?

ઉ. ત્રણ:—૧. નિશ્ચયાર્થ—નિશ્ચયવાચ્ય; હું છું; હું કરું; કરીશ; કરવાનો છું; મેં કર્યું; કરેલું છે; ઇ. ૨. સંશયાર્થ—સંશયવાચ્ય; હું હોઉં, કરતો હોઉં; મેં કર્યું હોય, કર્યું હોશે ઇ. આજ્ઞાર્થ—આજ્ઞાવાચ્ય; તું કર, કરજે; તમે કરો, કરજો.

૧૫૭. કાલ. પ્ર. ક્રિયાપદના કાલ કહિયે એટલે શું ?

ઉ. કાલ, આ શબ્દનો અર્થ સમય અથવા વેળા છે. જે ક્રિયા હજી થઇ નથી, તેનો કાલ ભવિષ્ય (એટલે થવાનો) છે એવું કહિયે:—ક્રિયાના વ્યાપારમાં કર્તા વળગ્યો હોય, તો તેનો કાલ વર્તમાન (એટલે ચાલતો) કાલ કહિયે:—જે ક્રિયા બની રહી, તેનો કાલ ભૂત (એટલે થયેલો) કહિયેછિયે.

૧૫૮. માટે ગુજરાતીમાં ત્રણ વિશેષ કાલ ગણિયે જિયે, એટલે—વર્તમાનકાલ; જે—હું છું, હું કરું, તે ચાલે છે, તે હોય, ઇ.

ભવિષ્યકાલ; જે—હું થઇશ, હું કરીશ, તે ચાલશે, તે હોશે, ઇ.

ભૂતકાલ; જે—હું હતો, હું બોલ્યો, મેં કર્યું, તે ચાલ્યો, તે હતો, ઇ.

૧૫૯. ઉપર દેખાડેલા ત્રણ કાલ અમિશ્ર, અથવા શુદ્ધ, કહેવાય છે. ક્રિયાપદને કેવળ પ્રત્યયો લગાડ્યાથી તેઓ દર્શાય છે. પણ ખીજા કેટલાએક છે, જેઓ મિશ્ર કહેવાય છે, તેઓ સહાયકારક ક્રિયાપદના સહાયથી બને છે.

૧૬૦. હું આ ક્રિયાપદ ગુજરાતીમાં સહાયકારક છે. સહાયને અર્થે એ વપરાય છે ત્યારે તે ખીજાં ક્રિયાપદના કૃદંતની સાથે આવે છે. સહાયકારકની

સાથે જે કૃદંત આવે છે તે મુખ્ય ક્રિયાપદ કહેવાય. મિત્ર રૂપના ચાર ગણ, કે જ્યાં છે :—

મુખ્ય.	સહાયકારક.	મિત્રરૂપનું નામ.	નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
૧. વર્તમાન	+ વર્તમાન	= દ્વિત્વવર્તમાન;	કરે છે.	કરતો હોય.
”	+ ભૂત	= વર્તમાનભૂત;	કરતો હતો.	કરતો હોત.
૨. ભવિષ્ય	+ વર્તમાન	= ભવિષ્યવર્તમાન;	કરવાનો છે.	કરવાનો હોય.
”	+ ભૂત	= ભવિષ્યભૂત;	કરવાનો હતો.	કરવાનો હોત.
૩. ભૂત	+ વર્તમાન	= ભૂતવર્તમાન;	કર્ષે છે.	કર્ષે હોય.
”	+ ભૂત	= દ્વિત્વભૂત;	કર્ષે હતો.	કર્ષે હોત.
૪. વિશેષભૂત	+ વર્તમાન	= વિશેષભૂતવર્તમાન;	કરેલો છે.	કરેલો હોય.
”	+ ભૂત	= દ્વિત્વવિશેષભૂત;	કરેલો હતો.	કરેલો હોત.

૧૬૧. વચન. પ્ર. ક્રિયાપદનું વચન એટલે શું? :

ઉ. કોઈ ક્રિયાપદનાં રૂપમાં એકપણાનો, કે અનેકપણાનો અર્થ છે, એના ઉપર ક્રિયાપદનાં વચન ઠરે છે.

૧૬૨. નામની પેઠે ક્રિયાપદને બે વચન છે; એટલે એકવચન અને અનેકવચન. (સંસ્કૃત, ગ્રીક, અને કેટલીએક બીજી ભાષાઓમાં દ્વિવચનનાં પણ રૂપ છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનની પ્રાકૃતોમાં અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની ભાષાઓમાં દ્વિવચનનાં રૂપ નથી).

૧૬૩. પુરૂષ. પ્ર. ક્રિયાપદના પુરૂષ એટલે શું?

ઉ. બોલનાર તે પ્રથમ પુરૂષ; જેની સાથે તે બોલે છે તે દ્વિતીય પુરૂષ; અને જેના સંબંધી બોલે છે તે તૃતીય પુરૂષ છે.

૧૬૪. આ ત્રણે પુરૂષના પ્રત્યયો ક્રિયાપદના મૂળની જોડે આવે છે. એકવચનમાં અને અનેકવચનમાં પુરૂષદર્શક પ્રત્યયો ભિન્ન ભિન્ન છે; વળી ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાલમાં પુરૂષનાં રૂપો એક બીજાથી કંઈ ભિન્ન છે; જેમકે :—

	વર્તમાન.	ભવિષ્યકાલ.	ભૂતકાલ.	આજ્ઞાર્થ.
એકવચન.	પ્રં પું હું કરું	હું કરીશ	(૧૬૮) — —	
	દ્વિં પું તું કરે	તું કરશે	— તું કર-કરજો.	
	ત્વં પું તે કરે	તે કરશે	— — —	
અનેકવચન	પ્રં પું અમે કરિયે	અમે કરીશું	— — —	
	દ્વિં પું તમે કરો	તમે કરશો	— તમે કરો-કરજો.	
	ત્વં પું તેઓ કરે	તેઓ કરશે	— — —	

૧૬૬. કૃદંત. પ્ર. કૃદંત જ્ઞાને કહિયે ? (૧૨૨).

ઉ. પ્રસયે કરીને ક્રિયાપદથી સાધિત થયલા વિષયપદને કૃદંત કહે છે. સંસ્કૃતમાં કૃદંત ધણું છે, અને ગુજરાતીમાં પણ એમની સંખ્યા થોડી નથી. તેમનો વિચાર એક જૂદા પ્રકરણમાં કરવાને ધારિયે છિયે. પણ કેટલાએક તો ગુજરાતી ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનમાં આવે છે, માટે તેમનું વર્ણન નીચે કરેલું છે.

૧૬૬. કૃદંતોમાં કંઈ ક્રિયાનો અને કંઈ વિષયપદનો અર્થ આવે છે, એટલે તેમના મૂળનો અર્થ અને જોડેલા પ્રત્યયોનો અર્થ મળી આવે છે. પ્રત્યય પ્રમાણે કૃદંત વિશેષ્ય કે વિશેષણ હોય છે (૧૨૨).

૧૬૭. જે કૃદંત ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનમાં આવે છે, તેમાંનાં કેટલાંએકમાં કાલનો અર્થ છે. કર ક્રિયાપદના નીચે દેખાડિયે છિયે.

વર્તમાન	કૃદંત કરતોં	વિશેષણ.	દીકા. એકલા સંબંધક ભૂતને
ભવિષ્ય	„ કરવાનોં	„	જાતિ, વચન, વિભક્તિના પ્રત્યયો
ભૂત	„ કર્યોં	„	લાગતા નથી; ખોલ બધાને વિષ. પદના
વિશેષભૂત	„ કરેલોં	„	નવા લાગે છે.
સંબંધકભૂત	„ કરી-કરીને.	અવિકારી.	
સામાન્ય-ભાવેરૂપ	કરવું. વિશેષ્ય.		
કારક-કર્તૃવાચક	કરનાર-કરનારોં		

૧૬૮. ગુજરાતીમાં નિશ્ચયાર્થે ભૂતકાલનાં શુદ્ધ રૂપો નથી, તેને સ્થળે ભૂતકૃદંત સહાયકારક ક્રિયાપદરહિત વપરાય છે (૧૭૭).

૧૬૯. વર્તમાન, ભવિષ્ય, ભૂત, તથા વિશેષભૂતનાં કૃદંતો, હો. સહાયકારક ક્રિયાપદની સાથે મળીને, ભિન્ન ભિન્ન કાલનો અર્થ દેખાડે છે (૧૬૦, ૧૭૬), એટલે એમનાથી મિશ્રકાલનાં રૂપો થાય છે.

૧૭૦. સંબંધક કૃદંતનો ઉપયોગ એ છે; જ્યારે એકજ વાક્યમાં એવાં જે ક્રિયાપદ આવે કે તેમના મળ્યાથી કોઈ સંયુક્ત અર્થ થાય છે, ત્યારે જે ક્રિયાપદ પહેલું આવે છે, તે ભૂતકાલના અર્થમાં સંબંધક કૃદંતના પ્રસયને સ્વીકારે છે; જેમકે, “હું ચડી બેઠો.” (૧૮૧, ૧૮૪).

૧૭૧. સામાન્ય કૃદંતમાં કાલનો ભેદ નથી, ભાવાર્થે તે ક્રિયાનો અર્થ દેખાડે છે, માટે કોઈ વૈયાકરણો અને અકાલ કૃદંત કહે છે. વળી કોઈ એને ભાવવાચકનામ, અને કોઈ ક્રિયાવાચકનામ કહે છે; વળી એમાં એવો ભેદ કોઈ દેખાડે છે, કે ધાતુ અકર્મક હોય, તો કૃદંત ભાવે છે, અને સકર્મક હોય, તો કૃદંત ક્રિયાવાચક અથવા કર્મણિ છે.

૧૭૨. જે કૃદંત કર્તૃર્થ દેખાડે છે તે કારક અથવા કર્તૃવાચક છે. એનો, એક અવિકારી એટલે જાતિ વચનના પ્રત્યયરહિત ; કરનાર;—અને એક આ પ્રત્યયોસહિત ; કરનારો; રી, ડે,—રા, રી, રાં

૧૭૩. પ્રત્યયોનું કોષ્ટક.

વર્તમાનકાલ.	નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.	આજ્ઞાર્થ.	કૃદંત.
એકવચન	૧ પું ઊં	ઊં	—	} નર. નારી. નાન્ય. તો, તી, તું.
	૨ પું એ.યં.*(ઉં)	એ.યં.*	યં**	
	૩ પું એ.યં*	એ.ય.*	—	
અનેકવચન	૧ પું ઇયે.	ઇયે.	—	} તા, તી, તાં.
	૨ પું એા.	એા.	એા.	
	૩ પું એ. યં.*	એ. યં.	—	

ભવિષ્યકાલ.

એકવચન	૧ પું ઈશ.	ઈશ.	—	} વાનો, ની, તું.
	૨ પું ઈશ. શે.	ઈશ. શે.	જે	
	૩ પું શે.	શે.	—	
અનેકવચન	૧ પું ઈશું.	ઈશું.	—	} વાના, ની, ના.
	૨ પું શો.	શો.	જો	
	૩ પું શે.	શે.	—	

ભૂતકાલ (૧૬૮) ...	ત. અત.	...	યો, ઈ, યું.†
વિશેષભૂત ...	...	...	એલો, લી, લું.
સામાન્ય, અથવા ભાવેરૂપ...	...	...	વો, વી, વું.
કારક, અથવા કર્તૃક ...	...	...	નાર-નારો, રી, ડે.
સંબંધકભૂત ...	...	...	ઈ, ઈને.

* મળનો અંત્યાક્ષર અ, ઈ, ઉ, હોય તો પ્રત્યય એ વપરાય; જો-કરે, કરે, ધીએ, બીએ, ધૂએ, રૂએ; અંત્યાક્ષર આ, એા, હોય તો પ્રત્યય ય વપરાય; જો-થાય, કરાય, હોય, ખાય; અંત્યાક્ષર એ હોય તો તે એમનેએમજ રહે છે, જો-દે, લે, = દેએ, લેએ. આ પ્રત્યયનું ખરૂં રૂપ ઈ છે, માટે અતિ લઘુ પ્રયત્નથી તેનો ઉચ્ચાર થાય છે.

† આ રૂપ ભાગ્યે વપરાય; તું છે = તું છું; અને કોઈ વળી, તું છુ (અનુસ્વાર વિના) બોલે.

* કોઈ વેળા, તો તી તું-થો ધી યું-ઠો ઠી ડું આવે છે (૨૪૯).

** ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં આજ્ઞાર્થે પ્રત્યયન્ય વપરાય છે; જો-કર્ય, બેદ્ય, ચાદ્ય; પણ દક્ષિણ ભાગમાં પ્રત્યયરહિત કેવળ મળ વપરાય જો-કર, બોલ, ચાલ.

૧૭૪. શુદ્ધ ક્રિયાપદનાં (સહાયકારક વિના) રૂપા.

મૂળ, અકર્મક ક્રિયાપદ ચડ.

વર્તમાનકાલ. નિશ્ચયાર્થ. સંશયાર્થ. આજ્ઞાર્થ. કૃદંત.

એકવં પ્રં પું હું ચડું	હું ચડું	—	} ચડતો, તી, વું.
દ્વિં પું તું ચડે	તું ચડે	— તું ચડ, ચડે	
ત્રં પું તે ચડે	તે ચડે	—	

અનેકં પ્રં પું અમે ચડિયે	અમે ચડિયે	—	} ચડતા, તી, તાં.
દ્વિં પું તમે ચડો	તમે ચડો	— તમે ચડો	
ત્રં પું તેઓ ચડે	તેઓ ચડે	—	

ભવિષ્યકાલ.

એકવં પ્રં પું હું ચડીશ	હું ચડીશ	—	} ચડવાનો, ની, વું.
દ્વિં પું તું ચડશે	તું ચડશે	— તું ચડજો	
ત્રં પું તે ચડશે	તે ચડશે	—	

અનેકં પ્રં પું અમે ચડીશું	અમે ચડીશું*	—	} ચડવાના, ની, નાં.
દ્વિં પું તમે ચડશો	તમે ચડશો	— તમે ચડજો	
ત્રં પું તેઓ ચડશે	તેઓ ચડશે	—	

ભૂતકાલ.

એકવં પ્રં પું (૧૬૮, ૧૭૭) હું ચડતી	હું ચડતી	—	} ચડ્યો, ડી, ડ્યું.
દ્વિં પું —	તું ચડત	—	
ત્રં પું —	તે ચડત	—	

અનેકં પ્રં પું —	અમે ચડત	—	} ચડ્યા, ડી, ડ્યાં.
દ્વિં પું —	તમે ચડત	—	
ત્રં પું —	તેઓ ચડત	—	

વિશેષભૂત. ... .. એકવચન. ચડેલો, લી, હું.

અનેકવચન. ચડેલા, લી, લાં.

સામાન્ય અથવા ભાવેરૂપ. ... .. એકવચન. ચડવો, વી, વું.

અનેકવચન. ચડવા, વી, વાં.

કારક. ચડનાર ... .. એકવચન. ચડનારો, રી, રું.

અનેકવચન. ચડનારા, રી, રાં.

સંબંધકભૂત. ... .. ચડી, ચડીને.

૧૭૫.

શુદ્ધ (સહાયકારક વિના) રૂપો.

મૂળ, અકર્મક તથા સહાયકારક ક્રિયાપદ હો.

વર્તમાન નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.	આચાર્ય	કૃદંત	
એકવં પ્રં હું છું દ્વિં તું છે ત્વં તે છે.	હું હોઉં તું હોય તે હોય	— તું હો† —	} હોતો†	
અનેકં પ્રં અમે છીએ દ્વિં તમે છો ત્વં તેઓ છે	અમે હપયે તમે હો, હોઓ તેઓ હોય	— તમે હો —		} હોતાં

ભવિષ્યકાલ.

એકવં પ્રં હું હોઈશ, હઈશ. દ્વિં તું હોશે, હશે* ત્વં તે હોશે, હશે.	હું હોઈશ, હઈશ તું હોશે, હશે.* તે હોશે, હશે.	— તું હોજ† —	} હોવાનો
અનેકં પ્રં અમે હોઈશું, હઈશું દ્વિં તમે હોશો, હશો ત્વં તેઓ હોશે, હશે	અમે હોઈશું, હઈશું તમે હોશો, હશો. તેઓ હોશે, હશે.	— તમે હોજ† —	

ભૂતકાલ.

એકવં પ્રં (૧૬૮, ૧૭૭) દ્વિં ત્વં	હું હોત.** તું હોત તે હોત	— — —	} હતો હવો
અનેકં પ્રં દ્વિં ત્વં	અમે હોત. તમે હોત. તેઓ હોત	— — —	

વિશેષભૂત...	...	...	એકવચન.	હોયલો.†
સામાન્ય અથવા ભાવેરૂપ	...	...	અનેકવચન.	હોયલાં.
કારક. હોનાર	...	...	એકવચન.	હોવો†
			અનેકવચન.	હોવાં
સંબંધકભૂત.	...	...	એકવચન.	હોનારો
			અનેકવચન.	હોનારાં
			હોષ. હોષને.†	

* અ સ્થળે હોઈશ. હઈશ પણ વપરાય છે. † છતો આ જૂનો કૃદંત 'છતાં', 'છત'માં છે.
† આ રૂપોને સ્થળે હો ક્રિયાપદને પડતું મૂકીને થાં વાપરે છે; જા-યા, યજ, યઈશ, યવાનો, અએસો ઈ. ** કોઈ હોવે કહે.

૧૭૬. અ.) મિશ્ર (સહાયકારકથી થનારાં) રૂપો. મૂળઃ
અકર્મક ક્રિયાપદ ચડ.

૧. ક્ષિત્વવર્તમાનકાલ (મુખ્ય તથા સહાયકારક બેહુના વર્તમાન રૂપો).

નિશ્ચયાર્થ.

સંશયાર્થ.

એકવં	પ્રં	હું	ચહું છું	ચડતો	તી	તું	હોઉં, હપશ
	દ્વિં	તું	ચડે છે	ચડતો	તી	તું	હોય, હોશે
	તૃં	તે	ચડે છે	ચડતો	તી	તું	હોય, હશે
અનેકં	પ્રં	અમે	ચડિયે છિયે	ચડતા	તી	તાં	હપયે, હપથું
	દ્વિં	તમે	ચડો છો	ચડતા	તી	તાં	હો, હશે
	તૃં	તેઓ	ચડે છે	ચડતા	તી	તાં	હોય, હોશે

વર્તમાનભૂત (મુખ્યનો વર્તમાન કૃદંત તથા સહાયકારકનો ભૂતકાલ).

ગત કાલે કાર્ય ચાલતું હતું પણ પુરૂં થયું ન હતું એવો અર્થ દેખાડે છે.*

એકવં	હું	તું	તે	{	ચડતો હતો.	ચડતો હોત
				{	ચડતી હતી.	ચડતી હોત
				{	ચડતું હતું.	ચડતું હોત
અનેકં	અમે	તમે	તેઓ	{	ચડતા હતા.	ચડતા હોત
				{	ચડતી હતી.	ચડતી હોત
				{	ચડતાં હતાં.	ચડતાં હોત

૨. ભવિષ્યવર્તમાન (મુખ્યનો ભવિષ્ય કૃદંત, સહાયકારકનો વર્તમાનકાલ).

ક્રિયા થવાની છે, તેનો ઠરાવ થઇ ચૂકેલો છે, એવો અર્થ દેખાડે છે.

એકવં	હું	ચડવાનો	ની	નું	છું	ચડવાનો	ની	નું	હોઉં, હપશ
					છે				હોય, હોશે
					છે				હોય, હોશે
અનેકં	અમે	ચડવાના	ની	નાં	છિયે	ચડવાના	ની	નાં	હપયે, હપથું
					છો				હો, હોશે
					છે				હોય, હોશે

ભવિષ્યભૂત (મુખ્યનો ભવિષ્ય કૃદંત અને સહાયકારકનો ભૂતકાલ).

ગત કાલમાં ક્રિયા થવાની હતી એવો અર્થ દેખાડે છે.

એકવં	હું	તું	તે	{	ચડવાનો હતો	ચડવાનો	ની	નું	હોત
				{	ચડવાની હતી				હોત
				{	ચડવાનું હતું				હોત

* કોઈ વેળા સહાયકારક અધ્યાહાર્ય હોય, પણ એથી અર્થ ફરતો નથી.

અનેકં અમે તમે તેઓ { ચડવાના હતા ચડવાનાં ની નાં હોત
 ચડવાની હતી " " " હોત
 ચડવાનાં હતાં " " " હોત

૩. ભૂતવર્તમાન (મુખ્યનો ભૂત કૃદંત અને સહાયકારકનું વર્તમાનરૂપ).
 ક્રિયા તરતજ થઇ છે, એ અર્થ દેખાડે છે.

એકવૃં હું ચઝે ડી ડચું છું • ચઝો ડી ડચું હોઉં, હોઇશ
 હું " " " છે " " " હોય, હોશે
 તે " " " છે " " " હોય, હોશે
 અનેકં અમે ચઝા ડી ઝાં છિયે ચઝા ડી ઝાં હઇયે, હઇશું
 • તમે " " " છો " " " હો, હશે
 તેઓ " " " છે " " " હોય, હોશે.

દ્વિત્વભૂત (મુખ્યનો અને સહાયકારકનો ભૂત કૃદંત). ગત કાલે થઇ
 રહેલી ક્રિયાનો અર્થ દેખાડે છે.

એકવૃં હું તું તે { ચઝો હતો હું ચઝો, ડી, ડચું હોત
 ચડી હતી પું " " " હોત
 ચડચું હતું તે " " " હોત.
 અનેકવૃં { ચડયા હતા અમે ચઝા ડી ઝાં હોત
 અમે તમે તેઓ { ચડી હતી (ચડીઓ હતીઓ) તમે " " " હોત
 ચઝાં હતાં તેઓ " " " હોત.

૪. વિશેષભૂતવર્તમાન (મુખ્યનો વિશેષભૂત કૃદંત અને સહાયકારક
 ક્રિયાપદનો વર્તમાનકાલ). કાર્ય તરતજ કરેલું છે એવો અર્થ દેખાડે છે.

એકવૃં, હું ચડેલો લી લું છું હું ચડેલો લી લું હોઉં હઇશ
 પું " " " છે પું " " " હોય, હશે
 તે " " " છે તે " " " હોય, હશે.
 અનેકં અમે ચડેલા લી લાં છિયે અમે ચડેલા લી લાં હોઇએ, હઇશું
 તમે " " " છો તમે " " " હો, હશે
 તેઓ " " " છે તેઓ " " " હોય, હશે.

વિશેષ દ્વિત્વભૂત (મુખ્ય ક્રિયાપદનો વિશેષભૂત કૃદંત ને સહાયકારકનો
 ભૂતકાલ). ગત કાલે વિશેષભૂતને અર્થે થઇ રહેલી ક્રિયા દેખાડે છે.

એકવૃં હું તું તે { ચડેલો હતો હું ચડેલો લી લું હોત
 ચડેલી હતી પું " " " હોત
 ચડેલું હતું તે " " " હોત.

અનેકં ચમે તમે તેઓ	{	ચડેલા હતા	અમે ચડેલા	હી હાં	હોત
		ચડેલી હતી	તમે	”	હોત
		ચડેલાં હતાં	તેઓ	”	હોત

ખ). હો ક્રિયાપદનાં પણ કેટલાંએક મિશ્રરૂપો છે.

દ્વિવર્તમાન. હું હોઉં છું, તું હોય છે ઇં.

વર્તમાનભૂત. હું હોતો હતો, હોતી હતી ઇં. હોતો હતો, હોતી હતી ઇં.

ભવિષ્યવર્તમાન. હું હોવાનો—'ની—'નું છું ઇં.

ભવિષ્યભૂત. હું હોવાનો હતો ઇં.

હો ક્રિયાપદનાં મિશ્રરૂપો કોષ વેળા સહાયકારક જ્યાં વપરાય છે;—
'થતું હોય છે,' 'કરવાનું હોય છે,' 'કરેલું હોય છે.'

૧૭૭. ક્રિયાપદ સકર્મક હોય, પણ જો તેનો કર્તા તૃતીયામાં (કરણ વિભક્તિમાં), અને કર્મ પ્રથમામાં આવે, તો કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે; 'મેં કામ કરચું;' 'મારે કામ કરવું.' ગુજરાતીમાં તૃતીયાનો કરણાર્થ પંચમીને પણ વળગ્યો, માટે સહ્યભેદમાં સકર્મક ક્રિયાપદ આવે, તો કર્મ પ્રથમામાં અને કર્તા કરણાર્થે પંચમીમાં આવે છે; 'મારાથી કામ કરાચું;' 'તેનાથી ચોર પકડાયો.'*

ક્રિયાપદ અકર્મક હોય, અને કર્તા તૃતીયામાં અથવા કરણાર્થે પંચમીમાં આવે, તો ભાવે પ્રયોગ થાય છે; 'મારે ચાલવું;' 'મારે રહેવું;' 'મારાથી ચલાય છે;' 'મારાથી રહેવાય.' અકર્મકને કર્મ-નથી માટે તેનો કર્મણિ પ્રયોગ થતો નથી.

કર્તા પ્રથમામાં હોય છે ત્યારે પ્રયોગ કર્તરિ છે, માટે જ્યારે કર્તા કરણાર્થે તૃતીયામાં કે પંચમીમાં આવે, તો પ્રયોગને કરણે કરી કહિયે તો નીચે પ્રમાણે ગોઠવણી થાય :—

કર્તરિ અકર્મક—હું આવું, હું જઈ, હું આવ્યો, ગયો.

” સકર્મક—હું કરું, શિખું, ખોલું; હું શિખ્યો, ખોલ્યો.

કરણે અકર્મક = ભાવે પ્રયોગ;

ખ). મારાથી (= મેં) અવાય, જવાય, ચલાય, રહેવાય.

ખા). મારે (= મેં) આવવું, જવું, ચાલવું, રહેવું.

” સકર્મક = કર્મણિ પ્રયોગ.

* સંસ્કૃતમાં કરણાર્થે તૃતીયાજ વપરાય છે, માટે જહિં ગુજરાતીમાં એ અર્થે પંચમી આવે છે તહિં તૃતીયા આવે. ચરોતરમાં મૂળની રીત હજી ચાલે છે;—'મેં થયું.' = મારાથી થયું; 'મેં કેમ કહેવાય' = મારાથી કેમ કહેવાય. સકર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકાળે મૂળની રીતિ બધે સાધારણે ચાલી, 'મેં કર્યું.'

ખ) મેં કર્યું, કર્યું, વાળ્યું, ચડાવ્યું.

આ) મારાથી (= મેં) કરાવ, કહેવાય, ચડાવાય.

ક) મારે (= મેં) કરવું, કહેવું, વાળવું, ચડાવવું.

ધાતું કરીને સકર્મક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ભૂતકાલે કર્મણિ, કરણે, છે. 'ચડ' આ અકર્મક ક્રિયાપદનું કર્તરિ રૂપાખ્યાન લખીને, જમણી બાજુએ તેના પ્રેરકભેદનાં કર્મણિ, કે કરણે, પ્રયોગનાં રૂપ દેખાડેલાં છે.

કર્તરિ-પ્રયોગ. મૂળ ચડ.

કર્મણિ પ્રયોગ. ચડનો પ્રેરક.

ભૂતકાલ.

નિશ્ચયાર્થ.

હું	}	ચડ્યો ડી ડ્યું	મેં	}	ચડાવ્યો વી વ્યું.		
તું			તે				
અમે	}	ચડ્યા ડી ડ્યાં	તેણે			}	ચડાવ્યા વી વ્યાં.
તમે			અમે				
તેઓ			તમે				
			તેઓએ				

ભૂતવર્તમાનકાલ. નિશ્ચયાર્થ.

હું	ચડ્યો	ડી	ડ્યું	હું	મેં	}	ચડાવ્યો વી વ્યું છે.		
તું	"	"	"	છ	તે				
તે	"	"	"	છે	તેણે			}	ચડાવ્યા વી વ્યાં છે.
અમે	ચડ્યા	ડી	ડ્યાં	છિયે	અમે				
તમે	"	"	"	છાં	તમે				
તેઓ	"	"	"	છે	તેઓએ				

સંશયાર્થ.

હું	ચડ્યો	ડી	ડ્યું	હોઉં	મેં	}	ચડાવ્યો વી વ્યું હોય.		
તું	"	"	"	હોય	તે				
તે	"	"	"	હોય	તેણે			}	ચડાવ્યા વી વ્યાં હોય.
અમે	ચડ્યા	ડી	ડ્યાં	હોએ	અમે				
તમે	"	"	"	હો	તમે				
તેઓ	"	"	"	હોય	તેઓએ				

દ્વિત્વભૂતકાલ. નિશ્ચયાર્થ.

હું	તું	તે	{	ચડ્યો હતો	મેં	}	ચડાવ્યો હતો.
				ચડી હતી	તે		ચડાવી હતી.
	અમે	તમે	{	ચડ્યું હતું	તેણે	}	ચડાવ્યું હતું.
				ચડ્યા હતા	અમે		ચડાવ્યા હતા.
	તમે	તેઓ	{	ચડી હતી	તમે	}	ચડાવી હતી.
				ચડ્યાં હતાં	તેઓએ		ચડાવ્યાં હતાં.

સંશયાર્થ.

અમે તમે તેઓ	}	ચડ્યો ડી ડ્યું હોત .	મેં તેં તેણે અમે તમે તેઓએ	}	ચડાવ્યો વી વ્યું હોત.
		ચડ્યા ડી ડ્યાં હોત			ચડાવ્યા વી વ્યાં હોત.

વિશેષભૂતવર્તમાનકાલ. નિશ્ચયાર્થ.

હું	ચડેલો	લી	હું	હું	મેં તેં તેણે અમે તમે તેઓએ	}	ચડાવેલો લી હું છે.
ત/હ.	"	"	"	છે			ચડાવેલા લી લા છે.
અમે	ચડેલા	લી	લાં	છિયે			
તમે	"	"	"	છે			
તેઓ	"	"	"	છે			

સંશયાર્થ.

હું	ચડેલો	લી	હું	હોઉ	મેં તેં તેણે અમે તમે તેઓએ	}	ચડાવેલો લી હું હોય.
ત/હ.	"	"	"	હોય			ચડાવેલા લી લાં હોય.
અમે	ચડેલા	લી	લાં	હોયે			
તમે	"	"	"	હો			
તેઓ	"	"	"	હોય			

વિશેષક્રિત્વભૂત. નિશ્ચયાર્થ.

હું	હું	તે	{	ચડેલો	હતો	મેં તેં તેણે અમે તમે તેઓએ	}	ચડાવેલો	હતો.
				ચડેલી	હતી			ચડાવેલી	હતી.
				ચડેલું	હતું			ચડાવેલું	હતું.
અમે	તમે	તેઓ	{	ચડેલા	હતા			ચડાવેલા	હતા.
				ચડેલી	હતી			ચડાવેલી	હતી.
				ચડેલાં	હતાં			ચડાવેલાં	હતાં.

સંશયાર્થ.

અમે તમે તેઓ	}	ચડેલો લી હું હોત	મેં તેં તેણે અમે તમે તેઓએ	}	ચડાવેલો લી હું હોત.
		ચડેલા લી લાં હોત			ચડાવેલા લી લાં હોત.

નકારવાચક ક્રિયાપદ, અથવા નિષેધાર્થ રૂપો.

૧૭૮. નકાર અથવા નિષેધાર્થ શબ્દ ન, ના, નવ, નહિ, અને આશાર્થમાં મા, છે. ક્રિયાપદની સાથે આ શબ્દને મેળવવાની એક રીતિ નીચે છે;—

શુદ્ધ રૂપો. હો ક્રિયાપદ.

નિશ્ચયાર્થ. વર્તમાનકાલ.	હું નથી.	તું નથી.	તે નથી.
	અમે નથી.	તમે નથી.	તેઓ નથી.*
ભવિષ્યકાલ.	હું ન હર્ષશ.	તું ન હશે.	તે ન હશે ધ૦.
ભૂતકાલ.	હું ન હતો તી તું.	તું ન હતો તી તું	તે ન હતો તી તું.
અમે ન હતા તી તાં.	તમે ન હતા તી તાં.	તેઓ ન હતા તી તાં.	
સંશયાર્થ. વર્તમાનકાલ.	હું ન હોઉં.	તું ન હોય.	તે ન હોમ.
	અમે ન હદ્યે.	તમે ન હો.	તેઓ ન હોય.

ભવિષ્યકાલ.

હું ન હર્ષશ ધ૦. નિશ્ચયાર્થનાં ૩૫ પ્રમાણે.

ભૂતકાલ.

હું ન હોત. તું ન હોત. તે ન હોત ધ૦.

આશાર્થ. વર્તમાન.

હોતો ના, ન હો ધ૦; પણ અને કેકાણે થા ક્રિયાપદના રૂપો.

ભવિષ્ય.

ન હોજે, હોર્ષશ ના, હોર્ષશ મા ; થાના રૂપો વપરાય.

કૃદંત. વર્તમાન.

ન હતાં. ન હોતો ધ૦. થાના રૂપો વપરાય.

ભૂત.

ન હતો. ન હવો ધ૦.

વિશેષભૂત.

ન હોએલું ધ૦. ન થએલું ધ૦; (કે ન થયલું ધ૦.)

સંબંધકભૂત.

ન હોઇ. ન હોઇને.

સામાન્ય કે ભાવેરૂપ.

ન હોવો, વી, વું ધ૦.

કારક.

ન હોનારો, રી, રૂં, ધ૦. ન હોનાર.

નિશ્ચયાર્થ. દ્વિત્વવર્તમાન. હું હોતો તી તું નથી.

વર્તમાનભૂત.

થા ધાતુના રૂપો લીધેલાં છે; હું થતો ન હતો ધ૦.

ભવિષ્યવર્તમાન.

હું હોવાનો ની તું નથી, ધ૦.

ભવિષ્યભૂત.

હું હોવાનો ન હતો. 'થા' નાં રૂપો લીધેલાં છે.

સંશયાર્થ. દ્વિત્વવર્તમાન.

હું હોતો ન હોઉં ધ૦.

વર્તમાનભૂત.

થા ધાતુનાં રૂપો લીધેલાં છે.

* નથી, નાસ્તિ (ન છે), આનો અપભ્રંશ. મૂળ ભાષામાં આ શબ્દ એકવચન તૃતીય પુરૂષનો છે, પણ ગુજરાતીમાં બેહુ વચને અને ત્રણે પુરૂષમાં વપરાય છે.

ભવિષ્યવર્તમાન. હું હોવાનો ની નું હોઉં છું. થવાનો છું.

ભવિષ્યભૂત. થા ક્રિયાપદનાં રૂપો વપરાય છે.

કર ક્રિયાપદનાં નિષેધાર્થ રૂપો.

૧૭૯. શુદ્ધ રૂપો. નિશ્ચયાર્થ. વર્તમાન. હું ન કરું છું.

અને ઠેકાણે દ્વિત્વવર્તમાનકાલના રૂપો વપરાય છે.

ભવિષ્ય. હું ન કરીશ, હું કરીશ નહિ છું. [તું ન કરીશ, કરીશ ના,

છું. દ્વિતીય પુરુષનું રૂપ ધણુંકરીને આજ્ઞાર્થમાં વપરાય છે, માટે

અને ઠેકાણે ભવિષ્ય વર્તમાન કાલનું મિશ્ર રૂપ આવે છે].

ભૂત. મેં ન કર્યો. કર્યો નહિ છું.

સંશયાર્થ. વર્તમાન. હું ન કરું. હું કરું નહિ છું.

ભવિષ્ય. હું ન કરીશ, હું કરીશ નહિ. અમે ન કરિયે. કરિયે નહિ છું.

ભૂત. હું ન કરત, તું ન કરત, હું કરત નહિ, તું કરત નહિ છું.

આજ્ઞાર્થ. વર્તમાન. તું કર ના, તું ના કર; કરતો-તી-તું ના; કર'મા;

કરતો તી તું મા; તમે કરો ના; કરતા તી તાં ના.

ભવિષ્ય. તું કરીશ ના, ના કરીશ, કરશે મા, મા કરશે છું.

ક્રદંતો. ન, ના, નહિ, આવા અર્થના શબ્દો ક્રદંતોની સાથે જોડ્યાથી નિષેધાર્થ થાય છે.

નિશ્ચયાર્થ. દ્વિત્વવર્તમાન. હું કરતો નથી, કરતી નથી છું.

વર્તમાનભૂત. હું કરતો ન હતો, કરતી ન હતી છું.

ભવિષ્યવર્તમાન. હું કરવાનો ની નું નથી.

ભવિષ્યભૂત. હું નહિ કરવાનો હતો, હું કરવાનો ન હતો છું.

ભૂતવર્તમાન. મેં, તેં છું કર્યો નથી, કરી નથી, કર્યું નથી.

દ્વિત્વભૂત. મેં, તેં છું કર્યો ન હતો. કરી ન હતી છું.

વિશેષભૂતવર્તમાન. મેં છું કરેલો નથી, કરેલી નથી છું.

દ્વિત્વવિશેષભૂત. મેં છું કરેલો ન હતો, કરેલી ન હતી છું.

સંશયાર્થ. દ્વિત્વવર્તમાન. હું ન કરતો તી તું હોઉં.

વર્તમાનભૂત. હું ન કરતો તી તું હોત. હું કરતો તી-તુ ન હોત છું.

ભવિષ્યવર્તમાન. હું ન કરવાનો ની નું હોઉં. હું કરવાનો ની નું

ન હોઉં છું.

ભવિષ્યભૂત. હું ન કરવાનો ની નું હોત. હું કરવાનો ની નું ન હોત.

ભૂતવર્તમાન. મેં છું ન કર્યો રી થું હોય. કર્યો રી થું ન હોય.

- દ્વિત્વભૂત. મેં ઈં ન કર્યો રી થું હોત. કર્યો રી થું ન હોત.
- વિં ભૂં વર્તં. મેં ન કરેલો લી હું હોય.
- દ્વિત્વ વિં ભૂત. મેં ન કરેલો લી હું હોતાં.

૧૮૦. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ. પ્ર. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ એટલે શું ?

ઉ. જોને બંધાં રૂપજાગતાં નથી તે અપૂર્ણ ક્રિયાપદ કહેવાય છે; માટે હો અપૂર્ણ છે. સૂ, વહે, ભર, ઇં કર્મકલેદનાં રૂપમાં વપરાતાં નથી, માટે તેમને અધુરાં ગણાય, પણ એમના વિષે કંઈ વિશેષ વર્ણન કરવું અગત્ય નથી; કેમકે તેમનાં રૂપો સાધારણ રીતિયે ચાલે છે. પણ ૧ જોઈએ, કે) જોઈએ, આ ક્રિયાપદ કંઈ ભિન્ન છે. યુજ ધાતુનો સહભેદ યુજયતે, એનો અપભ્રંશ એ છે. (ય=જ (૧૦૭ જ), ઉનો ગુણ થયે એ, માટે યુ=જો; જયનો જ ઉડી ગયો, અને રહેલો યનો લઘુ પ્રયત્ન ઉચ્ચાર થયે સંવર્ણ ઈ થયો; પછી છેલ્લો પ્રલય 'તે,' એનો યે કે એ થયો, ૧૦૭ ઈ, ક.)

• શુદ્ધ રૂપો. નિશ્ચયાર્થ.) વર્તમાનકાલ. જોઈએ.*
સંશયાર્થ.) ભવિષ્યકાલ. જોઈશે.*

સંશયાર્થ. ભૂતકાલ. જોઈઅત.

કૃદંત. વર્તમાન. જોઈતો તી તું.

જોઈતા તી તાં.

• મિશ્ર રૂપો, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વવર્તમાન.
વર્તમાનભૂત.

જોઈએ છે.

જોઈતો હતો, જોઈતી હતી.

જોઈતું હતું, જોઈતા હતા ઇં.

• સંશયાર્થ, દ્વિત્વવર્તમાન.

જોઈતો તી તું હોય.

જોઈતા તી તાં હોય.

વર્તમાનભૂત.

જોઈતો તી તું હોત.

જોઈતા તી તાં હોત.

ટીકા. યુજ ધાતુથી ગુજરાતી જો આવ્યો છે, માટે જોમાં તથા જોઈએમાં મૂળે સકર્મક ક્રિયાપદનો તથા તેના સહભેદનો સંબંધ છે. પણ આંખે

* કોઈ “જોઈએ ધિયે,” “જોઈશું,” કહે છે; એમાં મૂળની વિસ્મૃતિ છે; મયા તન્ યુજ્યતે, માટે તે જોઈએ. આ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્મણિ છે, માટે એની સાથે તૃતીયા વિભક્તિ, અને પુરૂષ તૃતીય છે; તેણે કરવું જોઈએ, તેઓએ આવવું જોઈએ.

જોડએ એ અર્થ જોડએમાં રહ્યો નહિ. ખીજા અર્થો, એટલે, ખપ છે, ઇચ્છુ છે, અગત્ય છે, ઘટાર્થ છે, એઓ સંસ્કૃતમાં પણ સહરૂપ યુજ્યતે ની સાથે કંઈ વળગવા લાગ્યા, અને તેથી ગુજરાતીમાં ચાલ્યા. એજ રીતિયે હિંદીમાં ઇષ ધાતુથી ચાઈએ, અને મરાઠીમાં પશ્ (દશ) ધાતુથી પાહા અને પાહિજે?

સંયુક્ત ક્રિયાપદ વિષ.

૧૮૧. કેટલાંએક ક્રિયાપદ ખીજાની સાથે એવો સંબંધ રાખે છે કે તેમનાથી સંયુક્ત અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અર્થની વૃદ્ધિ, ને ખીજા વિકાર થાય છે. એ રીતે મળેલાંને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહિયે છિયે. જોડમાં પહેલાંને વિકૃત, એટલે બદલાયલું કહિયે; કેમકે તેના અર્થનો વિકાર વિશેષ કરીને થાય છે; અને ખીજાને વિકારક, એટલે બદલાવનાર કહિયે; કેમકે તેથી ખીજાનો અર્થ બદલાય છે. જા, આવ, ચૂક, નાખ, લાખ, શક, લાગ, માંડ, કર, લે, દે, મૂક, રાખ, રહે, ઇત્યાદિ વિકારક થઈ વિકૃતના અર્થને ફેરવે છે. વિકારકને કાલ, વચન, પુરૂષ ઇત્યાદિનાં રૂપ લાગે, અને વિકૃત કોઈ કૃદંતના રૂપમાં રહે છે. સંબંધક ભૂત કૃદંત વિશેષ કરીને એવા કામમાં આવે છે, પણ કોઈ વેળા વર્તમાન તથા ભૂત કૃદંતો, અને સામાન્ય રૂપ પણ, એવા કામમાં આવે.

૧૮૨. સંબંધક ભૂત કૃદંતની સાથે મળનારાં ક્રિયાપદ (૧૭૦).

જા. ગતિવાચક અકર્મક ક્રિયાપદ. સંયુક્ત પણ અકર્મક. વિકૃતના અર્થમાં વધારો અને સંપૂર્ણતા કરાવે છે; જે—થા, થઈ જા. મર, મરી જા. નાસ, નાસી જા. ચડ, ચડી જા. ખેસ, ખેસી જા. ખીજા કૃદંતોની સાથે આ વિકારકની ખીજા અસરો થાય છે, તેનું વર્ણન આગળ આવશે (૧૮૩).

ચુક. વિકારક તથા સંયુક્ત અકર્મક. આ ક્રિયાપદનો અર્થ કોઈ વેળા ભૂલવું, અને કોઈ વેળા સમાપ્તિ કરવી. વિકારકમાં સમાપ્તિનો અર્થ ચાલે છે; જે—થવું, થઈ ચુકવું; દોડવું, દોડી ચુકવું; કહેવું, કહી ચુકવું.

નાખ—લાખ. એ બેહુ એકજ ક્રિયાપદનાં રૂપ છે. વિકારક તથા સંયુક્ત, સકર્મક. ઝડપથી પોતાની પાસેથી દૂર કરવું—ફેંકવું. વિકૃતની ક્રિયા વિષે સંપૂર્ણતા અને કંઈ ત્વરા દેખાડે છે; જે—માર, મારી નાખ; કહાડ, કહાડી નાખ; ઘો, ઘોઈ નાખ. કોઈ પ્રાંતમાં નાખને રથદે લાખ વધારે વાપરે છે.

પડ. વિકારક તથા સંયુક્ત અકર્મક. વિકૃતની ક્રિયાનું કંઈ ઓચિંતાપણું, અને કતોની કંઈ આગ્રહતા દેખાડે છે; જે૦—ચળાગ, વળાગી પડ; આવ, આવી પડ; જા, જાઈ પડ.

પાડ. પડતો કુર્મકલેદ. જાલ, જાલી પાડ; માર, મારી પાડ.

શક. વિકારક તથા સંયુક્ત અકર્મક. સામર્થ્ય—પરાક્રમનો અર્થ દેખાડે છે, જે૦—કર, કરી શક; થા, થઈ શક. આ સંયુક્તમાં સંબંધક કૃદંતનો અર્થ સામાન્ય રૂપને સમાન છે.

લે. વિકારક તથા સંયુક્ત બેહુ સકર્મક. ગ્રહણ કરવું—પામવું. સંયુક્તમાં, પોતાનું કરવું; જે૦—સમજ, સમજી લે; શિખ, શિખી લે; કર, કરી લે.

દે. વિકારક, સંયુક્ત બેહુ સકર્મક. ખીમને સ્વાધીન કરવું—આપવું. લે, એને ઉત્તરો અર્થ. વિકૃતની ક્રિયા વિષે સંપૂર્ણતા, અને ત્વરા પણ દેખાડે છે; જે૦ નાખ, નાખી દે; તજ, તજી દે; મૂક, મૂકી દે; ચડાવ, ચડાવી દે.

રહે. વિકારક તથા સંયુક્ત અકર્મક. સ્થિરતાનો અર્થ દેખાડે છે. વિકારકની ક્રિયા પૂર્ણ થઈ થંભી છે એવું દેખાડે છે; જે૦ કર, કરી રહેવું; થા, થઈ રહું; શિખ, શિખી રહેવું.

૧૮૩. વિકૃતના વર્તમાન કૃદંતની સાથે મળનાર વિકારક.

જા, આવ, રહે, થા, એઓથી વિકૃતના વર્તમાન અર્થને ટેકા મળે છે.

જા. ગતિવાચક અકર્મક. વિકારકના વર્ણ પ્રમાણે સંયુક્તનો છે. વિકૃતની ક્રિયા વિષે અભ્યાસ, કે ચલુપણું દર્શાવે છે; જેમકે—લખ, લખતો જા; વાંચ, વાંચતો જા; ખગડે છે, ખગડતું જા છે; ચાલ્યું, ચાલતું ગયું (૧૮૨).

આવ. અકર્મક ક્રિયાપદ. જા, એનો ઉત્તરો અર્થ—ગતિની સામી દિશા દેખાડે છે; ખગડતું આવવું. ચાલતું આવ્યું. લખતો આવ.

રહે. અકર્મક ક્રિયાપદ. વિકારકના વર્ણ પ્રમાણે સંયુક્તનો થાય છે. સ્થિરતાનો અર્થ દેખાડે છે, અને વિકૃતની ક્રિયાની સંપૂર્ણતા દર્શાવે છે; ગયો, જતો રહ્યો; ચડે છે, ચડતો રહે છે.

થા. સ્થિતિ વિકારવાચક અકર્મક. નવી સ્થિતિમાં આવવું. વિકૃતની ક્રિયાના અર્થનો વધારો દેખાડે છે; ચાલ્યો, ચાલતો થયો.

૧૮૪. ભૂતકૃદંતની સાથે મળીને સંયુક્ત ક્રિયાપદ જેવાં કેઈ

થાય છે. તેઓ ખરાં સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં ગણાય નહિ ખરાં, પણ તેમની સાથે કંઈ મળે એવાં છે, માટે તેમને સંભારવાં જોઈએ.

કર. સકર્મક. વિકૃતના ભૂતકૃદંતની સાથે મળે તો અબ્યાસનો અથવા નાથુપણનો અર્થ દેખાડે છે; કરવું, કર્યાં (કર્યાં) કરવું; વાંચવું, વાંચ્યા (વાંચ્યાં) કરવું.

જા. વિકારક થઈ સહાર્થ દેખાડે છે, મારવું, માર્યાં ગયા; લખવું, લખ્યા-લખ્યું જવું (૧૮૩).

૧૮૫. સામાન્ય રૂપની સાથે ખીજું ક્રિયાપદ મળે તો ખરૂં સંયુક્ત ક્રિયાપદ થવું નથી ખરૂં, પણ કોઈ વેળા સંયુક્ત જેવાં કંઈ દેખાય છે..

આવ. સિદ્ધતાનો—પૂરા સમયનો અર્થ દેખાડે છે; જેમકે—“ એના દિવસ થવા આવ્યા.”

કર. યત્ન અથવા ઇચ્છા દેખાડે છે; જેમકે—“ તે પેસવા કરે છે,” “તે મને મારવા કરે છે;” એટલે પેસવા—મારવા વિષે ઇચ્છા કે પ્રયત્ન કરે છે.

લાગ. પાસે હોવું—વળગ્યું રહેવું. કોઈ ક્રિયાની સાથે વળગીને તેના આરંભ કરવો; “ મારવા લાગવું;” “ પાડવા લાગવું;” “ શિખવા લાગવું.”

માઢ. નોંધવું—મૂકવું. કોઈ ક્રિયા વિષે પ્રયત્ન ઠરાવી આરંભ કરવો; કરવા માડવું, શિખવા માડવું. આ ક્રિયાપદ સકર્મક છે. એનો અકર્મક મૂળ મંડ છે; તેનું સંયુક્ત પણ અકર્મક છે; તે કરવા મંડ્યો.

૧૮૬. વિષયપદથી સાવેત ક્રિયાપદ; નામની સાથે કર ક્રિયાપદ વાપર્યાથી; જે૦—વિચાર કરવો, રાજ્ય કરવું. કોઈ વેળા શુદ્ધ ક્રિયાપદ છતાં પણ, તેના ધાતુથી સાધિત થયલા નામની સાથે કર ક્રિયાપદ મેળવ્યાથી તેના મળતા અર્થનું એક યુક્ત ક્રિયાપદ થાય છે; જે૦, ગાવું = ગાયન કરવું, વિચારવું = વિચાર કરવો, પસ્તાવું = પસ્તાવો કરવો. એવામાં કોઈ વેળા અર્થનો કોઈ ફેર થાય છે; જેમકે—માનવું, અને માન્ય કરવું; ધારવું અને ધારણ કરવું.

કર ક્રિયાપદને આ અર્થમાં વાપરવાની રૂઢિ સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ચાલી. સઃ વિશ્વાસં કરોતિ, તે વિશ્વાસ કરે છે; તે દયાં કુર્વન્તિ, તેઓ દયા કરે છે.

બ). નામની સાથે થા ક્રિયાપદ વાપર્યાથી; જે૦—તે મોટો થાય. સંસ્કૃતમાં મૂ. ધાતુ એવાજ કામમાં લેવાય છે. સા માતા ભવતિ, તે મા થાય છે.

• સહાય. એટલે સહેવાનો અર્થ, અનેક પ્રકારે દર્શાવાય છે :—

૧૮૯. સહ્યમેદે કરીને ;—કરાયું ; ખરચાયું, લખાયું (૧૪૧. ૧૫૩).

૧૯૦. શ્વા ક્રિયાપદને નામની સાથે બોલવાથી ;—‘ માર ખાય છે ;’
‘ સોટી ખાય છે ;’ ‘ જૂંતી ખાય છે.’

૧૯૧. જાં ક્રિયાપદથી (૧૮૪) ; ‘ તેઓ માર્યા જાય છે ;’ ‘ પાને
લખ્યા નવ જાય શ્રી ગણેશના ગુણગ્રામ.’ ઓખાહરણ. ૧.

૧૯૨. સામાન્ય રૂપની સત્તમી સાથે આવ ક્રિયાપદથી ; જોવામાં આવે.

• ૧૯૩. સહ્યમેદનો પ્રત્યય આ, અને સહાયર્થદર્શક ક્રિયાપદ જ, બેહુ
એકજ મૂળનાં છે. સંસ્કૃત સહાયર્થ પ્રત્યય ‘ યનાં પ્રાકૃતમાં બે રૂપ ઈઅ—ઈજ્જ ’
આલ્યાં. ‘ ઈઅ ’નો ગુજરાતીમાં આ, ‘ ઈજ્જ ’નો જ થયાં ; સંસ્કૃત પઠ્ય =
પ્રાકૃત પઢિઅ—પઢિજ્જ = વંચા—વાંચ્યોજ. સંસ્કૃત પ્રત્યય ‘ ય,’ યા ધાતુ ઉપરથી
વ્યુત્પન્ન થયો છે, માટે એનો મૂળાર્થ જ છે. એવું સંભવ્યું છે કે ‘ ય ’ પ્રત્યયનું
અપભ્રંશ રૂપ ‘ જ, ’ મૂળના ક્રિયાપદના અર્થની સાથે ફરી મળી ગયું છે ;
યા ક્રિયાપદનો યપ્રત્યય,—યનો જ્જ,—જ્જનો જ થયો.

કર્તરિ, કર્મણિ, ભાવે, કરણે પ્રયોગ.* ક્રિયાનાથ.

• ૧૯૪. કર્મણિ પ્રયોગનો ખરા અર્થ સહ્ય છે ; સકર્મકના સહ્યમેદનો
પ્રયોગ કર્મણિ છે, માટે તેણે—તેનાથી હું બંધાયો, તું બંધાયો, ઇ૦. એમાં
કર્તાની વિભક્તિ તૃતીયા—કરણ, અથવા કરણને અર્થે પંચમી છે, અને કર્મની
પ્રથમા છે. ઘણાંખરાં સકર્મક ક્રિયાપદને ભૂતકાલે કર્મણિ પ્રયોગ ચાલે છે (૧૯૬,
૨૦૦), પણ, તેણે હું કર્યો, એવું બોલવાની રૂઢિ ગુજરાતીમાં નથી, સંસ્કૃતમાં
તેમ અહં કૃતઃ કહિયે, પણ એને સ્થલે ગુજરાતીમાં ‘ તેણે મને કર્યો,’ એવું કહે છે.

૧૯૫. કર્તરિ કર્મણિમાં અર્થનો ફેર નથી ; “ હું તે વાપરું છું” એમાં,
અને “ મારાથી તે વપરાય છે” એમાં, અર્થાંતર રહિત પ્રયોગાંતર છે. સંસ્કૃતમાં
સ તદ્ અકરોત્, કર્તરિ, અને તેન તત્ કૃતં, કર્મણિ (તેણે તે કર્યું), બેહુ
ચાલે છે. પણ કર્મણિ પ્રયોગ વધારે ચાલ્યો હશે, માટે અર્વાચીન પ્રાકૃતોમાં

* કર્તરિ, કર્તૃની સમમી ; કર્મણિ, કર્મની સમમી ; ભાવે, ભાવની સમમી ;
કરણે (૧૭૭), કરણની સમમી.

વધારે દેખાય છે. સંસ્કૃત ભૂતકાલનાં શુદ્ધ રૂપો*, અથવા તેમનાં અપભ્રંશ રૂપો ગુજરાતીમાં ચાલ્યાં નહિ, કેવળ ભૂતકૃદંતથી વેહવાર ચાલ્યો; એ કૃદંત મૂળે સહાયર્થનો છે, માટે તેનાં સહિત, થએલાં રૂપો પણ સહ છે, અને સહાયર્થનો પ્રયોગ, એટલે કર્મણિ, તેમના વિષે ચાલ્યો.

૧૯૬. સકર્મક ધાતુથી સાધિત થનારાં સહભેદમાં બધાં રૂપો કર્મણિ છે. મારાથી કામ કરાય, કરાશે, કરાયું, કરાત ઇં. કોઇ એને કર્મણિવાચક પણ કહે છે. (૧૭૭. ૨૦૧.*) અહિં કર્મ પ્રથમા છે, માટે પ્રયોગ કર્મણિ છે.

૧૯૭. સંશયાર્થમાં ભૂતકાલનું શુદ્ધ રૂપ કર્તરિ છે; જેમકે, હું કરત; પણ મિશ્ર રૂપોમાં સંશયાર્થનાં ભૂતકાલનાં રૂપો કર્મણિ છે; જેમકે, મેં કર્યું હોત, મેં કરેલું હોત. કારણ એ છે, કે 'હું કરત,' એ રૂપ કૃદંતનો અપભ્રંશ નથી, શુદ્ધ રૂપનો છે (૧૯૫*); મેં કર્યું હોત, મેં કરેલું હોત, એવામાં સહાયર્થનો કૃદંત આવે છે, માટે કર્મણિ પ્રયોગમાં વપરાય છે.

૧૯૮. બધાં સકર્મક ક્રિયાપદના પ્રયોગ ભૂતકાલે કર્મણિ નથી; જેમકે—અડ, અડક, ચૂક, જમ, પામ, ખોલ, ભણ, લાવ, વળગ, શિખ, સમજ, અને ખીજાં કોઈ હશે; હું જમ્યો, હું ખોલ્યો, હું પામ્યો, શિખ્યો કહે છે; પણ મેં જમ્યો, મેં ખોલ્યો, ઇં નથી કહેતા. એમાં સહાયર્થની વિસ્મૃતિ હશે.

ઓચ્ચર, કરડ, જણ, જીત, ડસ, તજ, પરણ, ભાખ, ભૂલ, રમ, વિસર, વ્યાપ, સાંખ, હાર, અને ખીજાં હશે, જેમનો પ્રયોગ ભૂતકાલે કોઇ વેળા કર્મણિ, અને કોઇ વેળા કર્તરિ છે. કાવ્યમાં એવું આવે છે. આ ક્રિયાપદનાં કોઇ તો મૂળે અકર્મક હોય; જેમકે, લાવ = લઇ આવ હશે; પણ ખીજાં વિષે એવો કોઇ ખુલાસો જડતો નથી. મને ભાસે છે કે જેમ સંસ્કૃતમાં કોઇ આત્મને (મૂળે અકર્મક), કોઇ પરસ્મૈ (મૂળે સકર્મક) છતાં પણ કોઇ ઉભયપદ—એહુપદ—ના હોય છે, અને પરસ્મૈને અર્થે કોઇ આત્મને રૂપનાં, અને આત્મનેના અર્થમાં કોઇ પરસ્મૈ રૂપનાં વપરાય છે, તેમ ગુજરાતીમાં પણ કોઇ ક્રિયાપદ વર્ણુ સકર્મક છતાં પણ અકર્મક ક્રિયાપદના સાધારણ પ્રયોગમાં (કર્તરિ પ્રયોગમાં) ચાલે છે.

૧૯૯. કર આદિક ક્રિયાપદ, જેમને ભૂતકાલે કર્મણિ ચાલે છે, એ કાલનાં બધાં રૂપમાં કર્મણિનો સ્વીકાર નથી કરતા;—હું કરતો હતો, હું કરવાનો હતો,

* સંસ્કૃતમાં ભૂતકાલનાં શુદ્ધ રૂપો, આયોક્ત્યે કરીને, એટલે શબ્દની પૂર્વે કોઈ અક્ષર વધારીને થાય છે; જેમકે, મૂ ધાતુનાં—અમૂત્, અમવત્, અમૂવ; કૃ ધાતુનાં અકરોત્, અકારોત્. ચકાર. ભૂતકાલમાં પૂર્વાક્ષર વાપરવાની રીતિ ગુજરાતીમાં નહિ ચાલી. સંશયાર્થે અમૂત્નો અપભ્રંશ હોત, અને અકરોત્નો કરત, ચાલ્યું (૧૯૭); માટે એનો પ્રયોગ કર્તરિ છે.

એમાં કર્તરિ પ્રયોગ ચાલે છે; કેમકે 'કરતો' એ વર્તમાન, અને 'કરવાનો' એ ભવિષ્ય કૃદંત છે; એઓમાં સહાર્થ નથી.

૨૦૦. ભાવે પ્રયોગ. અકર્મક ક્રિયાપદ કર્મરહિત છે, માટે તેનો કર્મણિ પ્રયોગ થાય નહિ. જ્યારે અકર્મકનો કર્તા તૃતીયામાં, કરણ વિભક્તિમાં, કે કરણને અર્થે પંચમીમાં આવે, ત્યારે એનો પ્રયોગ ભાવે કહેવાય છે (૧૭૭). કર્મણિ પ્રયોગને, કરણે સકર્મક, અને ભાવે પ્રયોગને, કરણે અકર્મક કહેવાને ધારિયે છિયે (૨૦૧).*

૨૦૧. ક્રિયાનાથ. "ક્રિયાપદની જાતિ, વચન, કે પુરૂષ, જેના પ્રમાણે બદલાય છે, તેનું નામ ક્રિયાનાથ પાડ્યું છે; જેમ, છોકરો ચોપડી વાંચતો હતો. આ વાક્યમાં 'વાંચતો' આ ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ 'છોકરો' છે. "વળી, છોકરે પાડી લખી, આ વાક્યમાં 'લખી' આ ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ "પાડી" છે." હોપ સાહેબનું વ્યાકરણ, પૃષ્ઠ ૨૨.

• "જ્યારે ક્રિયાનાથ કર્તા હોય છે, ત્યારે કર્તરિ પ્રયોગ થાય છે; જેમ, હું ખોલું છું; તે લખતો; છોકરાં ભણતાં હતાં.—જ્યારે ક્રિયાનાથ કર્મ છે, ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે; જેમ, મેં ચોપડી વાંચી; તેણે કાગળ લખ્યો. જ્યારે કર્તા અથવા કર્મ ક્રિયાનાથ ન હતાં, ક્રિયાપદનો ભાવ ક્રિયાનાથ થાય છે, ત્યારે ભાવે પ્રયોગ કહેવો; જેમ, મારે ખેસવું; મારાથી ખેસાયું. ભાવે પ્રયોગમાંના ક્રિયાપદનાં રૂપને હંમેશાં નાન્યતર જાતિનું એકવચનજ લાગે છે." હોપ વ્યા૦ ૯૪-૯૬. (૧૩૬).

* 'કરણે પ્રયોગ,' એ નામ વાપરિયે તો જાણવું, કે કરણે સકર્મકનો ક્રિયાનાથ કર્મ છે; કરણે અકર્મકનો ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો ભાવ છે. ભાવાર્થે એકવચને જાતિ-રહિત છે, માટે કરણે અકર્મકમાં ક્રિયાપદ નાન્યતર એકવચનમાંજ આવે. કરણે સકર્મક; મેં ગ્રંથ કર્યો; મારાથી ગ્રંથ કરાયો;—એમાં કર્મની જાતિ વચન પ્રમાણે કૃદંતના અક્ષર ધરે. કરણે અકર્મક; 'મારાથી રહેવાતું નથી,' એટલે રહેવું એ થતું નથી; 'રહેવું' એ નાન્યતર એકવચન છે, તેના પ્રમાણે કૃદંતનું રૂપ જોઈએ.

પંચમી વિભક્તિમાં કર્તાનો અર્થ છે, એ માનવાને બધા રાજી નથી. પણ સંભારવું, કે તૃતીયા તથા પંચમી વાપરતાં જે ભેદ ગુજરાતીમાં ચાલે છે, તે મૂળમાં નથી. મયા કૃતં, મેં કર્યું—મેં કરેલું; મયા ક્રિયતે, મેં કરાય (છે); મયા કર્તવ્યં, મેં કરવું; મયા ભૂતં, મેં થયું—સંસ્કૃતમાં ચાલે. પણ ગુજરાતીમાં અકર્મકની સાથે તથા સહ-ભેદની સાથે પંચમી વપરાય છે;—"મારાથી થયું;" "મારાથી કરાયું." પંચમીએ તૃતીયાને—એટલે નવી રૂઢિએ જૂનીને—દબાવી દીધી છે. તોય પણ કોઈ ઉત્તમ ગ્રંથકર્તા મૂળની ખરી વિભક્તિ વાપરે છે;—

'વિદ્યાધન સૌ ધન વિષે સર્વોત્તમ કે'વાય,—
અક્ષય, અમુલ્ય, ને વળી ચૌરે નવ ચૌરાય.'

હિતોપદેશ. રણછોડભાઇ ઉદયરામ. મૂળની રીતિ પ્રમાણે તૃતીયા વાપરવાની રૂઢિ ચરિતરમાં બહુ ચાલે છે (૧૭૭).

૨૦૨ થી તે ૨૨૧ સુધીમાં જે વિષયો પહેલી આવૃત્તિમાં હતા, તે અમર્યા વાક્યવિન્યાસના ભાગમાં વ્યાજ્ઞેલા છે.

ક્રિયાપદના પ્રત્યયાદિ વિષે.

૨૨૨. સંસ્કૃત ધાતુમાં અને ગુજરાતી ક્રિયાપદના મૂળમાં (૧૨૭) કંઈ ફેર હોય છે. સંસ્કૃત ધાતુ ક્, મૂ, દા, દૃશ, યા, રુદ્ = ગુજરાતી મૂળ કર, હો, દે, દેખ, જા, રડ. ક્રિયાપદના અર્થ, કાળ, વચનાદિના પ્રત્યય મૂળને લાગતાં ધણુંકરીને તેના અક્ષરમાં કોઈ વિકાર થતો નથી; જેમકે, 'ચડ,' આ મૂળને ગમે તે પ્રત્યય લાગે પણ તે એમનેએમજ રહે છે; ચડું, ચડે, ચડશે, ચડતો, ચડવાનો, ઇ. પછુ કેટલાંએક ક્રિયાપદના મૂળમાં વિકાર થાય છે; જેમકે—

ધાતુ	ગુ. મૂળ.	મૂળમાં વિકાર.	ઉદાહરણ.
અસ્	છ (૧૦૭ છ)	—	છે
મૂ*	હો (૧૦૭ ઠહ)	હ	હો, હોત, હશે.
અસ્	થા	થ	થાય, થશે.
ક્ર	કર (૧૦૭ ઙ)	કી	કરે, કરશે, કીધું.
કચ	કહ (૧૦૭ ઙ)	કહે (કેહે?)	કહું, કહે, કહેશે, (કેહેશે?)
દા	દે	દી (દહ)	દેશે, દીધું, (દહે, કાવ્યમાં)
દૃશ	દેખ (૧૦૭ ઙ)	દી	દેખે, દીઠો.
મૃ	મર (૧૦૭ ઙ)	મૂ	મરે, મરશે, મૂગો.
યા†	જા (૧૦૭ ઙ)	જ	જા, જાય, જશે.
ગમ	ગ (૧૦૭ ઙ)	—	ગયો.
યુજ	જે (૧૦૭ઙ, હ, મૌ)	જુ	જેવું, જૂએ છે.
લા	લે	લી, (લ).	લેવું, લીધું, (લઈશ).
(લમ્?)	લહ (૧૦૭ ઙ)	—	લહે—કવિતામાં.

૨૨૩. ક્રિયાપદના પુરૂષદર્શક પ્રત્યયો મૂળે પુરૂષવાચક સર્વનામ છે. સંસ્કૃત પ્રથમ પુરૂષના સર્વનામની એક પ્રકૃતિ મ છે (૧૧૮); તે મિ પ્રત્યયમાં દેખાય

* અમ્-ભૂ, આ જે ધાતુ મૂળ ભાષામાં મળતા અર્થના છે. ગુજરાતીમાં 'હો' ના રૂપાખ્યાનમાં કોઈ રૂપ અસ્નાં, અને કોઈ રૂપ ભૂનાં સાધિત થયેલાં છે.

† યા-ગમ્, આ જે ધાતુ મૂળમાં મળતા અર્થના છે. ગુજરાતીમાં 'જા' મૂળના કોઈ રૂપ 'યા' ઉપરથી, અને 'જા' 'ગમ' ઉપરથી લીધેલાં છે.

છે. એનો અંત્યસ્વર ઉડી ગયે (૧૦૭ ક), મ અનુસ્વાર થયે (૧૦૭ ડ), મિની પૂર્વેના અ નો ઉ થયે (૧૦૭ જ), સંસ્કૃત અમિ=ગુજરાતી ણં (૨૨૬).

૨૨૪. દ્વિતીય પુરૂષનું સર્વનામ ત્વનો વકાર નત્ર થયે, અને તકારનો સકાર થયે, સંસ્કૃત પ્રત્યય સિ. પછી એનો સકાર ઉડી ગયે (૧૦૭ ક), અમે ઇનું કોઇ વેળા સંધિકાર્ય, અને કોઇ વેળા ગુણુ* થયે, ગુજ૦ એ (૨૨૬).

૨૨૫. તૃતીય પુરૂષનું સર્વનામ તદ્, એનો સંસ્કૃત પ્રત્યય તિ થયો. તકાર ઉડી ગયે, અને ઇકારનું સંધિકાર્ય કે ગુણુ* થયે ગુજરાતી એ. (૨૩૪).

૨૨૬. સંસ્કૃતમાં પરસ્મૈ તથા આત્મને પદનાં રૂપ છે. જૂની પ્રાકૃતમાં એ ભેદ કંઇ અનિશ્ચિત થયો; ગુજરાતીમાં સમૂળ ઉડી ગયો.

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	ગુજરાતી.
હસામિ	હસામિ. હસમિ. હસમિહ.	હસું (૨૨૩)
હસસિ-સે	હસસિ-સે	હસે (૨૨૪)
હસતિ-તે	હસદિ-દે. હસઇ-એ.	હસે (૨૨૫)

૨૨૭. દ્વિતીય પુરૂષમાં કોઇ વેળા ઉં, ઉ, વાપરે છે; તું છું-છુ=છે. તું સર્વનામના ઉચ્ચાર ઉપરથી એ રૂપ ચાલ્યું હશે.

૨૨૮. કોઇ વેળા આં વાપરે છે; તું છાં=છે. સાંભળવામાં આવે છે કે વડનગરા નાગરોમાં એ વિશેષ ચાલે છે.

૨૨૯. ઉકારાંત ક્રિયાપદમાં આગમ વ લખે છે; જ૦ રૂવે, ધુવે; વળી કોઇ ધોવે, રોવે, કરે. ઇકારાંત ક્રિયાપદમાં આગમ ય આવે, પીયે; - અથવા ઇનો ગુણ થાય, પીએ.

૨૩૦. **અનેકવચન. પ્રથમ** પુરૂષના સર્વનામના મકાર (૧૧૮)ની સાથે, અનેકતાર્થ પ્રત્યય અસ્ (૧૦૯) મેળવે, સં૦ મસ્ પ્રત્યય થાય છે. આત્મને પદમાં મહે † છે; એથી ગુજરાતી ઇએ, પ્રાકૃતમાં (આ)મો, (ઇ)મો, ઇ૦ (૨૩૩).

૨૩૧. દ્વિતીય પુરૂષનું સર્વનામ ત્વ, તેના અનેકવચન પરસ્મૈ પદમાં ય, અને આત્મને પદમાં ઈ ‡, સંસ્કૃત પ્રત્યયો થયા. એના પ્રાકૃતમાં ત્થ, ત્થા, ધા, હ. આ છેલ્લાનો ગુજરાતી એ. (૧૦૭ બા ડ). એવા વિકારનાં ઉદાહરણો ધણાં મળે છે; વધુ વહુ; વધિ દહિ; વધિર બહુરો; પ્રહર પોર; મહત્ મોહું, મહર્ષ, મોહું. (૨૩૩. ૨૪૨).

* સંધિકાર્ય થયે, હસ + ઇ = હસે; -ગુણ થયે. યો + ઇ - ઇ = યોએ.

† પ્રાકૃત અમ્હે, ગુજરાતી અમે, એમની સાથે 'મહે'નો મેળ દેખાય છે (૧૧૮).

‡ પ્રાકૃત તુમ્હ, ગુજરાતી તમે, એમની સાથે 'તુમે'નો મેળ દેખાય છે. (૧૧૯).

૨૩૨. તૃતીય પુરૂષના સર્વનામ તદ્દની સાથે, અનેકતાનો અર્થ દર્શાવવા સાથે, આર્ગમ ન મેળવ્યાથી, સંસ્કૃત પ્રત્યય ન્તિ. જૂની પ્રાકૃતમાં એ પ્રત્યય રહ્યો, પણ 'ગુજરાતીમાં યુક્ત વ્યંજન' ઉડી ગયો, પછી સ્વરનું સંધિકાર્ય થયે, અથવા ગુણ થયે, એ (૨૩૪). કાવ્યમાં ત આવે ; કરંત, વદંત.

૨૩૩. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતીમાં અનેકવચનો પ્ર૦, દ્વિ૦, તૃ૦ પુરૂષનાં રૂપ—
સંસ્કૃત. પ્રાકૃત. ગુજરાતી.

હસામસ્—'મહે હસામો હસિમો હસમ્હે ઇ૦ હસિયે—'એ (૨૩૦)

હસથ—'ધ્વે હસથ હસિથા હસધ હસહ૦ ઇ. હસો (૨૩૧)

હસન્તિ—'ન્તે હસન્તિ ... .. હસે—હસંત (૨૩૨)

૨૩૪. ક્રિયાપદનો અંત્યસ્વર આ એા હોય, ત્યારે એક વચને દ્વિ૦ તૃ૦, અને અનેક વચને તૃ૦ પુરૂષમાં ય આવે છે, તે ઈ ને સ્થલે છે. મૂળ સ્વર હ્રસ્વ છે માટે યનો ઉચ્ચાર લઘુ પ્રયત્નથી છે. એમજ પીએ રૂએ ધુએ ઇ૦ માં એનો ઉચ્ચાર લઘુ પ્રયત્નથી છે, માટે હ્રસ્વ. ઇને સ્થલે ય કોષ વેળા ખીજાં શબ્દમાં પણ આવે ; કોષ=કોય, તોષ=તોય.

૨૩૫. મૂળ જેતાં હું કહું, તું કહે, ઇત્યાદિમાં સર્વનામની પુનરુક્તિ છે ; હું કહું=હું કહ હું ; તે કહે=તે કહ તે (૨૨૩). પ્રત્યયનો મૂળાર્થ વિસર્ગથી તેની સાથે પૃથક સર્વનામ વાપરવાની રૂઠિ ચાલી. સંસ્કૃતમાં પૃથક સર્વનામ ક્રિયાપદની સાથે ભાગ્યેજ વપરાય છે, કેમકે પ્રત્યયના મૂળાર્થનું સ્મરણ રહ્યું.

૨૩૬. ભવિષ્યકાલમાં પુરૂષદર્શક પ્રત્યયો સંસ્કૃતમાં વર્તમાનકાળના જેવા છે. પણ તેમની તથા ક્રિયાની વચે, સ્વ—ઇષ્ય આવે છે. પ્રાકૃતમાં ભવિષ્યને અર્થે વિવિધ રૂપો છે :—

સંસ્કૃત. પ્રાકૃત. ગુજરાતી.

કરિષ્યામિ—'ષ્યે કરિસ્સામિ. કરિસ્સં કરીશ

કરિષ્યસિ—'ષ્યસે કરિસ્સસિ કરશે

કરિષ્યતિ—'ષ્યતે કરિસ્સદિ કરશે

કરિષ્યામસ્—'ષ્યામહે કરિસ્સમો કરીશું

કરિષ્યથ—'ષ્યધ્વે કરિસ્સધ. કરિસ્સહ કરશે

કરિષ્યાંતિ—'ષ્યાંતે કરિસ્સંતિ કરશે

• સંઽ ણ્ય = પ્રાઽસ્સ = ગુઽ શઽ ગુજરાતી પ્રથમ પુઽના બેહુ વચનમાં રહ્યો, એકવઽ પ્રથમ પુઽ માં, પુરૂષદર્શક પ્રત્યય ઉડી ગયો. (સંઽ આત્મને પદમાં મકાર ઉડી ગયો, અને પ્રાઽ કરિસ્સં માં મં અનુસ્વાર થયો.) ગુજરાતી અનેકવચને પ્રઽ પુરૂષમાં મનો અનુસ્વાર (૧૦૭ ડ), અને અનેક ઉ (૧૦૭ ક). થયા. બેહુ વચનમાં પુરૂષદર્શક રૂપો વર્તમાનકાલનાં જેવાં છે.

૨૩૭. કરિશ નહિ, પણ કરીશ લખિયે; કેમકે શકાર બેગાક્ષરને ઠેકાણે છે, માટે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય. કરીશુંને રથજે, કોષ વેળા, કરીશાં સંભળાય છે; એમાં મૂળ કરિષ્યામસૂનો સંબંધ વત્તો દેખાય છે. કરીશેં અતિ અપભ્રંશ છે ઈષ્ય=ઈ-સ્ય; એમાં સકાર અસૂ ધાતુનો અંશ છે, અને યકારમાંજ ભવિષ્યાર્થ છે; પણ ય=યા=ળ; માટે કરિષ્યાતિ=કરવા ળય. ઇએછ “He is going to do”ની સાથે મેળવવું.

• ૨૩૮. ભૂતકાલ. નિશ્ચયાર્થમાં એનું શુદ્ધ રૂપ નથી (૨૪૯).

૨૩૯. સંશયાર્થ સંસ્કૃતમાં ભૂતકાલ આપ્તોક્તિએ કરીને, એટલે પૂર્વે અક્ષર વધારીને, થાય છે, પણ પુરૂષદર્શક પ્રત્યયો પણ વપરાય છે. ગુજરાતીમાં આપ્તોક્તિ સમૂળ ઉડી ગઇ, અને કેવળ તૃતીય પુરૂષનો પ્રત્યય ત રહ્યો; અસૃજત્ સૃજત, અયાત્ ળત, અકરોત્ કરત, અમૂત્ હોત. ગુજરાતી ક્રિયાપદનો અંત્યસ્વર ઇ હોય, તે પ્રત્યય અત થાય છે; અયુજ્યત્ બેઇઅત (ઇ+અ=ય બેયત).

૨૪૦. આ પ્રત્યય તૃતીય પુઽ એકવચનનો હોય, તેાય પણ તે ત્રણે પુરૂષ અને બેહુ વચનમાં વપરાય. નથી=નાસ્તિ વિષે એવીજ રૂઠિ ચાલી (૧૭૮).

૨૪૧. આજ્ઞામાં ત્વરા, ઝડપ છે; માટે એ અર્થનાં રૂપો સહેજે ટુંકાં થઇ ળય છે; વિશેષે એકવચન દ્વિતીય પુરૂષમાં એવું થાય; સૃજ, સૃજ; જય, જય; ઇચ્છ, ઇચ્છ. કોષ સંસ્કૃત ક્રિયાપદને પ્રત્યય હિ લાગે છે; તે ઉપરથી ઉત્તર ગુજરાતમાં, ય; જાનીહિ, ળણ્યં; દેહિ, દેયં; બ્રૂહિ, બોલ્યં. પ્રાકૃતમાં પણ હસસુ-હસાહિ-હસ-હસ્ય-હસ. [હિ=ત્વ, નરમ પડેલું સર્વનામ.]

૨૪૨. અનેકવચનમાં, સંસ્કૃત હસતનો પ્રાકૃત હસહ થયો; એથી ગુઽ હસો. એમ સંસ્કૃત કરુત, પ્રાકૃત કરહ, કરો (૨૩૧, ૨૩૩).

૨૪૩. વિનંતિ, આશિષ, ધૃત્યાદિ અર્થમાં, ઐ પ્રત્યય બેહુ વચનદ્વારા, અને તૃતીય પુરુષના અર્થમાં વપરાય. એવા પ્રસંગમાં તે સંસ્કૃત પ્રત્યય તુ, ત્તુનો અપભ્રંશ હશે. સઃ કરોતું, તે કરો (એકવચન); તે કુર્વન્તુ, તેઓ કરો; ઉદાહરણુ “પ્રભુ તમારું સારું કરો;” “તમારા લોક ધણુ થાઓ.”

ભિન્ન ભિન્ન મૂળથી અભિન્ન અપભ્રંશ ઘણી ધાર થાય છે (૧૦૭ ઘ).

૨૪૪. આજ્ઞાર્થ. ભવિષ્ય. ગુજરાતી ભવિષ્યાર્થ પ્રત્યય ‘શ,’ સંઘ સ્વથી આવ્યો (૨૩૬). તેજ મૂળથી, સકાર ઉડી ગયે, અને ય નો જ થયે, ગુઠ પ્રત્યય જ (૧૦૭ ઙ). અભિન્ન મૂળથી થયલા ભિન્ન ભિન્ન અપભ્રંશના એક રૂપને એક અર્થ, બીજા રૂપને બીજો અર્થ વળગે; એમ બધી આવેલા શ ને સાધારણુ ભવિષ્યાર્થ, અને જ ને આજ્ઞાનો ભવિષ્યાર્થ વળગ્યો.

૨૪૫. પ્રાકૃતમાં જ્ઞ-જ્ઞા પ્રત્યય આજ્ઞાર્થે, ભવિષ્યાર્થે, તથા વર્તમાનાર્થે વપરાય; હોજ્ઞ-હોજ્ઞા=હોય છે, હોશે, હોજે. (હિંદુસ્થાની ગા, એજ મૂળથી હોય). હોજ્ઞા આ રૂપ ગુજરાતી સંયુક્ત ક્રિયાપદ, “હોઇ જા, થઇ જા,” જેવું દેખાય છે; મૂળે જા યા અને ભવિષ્યાર્થ પ્રત્યય ય માં સંબંધ છે (૨૩૭).

૨૪૬. જની સાથે એ, ઐ (કરજે—જે) દ્વિઠ પુઠના પ્રત્યયો આવે છે.

૨૪૭. કૃદંત. વર્તમાન. એનો પ્રત્યય પ્રાચીન આર્ય ભાષામાં ન્તસ્; એનો સંસ્કૃતમાં નરજ્ઞતિયે ન્, નારીજ્ઞતિયે ન્તી, નાન્યતર ત્; યાચન્—યાચન્તી—યાચત્ = ગુઠ યાચતો-’તી-’તું. મૂળ ન્તસ્ લાટીન શ્રીકાદિ ભાષામાં દેખાય છે. મૂળનો ન લોપ થયે, અને સ્ ઐ થયે (૧૦૭ ઙ), ગુજરાતી તો. આ પ્રત્યયનો પૃથકાર્થ દર્શક સર્વનામનો છે; યાચન્તસ્ (યાચ + ન્તસ્) = જે યાચે તે.

૨૪૮. ભવિષ્ય = સામાન્ય રૂપની ષઠી (૨૫૧).

૨૪૯. મૂત. સંસ્કૃત ત્-ઈત્ = ઈએજ, દ્-ઈદ્ (d-ed) = લાટીન ત્ (fac-t-us). જ્ઞતિદર્શક પ્રત્યયની સાથે સંસ્કૃતમાં નરઠ તઃ નારીઠ તા, નાન્યઠ તં; હાસિતઃ—’તા—’તં. પ્રાકૃતમાં ‘ત્’ ઉડી ગયે હાસિઅઓ—હાસિયો, હાસિગા, હાસિઅં—હાસિયં, એ ઉપરથી ગુજરાતી હસ્યો, હસી (=હસિ-ઈ), હસ્યું (૧૯૫).

• આ વિકાર સાધારણે ચાલ્યો, પણ કોઇ ક્રિયાપદમાં મૂળના તકારની અસર હજી દેખાય છે, માટે ભૂતકાલે ત, ધ, ઠ, આવે છે; — પીત: પીઘો

મૂત: હતો કથિત: કીધો-કલો દૃષ્ટ: દીડો,

સુમ: સૂતો • દત્ત: દીધો (પ્ર)વિષ્ટ: પેઠો

ખાદિત: ખાધો મીત: મીધો (નિ)વિષ્ટ: ખેઠો

કૃત: કીધો લબ્ધ: લીધો નષ્ટ: નાઠો

આ પ્રત્યય પણ મૂળે દર્શક સર્વનામ છે; હાસિત: = જે હસ્ (યો) તે. સંસ્કૃતમાં આ કૃદંત સહ્યાર્થે ચાલે છે, માટે કર્મણિ પ્રયોગમાં આવે છે (૧૯૪).

• ૨૫૦. સંસ્કૃત ત—ઇતનો બીજો વિકાર [તનો લ થયે (૧૦૭૩), અને હનો ગુણ થયે (૧૦૭ ૬)] વિશેષ ભૂતના પ્રલય એલમાં દેખાય છે; હસિત: હસેલો. જે ક્રિયાપદને અંત્યે સ્વર સંભળાય છે તેમાં એલનો યલ દક્ષિણ ગુજરાતમાં થાય છે; યએલું, ગએલું, ઘોએલું=થયલું, ગયલું, ઘોયલું, ઈ૦.

• જે ક્રિયાપદના ભૂતકૃદંતમાં ત, ધ, ઠ (૨૪૯) આવે છે તેઓમાં આ પ્રત્યયની સાથે વિશેષ ભૂતનો પ્રલય પણ લાગે છે; સૂતેલો, ખાધેલો, કીધેલો, દીધેલો, ખીધેલો, પીધેલો, લીધેલો, દીડેલો, પેઠેલો, ખેઠેલો, નાઠેલો; એમાં પ્રત્યય ખેવડો છે; ત, ધ, ઠ+એલ (૧૦૭ ૧૧). પણ હતો ઉપરથી હતેલો થતો નથી.

ત—ઇતનો કોઇ વાર નકાર છે થાય; મીત:, ખીતો. એમજ હિંદીમાં દત્ત:, દીના; કૃત:, કીના (૨૫૨).

સંસ્કૃત ભૂતકાલે આન પ્રત્યય આવે છે; વુવુધાન. એના નકારનો છકાર કરીને (૧૦૭ ૫), છપાણો, દીકાણો, અંધાણો, ગવાણો=છપાયો, દેખાયો, અંધાયો, ગવાયો, ઇ૦ ઉત્તર ગુજરાતીમાં ચાલે છે.

• ઉપજ, નિપજ ના ભૂતકાલમાં ઉપન્યું = ઉપજ્યું, નિપન્યું=નિપજ્યું ચાલે છે, તે સંસ્કૃત ઉત્પન્ન, નિષ્પન્ન ઉપરથી આવ્યું છે.

• ૨૫૧. સામાન્યરૂપ-માત્રેરૂપ; એ રૂપ અકાલ કૃદંત પણ કહેવાય છે. એમાં ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદનો ભાવાર્થ વિશેષ્ય રૂપે આવે છે. એનો પ્રત્યય ગુજરાતીમાં ણું; સંસ્કૃતમાં તવ્યં; પ્રાકૃતમાં અવ્વં છે. સંસ્કૃત હસિતવ્યં, = પ્રા૦ હસિઅવ્વં—હસેઅવ્વં (૧૦૭ ૬)=ગુ૦ હસવું, મૂળ ભાષામાં આ પ્રત્યયને ભવિષ્યાર્થ, અવસ્યાર્થ અને સહ્યાર્થ લાગે છે. ગુજરાતીમાં એના અર્થ કેવા છે તે વાક્યવિન્યાસમાં વર્ણવાશે.

મૂળના ભવિષ્યાર્થની અસર વિશેષે કરી એમાં દેખાય છે, કે એની પાછી ગુજરાતીમાં ભવિષ્ય કૃદંતના અર્થમાં વપરાય છે; હસવાનો-‘ની-’નું.

૨૫૨. તાં ઈ પ્રત્યય સામાન્ય કૃદંતને અર્થે અસાધારણે ચાલે છે. શિખવ, આવડ, આ બે ક્રિયાપદની પૂર્વે ખીજું ક્રિયાપદ આવે તો પૂર્વેનાને તાં પ્રત્યય લાગે; કરતાં શિખવ્યું; કરતાં આવડે. અહિં કરતાં = કરવા. રૂપજ જોતાં એવું ભાસે કે ‘તાં’ વર્તમાન કૃદંતની નારી જાતિયે પુરાતન સમ્પ્રદાયે (૧૧૬); કોઈ પ્રસંગમાં એવું છે ખરું; મારે આવતાં’ = મારા આવતામાં-આવતી વેળાએ. પણ, કરતાં શિખવ્યું, કરતાં આવડે, આ પ્રસંગમાં સમ્પ્રદાયેનો અર્થ લાગુ થતો નથી. માટે મને ભાસે છે, કે સંસ્કૃત સામાન્ય કૃદંત તું નો અપભ્રંશ (ઊ નો આ થયે) તાં છે; કર્તુ અવબુધ્યતે = કરતાં આવડે છે; કર્તુ શિક્ષયતિ = કરતાં શિખવે છે.

શક, જાણ, આ ક્રિયાપદની પૂર્વે ખીજું ક્રિયાપદ આવે તો પૂર્વેનાને ઈ પ્રત્યય લાગે છે; કરી શકે; કરી જાણે. અહિં કરીનો અર્થ=કરવા. મરાઠીમાં ઈને રથજે જં છે; તો બોલૂં શકતો = તે બોલી શકે છે. જં સંસ્કૃત તું નો અપભ્રંશ છે; સંસ્કૃત હસિતું = પ્રાકૃત હસેઝં = મરાઠી હસું; અનુસ્વાર ઊડી ગયે, ઊ નમ્ર થઈને ઈ થયે, ગુજરાતી ‘હસી.’ એવા વિકારનું ખીજું ઉદાહરણ આંક ૨૫૬ માં છે.

૨૫૩. કારક-કર્તૃવાચક. સંસ્કૃત ધાતુ તૃનો અર્થ પાર જવું - પાર થવું, એવો છે. એના ઉપરથી સંસ્કૃત પ્રત્યય તૃ-તા થયો દેખાય છે. માટે કર્તૃ-કર્તા = કાર્યને પાર પાડે તે. પૂર્વે એનું રૂપ કર્તૃસ્ કે કર્તાસ્ હશે. પછી તકારનો નકાર થયે (૨૫૦), અને સૂનો એ થયે (૧૦૭ બ), ગુજરાતી કરનારો; જાતિદર્શક પ્રત્યય ઊડી ગયે કરનાર. એમ કર્તૃ-કર્તા = કર્તાસ્ = કરનાર.

૨૫૪. આ પ્રત્યય નામને અર્થે વપરાય છે; પિતૃ (= પાળનાર), માતૃ, જનિતૃ (= જન્મનારી), મર્તૃ (ધરતો ભાર સહનાર). પ્રાકૃતમાં મર્તૃ = મટ્ટારો જાણે કે = પૂર્વભાષાનો મર્તારસ્. યુરોપની ભાષાઓમાં આ પ્રત્યય અર, તૌર, થર (er, tor, ther) ને રૂપે ચાલે છે; Say-er, Do-er, Crea-tor, Fac-tor, Fa-ther, Mo-ther.

૨૫૫. સંબંધકમૂત. સંસ્કૃતમાં એના બે પ્રત્યય છે, ત્વા—ય, એમના અર્થમાં ફેર નથી. જ્યારે પૂર્વ શબ્દ વિના ક્રિયાપદ આવે છે ત્યારે ત્વા પ્રત્યય વપરાય છે; જેમકે, જિત્વા, હંતી; અને જ્યારે ઉપસર્ગોદિ પૂર્વ શબ્દ આવે છે ત્યારે ય પ્રત્યય વ્યાજે છે; જેમકે, પરિજિત્ય, હંતી. ય નો ઉચ્ચાર નમ્ર પડી ગુજરાતી પ્રત્યય ઈ ચાલ્યો; (પરિ)જિત્ય, હંતી; (પ્ર)ગાય, ગાઇ.

ય પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં=ઇઅ; (પ્ર)હસ્ય=હસિઅ, હસી. પૂર્વ શબ્દ નહિ હોય તોય પણ પ્રાકૃતમાં બહુધા ત્વા ને સ્થળે ઇઅ આવે; મૂત્વા=હોઇઅ, હોઇ; શ્રુત્વા=સુણિઅ, સુણી.

આ પ્રત્યયે કરીને બે ક્રિયાપદની વચ્ચે જે સંબંધ હોય તે દર્શાવાય છે. એક ક્રિયા થઇ ગયા પછી તેને આશ્રયે બીજી ક્રિયા ચાલી, આવો સંયુક્તાર્થ આ પ્રત્યયે કરીને દેખાડેલો છે, માટે એને સંબંધકભૂત કૃદંત કહિયે ઢિયે. કોઇ ધારે છે કે પહેલાં ગુજરાતીમાં આ અર્થે કેવળ ઈ પ્રત્યય વપરાતો હતો. પછી એનો સંબંધક અર્થ શીકા પડ્યો, માટે ઈ પ્રત્યયની સાથે તેના સમાન અર્થનો વાક્યયોગી, ને, બોલવામાં આવ્યો; કરી+ને=કરીને.

૨૫૬. પણ એક બીજું મત છે. સંસ્કૃત ત્વા ને સ્થળે બહુધા પ્રાકૃતમાં સૂળ—ઝળ ચાલે છે; રુદિત્વા=રોત્તૂળ; કૃત્વા=કાતૂળ—કાઝળ; દત્વા=દાઝળ. આ ઉપરથી મરાઠી ઝન; પ્રાકૃત દાઝળ=મરાઠી દેઝન. ઝળ—ઝનનો આદિસ્વર નમ્ર પડીને ઈ થયાથી, અને અંત્યસ્વર વધ્યાથી (૧૦૭ ઉ), ગુજરાતી ઈ ને; એ રીતિયે સંસ્કૃત દત્વા=પ્રાકૃત દાઝળ,=મરાઠી દેઝન,=ગુજરાતી દેઢને. જૂની મરાઠીમાં ઝની, ઓનિ, ઝનિયાં, ઓનિયાં, એવાં રૂપ પણ ચાલે છે.

મધ્યમ શબ્દ વિષે.

૨૫૭. કેવળ પ્રધાન શબ્દથી વાક્ય બને, પણ કેવળ મધ્યમ શબ્દથી બને નહિ.* પ્રધાન શબ્દના અધિકાર તળે મધ્યમ શબ્દ પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે.

*કોઈ વેળા વાક્ય એકજ શબ્દથી બનેલા જેવું દેખાય. પણ તેમાં એક કે અનેક પદ અર્થાહાર્ય હોય છે;—કેવળ ક્રિયાપદથી—‘જન;’ ‘આવ;’ ‘બેસ;’—કેવળ નામ કે

૨૫૮. સાધારણે મધ્યમ શબ્દ અવ્યય કહેવાય છે, એટલે એવાકે જેમને જ્ઞતિ, વચન, વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી. તોય પણ આ શબ્દો કેવળ ધાતુને રૂપે વપરાતા નથી; તેઓ વિવિધ પ્રકારના પ્રત્યયોએ કરીને સાધિત થયલા છે. મૂળે તેઓ પ્રધાન શબ્દ હશે, અને હજી પણ, કોઇ વેળા, પ્રધાન શબ્દને અર્થ આલે; જ્યારે મધ્યમના ઉતરણા અર્થમાં વપરાય છે, ત્યારે તેઓ વિભક્ત્યાદિકના પ્રત્યયોને સ્વીકારતા નથી. ગુજરાતી ભાષાની રૂઢિ એવી ઠરી છે, કે કોઇ મધ્યમ શબ્દ વાક્યના ક્રિયાનાથની જ્ઞતિ વચન પ્રમાણે પ્રત્યયોને સ્વીકારે છે (૨૭૧), તો પણ તેઓનું જૃદું રૂપાખ્યાન થતું નથી.

૨૫૯. મધ્યમ શબ્દના બે વર્ગ છે; ૧ લો ક્રિયાવિશેષણ; ૨ જો સંયોજકશબ્દ; વળી સંયોજકના બે વર્ગ છે, સંયોગી અને વાક્યયોગી. (કોષ્ટક, આંક ૫. ૨૦-૨૩.)

ક્રિયાવિશેષણ.

૨૬૦ પ્ર. ક્રિયા શબ્દને ક્રિયાવિશેષણ કહિયે ?

ઉ. ક્રિયાના સમય, સ્થલ, રીતિ, સ્થિતિ, સંખ્યા, ઇં વિષે જે શબ્દ કોઇ બાકી કે અંકિત અર્થ દેખાડે તેને ક્રિયાવિશેષણ કહિયે.

૨૬૧. 'હું આવું,' એવું કહિયે, તો ક્રિયાનો અર્થ છૂટો, કશા પ્રકારની મિતિરહિત છે. એને વિશેષણ લાગે તો ક્રિયા વિષે કંઇ પણ અંકિત અર્થ ભળે; જેમકે, હું હવડાં કે કાલે, કે વહેલો, કે મોડો, કે નિત્ય, કે હ્યાં, કે અણિગમ, કે ખચિત, કે નાજ આંતું.

૨૬૨. પ્ર. કોઈ બીજા પ્રકારનાં ક્રિયાવિશેષણ છે ?

ઉ. છે; જ્યારે કોઇ શબ્દ ગુણવાચકની સાથે, અથવા ખીજાં ક્રિયાવિશેષણની સાથે આવીને, તેના સાધારણ અર્થ વિષે કોઇ ખીજો અંકિત અર્થ દર્શાવે, તો તે પણ ક્રિયાવિશેષણ છે;—“એ વિદ્વાન શાસ્ત્રી છે;” આ વાક્યમાં ‘વિદ્વાન,’ આ ગુણવાચકની સાથે ક્રિયાવિશેષણ વપરાય; જેમકે—મૂડા, કે બહુ, વિદ્વાન.

સર્વનામથી, ‘શું?’ ‘હુ?’ કામ!;—કેવળ ક્રિયાવિશેષણથી પણ ધાય, ‘આગળ;’ ‘પાછો;’ = આગળ જા, પાછો જા.

• ૨૬૩. ક્રિયાપદનો વિભાગ અર્થને ધોરણે, અને મૂળને ધોરણે થાય છે. અર્થને ધોરણે :—

૨૬૪. કાલવાચક. અ.) સમયદર્શક. અમણાં, હવડાં, આંત્યારે, ક્યારે, કોઇ વેળા, વહેલું, મોડું, તત્કાલ, તત્ક્ષણ, પલકમાં, પળમાં, હવે, આજ, કાલે, સાંજે, સવારે, બપોરે, મધરાતે, વાહણે, ઝાણે, પોર, પહેલે દહાડે, પહેલે વર્ષે, કદી, હાલ, હાલમાં, વળી, વળતી, હજી, હજી, તરત, ઇં.

આ) ગતિદર્શક. નિત્ય, નિત, જાથુ, સદા, સર્વદા, સર્વકાલ, હમેશાં, રોજ.

ઇ.) કાલનું પુનઃપુનઃવર્તન. નિત નિત, કદિ કદિ, રોજ રોજ, દહાડે દહાડે, ધડી ધડી, પળે પળે, વારે વારે, વારંવાર, વારા ફરતી, ઘણી વાર, ફરી ફરીથી, ઇં.

ઈ.) કાલસંબંધદર્શક. વચગાળે, મધ્યકાલે, અંતરે, અંતરમાં, આગળથી, પછીથી, પૂર્વે, ક્વચિત, છે, છેટી.

• ૨૬૫. સ્થલવાચક. અ.) અમુકસ્થલ. હાં, ત્યાં, જ્યાં, ક્યાં, પણે, હાં આગળ, ત્યાં આગળ ઇં. પાસે, નજીક, થડમાં, લગભગ, ઉપર, ઊંચું, હેઠળ, નીચે, તળે, તળિયે, દૂર, વેગળે, મધ્યે, વચ્ચે, અંદર, ઠેઠ, ઇં.

આ.) દિશાદર્શક. આણીગમ, પેલીગમ, જણીગમ, કેણીગમ, આમ, તેમ, જેમ, આણીપાસ, પેલીપાસ, દક્ષિણાતા, ઉત્તરાતા, ઉગમણે, આથમણે ઇં.

ઇ.) અનુક્રમદર્શક. પહેલે, બીજે, ત્રીજે, ઇં. પૂઠે, પછવાડે, છેલ્લે, પહેલાંથી, પછીથી, પ્રથમ, અંતે, ઇં.

૨૬૬. રીતિવાચક. અ.) ગુણદર્શક. ભલે, ભુંડે, ઠીક, ખરૂં, ખોટું, વાંજળી, સારૂં, ઠીકઠીક, ન્યાયથી, અન્યાયથી, ઇં.

આ.) પ્રકારદર્શક. બળે બળે (બેરે બેરે), બળાત્કારે, જોરબેર, ધીમે, ધીરે, આસ્તે, એમતેમ, જેમતેમ, ભેળસેળ, ગમે તેમ, ઝાંચિતો, અકસ્માત, જેમનેજેમ, તેમનેતેમ, અમથો, વ્યર્થ, ફેકટ, ફકત ઇં.

ઇ.) સ્વીકારદર્શક. હા, હોવે, ખરૂં, ખચિત, તમે કહો તેમ, વારૂં, મુકરર, અવશ્ય, જરૂર, -જ.

ઈ) નિષેધાર્થ. ન, નાં, (નો), નહિ, નવ, મા, (મો.)

ઉ.) સંશયાર્થ. કદાચિત, કદાચ, કદાસ, કદાપિ, ઇં.

ઝ.) કારણદર્શક. તો, માટે, તેથી, તે પર, એ પર, શા વાસ્તે? શા માટે??

૨૬૭. સ્થિતિવાચક. ન્યૂનાધિકદર્શક. થોડું, ઓછું, અલ્પ, લેશ, અતિ; અતિશે, અધિક, પૂણું, ઘણું, ઘણે, ઘણેરું, વતું, બહુ, બધે, બધું.

અ. તૃત્તિદર્શક. બસ, એટલું, બરાબર, થુલ, અસ્તુ, ઘણું.

૨૬૮. સંખ્યાવાચક. એક વાર, બે વાર, ઇં, થોડી વાર, ઘણી વાર, એકવડું, બેવડું, ત્રણગણું ઇં.

૨૬૯. પ્રશ્નવાચક. કેમ? ક્યારે? કઈ રીતે? ખરું?—કેટલાએક પ્રશ્નવાચક શબ્દો જૂદા જૂદા ભાગોમાં ઉપર આવ્યા છે.

મૂળને ધોરણે :—

૨૭૦. વિષયપદનાં કેટલાંક થાયછે. વિશેષ્યની કોઈ વિભક્તિઓ.

અ) તૃતીયા. તેણે મહોડે કહ્યું; તે પગે ચાલી આવે.

આ.) પંચમી. પુદ્ધિથી ચાલ; વિચારથી બોલ; પડીથી આવ.

ઇ.) ષઠી. આઠ ઘણાં વર્ષનું પડેલું છે; તે રાતનો માંદો છે; વસ્તુ દૂરની આણેલી છે; ધારો ધોરનો બદલાયો છે; કામ પહેલાનું કરેલું છે.

ઈ.) સપ્તમી. વેગળે; ઘોળે દહાડે; ઇં.

૨૭૧. ગુણવાચક. અ.) પ્રથમા. શાસ્ત્રી ખરો બણેલો છે; વાત પુદ્ધી દેખાય છે; આ લોક ધીરા સુધરે છે (કર્તાની સાથે સંબંધ).

આ.) દ્વિતીયા. તમે ખરું બોલો છો; આદશાહાએ દરબારમાં હુકમ ઉઘાડો કરાવ્યો (કર્મની સાથે સંબંધ).

ઇ.) સપ્તમી. તમે ભલે પધાર્યા.

૨૭૨. સર્વનામ. હાં, હાં, ક્યાં, જ્યાં, એથી, તેથી, જેથી, કેથી, શાથી; એમ, તેમ, કેમ, જેમ, ઇં.

૨૭૩. કૃદંત ક્રિયાવિશેષણને અર્થે વપરાય.

રળી ખપીને નર સહુ નવા ધડાવે ધાટ;

હું રાખું, તુજ જીવતે, અનતણા ઉચ્ચાટ.

હે કારણ કેહું કલિપને, સંપ લક્ષિમ સંવાદ;

શુણ્ણતાં સજ્જન સમજશે; તજશે તે વિખવાદ.

૨૭૪. કેટલાંક સંસ્કૃતમાંથી લિધેલાં છે.

શુદ્ધ. સદા સર્વદા નિત્ય અત્ર તત્ર એકત્ર, સર્વત્ર અતિ કદાચિત કદાપિ નિશ્ચય નાના પુનઃ આદ્યે પૂર્વે ન નહિ (નો) મા અતઃપર બહુ અનુક્રમે પ્રથમ અકરમાત સાક્ષાત પ્રત્યક્ષ નિદાન ધ૦.

અપભ્રંશ. આજ, હજ, અઙ્ગ. જાથુ જાનુ. અમણા હમણા અમુના. ઓહણુ અમુના. પોર વહુ. કાલે કાલ્યં. કદાસ કદાચ કદાચિત. કેમ કયમ્. અમથું અપૃથા વૃયા. આહેર બહિઃ બહિર. આસરે આશ્રયે. મોડે મંદે. વારૂ વરં. સામણે સન્મુલ. સાંજે સાંજરે સં-યાકાલે. વેગળું વિગલિનં. ધીમે ધીરે.

૨૭૫. ફારસી, અરબી, ઇત્યાદિ ; જરૂર હમેશ હમેશાં ફક્ત બેહદ બેહક બેલાશક અસ તરત સાફ જરા જરાક જુમલે કિનારે સુમારે મુકરર.

૨૭૬. એકથી અધિક શબ્દનાં પણ ક્રિયાવિશેષણ થાય છે.

• બેવડાયલા શબ્દો. બોલતો બોલતો, બોલતાં બોલતાં, રહેતે રહેતે, ધતે ધતે; એ રીતે હરકોઇ ક્રિયાપદનાં વર્તમાન કૃદંત વપરાય. એમજ ભૂત સંબંધક કૃદંત; કહી કહી, વળી વળી, ફરી ફરી.

નામ પણ બેવડાય છે; પણ પણ, પળે પળે, દિને દિન, દિન દિને, દિન પર દિન, ઘડી ઘડી, ઘડીએ ઘડીએ, વારે વારે, રોજ રોજ, દમ દમ, વર્ષો વર્ષ, ગામેગામ, દેશોદેશ, રાતોરાત, રાતનીરાત, એમનેએમ, જેમને-જેમ, એવાનેએવાજ, જેમ તેમ, એમ તેમ, ભેળસેળ, ભેળમેળ, એકાએક, ખરેખરૂં, સામાસામી, થોડામાં થોડું, ઇત્યાદિ.

સીમા અર્થના શબ્દો. રાતદિન, આહોનિશ, રાતદહાડે, આગળ પાછળ, ઇધર દિધર, આડું અવળું.

• બીજા પ્રકારની જોડો. સારી પેટે, ભલી રીતે, ખરા મનથી, ખરે ખાત, દોડ ભેર, ગુસ્સા ભેર, બળ કરીને, મન લગાડી, સુજે તેમ, કહો તેમ, આહો તેમ, ધીર ખમીને, ખમા રાખીને, ઇત્યાદિ.

• વેથી અધિક શબ્દો પણ ક્રિયાવિશેષણને અર્થે વપરાય છે. આખા વાંક્ય અને ઉપવાક્ય ક્રિયાવિશેષણને અર્થે વપરાય (૨૭૩).

“જા તું, વણિક, (જ્યાં તુજ વાસ) । હું (પરિ પૂર્ણ) પૂરિશ આશ.”

દેવ દિશે લે.ભી (મનમાંએ) । કોડી ધરની કહાડે નાંઈ. ॥ સં૦ લ૦

૨૭૭. “ન્યારે પોતાના ખરા અર્થનો પ્રથક અધિકાર મૂકીને, ક્રિયાપદદિ બીજા શબ્દના અર્થમાં સમય સ્થલ ઇત્યાદિનો ફેરફાર કોઈ પણ શબ્દથી થાય, તો તે શબ્દ ક્રિયાવિશેષણને કામે બંધ ઉભો રહે છે,” - એટલે તે ક્રિયાવિશેષણના વર્ગમાં જણી જાય છે.

સંયોજક.

૨૭૮. પ્ર. સંયોજક શબ્દ ક્રિયા ?

ઉ. સંયોગ, કે સાંધણુ, કરવાના કામમાં જે આવે છે તે સંયોજક કહેવાય છે. એમના બે વર્ગ છે; નામયોગી, તથા વાક્યયોગી (કોષ્ટક ૨૧, ૨૨, ૨૩).

૨૭૯. પ્ર. નામયોગી ક્રિયા ?

ઉ. વિશેષ્ય નામની સાથે બીજા પદનો સંબંધ દર્શાવનાર શબ્દ નામયોગી છે.

૨૮૦. એએએ કરીને જૂદાં જૂદાં વિશેષ્ય નામ એક વાક્યમાં આવી શકે છે. ધર, માણસ, આ બે વિશેષ્ય નામ છે. એમને એક વાક્યમાં લાવવાને કર્મી, અને “ ધર માણસ છે, ” એવું કહિયે તો અર્થ બેસતો નથી - તેમની વચ્ચે શો સંબંધ છે એ કહેવું નથી. પણ કોઈ નામયોગી શબ્દ વાપરિયે, તો સંબંધ દેખાય. ધરની માહે, કે બહાર, કે પછવાડે, કે આગળ, કે નીચે, કે ઉપર માણસ છે, એવું કહિયે, તો વચલા શબ્દના અર્થ પ્રમાણે આ બે નામની વચ્ચે જે સંબંધ છે એ સમજિયે છિયે.

ટીકા. નામયોગીને કોઈ શબ્દયોગી કહે છે. પણ એએએ કરીને બધા પ્રકારના શબ્દ સંધાતા નથી. વિશેષે કરીને વિષયપદ સંધાય છે. જે બીજા પ્રકારના શબ્દ સંધાય તો જેડનો એક શબ્દ નામ હોય એ અવશ્ય છે (નામ + ગુણવાચક ‘ તેને વારતે ઉપયોગી ; ’ નામ + ક્રિયાપદ ‘ તે મારા ઉપર પડ્યો ’). વિશેષાર્થને ધોરણે આ પ્રકારના શબ્દને નામયોગી, કે વિષયપદયોગી, કહેવું સાઈ દેખાય છે.

૨૮૧. અર્થને ધોરણે વિભાગ. અ.) સ્થલવાચક; પાસે સમીપ

સાથે જેડે કને સહ સહિત સુદાં માહે મોઝાર વચ્ચે અંદર બહાર હેઠે હેઠળ પૂઠે પૂઠળ તળે પર ઉપર ઉપરાંત સામુ સામા સામણે સન્મુખ આરપાસ પર્થત લગી સુધી આગળ અગાડી.

આ.) કાલવાચક ; અગાઉ પછી પછે આગળ અગાડી.

દ.) દિશાવાચક ; બણી ગમ તરફ લગી લગણુ લગિણુ પૂઠે પછવાડે પાછળ પાર આરપાર.

ઉ.) કારણવાચક, તથા કરણવાચક ; કારણે કાળે કરીને લીધે વડે માટે વાસ્તે સાઠ્ઠે હોસ્તે દોસ્તી થકી હસ્તક મારફત વતે રૂએ બદલે.

ઝ.) વિવિધ ; વગર વિના વિણુ વણુ સિવાય ઉપરાંત સુદ્ધ સુદ્ધાં સમેત વિષે સંબંધી પ્રતિ પ્રત્યે પીએ = વિના.

ટીકા. ઉપરના કોષ્ટકમાં જેઓ સ્થળવાચક છે, તેઓ કોઈ પ્રસંગમાં કાલવાચક, કોઈમાં દિશાવાચક છે ; અને દિશાવાચકના કેટલાએક કોષ્ટ વેળા કાલવાચક કે સ્થળવાચક થાય છે. ક્રિયાવિશેષણને અર્થે પણ કોષ્ટ વપરાય.

૨૮૨. મૂળને ધોરણે વિભાગ. કેટલાએક વિશેષનામના થાય છે ; જેમકે, -તે તણે બદલે કાળે પૂઠે પૂઠણ ઇં.

ગુણવાચકના ; નીચે હેઠે હેઠણ પહેલાં ઇં.

કેટલાએક ક્રિયાપદથી ; કરીને લીધે ગમ લગી લગિણુ.

કેટલાએક સંસ્કૃત ભાષાના છે ; અ.) શુદ્ધ ; સમીપ સહ સહિત મધ્યે સન્મુખ કારણે હસ્તક વિના સંબંધી પ્રતિ પ્રત્યે સમેત સંધાતે.

બા.) અપભ્રંશ. સોત સહિત ; સાથે માર્થે ; માહે, માએ, મધ્યે ; વિષે વિષયે ; બહાર ફરિ : બહિર્ ; પર ઉપર ડગરિ ; ઉપરાંત ડગરિ અંત ; સામુ સામા સામણે સામે સાંમે સન્મુખ ; પછી પછે પાછળ પછવાડે પશ્ચાત્ ; સાર મારં ; કાળે કર્યે ; વિણુ વણુ વણુ વિના ; આગે આગળ અગાઉ અગાડી અગ્રતઃ-અગ્રે ; ગમ્ ગમ-ગમન-સુદ્ધાં સહિત્યાં-સત્ત્વા ; પાસે પાર્થે ; આસપાસ પાર્થે-આપાર્થે ; વાંસે વાંસંણ વંશે, વંશનઃ ; મઝાર મોઝાર મધ્યાગાર ; કને [જૂની ગુજરાતી કનેહે] કંકે ; હેઠે હેઠણ અન્નમ્ ; થકી તઃ ; મને મેતે મેગે મત્યા.

૨૮૩. જે વિષયપદના કે ક્રિયાપદના છે, તેમના કેટલાએક સંસ્કૃત મૂળના છે. વળી સંસ્કૃત મૂળના કેટલાએક વિષયપદના કે ક્રિયાપદના થયલા છે.

૨૮૪. અરત્ની, ફારશી, હિંદુસ્થાનીમાંથી આવેલા કેટલાએક છે ; જેમકે, વાસ્તે હોસ્તે દોસ્તી માર્શત વગર બ્યાબત સિવાય તરફ.

ટીકા. એમના કેટલાએક પોતાની મૂળભાષામાં વિષયપદ કે ક્રિયાપદ હશે.

૨૮૬. અનિશ્ચિત મૂઠના કેટલાક છે ; જે વચ્ચે (વિચ્છ ?), વડે વતે, બણી.

૨૮૬. કોઇ શબ્દ મૂળે વિષયપદ અથવા ક્રિયાપદ હશે, તોય, જ્યારે પોતાનો મૂળાધિકાર કંઈક મૂકીને વિષયપદનો સંબંધ દેખાડવાનો અધિકાર સ્વીકારે, ત્યારે તે નામયોગી થાય છે.

૨૮૭. કોઇ કોઇ ભાષામાં નામયોગીને અર્થે વપરાયલા શબ્દનું મૂળ સરળે મળતું નથી, પણ ગુજરાતીમાં એ વિષે કંઈ ભારે ગુંચવણ નથી ; ઘણાખરાનું મૂળ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૨૮૮. ગુજરાતીમાં નામયોગી મૂળે નામ છે, માટે નામનો અધિકાર રાખીને, જે નામની સાથે તેઓ આવે, તેને ષઠી વિભક્તિમાં લાવે છે ; માટે એમની જાતિ કેવી છે તે સંભારવું.

૨૮૯. કોઈ નારિ જાતિના જેવા છે ; માટે જે નામ એમની સાથે આવે તે ની પ્રત્યયને સ્વીકારે છે ; જેમકે, રાજની જોડે, તેની પુઠે.—જોડે, પુઠે, પુઠી પુઠળ મધ્યે માહે વચ્ચે પછવાડે પાછળ આરપાસ પાર આરપાર બહાર પહેલાં અગાઉ આગળ અગાડી સન્મુખ સામુ સામા સામણે પાસે કને ગમ તરફ નીચે હેઠળ પેઠે વાંસે વાંસલ માર્શત ઇત્યાદિ. (પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય હોય ; ધરની મધ્યે, કે ધર મધ્યે).

૨૯૦. કોઈ નર કે નાન્યતર જાતિ નામ જેવા—

અ.) ના પ્રત્યય માગેછે ; સહિત સમેત સોત સુદ્ધાં સમીપ સંબંધી સુધી વિષે પર ઉપર હસ્તક બણી. (નામનો પ્રત્યય કોઇ વેળા પડતો મૂકાય છે. જેમકે—ધર સુધી, ધર સંબંધી, ધર ઉપર ઇં.)

આ) ને પ્રત્યય માગેછે ; કાજે લીધે વાસ્તે દોસ્તી દોસ્તે સાફ કારણે કાટે વતે બદલે. (પ્રત્યય કોઇ વેળા અધ્યાહાર્ય હોય).

૨૯૧. કરીને, એની સાથે ત્રીજી વિભક્તિ આવે*—તેણે કરીને.

૨૯૨. કેટલાએક કોઇ પણ વિભક્તિ માગતા નથી ; જેમકે, કરતાં, લગી, સહ, થકી.

૨૯૩. સાધારણ નિયમ એવો છે કે “ નામયોગીની સાથેના વિષયપદની વિભક્તિ ષઠી છે ; ” પણ કોઈ વેળા ષઠીનો પ્રત્યય પડતો મૂકાય ; સર્વનામ વપરાય તો ષઠીનો પ્રત્યય ભાગ્યે અધ્યાહાર્ય હોય.—પ્રાંત પ્રાંતની ડૂઠી પ્રમાણે, કોઇ તેની ઉપર, કોઇ તેના ઉપર ઇં. કહે.

* કેવળ રૂપ ઉપરથી જોતાં ‘ કરીને ’ એ કર ક્રિયાપદનો સંબંધક દૃઢ છે ; પણ, કદાચ, કરણ્ય એ નામની ત્રીજીનો અપભ્રંશ પણ હોય (૧૧૧).

• વિભક્તિમાં તથા નામયોગીમાં સંબંધ.

૨૯૪. નામની વિભક્તિનો તથા નામયોગીનો ઉપયોગ એક જ છે. પહેલાં ભાષામાં વિભક્તિના પ્રત્યય ન હતા. કેટલાંએક નામયોગી શબ્દ પળપળના વ્યાપારમાં ટુંકા થઈ ગયાથી પ્રત્યયરૂપે આલ્યા (૭૮). કોઈ ભાષામાં ઘણી વિભક્તિ, કોઈમાં થોડી છે. એવું ભાસે છે કે જે ભાષામાં વિભક્તિના પ્રત્યય વાપરવાનો માવરો વત્તો થયો, તેમાં પૃથક નામયોગી વાપરવાનો માવરો થોડો આલ્યો. ભાષાભાષામાં જે ભિન્નતા દેખાય છે આનું એક વિશેષ કારણ એ છે, કે કોઈ લોકે પ્રત્યયરૂપે, ને કોઈએ પૃથકરૂપે નામયોગી વાપરવાનું ચલાવ્યું.

• કોઈના ધારવામાં એવું છે કે આર્ય ભાષાઓનું લક્ષણ એવું હશે કે પ્રત્યયોએ કરીને મનસ્થ વિષયોનો સંબંધ, અને પૃથક નામયોગીએ કરીને બીજા વિષયોનો સંબંધ દર્શાવાય છે. વળી એવું હશે કે જે નામયોગી સર્વનામ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયા, તેઓ વિશેષે કરીને પ્રત્યયરૂપે આલ્યા (૧૦૮); પણ બીજા શબ્દ ઉપરથી જે વ્યુત્પન્ન થયા તેઓ પૃથક નામયોગી ઠર્યા.

• વિભક્તિના તથા નામયોગીના મળતા અધિકારમાં કંઈ ભેદ કરીને કોઈ કહે કે ક્રિયાપદ સાથે નામયોગી થોડો, ને વિભક્તિ વધારે સંબંધ રાખે છે. માટે કેટલીએક વિભક્તિ કારક કહેવાય છે; એ ઉપરથી વિભક્તિને કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અને અગ્નિકરણ, એવી સંજ્ઞા આપેલી છે; અર્થાત, ક્રિયાનો કરનાર, તેથી જે બનેલું, જેણે કરીને ક્રિયા થાય છે, જ્યાં સુધી તે પહોંચે છે, જ્યાંથી તે નિકળે છે, અને જ્યાં તે ચંભે છે, એ દર્શાવનાર પ્રત્યયો. પાઠી સાધારણ સંબંધ દેખાડે છે, માટે તે કારકમાં નહિ, પણ વિશેષણમાં ગણાય છે.

• ગુજરાતીમાં કોઈ વેળા એ વિભક્તિ સાથે આવે (૮૫); એમજ કેટલાક નામયોગીની સાથે વિભક્તિના પ્રત્યય આવે; માહેથી, ઉપરથી અંદરથી, ધૃં ; ગુજરાતી નામયોગી વિશેષે કરીને વિષયપદ છે, માટે એવું હશે.

૨૯૫થી તે ૩૧૭ સુધી જે વિષયો પહેલી આવૃત્તિમાં આવેલા હતા, તે બીજી આવૃત્તિમાં અંક ૧૦૮થી તે ૧૨૭ સુધીમાં આવેલા છે.

વાક્યયોગી.

૩૧૮. પ્ર. ક્રિયા પ્રકારના શબ્દને વાક્યયોગી કહિયે ?

ઉ. એ વાક્યને સાંધનાર શબ્દ વાક્યયોગી છે.

૩૧૯. શબ્દના જે સમુદાયે કરીને મનનો એક સંપૂર્ણ-વિચાર જણાવિયે તે એક વાક્ય છે. પ્રત્યેક વાક્યમાં એક વિષયપદ (કર્તા), અને એક ક્રિયાપદ

એવઁ ; 'હું રહું' એ એક વાક્ય છે. ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો તેની સાથે ખીજું નામ (કર્મ) બોધવું, કે અધ્યાહાર્ય હોય ; હું કામ કરું છું, કે હું કરું છું.

ભિન્ન ભિન્ન વાક્યના વિચારમાં વિવિધ સંબંધ હોય છે. આ સંબંધને દર્શાવનાર શબ્દ વાક્યોગી છે.

મળતા મળતા વિચારમાં સંબંધ કેવળ સંગતો, અથવા વૃદ્ધિનો અથવા કારણનો હોય. વળી સામાસામી વિચારમાં સંબંધ વિકલ્પનો, અથવા વિરુદ્ધપણાનો હોય. એવા ભેદ ઉપર વાક્યયોગીના વર્ગ થાય છે.

૩૨૦. સમાનાર્થદર્શક—મળતા વિચારના સંબંધમાં :—

અ.) કેવલ સંગસૂચક. ૧. પૃથક્કશબ્દ ; તથા, અને, ને એવો એ વાક્યની વચ્ચે આવે છે ; તમે આવ્યા, અને તેઓ આવ્યા છે. *

૨. અનુગ, કે ઉપપદ, ખીજા શબ્દને છેડે અથવા આગળ આવનારા :—
૫, - ઇ, - એ, - ઓ, - ખી, પણ ; જેમકે હું, હું, હુંએ, હુંઓ, હુંખી, હું પણ ; - તમે આવ્યા, હું આવ્યો.

આ.) વર્ત્તક. એક વાક્યમાં ખીજું વાક્ય ભળીને અર્થનો વધારો કરાવે તો, જે, કે, એવા શબ્દ આવે છે ; જે 'તમારે એવું જાણવું કે ધર્મ વિના વિદ્યા વૃથા છે.' 'લખવાનું કારણ એ છે જે મારે જવું છે.'

આપણા કોઇ વાક્યની સાથે કોઇ ખીજાનું કહેલું બોલવું હોય, તો એજ શબ્દ આવે છે ; શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, કે 'જૂઠું બોલવું મહા પાપ છે.'

પૂર્વે ચાલેલી કોઇ વાતની સાથે ખીજાં વાક્યનો સંબંધ દેખાડવાનો હોય તો તે સંબંધ દેખાડનાર શબ્દને વાક્યયોગી ગણવો ; વળી, હવે, ખીજું, પછી, એપર, છત્યાદિ શબ્દ એવા ઉપયોગમાં આવે છે.

૩.) કારણદર્શક. એક વાક્યના વિચારનું કારણ ખીજા વાક્યમાં દેખાડેલું હોય, તો તેમને સાંધનાર શબ્દ કારણદર્શક વાક્યયોગી છે ; 'તમે છો માટે મને ભરોસો આવે છે.' 'તે આવે તો તમે ના આવશો.' કારણ નિશ્ચયથી કહેલું હોય તો—કેમકે, માટે, વાસ્તે, તે કાળે, એથી, ઇ. વપરાય ;— પણ કારણ સંશયથી હોય તો, કદાપિ, ઇ.

સંધાયલા વાક્યમાં પહેલું જે આવે તેને પૂર્વવાક્ય અને પછી જે આવે તેને અપરવાક્ય કહિયે. કુટલાએક વાક્યયોગી એવા છે કે જોડ જોડ થઇને

* સંબંધક દ્વંદ્વનો અર્થ આવા વાક્યોગીને મળતો છે ; 'તે ચડી એકો' = તે ચડ્યો અને એકો ; આવીને કહીશ = આવીશ અને કહીશ.

વપરાય છે. તે જોડનો એક શબ્દ પૂર્વ વાક્યને આરંભે, અને બીજો અપરવાક્યને આરંભે બોલાય; 'જે મારી પાસે હોય તો હું આપશિ.' એવા વાક્યયોગી—

૩૨૧.) પૂર્વાપર કહેવાય છે. જે-તો; જે, જેઓ - તોઓ.

જે, જેય, જેપણુ; જે કદાપિ, જે કદાસ,
જે કદાચ, જે કદાચિત ... ... } તોય, તોએ, તોપણુ, તથાપિ.*
જે નથી, જે ન હોય ... ... }

૩૨૧. મિનાર્થદર્શક—સામા વિચારના સંબંધમાં (૩૧૯):—

અ.) વિકલ્પસૂચક; કે, અથવા, વા, અગર; જેં એવું હોય કે ન હોય.

આ.) વિરુદ્ધાર્થસૂચક; પણ, પરંતુ, સામું. એ અર્થમાં તો અનુગ (બીજા શબ્દની આગળ આવનાર) વપરાય છે; 'તમારે તો એવું નહિ કરવું.'

૩૨૨. પૂર્વાપર વાક્યયોગી કોઇ વેળા સમાનાર્થદર્શક, કોઇ વેળા મિનાર્થદર્શક છે. અને ઘણીએકવાર કારણસૂચક અર્થ તેઓમાં હોય છે.

૩૨૩. માટે, વાસ્તે, ઇત્યાદિ નામયોગીને અર્થે પણ વપરાય છે. હવે, પંચી, ઇં ક્રિયાવિશેષણને અર્થે આવે. જે શબ્દ નામનો સંબંધ જણાવે તે નામયોગી; જે એ કે આદિક વાક્યમાં સંબંધ દર્શાવે તે વાક્યયોગી; ક્રિયા વિષે કંઇ દેખાડે તે ક્રિયાવિશેષણ.

૩૨૪. ગુજરાતી વાક્યયોગી વિશેષે કરીને સંસ્કૃત મૂળના છે. શુદ્ધ; કદાપિ, કદાચિત, તથાપિ, તથા, અર્થાત, પરંતુ, અથવા, વા. અપભ્રંશ; તે અને, અન્ય; પણ પુન:; જે-તો, ય:-સ:; જેય-તોય, યહિ-તહિ; કદાસ કદાચ, કદાચિત્; અવે હવે, અથવા; તો (અનુગ), તુ; ય એ ઇ (અનુગ), જ; બી, ખી; કે, ક: કિં.—અગર ફારસી શબ્દ, અને વાસ્તે અરબી છે.

મૂળે એઓના કોઇ સર્વનામના થએલા છે; જે-તો, કે;-કોઇ વિશેષણના, અન્ય;-કોઇ સંસ્કૃત પ્રત્યયના, જેમકે અપિ=બી; અથવા સંસ્કૃત અવ્યયના; જેમકે તથાપિ, કદાચિત, ઇં.

૩૨૬. જે વાક્યનાં ક્રિયાપદમાં જે અર્થ આવે છે, તેમને વાક્યયોગી સાંધે છે; માટે તેમને ક્રિયાયોગી (કે ક્રિયાપદયોગી) કહેવાને કોઇ ધારે.

૩૨૭. પણ કોઇ કહે છે, કે વાક્યયોગી તો કેવળ ક્રિયાયોગી પદ નથી, કેમકે તેઓ કોઇ વેળા એ વિષયપદને પણ સાંધે છે; જેમકે, 'સંપ અને લક્ષ્મી'

* કોઈ વેળા જોડનો પહેલો શબ્દ અધ્યાહાર્ય હોય છે. 'હું આવું (=જે હું આવું) તો તમે આવશો.'

વચ્ચે સંવાદ ;” “અમદાવાદ અને ખેડા વચ્ચે, ગામ લાલી આવે છે ;” “બાપુ અથવા ગોપાળ આવ્યો હતો.” પણ એનું ઉત્તર વાળતાં ખીજા કહે છે, કે ઉપરનાં વાક્ય સંક્ષેપમાં લાવેલાં બંને વાક્ય છે. સંપે લક્ષ્મીની સાથે જે વાદ ચલાવ્યો, અને લક્ષ્મીએ સંપની સાથે જે ચલાવ્યો, તે = “સંપ અને લક્ષ્મી વચ્ચે સંવાદ.” અમદાવાદથી નિકળિયે, અને ખેડા મણી નજીક, તો માર્ગની વચ્ચે ગામ લાલી આવે છે, = “અમદાવાદ અને ખેડા વચ્ચે” ઇ. બાપુ આવ્યો હતો, અથવા ગોપાળ આવ્યો હતો, = “બાપુ અથવા ગોપાળ આવ્યો હતો.” જે બાપાનું વક્તવ્ય એવું હોય, કે વાક્ય એવું સંક્ષેપ થાય કે તેનો બધો અર્થ એકજ શબ્દમાં આવે, તો તે કેવળ એક શબ્દ નહિ, પણ વાક્ય છે, માટે આવા વાક્યરૂપી નામને સાંધનાર પદ વાક્યયોગી છે.

કેવળપ્રયોગી, અથવા ઉદ્ગાર.

૩૨૮. વાક્યના ખીજા શબ્દની સાથેના સંબંધ વિના જે પદ વપરાય છે, તે કેવલપ્રયોગી (એકલા આવનાર) છે. ખીજા શબ્દના ઉચ્ચાર કરતાં એનો ઉચ્ચાર ઊંચે સાદે, અને ઝડપથી મ્હોંમાંથી કહાડી નાખેલાની પેઠે છે, માટે એઓ ઉદ્ગાર (જન ઉપર, મૂં કહાડી નાખવું, અર પ્રત્યય) કહેવાય છે.

૩૨૯. પ્ર. જે શબ્દ કેવલપ્રયોગી, કે ઉદ્ગાર કહેવાય છે તેઓ ક્રિયા?

ઉ. સુખ, દુઃખ, શોક, હર્ષ, આનંદ, ઉદ્ભાસ, ઇચ્છા, આશા, બિહીક, ભ્રાંતિ, આશ્ચર્ય, ગભરાટ, ઇલાદિ મનના વિકારો અકસ્માત થયાથી, જે ઉચ્ચારણ થાય છે, તે કેવળપ્રયોગી, અથવા ઉદ્ગાર કહેવાય છે.

ઉદ્ગારના ત્રણ વર્ગ થાય છે :—

૩૩૦. અ.) પ્રત્યુદ્ગાર. ખીજાને બોલાવતાં, કે કહેતાં જે વપરાય છે તે ; જેમકે—હે, એ, ઓ, રે, અરે, અલ્યા, અલી, અલ્યાઓ, ઓય, એરે ;—ચૂપ, છાન, ખચરદર, સમજ, પોષસ ; વા, વહા ; વહાવા, વહારે, વહા, શાખાશ ;—ધન્ય ધન્ય, વાર, વાર વાર, સાધુ, સ્વરિત, ધિક ધિક ;—હો, છોને, હો રહું, હત, હૈડ, જે, જે ;—હી, છી છી, ઇ.

આ.) સ્વોદ્ગાર. કોઇ પાસે ન છતાં જે બોલ્યામાં આવે તે ; અં, આં, આ આં : ઊં, ઊં ; હું, એ, એ ; અધધધ.

ઇ.) ત્રિશ્વોદ્ગાર. કોઇની સાથે બોલતાં, અથવા એકલા છતાં પણ, જે બોલવામાં આવે છે ; જેમકે—કાં, ખરે, ખરેખર, ખરેખાત, સાચે, થું,

બસ, બસબસ, ઘણું, ભરે, અરે બાપ, બાપરે, બાઇરે, હાસ, હાં, હોં, હા, હાહા, અહા, અહાહા.—નસીબ, કિસ્મત, કપાળ, ભોગ, લખ્યું તે.

૩૩૧. કોઇ બીજે ધોરણે વર્ગ કરે છે; નેમકે-શોકોદ્ગાર, દુઃખોદ્ગાર, ભયોદ્ગાર, વિસ્મયોદ્ગાર, આશ્ચર્યોદ્ગાર, આનંદોદ્ગાર, સુખોદ્ગાર, ક્ષણોદ્ગાર, ક્રોધોદ્ગાર, ઇત્યાદિ. નામ ઉપરથીજ એમનો અર્થ લેવાય છે.

મૂળને ધોરણે વિભાગ:—

૩૩૨. અ.) કેટલાએક કેવલ મનવિકારદર્શક ઉચ્ચારણો છે; નેમકે-અં, આં, ઊં, હું, એ, ઝો, ઝેં, હેં, હોં, વા, વહા, છી, અત, હત, હડ, ઇત્યાદિ. એઓ, અને એમના જેવા બીજા, શુદ્ધ તથા ખરા ઉદ્ગાર કહેવાય છે.

આ.) કેટલાએક વિશેષ્ય નામના ધાયછે; બાપરે, કપાળ, કિસ્મત, ધન ધન, ભોગ, ઇ.

ઇ.) કેટલાએક ગુણવાચક; ખરેખાત, બહું, સાચું ઇ.

હ.) કેટલાએક ક્રિયાપદના; સમજ, છો, છોરહું, છોને, ઇ.

ઉ.) કેટલાએક સંસ્કૃત ભાષાના લિપેલા છે; નેમકે-સ્વસ્તિ, સાધુ, આલી, હે, રે, અરે, હા, હાહા.

ઝ.) કેટલાએક ફારસીં ઇત્યાદિ પરભાષાના છે; બસ, બરાબર, ખબરદાર, ઇત્યાદિ.

ટીકા. નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાપદના જે થયલા છે, તેઓ ખરા ઉદ્ગાર નથી; પણ, ઉદ્ગાર જેવા વપરાય છે, માટે કેવળપ્રયોગીમાં ગણાય છે.

૩૩૩. કોઇ કહે છે કે, નેમ પશુપક્ષી પોકારે, નેમ છોકરાં રડતાં રમતાં; ધાંટો કહાડે, નેમ દરદી કરણે, નેમ માણસને ચુંડી ખણિયે અને તે ચીસ પાડે, તેમ આ ઉદ્ગાર થાય છે; માટે એમને શબ્દમાં ગણવા નહિ. પણ બીજા કહે છે કે, એક માણસના મનમાં કેવા વિકારો ઓચિંતા થાય છે, તે આ ઉચ્ચારણોથી સાંચું માણસ સમજી શકે છે, માટે એમને શબ્દોમાં ગણવા જોઇએ.

૩૩૪. કેટલાએક ધારે છે, કે ઉદ્ગારોથી ભાષાના બધા શબ્દ ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓ કહે છે કે બધાં ઉચ્ચારણો મૂળે નિરર્થક હતાં, પછી નેમ નેમ સુધારો થતો ગયો, તેમ તેમ જૂદાં જૂદાં ઉચ્ચારણો વિષે જૂદા જૂદા અર્થ ઠર્યાં, અને એમ ભાષા ઉત્પન્ન થઇ. પણ આ મતને હા પાડવા વિષે એ

હરકત છે કે જે સહુથી જૂની ભાષાઓ છે, તેમની રચના, પછીથી થયેલી ભાષાઓની રચના કરતાં બહુ વિસ્તારેલી અને વિચારયુક્ત છે. હેષ્ટિ, સંસ્કૃત, ગ્રીક, ઇત્યાદિ બહુ પ્રાચીન ભાષાઓ સંપૂર્ણ જેવી છે. એ રીતિ પ્રમાણે ભાષા ઉત્પન્ન થઇ હતી, એવું કોઇ ઇતિહાસ ઉપરથી, કે દંતકથા ઉપરથી પણ, ભણ્યામાં આવતું નથી.

પરચુરણ વાતો.

૩૩૬. અનુકરણ. કોઇ પ્રાણીના પોકાર્યા ઉપરથી, કે પદાર્થના પદ્મા અદ્વિજાયાની ધ્વનિ ઉપરથી, ઘણી ભાષાઓમાં કોઇ કોઇ શબ્દ થયલા હોય છે; એમને અનુકરણ શબ્દ કહે છે; જેમકે—કુકડો, કાગડો, ભેંસ, ગા (ગાય), ભમરો, ભડક, રણકારો, ધમકારો, ડુંક, વેલ, વા, ઇં. ઘણાખરા જેવડાયલા હોય છે; ધમધમાટ, ખડખડ, ગડગડ, ખડખડ,—રણુણુ, ભણુણુ. વળી એવો પણ અનુકરણ કહેવાય છે; જેં હડડડ, હરરર, થતથતત. કોઇ ધારે કે એવાં ઉચ્ચારણોથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થઇ; એ મતનાં પ્રમાણ બેસતાં નથી.

૩૩૬. ઢચકારો—મુચકારો. ગુજરાતીમાં નિષેધાર્થમાં એક ડચકારો, અને હાના અર્થમાં એક મુચકારો, કે યુચકારો આવે છે. એઓ લખાતા નથી, પણ ઘણાના બોલવામાં આવે છે. બીજી ભાષાઓમાં પણ એવાં કોઇ ઉચ્ચારણો આવે. આફ્રિકાખંડમાં હાટંટાટ કરીને એક જાતના લોક છે, તેમની બંધી ભાષા એવાં ઉચ્ચારણોથી થાય છે; તેમના પડોસમાં યુખ્માન લોક છે, તેમની ભાષાના અર્ધાએક શબ્દ એવા છે.

ઉપસંગી.

૩૩૭. અંક ૪૦ માં કહેલું છે, કે ક્રેટનાએક શબ્દ આશ્રયદાયક અને ક્રેટનાએક ઉપસંગી છે. ધાતુઆદિક મૂળ શબ્દ આશ્રયદાયક છે; તેમને આશ્રયે ઉપસંગી રહે છે. ઉપસંગીના કોઇ પૂર્વગ, કોઇ અનુગ, અને કોઇ પ્રત્યય છે.

૩૩૮. પૂર્વગ; આશ્રયદાયકને પૂર્વે આવનારા. એમનો વિશેષ ભાગ ઉપસર્ગ કહેવાય છે; અને બીજા પણ છે.

ઉપસર્ગનો ઉપયોગ એ છે કે ધાતુ આદિક શબ્દની પૂર્વે આવીને તેનો વિવિધ અર્થ ઉપજાવે છે. હ આ ધાતુનો સાધિત થયેલો એક શબ્દ હાર છે. એની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવેથી અર્થ ફરે છે; જેં—અનુહાર, પછીથી જોઇને કરવું, ઉતારો; અહાર, બહલેવું, ખોટ; અમિહાર, લુટ; અવહાર, ચોર; અહાર, ખાવું; અહાર, તારણ; અહાર, દાન—અધિક દેવું; અહાર, કહાડવું; અહાર, ખર્ચ

અધિતું, છુટકો, તારણુ ; પ્રહાર, માર ; પ્રતિહાર, નજરઅંધ, ખારણું ; વિહાર, સુખભોગ ; સંહાર, માર, નાશ.

૩૩૯. સંસ્કૃતમાં એકવીસ ઉપસર્ગ ગણિલા છે :—

અતિ ;—અહુ, અધિક, મહા. અતિ-દુષ્ટ (= અહુ-મહા દુષ્ટ), અતિપાતક, અતિક્રમ, અતિપય, અતિસ્નેહ, અત્યંત (અતિ-અંત), અત્યુક્તિ.

અધિ ;—ઉપર. અધિ-કારી (ઉપરીપણું કરનાર), અધિપતિ, અધ્યક્ષ (જેની અધિ-આંખ કોષ જગ્યા, કામ, સભા ઉપર છે તે), અધિકરણુ.

અનુ ;—પછી, મળતું. અનુ-જ (પછી જન્મેલો), અનુકરણુ, અનુકારી, અનુકૂલ (મળતું), અનુપ્રાસ, અનુમાન, અનુપાત, અનુભવ.

અંતર ;—વચ્ચે, માહે, અદૃષ્ય. અંતર્ધ્યાન (મનમાહેતું ઉઠું ધ્યાન), અંતઃકરણુ, અંતઃપુર, અંતર્ગૃહ, અંતર્દ્વાર, અંતઃશરીર (આત્મા), અંતઃપાત, અંતઃસ્થ-અંતરથ. [લાતીન, inter].

અપ ;—ઉતરતું, નીચું, ખોટું. અપમાન, અપકાર, અપક્રમ, અપકર્ષણુ, અપશકુન. એનો અપભ્રંશ = ઓ, અપસરવું = ઓસરવું. [ગ્રીક apo, લાતીન ab, ઇંગ્રેજી off, of.]

અપિ ;—ઉપર. અપિ-ધાન (ઉપર ધરેલું-ઓડો-ઢાંકણું). [ગ્રીક epi, ઇંગ્રેજી up, up-on.]

અભિ—ભણી, યોગમ. જોડેના શબ્દના અર્થમાં સંપૂર્ણતા કરાવે છે. અભિ-માન, અભિજ્ઞાન, અભિચાર, અભિષેક, અભિવ્યાપ્તિ, અભિસંધિ, અભિધાન, અભિસ્નેહ. [ગ્રીક amphi, લાતીન ob, ઇંગ્રેજી by.]

અવ ;—નીચું, ઉતરતું (આ ની સામે અર્થ). અવકળા (ઉતરતી કળા), અવઃ-દશા, અવતાર. અવનો અપભ્રંશ = ઓ ; અવતાર ;, ઓવારો (પાણીનો).

આ ;—સુધી, પર્યંત, મિતિ, પૂર્ણતા. આકાર, આગ્રહ, આધાર, આવૃત્તિ, આસન, આચા, આકર્ષ. આને યોગે કોષ ધાતુનો અર્થ સામા અર્થમાં ફરી જાય છે ; ગમન = જવું, આગમન = આવવું ; દાન = આપવું, આદાન = લેવું.

ઉત્ ;—અડતું, ઉપર, ઉછું. ઉત્કૃષ્ટ, ઉત્તમ, ઉત્તેજન, ઉત્પન્ન, ઉત્સાહ, ઉત્થાન (ઉઠવું), ઉત્થાપન, ઉદ્દગાર, ઉદ્દધાર, ઉત્કર (ઉકરડો), ઉન્મત્ત. એનો અપભ્રંશ ઉ.

ઉપ;—અમીષ, નાનું. ઉપગુરૂ, ઉપવેદ, ઉપસર્ગ, ઉપવાક્ય, ઉપપદ, ઉપાક્ષર,
• ઉપગ્રંથ, ઉપદેશ, ઉપકાર. [ગ્રીક hupo, લા૦ sub ; ઇંગ્રેજી up.]

દુસ્-દુર;—ખોટું. દુષ્કર્મ, દુઃસહ, દુર્ગુણ, દુર્બુદ્ધિ, દુરાચાર, દુર્બલ (અપભ્રંશ,
દુષ્કં). [ગ્રીક dus.]

નિ;—માહેલું, બહાર, નીચલું, સાથેનું. શબ્દના અર્થની વિશેષતા દેખાડે.
નિધિ, નિદાન, નિદેશ, નિગમન. [ઇંગ્રેજી ne-ther.]

નિસ્;—વિના, નહિ, બહાર. નિસ્સત (સતવિના), નિશ્ચલ, નિષ્કલંક, નિર્દોષ,
નિર્ધર્મ, નિર્ધન ; નિર્બલ (અપભ્રંશ, નગણું).

પરા;—બહુ. પરાક્રમ. સાથેના શબ્દનો અર્થ ઉલટાવી નાખે ; પરાજય,
પરાજીત. [ગ્રીક para, ઇંગ્રેજી for, for-bid.]

પરિ;—બહુ, યોગમ. પરિશ્રમ, પર્યટન (બધે-દેશાવર ફરવું), પરિધિ. સાથેના
શબ્દના અર્થમાં સંપૂર્ણતા જણાવે છે ; પરિહાર, પરીક્ષા, પરિવાર. [ગ્રીક
peri, લાટીન per.]

પ્ર;—અધિકતા, વિશેષ. પ્રભુ, પ્રયત્ન, પ્રતાપ, પ્રધાન. [ગ્રીક pro ; લાટીન
pro ; ઇંગ્રેજી for.]

પ્રતિ;—ફરી, સામું. પ્રતિવાદ, પ્રત્યુત્તર, પ્રતિભાષા, પ્રતિકાર, પ્રત્યય, પ્રતિકૂલ,
પ્રતિપદ (પડવે), પ્રતિબિંબ, પ્રતિદિન, પ્રતિષ્ઠા, પ્રત્યક્ષ. [ગ્રીક pros,
લાટીન pol-licior.]

વિ;—ભિન્ન, વિશેષ, અભાવ. વિકાર, વિકર્મ, વિક્રમ, વિશેષ, વ્યાપ, વિસ્મૃ
(વિસર), વિયોગ, વિખ્યાત, વિનાશ. સમનો સામો અર્થ. [ફારસી બે.]

સમ્;—સાથે, સહ. સંગમ, સંગતિ, સંગ્રહ, સંચય, સંપત, સંભવ, સંબંધ, સંબોધ,
સંવાદ. [ગ્રીક sun ; લાટીન con, cum, co.]

સુ;—સારું. સુજન, સુવિચાર, સુચાલ, સુગુણ (સગુણ), સુપુત્ર (સપુત્ર)
[ગ્રીક eu.]

૩૪૦. બે કે આધિક ઉપસર્ગ સાથે આવે :—અતિ-આ, અસાચલ; અધિ,
આ, અધ્યાહાર ; અપ-આ, અપાદાન ; ઉપ-આ, ઉપાધ્યા ; વિ-આ,
વ્યાકરણ, વ્યાકૂળ ; સમ્-આ, સમાચાર ; સમ્-ઉત, સમુત્પન્ન, સમુદાય ; સમ્-પ્ર,
સંપ્રદાન, સંપ્રદાય ; વિ-અભિ, વ્યભિચાર ; વિ-ઉત્, વ્યુત્પન્ન.

• અધિ-આ-અવ, અધ્યાવાહનિક (કન્યાની સાથે આપે તે પહેરામણી ઇ૦), અધ્યાવરોહણ (અડવું); સમ્-ઉપ-આ, સમુપાકૃત્ય (પાછું આપવું).

૩૪૧. ઉપસર્ગ સિવાય કોષ સંસ્કૃત મૂળના પૂર્વગ શબ્દ :—

અ, અન્, અણ ;—વિના, અભાવ, નિષેધ. અ-જ્ઞાન (જ્ઞાન વિના), અપ્યજ, અધર્મ, અકર્મ, અસતં. જો શબ્દનો આઘક્ષર સ્વરં હોય તો બની છેડે આગમ ન આવે ; અ (ન) એક = અનેક, અંત, અનર્થ, અનાયાસ, અનિષ્ટ, અનૃત (અન-ઋત). નકારનો ણુકાર થયે (૧૦૭ ગ) અણુ ; શબ્દનો આઘક્ષર સ્વર ન હોય તોય અણુ ; અણુસમણુ, અણુમોદ્યો, અણુદીહું, અણુવટવું.

ક્રુ ;—મોટું. ક્રુકર્મ, ક્રુશુદ્ધિ, ક્રુપાત્ર, ક્રુવાસના, ક્રુપુત્ર (કપુત) ; એનો કોષ વેળા કા થાય ; ક્રુપથ-કાપથ, ક્રુપુરૂપ-કાપુરૂપ.

ન ;—અભાવ, નિષેધ. ન-અસ્તિક = નારિક, ન-ગ(મ) = નગ (ન જવાય તેવી જગ્યા-પાહાડ), નાન્યતર, નપુંસક, નકામું.

નાના ;—વિવિધ. નાનારૂપ = વિવિધરૂપ, નાનાપ્રકાર, નાનામત, નાનાવિધ.

પશ્ચાત્ ;—પછીથી. પશ્ચાત્તાપ = પછીથી તાપ (અપભ્રંશ પરતાવો).

પુનર્ ;—ફરીથી. પુનર્વિવાહ, પુનર્જન્મ, પુનરકિત.

પુરા ;—પ્રાચીન. પુરાવૃત્તિ (પ્રાચીન વાતો-ઇતિહાસ), પુરાતન, પુરાણ.

મિથ્યા ;—ખોટ, અસત્ય. મિથ્યાવાદ. મિથ્યામત. [સફળ.

સ-સહ ;—સાથે, યુક્ત, સમ. સગુણ (ગુણ સાથે), સત્રીકા, સપ્રમાણ, સહવ,

સ્વયમ્ ;—ખોતે. સ્વયમ્વર, સ્વયમ્ભૂ.

કેટલાએક ખીજ અવ્યય સંસ્કૃતમાં પૂર્વગ છે, તેમના સાધેલા શબ્દ થોડા ગુજરાતીમાં ચાલે ; જેઠ અધસ, (નીચે) અધઃસ્થલ, અધોલોક ;—અમા (પાસે) અમાવાસ્યા-અમાસ ;—અલં (શોભા) અલંકાર ;—ચિરં (બહુ કાલ) ચિરંજીવી ;—પુરસ્ (પૂર્વ) પુરોગામી, પુરોહિત ;—પ્રાતર્ (સહવારનું) પ્રાતઃસ્નાન, પ્રાતઃકાલં ;—બહિર (બહાર) બહિરંગ બહિષ્કાર (જાત બહાર કરવું) ;—શનૈસ્ (ધીમે) શનૈશ્વર-ધીમે ચાલનાર=શનિ ;—શમ્ (સુખ) શંકર ; સાયસ્ (સાંજ) સાયંકાલ ; તિરસ, તિરસકાર. આ શબ્દ અને એમના જેવા ખીજ સંસ્કૃતમાંથી એમનેએમજ લીધેલા છે.

૩૪૨. કેટલાએક હિંદુસ્થાની પૂર્વગ શબ્દ ગુજરાતીમાં આવે છે :—
- કમ (દ્વારસી વિશેષણ), ઓહું;—કમળેર, કમળત, કમળખત.
- લુશ (દ્વારસી વિશેષણ), આનંદી;—ખુશબો, ખુશખતર, ખુશદિલ.
- લૂવ (ઈં વિશેષણ), સાં;—ખૂખતુરત, ખૂખમળ.
- ગૈર—ગૈર (અરબી) વિના, અભાવ, ખીલું;—ગૈરખરચ, ગૈરવાળખી. વ (=અને)
- ગૈર ને પૂર્વે આવે 'વગૈરે'—વિગરે-વિગ્રે થાય છે = અને ખીલું = ઇત્યાદિ.
- દર (દ્વારસી) અકેક;—દરેક. એને અનેક અર્થ લાગે છે; = મૂલ્ય, દરમા (મહિનાનું મૂલ્ય-મહિનાની મળુરી); =દરવાળે; દરવાન (દ્વારપાલ); = માહે; દરકાર (કામમાં).
- ના, નિ, નિર્ (=સંસ્કૃત ન-નિર્);—નાપાક, નાપસંદ, નાદાર, નાદાન, નિકામું-નકામું, નિરાળું (=નિર-આલ, સર્વ).
- નીમ, નીમે, (દ્વારસી વિશેષણ), અર્ધ;—નીમે પગાર, નીમે ભાગ.
- નેક (દ્વારસી વિશેષણ), સાં, ખં;—નેકરાળ, નેકખતર.
- પેશ (દ્વારસી), પૂર્વનું, મહોડા આગળનું; પેશખતર (પૂર્વેની વાત-ભવિષ્ય વાત), પેશવા (મહો આગળનું માણસ).
- બદ (દ્વારસી વિશેષણ=ઈંગ્રેજી bad), ખોટું;—બદનામ, બદસૂરત, બદદેલ.
- બિન (=સંસ્કૃત વિના) નહિ, વિના;—બિનમળુરી, બિનનુકશાન, બિનહરકત.
- વે (દ્વારસી=સંસ્કૃત વિ), વિના;—બેફિકર, બેઇલાળ.
- લા (અરબી), નહિ;—લાચાર (ઉપાય વિના), લાકલામ (કહેવા અગોચ).
- શાહ, શાહા (દ્વારસી નામ) રાજ, મોટો;—શાહરાહ (રાજમાર્ગ), શાહબંદા (પાટવી પુત્ર).

સર (દ્વારસી=સંસ્કૃત (શિર), માથું, મુખ્ય;—સરસુખેદાર, સરકારકુન.

ટીકા. અ, સુ, કુ, ડ (= સંસ્કૃત ઉત્), ઇત્યાદિ સંસ્કૃત ઉપસર્ગનાં અપભ્રંશરૂપો હિંદુસ્થાની શબ્દની સાથે આવે તો તેમને હિંદુસ્થાની ગણાય, અથવા કેવળ અપભ્રંશ ગણાય.

એમજ ગુજરાતીમાં ઓ = બવ બવિ, ઉ=ડત્, ન = નિ નિસ, સ = સુ, ડ = દુસ્, ક = કુ, ઈં કેવળ અપભ્રંશ ઉપસર્ગ અને પૂર્વગ ગણવા.

• ૩૪૩ અનુગ; (પછીથી આવનારા શબ્દ. અ). એમના કોષ્ટ આશ્રય-
દાયકને છેડે વળગી રહે છે; જેમકે,—જ (જ, તેજ, સાચુંજ); ઐ, ય, ઇ
(તુંજ, તુંય, તુંહ); ખી (તુંબી, તેબી);—આ). *કોષ્ટ પૃથક રહે છે ખરા, પણ ખીજ
શબ્દની પછવાડેજ બોલવામાં આવે; તો (સુણો તો જરા); પણ (જવું પણ
થાય છે), ખરા, રી, રૂં, (જમો આવ્યા તો ખરા). (૩૨૦).

ટીકા. પૂર્વગ તથા અનુગ શબ્દોમાં કોષ્ટ ગુણવાચકના, કોષ્ટ ક્રિયાવિશે-
પણના, કોષ્ટ વાક્યયોગીના અર્થમાં વપરાય.

૩૪૪. પ્રત્યય. પ્રત્યયથી સાધિત થનારા શબ્દમાં કેટલાક કૃદંત, અને
કેટલાક તદ્ધિતાંત છે. ધાતુને પ્રત્યય લાગ્યાથી જે શબ્દ થાય છે તે કૃદંત, અને
ખીજ શબ્દને પ્રત્યય લાગ્યાથી જે શબ્દ થાય છે તે તદ્ધિતાંત કહેવાય છે. બધા
પ્રત્યયનો સંગ્રહ અહિં કરેલો નથી, પણ ઘણાખરા એકઠા કરીને દેખાડિયે.

• અ) કૃદંત. ધાતુને કૃદંતના પ્રત્યય લાગતાં તેના અક્ષરમાં ગુણ
કે વૃદ્ધિ, લોપ કે આગમ, અને સંધિકાર્યના વિકાર પણ થાય. એકેક
ઉદાહરણમાં કેવા કેવા વિકાર થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં ગ્રંથ મોટો થશે, માટે
ઉદાહરણ ઉપરથી સમજી લેવું કે કેવો વિકાર થયેલો છે. બધા પ્રત્યય મૂળે
પૃથક શબ્દ હશે, પણ સર્વેનાં પૃથક રૂપ અને પૃથક અર્થ હમણા જણાતા
નથી, પણ ઘણાખરાના હજી જણવામાં આવે છે. કેટલાએક કૃદંત ખીજ
શબ્દની સાથેજ—સમાસમાંજ—વપરાય છે.

•૧. કર્તૃવાચક નામ.

અ. ચુર, ચોર; દિવ, દેવ; દીપ, દીપ; પ્રવહ, પ્રવાહ; હન્—મ્ (જેઠ;
પાપ+મ્=પાપમ્-પાપનાશક).

અક્ર. કૃ, કારક; યુજ, યોજક; લિખ, લેખક; નૈ, નાયક; ગૈ, ગાયક;

દૃશ, દર્શક; રક્ષ, રક્ષક; પચ્, પાચક; પૂજ, પૂજક.—નારીજાતિમાં

હકા; કારિકા, પાચિકા.

અન, મદ્, મદન (હરખાવનાર); નદ્, નંદન; રુ, રવન (પોકારનાર)—રાવણ
(પોકાર કરાવનાર); શૃ, શ્રવણ.

આલુ. પત્, પતયાલુ (પટે એવો); શી, શ્યાલુ (ઉંધનાર); દ્યુ, દ્યાલુ=આરુ.

વદ્, વંદાર (વખાણનાર).

- ક. હ, હરિ (વાક+હરિ = વાગ્ધરિ, વચન હરનાર); કૃ, કરિ (સ્તંબકરિ સ્તંબ-ઢગલો કરનાર); ગ્રહ, ગ્રહિ (ફલ ગ્રહિ, ફલ ઝાલનાર-ફલવાન ઝાડ).
- ઇન્. (=ઈ). વદ્, વાદિન્, વાદી (પ્રતિવાદી ઇ૦); મ્, ભવી (અનુભવી, ઇ૧); યુજ્, યોગી ; સ્થા, સ્થાયી.
- ઉ. મિષ્, મિષ્ણુ ; ઇષ્, ઇષ્ણુ (ઇષ્ણનાર); વિત્, (વિદુ જાણનાર).
- ઉર. મજ્, ભંગુર (ભંગુર હોનાર); માસ્, ભાસુર (પ્રકાશનાર).
- ઉક્ર. ઘાત્, ઘાતુક (ઘાત કરનાર); મિષ્, મિષ્ણુક.
- કર. (કૃ ધાતુ ઉપરથી ઘડેલો શબ્દ. સમાસમાં આવે છે).
ભયં (ભય) કર=ભયંકર (ભયકરનાર); દિવાકર (અજવાળું કરનાર-સૂર્ય), પ્રભાકર (સૂર્ય); નિશાકર. એના અપભ્રંશ ગર (૧૦૭ જ) ચુડગર ; ડમ્ગર.
- કાર. (કરનો પ્રેરકભેદ.=કરાવનાર પણ પ્રેરકનો અર્થ પ્રસયને વળગ્યો નાહો. એના સામાસિક શબ્દ થાય છે.) ગ્રંથકાર, કુશલકાર, (કુશલ કરનાર કરાવનાર); કુંભકાર (એના અપભ્રંશ, કુંભાર-કંમાર).
- ગ. (ગમ્ ધાતુનો અંશ. અર્થ જનાર. એના સામાસિક શબ્દ થાય છે).
દેશગ (દેશે જનાર); સમુદ્રગ (સમુદ્રે જનાર); પૂર્વગ,—અનુગ (પૂર્વે-પછે જનાર); ઉરગ-ઉરંગ (ઉરે જનાર-સાપ); તુરગ-તુરંગ (ત્વરાએ જનાર-ધોડો).
- જ. (જન્ ધાતુનો અંશ. અર્થ જન્મનાર) અનુજ (પછી જન્મનાર-પુત્ર, નાનો ભાઈ); પંકજ (કાદવમાં થનાર-કમલ); પ્રથમજ (પહેલો જન્મેલો); પૂર્વજ (પૂર્વે થએલો).

૨. વિવિધ અર્થનાં નામ.

- અ. (નરજાતિ નામ). કમ્, કામ (ઇષ્ણ-મન વિકાર); ક્ર, કર (હાથ ઇ૦); ત્યજ્, ત્યાગ; પત્, પાક (દૂધપાક ઇ૦) પદ્, પાદ; મજ્, ભાગ; મ્, ભવ (જન્મ); ભ્, ભાવ; લમ્, લાભ.
- અન. (નાન્યતરજાતિ નામ). સ્થા, સ્થાન, ઉત્થાન (ઉઠવું); દર્શ્ દર્શન, પ્રદર્શન, સંદર્શન, ઇ૦ ; દા, દાન, અપાદાન, સંપ્રદાન, ઇ૦ ; પાલ્ પાલન-જાણુ ; પુષ્, પોષન-જાણુ ; હુ, હવન; શ્તુ શ્રવણુ ; શી, શયન ;

મૂ, ભવન (રહેવાની જગ્યા); કૃ, કરણ (સાધન); કૃ, કારણ. પર્વ, પર્વન્-પર્વ (ખંડ, અધ્યાય).

અનનું નારીરૂપ અના છે. પ્રાર્ય, પ્રાર્યના; રચ, રચના; વિદ્, વેદના; મૂ, ભાવના.

અસ્-ઇસ્-ઉસ્. (નાન્યતરગતિનાં નામ). તમ, તમસ્ (અંધકાર); તિજ, તેજસ્ (તેજ); પય, પયસ્-પય (દૂધ); છદ, છંદસ્-છંદ. દુત્, જ્યોતિસ્-જ્યોતિ-જ્નેત; ચક્ષ, ચક્ષુસ્-ચક્ષ, -ચખ (આંખ).

ટીકા. સનો લોપ થયે આ પ્રત્યયથી સાધિત થએલા શબ્દ અકારાંત અને ધકારાંત જેવા દેખાય છે. તોય પણ સમાસમાં સકાર ફરી દેખાય છે; જેમકે, જ્યોતિશ્શાસ્ત્ર-જ્યોતિ:શાસ્ત્ર; ધનુસ્-વિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા.

જ્ઞ, (જ્ઞા ધાતુનો અંશ. અર્થ, જાણનાર). પ્ર-આ-જ્ઞા = પ્રાજ્ઞ (વિદ્વાન),

• અજ્ઞ (નહિ જાણનાર); સુજ્ઞ (સારું જાણનાર).

કૃ. (સમાસમાં). કર્મકૃત (કામ કરનાર); દેવસ્તુત (દેવને સ્તવનાર-વખાણનાર); આરણ્યગત (વને ફરનાર).

કૃ, તા (કૃ ધાતુનો અંશ. અર્થ, પાર પાડનાર (રપડ), ધાતુનો અર્થ પૂરો કરનાર. શ્રુ શ્રોતા; દા, દાતા; વિદ્, વેતા; ક્રોધ વેળા ધ આગમ આવે; ક્રમ, ક્રમિતા (ચાલનાર); મૂ, ભવિતા (રહેનાર). માતા પિતા ઇત્યાદિ સગાના નામમાં એજ પ્રત્યય આવે છે.

દ (ધાતુ દા. અર્થ, દેનાર. સમાસમાં આવે). વરદ, વર-આશિશ દેનાર; વારિદ, વારિ-જળ દેનાર, મેઘ.

ધરા (ધાતુ ધૃ. ધરનાર-જાલનાર. સમાસમાં આવે). વસુધરા-વસુ (દ્રવ્ય) ધરનાર = પૃથ્વી.

મર (ધાતુ મૃ. અર્થ, પોશનાર-પોશણ કરનાર. સમાસમાં આવે). વિશ્વંભર-વિશ્વનો પોશક, ઈશ્વર.

મુ-મૂ (ધાતુ મૂ. અર્થ હોનાર). સ્વયંભૂ-ભુ. (પોતે-પોતાથી હોનાર-જેનો કોઇ કર્તા નથી); શંભુ (સુખે રહેનાર); પ્રભુ; વિભુ (ધણી).

ર. નમ્, નમ્ર (નમી રહેનાર); હિંસૂ, હિંસ્ર (મારમાર).

વર—ત્વર. સ્થા, સ્થાપર-રિથર; ઇશ્, ઇશ્વર; જિ, જિત્વર-જિતનાર.

•આ. (આના નારીભતિ નામ થાય છે.) ઇષ્, ઇચ્છા; કથ્, કથા; ચિન્, ચિતા; પીઙ, પીઙા; તુલ્, તુલા; સિક્ષ, સિક્ષા; સંજ્ઞા + આ, સંજ્ઞા (નામ); આજ્ઞા + આ, આજ્ઞા.

ઇ. (નરભતિ નામ થાય છે.) ઘા ઘા ધાતુ પૂર્વે ઉપસર્ગ અને આગળ ઇ પ્રત્યય સ્વીકારે તો ધાતુનો અંત્યસ્વર ઉડી જાય છે. આ-દા-ઈ = આદિ; સં-ધા ઇ = સંધિ; નિ-ધા-ઈ = નિધિ; પારિ-ધા-ઈ = પરિધિ.

તિ. (નારીભતિ નામ). શક્, શક્તિ; કૃ, કૃતિ; ગમ્, ગતિ; ની, નીતિ; સ્મૃ, સ્મૃતિ; બુધ્, બુદ્ધિ. તિને સ્થળે કોઈ ધાતુની સાથે નિ આવે; હા, હાનિ.

ત્ર-ઈત્ર-ત્રિમ્. (ભતિ નાન્યતર. જોણે કરીને કંઈ થાય છે એ અર્થ દેખાડે છે.)

અસ્, અસ્ર; શાસ્, શાસ્ર; શાસ, શાસ્ર; ગમ્, ગાત્ર; પા, પાત્ર; સ્તો, સ્તોત્ર; ક્ષિ, ક્ષેત્ર (અપભ્રંશ ખેતર);—

ચર, ચરિત્ર; પૂ, પવિત્ર; વદૂ, વાદિત્ર (વાણ્);—

કૃ, કૃત્રિમ (યુક્તિ, કલા).

ન. (ભતિ, નર). યત્, યત્ન; યજ્, યજ્ઞ; સ્વપ્, સ્વપ્ન.

યા. (ભતિ નારી). કૃ, ક્રિયા; વિદ્, વિદ્યા.

૩. વિશેષણના :—

ત્, -ઈત્ પ્રત્યય કર્મણિ ભૂતકાલનો અર્થ દર્શાવે છે. કૃ, કૃત; ગમ્, ગત; ણ્યા, ણ્યાત.

કોઈ ધાતુની સાથે ત્ ને સ્થળે ન, ટ; ઋ, ઋણ; કૃ, કૃણ્; પૃ, પૃણ્; લગ, લગ્ન; સ્વિદ, પિત્; દૃશ, દૃષ્ટ; જશ, જષ્ટ.

અનીય, રમણીય; દૃશ, દર્શનીય.

ય-ત્ય. કૃ, કાર્ય-કૃત્ય; પૂજ, પૂજ્ય; યૂજ, યોગ્ય;—આ પ્રત્યયે થનારા કેટલાએક શબ્દ મૂળે વિશેષણ છતાં વિશેષ્યને અર્થે વપરાય છે; આચાર, આચાર્ય; ગદ્, ગદ્ય; પદ્, પદ્ય; વચ્, વાક્ય.

४. संस्कृतभां ने प्रत्यय उष्वादि कहेवाय छे तेभांना केटलाञ्छेक नीचे हेभाडिये छिये.

अन्=आ. राज्, राजन्-राज ; यु, युवन्-युवा ; पर्व, पर्वन्-पर्व.

अल-अला. कम्, कम्बल-कम्बला ; मुस्, मुसल ; छो, छल ; मद्, मंडल ;
मंग्, मंगल.

आल. चड, चंडाण-चंंडाण ; पत्, पाताण ; सृज्, सृगाल (शीआण).

इत. सू, सरित (नदी).

इष-इशी. मद्, मधिष (अपभ्रंश, भेस)

इर-इरा. मद्, मंदिर (विश्रामस्थल),-मदिरा (मध-दाइ) ; रूध्, रूधिर ;
बंध्, अधिर (अपभ्रंश, अहरो) ; स्या, स्थिर.

इल. पथ्, पथिल (पंथी).

ड. वा, वायु ; साध्, साधु ; तृ, तर ; वस्, वसु ; बंध्, अंधु ; लघ्, लघु ;
पश्, पथु.

उर. चत्, अचुर ; अंक, अंकुर ; भज्, अंशुर.

उत्त. मृ, मरुत (वा).

ऊ. वह्, वधू (वह) ; तन्, तनुं ; खर्ज्, अर्णू (अणूर).

ऊर. मी, मयूर (भोर) ; स्पंद, सिद्धर.

एर. पत्, पतेर (पक्षी) ; कुब्, कुम्भेर.

ग-गा. गृ, शृंग-शिग (शिगडुं) ; गम्, गंगा.

ठ. कण्, कंठ.

ड-डी. खन्, अंड ; दम्, दंड ; चन्, (डोपतुं), चंड-चंडी.

तु. सी, सेतु (पूल) ; तन्, तंतु ; धा, धातु ; जन्, अंतु ; वस्, वस्तु.

त-था. रम्, रथ ; कुष्, कोष्ठ (कोष्ठक-कोठी छ०) ; तृ, तीर्थ ; ऋ, अर्थ.
गौ, गाथा.

म. क्षि, क्षेम ; धृ, धर्म ; युज्, युग्म ; घस्, ग्राम-गाम.

व-वा. विश्, विश्व ; खट्, अट्वा (आटलो).

नी-अवी-इवी. पृथ्, पृथ्वी-पृथ्वी-पृथिवी.

૧૨. વક્, વક (વાંક); ચંદ્ર, ચંદ્ર; છિદ્ર, છિદ્ર; અમ્, આમ્, (આંખો).

૧૩. અનેક પ્રત્યય અપભ્રંશરૂપે ચાલે છે, અથવા મૂળ ભાષામાંથી ગુનિકળ્યા પછી વાપરવામાં આવ્યા છે. તેમના કેટલાએક નીચે દેખાડિયે ।

૧૪. ક્રિયાપદના મૂળ જેવાં દેખાનાર કેટલાંએક નામ ગુજરાતીમાં ચાલેલ, ચાલે. ક્રિયાપદને અર્થે નથી વપરાતા એવા કેટલાએક એજ રૂપના જેવા છે; વાદ, ભોર, ભાર.

અક્ર. બેસ, બેઠક; આવ, આવક;

અક્રી. કુદ, કુદકી; ડુબ, ડુબકી.

અળ. માગ, માગણુ; ધાવ, ધાવણુ; વળ, વળણુ; ચાલ, ચલણુ; ગુચવ, ગુ

અળી. સિવ, સિવણી; ખાંધ, ખાંધણી; રાંધ, રાંધણી; કર, કરણી; ચેતવણી; ભાળવ, ભાળવણી; આંક, આંકણી; ઝોટ, ઝે (ઝોટણી); માપ, માપણી; લિખ, લેખણી (લેખણુ).

અળું. દળ, દળણું (દયણું); ગળ, ગળણું (મયણું); ચાવ, ચાવણું. ઘળ અળું = ઘન (૧૦૭).

અળો. ધાવ, ધાવણો-’ણી-’ણું. (વિશેષણુ).

અત્. ગમ, ગમત; રમ, રમત. (નારીજાતિ નામ).

અત્તર. ભણ, ભણતર; વણ, વણતર; ગણ, ગણતર.

અવ = આડ. વેચ, વેચવ; શિખ, શિખવ; પાલ, પાલવ.

આઈ. ચડ, ચડાઈ; લડ, લડાઈ.

આડ = આઝ (= આણુ). ઉડ, ઉડાઉ; ખરચ, ખરચાઉ; શરમ, શરમવગાડ, વગાડાઉ; વેચ, વેચાઉ.

આના. બિહાવ, બિહાના. (હિંદુસ્થાની).

આટ. ચળક, ચળકાટ; વણુ, વણાટ; ગભરા, ગભરાટ; ગરખડ, ગરખડકણુ, કણુકણાટ; કરણુ, કરણાટ; વળવળ, વળવળાટ.

આળ-આળી-આળું. વેચ, વેચાણુ; ખેંચ, ખેંચાણુ; કહે, કહેણી (કહેણી-કાણી); ઉધરા, ઉધરાણું.

આપ. મિલ, મિલાપ.

आमण—आमणी. शिष, शिष्यामणु ; पहेर, पहेरामणु.

आरी. पाथर, पथारी.

आरो. लूट, लूटारो ; अंध, अंधारो.

आव. अड, अडाव ; पड, पडाव ; हर, हराव ; मय, मयाव.

आवंट. अन, अनावंट ; अहा, अहावंट.

आलु. लान, लानलु ; उंध, उंधालु ; शरम, शरमालु.

इ. अुड, अुडी ; ओल, ओली ; योर, योरी.

इएल. अड, अडिअेल.

इण—ण. दे, देणु ; ले, लेणु ;

इत—इतो. लप, लपित ; शोभ, शोभित ; देण, देणित (देणित लूत).

• लपलप, लपलपित ;—ओणप, ओणपितो ; मान, मानितो ;

• नणु, नणुतितो (= सं० त-इत, = शु० अेल). [उताइ.

उ. आल, आलु ; लाग, लागु ; भर, भर (पेटभर) ; अेड, अेडु ; उतार,

एर. अंड, अंडेर. = अेल.

एल, छाप, छापेल ; पाण, पाणेल. = सं० हत (१०७ ऊ).

• ओ. (= सं० स्), कर्तवायक—लंगड, लंगडो ; ओल, ओलो (साया ओलो)

अर, अरो. लाववायक—भर, भरो ; तर, तरो ; ओढ, ओढो.

कणो, भार, भारकणो ; पिडीकणो ; ओल, ओलकणो.

जुं. भा, भाणुं.

णुक. वर्त, वर्तणुक.

वरो, भा, भावरो ; आव, आवरो = आवक, आवणु.

• वाड. मंड, मंडवाड.

• आ. तद्धितांत. धातुसाधित विषयपदने कृतंत, अने कृतंत उपरथी साधित शब्दने तद्धितांत कहे छे. शब्द धडवा सार न् प्रत्यय धातुने लागे छे, ते कृतंत प्रत्यय, अने थीज शब्द धडवा सार न् प्रत्यय कृतंतने लागे छे ते तद्धित प्रत्यय कहेवाय छे. प्रत्यय लागतां अणुधा मृण शब्दमां अनेक प्रकारना

વિકાર થાય છે. શબ્દનો અંત્યસ્વર ઉ ઊ ઓ હોય, અને પ્રત્યયના આદિષ્ઠ્યે સ્વર કે ય હોય, તો શબ્દના અંત્યસ્વરને રથળે અવ થાય છે; ભૃગુ+અ = ભાર્ગવ, તાળુ+ય = તાળવ્ય. જે શબ્દનો અંત્યસ્વર અ આ ઇ ઈ હોય અને પ્રત્યયનો આદ્યક્ષર સ્વર કે ય હોય, તો શબ્દનો અંત્યસ્વર લોપ થાય છે; ગર્ગ+ય = ગાર્ગ્ય, શિવ+અ = શૈવ. જે શબ્દના આદિષ્ઠ્યે જોડક્ષર હોય અને તેમાં ય કે વ આવે, તો જોડેલા અક્ષર પૃથક પડે છે, પછી પહેલાની સાથે ઐ ઓ મળે છે; વ્યાકરણુ+અ = વૈયાકરણુ (વ્યાકરણી), ન્યાય+ઇક = નૈયાયિક, દાર+ઇક = દૈવારિક.

૧. માતા પિતા પૂર્વગાદિનાં નામ ઉપર સંતાનાનુગાદિની સંજ્ઞા. ઐઓ વિશેષણ છતાં પણ વિશેષ્ય જેવા વપરાય છે.

અ. શિવ-સુમિત્રા-યદુ, શૈવ-સૌમિત્ર-યાદવ.

ઇ. કૃષ્ણ-દેવદત્ત, કાર્ણિયુ-દૈવદત્તિ.

ઈય. ભત્ર, ભ્રાત્રીય (ભત્રીજે).

ઉર. (સમાસતું પૂર્વપદ સં, ભદ્ર, અથવા સંખ્યાવાચક શબ્દ, અને ઉત્તરપદ માતૃ (માતા) હોય, તો ઉર પ્રસય આવે). ભદ્રમાતા-દ્વિમાતા-પરમાતા, ભાદ્રમાતુર-દ્વિમાતુર-પાણ્ડમાતુર.

ઊઘ. ગંગા-વિધવા-રૌહિણી, ગાંગેય-વૈધવેય-રૌહિણેય.

ય. ગર્ગ-ગાર્ગ્ય.

૨. વિવિધ સંબંધનાં વિશેષણ.

અ. વિષ્ણુ, વૈષ્ણવ (વિષ્ણુમક્ત); વ્યાકરણુ, વૈયાકરણુ; ચિત્રા (નક્ષત્ર); ચૈત્ર. આલ-આટ. વાક્ (વાચા), વાચાલ-વાચાટ.

ઇક. લોક, લૌકિક; માસ, માસિક; વર્ષ, વાર્ષિક; નિશા (રાત્રિ), નૈશિક; સમય, સામયિક; કાલ, કાલિક; ધર્મ, ધાર્મિક; ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક; પુરાણુ, પૌરાણિક; દેવ, દૈવિક.

ઇત. દુઃખ, દુઃખિત; ક્લેશ, ક્લેશિત; લજ્જા, લજ્જિત.

ઇન્. (પ્રથમા નરન્ભતિ ઈ, -નારીન્ભતિ ઈની, -નાન્યતર ઈન્). માલા, માલિન્ (૧૨૦ માલી-નારી૦ માલિની); શાસ્ત્ર, શાસ્ત્રિન્ (શાસ્ત્રી). પૃષ્ઠ ૫૮ જોવું.

- ईन. भल, भलिन (भेलो)-भलिनी (भेली).
- इम. अंत, अंतिम ; पश्च, पश्चिम-पश्चिमा.
- इय. यज्ञ, यज्ञिय (यज्ञ संबंधी) ; राष्ट्र, राष्ट्रिय (सैन्य-लोक संबंधी).
- इल. पंक (कादम्ब), पंकिल (कादम्बनी).
- ईनः (नारी० ईनां). कुल, कुलीन (कुलनो)-कुलीना (कुलनी).
- ईय. पर्वत, पार्वतीय (पर्वतनुं) ; राष्ट्र, राष्ट्रीय ; अनेकीय (अनेकनुं) ; द्वितीय, तृतीय, ष० (भीष्मं, वीष्मं ष०).
- कीय. रूप, स्वकीय (पोतानुं) ; परकीय (परनुं). कदाच = हिंदुस्थानी षष्ठीनो प्रत्यय कौ, -अने गुजराती केशे.
- एय. पुर, पुरैय (पुर-गामना लोक) ; पौरुषेय (पुरुषगुण).
- तन. (विशेषे करी कालवाचक शब्दने लागे). सदा, सदातन ; सना, सनातन (सदानो), अद्य, अद्यतन (आज्जनो) ; पुरा, पुरातन (पूर्वनो).
- मै. आदि, आदिम ; मध्य, मध्यम ; अध(स्), अधम.
- मत् (प्रथमा नर० मान्, -नारी मती, -नान्य० मत्). धी (युद्धि), धीमान्-धीमती-धीमत्. नामने अंते के उपांते म, अ, आ, होय, तो म ने स्थले व थाय ; धन, धनवान्-धनवंती-धनवत्. विद्यावान.
- य. तालु, तालुव्य ; दंत, दंतव्य ; आम, आम्ब्य ; मुष्, मुष्ब्य ; गौ, गव्य.
- लु, लु द्या, द्याणु ; कृपा, कृपाणु ; कश्शा, कश्शाणु.
- विन्. (प्रथमा नर० वी, -नारी० विनी, -नान्य० विन्), तेजस्, तेजस्वी -तेजस्विनी-तेजस्विन्.
- वल. (कदाच = गुजराती वाणो), शिष्वा, शिष्वावल (शिष्वा-चोटीवाणो).
- श. कपि (वानर), कपिश (वानर रंगनो). [कदाच = गुजराती श ; पीणुं, पीणाश ; काणुं, काणाश].
३. लाववाचक नाम.
- अं. शुश् (भारे) गौरव ; पुरुष्, पौरुष् ; शुयी, शैय.
- ताः सत्य, सत्यता ; दुष्ट, दुष्टता ; कृष्णु (काणुं), कृष्णुता.
- त्व. पुरुष्, पुरुष्त्व ; मित्र, मित्रत्व ; दद, ददत्व ; सत्, सत्त्वे. (= पणुं.)
- य. क्वि, क्व्य.

૪. અપભ્રંશ, અથવા મૂળમાંથી નિકળ્યા પછી ગુજરાતીમાં ચાલેલા પ્રત્યય.
 અલ. દેવ, દેવળ, (દેવાલય).
 આઈ. (ભાવવાચક નામ નારીજાતિ.) શેઠ, શેઠાઈ; ચોકસ, ચોકસાઈ; લાંબું,
 લંબાઈ; મોટું, મોટાઈ; ગરીબ, ગરીબાઈ; દુષ્ટ, દુષ્ટાઈ = દુષ્ટતા.
 આળ. (ભાવવાચક નામ નાન્યતર). ઉંચું, ઉંચાણ; ઉંકું, ઉંકાણ; પોલું, પોલાણ.
 આળો. (વિશેષણ). ઉપર, ઉપલાણો = ઉપરાણો.
 આયત્ત. પંચ, પંચાયત (પંચાત).
 આર = કાર. (સમાસમાં આવે છે). કુંભ, કુંભકાર-કુંબાર-કુંમાર; લોહ,
 લોહકાર-લોહાર; સુવર્ણ (સોનું), સુવર્ણકાર-સોનાર (સોની);-ચર્મ,
 (ચામડું) ચર્મકાર-ચમાર (ચામડિયો).
 આરો = કાર:. પૂજકાર-પૂજારો; રંગકાર-રંગારો.
 આઠ-આઠો = કાળ. સમાસમાં. ધટિકા-ધડી + કાળ=ધડીઆળ; ઉબ્બુકાળ,
 ઉન્હાળો; શીતકાળ, શિયાળો.
 આઠ-આઠો=ચાળો-આળુ (વિશેષણ). ઢૂપ, ઢૂપાળો; દાઢી, દાઢીઆળો; રેતી,
 રેતાળ-રેતાળુ, પથર, પથરાળુ; લોહી, લોહીઆળ.
 આશ. (ભાવવાચક નામ). મીઠું, મીઠાશ; કઠણ, કઠણાશ; ખાટું, ખટાશ;
 ચીકણું, ચીકાશ.
 ઇટ, આ પ્રત્યયને પૂર્વે શબ્દના અંત્યસ્વરનો લોપ થાય છે. પાપી-પાપ,
 પાપિષ્ટ; ગર્વી-ગર્વ, ગર્વિષ્ટ; ક્રોધી-ક્રોધ, ક્રોધિષ્ટ. ઇ વિના પણ આ
 પ્રત્યય ચાલે છે; દુસ, દુષ્ટ.
 ઈ. = ઇત-ઇન. (વિશેષણ). સુખ, સુખી; દુઃખ, દુઃખી—દેશ, દેશી;
 ગુજરાત, ગુજરાતી; કાઠીઆવાડ, કાઠીઆવાડી. હિંદુસ્થાનીમાં પણ
 એજ પ્રત્યય ચાલે છે; ગુલાબ, ગુલાબી; મુલુક, મુલકી.
 ઈ. (નારીજાતિ પ્રત્યય. સં ઇ, અને આનો અપભ્રંશ). ઘોડો, ઘોડી;
 દેવ, દેવી. અલ્પાયે-લોટો, લોટી; વાટકો, વાટકી; ટેકરો, ટેકરી.
 ઈ. (ભાવવાચક નામ). ખેતર, ખેતી; સાહેબ, સાહેબી; સરદાર, સરદારી.
 ઈઓ-ઈયો. દુઃખ, દુખીઓ-દુખિયો; સુખ, સુખીઓ-સુખિયો. ભૂમિ,
 ભોમીઓ, ભોમિયો; કછ (જલ સમીપે ભૂમિ) કાછીઓ-કાછિયો;
 નિશાળ, નિશાળીઓ, નિશાળિયો. મૂળે વિશેષણ, પણ વિશેષ્યર્થે
 વપરાય છે.

- ईलो. (विशेषण=सं० इक्, इत्.) रस, रसीलो (रसिक); ढठ, ढडीलो=वालो, नातीलो=नातवालो. आ प्रत्यय अने लूतकृतंत प्रत्यय अेकज भूणना इशे.
- एक. (अल्पार्थ). कंठ, कंठअेक-कंठक; केटलुं, केटलाअेक-केटलाक; थोडुं, थोडुंअेक-थोडुक; धलुं, धलाअेक-धलाक-धलुक; पांय, पांयेक; दस, दसेक.
- एर. (संस्कृत गृह्णो अपभ्रंश). मातृगृह (मानुं धर), माअेर; पितृगृह (आपनुं धर), पिअेर.
- एरो. (विशेषणना अर्थमां वधारो करावे छे). धलुं, धलेइं; जाजुं, जाजेइं; भाहुं, भाडेइं; नानुं, नानेइं.
- ओ. (सं० सू. भूणे दर्शकसर्वनाम. प्रथमा अने षष्ठी विभक्तिना प्रत्ययमां, अने विशेष्यते अर्थे वपरायला विशेषणमां आवे छे.) कोछ जन, कुल, के जतिना भूण गाम के स्थानना नामनी साथे भजे छे; वडनगर, वडनगरो; ओरसद, ओरसदो.
स्वार्थते अर्थे पणु आवे छे; भूर्भ, भूर्भो; वार, वारो.
- ओटो. लाभ, लभोटो.
- कार. (=सं० कार, करनार). सरकार; साहुकार; पदकार.
- को, यको. अेक, अेकको; दस, दसको; सो, सयको.
- की. अेक, अेककी; भे, भेकी.
- गर. (=सं० कर, करनार). यूड, यूडगर; उंयु-उंय, उंयगर; जहु, जहुगर. हिंदुस्थानी शब्दते पणु आ प्रत्यय लागे छे; सोदा (व्यापार) सोदागर; जर (सुवर्णधाट), जरगर (सोनी).
- गेर. कलुं, कलागरो; काम, कामगरो; वात, वातगरो.
- गळ-गळो. (=काल). लग्नकाल, लग्नगाणो; केरीकाल, केरीगाणो; वयकाले, वयगाणे (अे शब्द स्थणार्थे पणु वपराय छे).
- डो. अ.) अल्पार्थे.—वैरागी, वैरागडो; महादेव, महादेवडो; गाम, गामडुं; भूभ, भूभडुं-मडोडुं; पलंग, पलंगडी; भूभ्यो, भुभडो.
आ.) स्वार्थे. आछ, आछडी; भाछ, भाछडो; राभ, राभोडी; दोर, दोरडो-’डी-’डुं.
ध.) नानार्थे. शेक, सगडी; हाथ, हाथोडी; देभाव, देभावडो; उकर, उकरडो; भभर, भभरडो; सो, सेकडो.

- ष.) विशेषण. गाम, गामडी. (=टी. गामटी).
 तो--दो. (=सं० तः). दम्भण, दम्भणतो- 'दो ; उत्तर, उत्तरतो- 'दो.
 न. (स्थणार्थं.) अत्र; तत्र; कुत्र; वटोत्र (वडोदरुं-वडोदा-अरोडा).
 थीयुं. पग, पगथीयुं.
 पण--पर्णुं. (सं०वत्, भत्) भाववाचकनाम. धरडो, धरडपणु- 'पणुं ; आंधणो,
 आंधणपणुं ; अंधो, अंधापणुं ; अणुं, अणुपणुं.
 पो. =पणुं. अंधो, अंधापो ; अण, अणपो ; रांड, रंडपो.
 मो०. संख्यापूर्णांर्थं प्रत्यय (सं० मः). पांय, पांयमो ; सात, सातमो.
 वट--वटो. (सं० ता ?) भोगवट-भोगवटो ; धर, धरवट ; नाणुं, नाणुवट ;
 सायुं, सायवट.
 वटी. नाणुं, नाणुवटी ; कुंकु-कुंकु, कुंकुवटी.
 वाड, देशार्थ-कडीओ, कडीआवाड ; भारवाड. इणीआनो अर्थ-इणीवाड ;
 डेउवाड ; वाणीआवाड. भावार्थ-सगवाड=सगाड.
 वाडी. इलवाडी ; आंआवाडी ; उमरवाडी.
 वाडो. अष्ट, अष्टवाडो ; डेउवाडो.
 वाळ. (=सं० पाल). कोटपाल-कोटवाण ; गोपाल-गोवाण.
 वाळ. (=कर्तृर्थ). रणेवाण (राभनार).
 वाळो. (=भावार्थ). रणेवाणी ; कोटवाणी.
 वला. राजवला-रजवला (=राजवाडा).
 ल--लो. अेक, अेकल ; दो (=मे) दोकल. अेक, अेकलो- 'ली- 'लुं.
 लो० (अल्पार्थ). यांद, यांदलो-यांदलो ; पाटी, पाटलो- 'ली.
 लो०. (विशेष्यार्थं विशेषण). पंगो, पांगलो ; अंधो, आंधलो ; माडे, माडेलो,
 लुं. पग, पगलुं ; उग, उगलुं ; अग, अगलुं.
 वो. (अल्पार्थ). छोड, छोडवो ; आड, आडवुं ; धाट, धाडवो ; भूआण, भूआणवो.
 शाळ.--शाळा. धोडो, धोडशाण ; धर्म, धर्मशाणा ; पाड, पाडशाणा.
 शाली. भाज्य, भाज्यशाली ; यश, यशशाली.
 सलुं. कलु, कलुसलुं.

• નગર-નેર, ગામ, પૂર, ઇલાદિ શબ્દ નગરેનાં નામને છેડે આવે છે; ચંપાનગર-ચંપાનેર, વડગામ, શાહપૂર. હિંદુસ્થાનીમાં, આખાદ; અહમદ + આખાદ, અહમદાવાદ = અહમદનું નગર.

૫. કેટલાએક પ્રત્યયો હિંદુસ્થાનીમાંથી આવ્યા છે.

અંબાજ. (ફેકનાર)•ગોલંદાજ (ગોળા ફેકનાર); તીરંદાજ.

આ. ચશ્મ (આંખ) ચશ્મા; હમ (સાત) હમા-હમો (સપ્તાહ-સાત દિવસ).

આવર. જોર, જોરાવર.

ઈ = ગુજરાતી અપભ્રંશ. મુલક, મુલકી. રૈચા, બાગ, બગીચા.

જાના. બખરચી-બખરચીખાના.

જારે (ખાનાર). હલાલખોર; હરામખોર.

ગાદ (= સં૦ કાર). ગુનાહ, ગુનાહગાર.

ગિરી. લુચ્ચો, લુચ્ચેગિરી; ગુલામ, ગુલામગિરી.

ગો. તાબું, તાબગી; માંદો, માંદગી; ગંદું, ગંદગી.

ગીર (=સં૦ ગ્રહ). જહાન (જગત), જહાનગીર (જગત ગ્રહિ-જગત ગ્રહનાર);

આલમ્ (દુનિયા), આલમ્ગીર (દુનિયાગ્રહિ, દુનિયાજીત).

ચી--જી. તંપુરચી-'જી; મસાલચી-'જી; પખાલચી-'જી.

જાદા. (જનિત, પુત્ર) શાહજાદા (રાજજનિત-રાજપુત્ર); ખાન (ધર),

ખાનજાદા (ધરમાં જન્મેલો).

દાન. (= સં૦ જ્ઞાન જ્ઞ, જાણનાર). હિસાબદાન (ગણિતજ્ઞ-ગણિત જાણનાર);

કદરદાન (સ્વભાવ જાણનાર).

દામ--દાની. (પાત્ર, વાસણ) કદમદાન; મહરદાની; પિકદાની.

દાર, (સં૦ ધૃ ધરવું). દુકાનદાર; જમીનદાર.

• નામા (અંધ-ખત). શાહનામા; હુકમનામા.

બંદ (સં૦ બંધ). હથિયારબંદ; કમરબંદ; નાલબંધ; છપરબંધ.

વર (સાવનાર). પેગમ્ (સંદેશો), પેગમ્બર (સંદેશીઓ).

વાજ (રમનાર). શતરંગખાજ; દાર્ખાજ.

વાન (રાખનાર). મહેરખાન.

મંદ. (જસં મંત-વત્). દોલતમંદ ; અકલમંદ.

રંગ. રંગ, રંગરેજ.

વાન (સં વાન્ રાખનાર-અલાવનાર). ગાડી, ગાડીવાન ; દર (દાર) દરવાન ;
સાર (ઊંટ), સારવાન. [વિગતવાર.

વાર. ઉમેદ (આશા), ઉમેદવાર ; તફસીલ (વિગત), તફસીલવાર ; વિખત,
સ્તાન--ઈસ્તાન. તુર્કસ્તાન ; અરબસ્તાન ; અફગાનિસ્તાન.

આબાદ (નગર). અહમદ + આબાદ, અહમદાબાદ, અમદાવાદ ; બહરાબાદ.

૬. પ્રત્યય જેવા દેખાનાર ઘણાખરા અક્ષર, ખરૂં જોતાં, શબ્દ છે, માટે
બ્યારે તેઓ ખીજ શબ્દની સાથે મળે છે ત્યારે સમાસ થાય છે. એવા કેટલાંએક
ઉપર આવ્યા છે, ખીજ થોડા દેખાડિયે છિયે.

આંકિત ;—નામાંકિત, દોશાંકિત, ગુણાંકિત.

આકુલ ;—ચિંતાકુલ, ભયાકુલ, નિરાકુલ.

આતુર ;—ક્રોધાતુર, શોકાતુર, કામાતુર.

ચર ;—જલચર, ભૂચર, ખેચર, વનચર.

દાયક ;—દુઃખદાયક, સુખદાયક.

વાહ્યો (= વાસિયો) ; એકલવાહ્યો = એકલવાસિયો.

સમાસ.

૩૪૫. મનમાં વિચાર પૃથક હોય તો શબ્દ પૃથક બોલિયે છિયે ; પણ
જો મનમાં વિચાર સંયુક્ત જેવા થાય, તો શબ્દ પણ સંયુક્ત કરી વાપરિયે છિયે.
શબ્દનો એવો સંયોગ સમાસ (સમ્ સાથે, બસ્ રહેવું) કહેવાય છે ; અને
સંયુક્ત થએલા શબ્દ સામાસિક કહેવાય છે.

સામાસિક શબ્દનાં પદને* પૃથક કરીને તેમનો જૂદો જૂદો અર્થ દેખાડવો,
એ સમાસનો વિગ્રહ (વેરી નાખવું) કહેવાય છે ; “ સૂર્યપ્રકાશ ” આ એક સામા-
સિક શબ્દ છે ; એના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદને જૂદા કરીને દેખાડિયે કે તેમનો
અર્થ “ સૂર્યનો પ્રકાશ ” એવો છે, ત્યારે સમાસનો વિગ્રહ થયો એવું જાણવું.

* સમાસનાં પહેલા શબ્દને પૂર્વપદ, છેલ્લા શબ્દને ઉત્તરપદ, અને વચલા
શબ્દને મધ્યમપદ કહે છે.

• સંસ્કૃતમાં સામાસિક શબ્દ અતિ ઘણા છે, અને ઇચ્છા પ્રમાણે નવા નવક શબ્દ ગોઠવવામાં આવે છે. નવા શબ્દ ગોઠવવા વિષે ગુજરાતીમાં આટલી છૂટ નથી, તો પણ સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા ઘણી સામાસિક શબ્દની સાથે કેટલાંક એક નવા શબ્દ ગુજરાતીમાં આવે છે; એમ ભૂસર, દ્વીપકલ્પ, ભૂમધ્યસમુદ્ર, ગુરૂત્વાકર્ષણ, સ્નેહાકર્ષણ, સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર, ઇં ઘણા શબ્દ સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે ગોઠવાઈને ગુજરાતીમાં નવા આવે છે. જે વિદ્યાની વૃદ્ધિની સાથે ભાષાનો અભ્યાસ પણ આવે, તો વર્ષોવર્ષ નવા નવા સામાસિક શબ્દ ગોઠવવામાં આવશે.

૩૪૬. સામાસિક શબ્દના અનેક વર્ગ કરેલા છે; જેમકે—દ્વંદ્વ, તત્પુરુષ, કર્મધારણ, દ્વિગુ, મધ્યમપદલોપી, અવ્યયીભાવ, અને બહુવ્રીહિ સમાસ. પછી વિવિધ સમાસના શબ્દ મળ્યાથી મિશ્ર સામાસિક શબ્દ થાય છે.

૩૪૭. દ્વંદ્વ સમાસ. આ સમાસમાં જે કે અધિક નામ બધાંય સમીન અધિકારનાં, અથવા એકજ વિભક્તિમાં, આવે છે. એમની વચ્ચે જે સંબંધ છે તે વિશેષે કરીને સમાનાર્થદર્શક વાક્યયોગી ‘અને’ કે ‘તથા’ નો છે, પણ કોઈ વેળા બિનાર્થદર્શક વાક્યયોગી ‘કે’ કે ‘અથવા’ નો છે. “તમારાં માઆપ ક્યાં છે?” એ વાક્યમાં ‘માઆપ’ આ શબ્દ સામાસિક છે; એનો અર્થ = મા અને આપ. “એને કોઈ દિકરોદિકરી નથી,” એ વાક્યમાં ‘દિકરોદિકરી’ આ સામાસિક શબ્દમાં સંબંધ = દિકરો કે દિકરી.

૩૪૮. આ સમાસમાં બધાં નામની વિભક્તિ તેનેતેજ હોય છે, પણ છેલ્લા પદનેજ તૃતીયાદિના પ્રત્યયો લાગે છે; પ્રં દ્વિં માઆપ, ત્વં માઆપે, ચં માઆપને, પં માઆપથી, ઇં; ગાયવાછડાએ, ગાયવાછડાને, ગાયવા-છડાથી, ઇં. જે પૂર્વપદને પ્રથમામાં એા હું પ્રત્યય લાગે (૮૨) તો પ્રં દ્વિં માં પ્રત્યય રહે છે, પણ ઇતર વિભક્તિમાં પ્રત્યયનો લોપ થાય છે, અને પ્રકૃતિના અંતરવરની વૃદ્ધિ (અ નો આ) થાય છે; પ્રં દ્વિં દિકરોદિકરી, ત્વં દિકરા-દિકરીએ, ચં દિકરાદિકરીને. પં દિકરાદિકરીથી.

• ૩૪૯. સંસ્કૃતમાં જે શબ્દનો સમાસ હોય તો ઉત્તરપદને દ્વિવચનનો પ્રત્યય લાગે; ‘માતાપિતૈ’ (માતા અને પિતા); ‘રામલક્ષ્મણૌ’ (રામ અને લક્ષ્મણ).

ત્રણ કે આધિક શબ્દનો સમાસ હોય તો છેલ્લાં પદને બહુવચનનો પ્રત્યય લાગે; રાજ + અશ્વ + રથ = રાજશ્વરથા: (રાજશ્વરથો). એવા સમાસને

દ્વિતરેતરયોગદ્વંદ્વ કહે છે. ત્રણી, સમાસના છેલ્લા પદને નાન્યતર એકવચનનો પ્રયય લાગે; 'હસ્તપદં' (=એ હાથ અને એ પગ). એવા સમાસને સમાહારદ્વંદ્વ કહે છે. આ ભેદ ગુજરાતીમાં નથી.

ગુજરાતીમાં જે નામને પ્રથમામાં, ઓ, ઉ, નથી લાગતા (૮૧) તેઓ દ્વંદ્વ સમાસમાં આવે તો પાસે પાસે લખાય છે; માયાપ, ધણીધણીઆણી, જળથળ-વાયુનેજકાશ. એમના છેલ્લા પદને કોઈ વેળા અનેકવચનનો પ્રત્યય લાગે, ગાયબેસો.

જે નામને પ્રથમામાં ઓ, ઉ, (૮૨) લાગે છે તેમના પ્રત્યયરહે છે; હળગાકું, દિકરોદિકરી, છોકરોછોકરી. અનેકવચનના પ્રત્યય પણ લાગે છે; રથઘોડા; છોકરાછોકરીઓ; બચાંબાળક; ગાકુંબાળદિયાં (એક ગાકું અને અનેક બાળદિયાં); ગાડાંબાળદિયાં (અનેક ગાડાં અને અનેક બાળદિયાં).

ધણક દ્વંદ્વ સમાસના શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃતને ક્રૂપે, અથવા અપભ્રંશ થઈ, ગુજરાતીમાં આવે છે; સુતસુતા, પુત્રપુત્રી, દમ્પતિ, જ્ઞયાપતિ, ધનીધનિની (ધણીધણીઆણી), માવિત્ર-માવિત્રો-માવતર (માતાપિતરૌ).

૩૫૦. વિશેષ્યને અર્થે વિશેષણ વપરાય તો તેમનો પણ દ્વંદ્વ સમાસ થાય છે; નાનુંમોટું-નાનામોટા; નાનાંમોટાં; ખરૂંખોટું; ઊંચનીચ; કાળાગોરા; સાચુંજૂઠું; સાચાજૂઠા ઇ.

સંસ્કૃત પર+પર, અન્ય+અન્ય ની વચ્ચે આગમ સુ આવે, સામાસિક શબ્દ પરપર, અન્યોઅન્ય અન્યોન્ય (૩૨. ૨) થાય છે. એકં + એકં નો એકમેક, અને એક+એક નો એકેક-અકેક થાય છે.

૩૫૧. માણસ પશુ આદિની સંજ્ઞા સામાન્ય નામ લોપ (જેમકે-છોકરું ઘોડું), અને અનેકવચનમાં બોલાય, તો તેમાં, જે નામ નહિ છતાં પણ, દ્વંદ્વ સમાસનો અર્થ આવે છે; જેમકે, છોકરાં = છોકરોછોકરી - છોકરાછોકરીઓ; ઘોડાં=ઘોડાઘોડી.

સંસ્કૃતમાં એકજ જાતિનાં નામ સમાસમાં આવે, તો કોઈ કોઈવેળા પૂર્વપદનો લોપ થાય, અને ઉત્તરપદને દ્વિવચનનો અથવા અનેકવચનનો પ્રત્યય લાગે; પિતરૌ=માતાપિતરૌ (એ ઉપરથી શુ. પિતરૌ=પૂર્વજ); પુત્રઃ=પુત્રી પુત્રાઃ (છોકરાં).

૩૫૨. તત્પુરુષ સમાસ. આ સમાસમાં બેજ નામ આવે છે. પૂર્વપદની વિભક્તિ કદી પ્રથમા હોતી નથી, અને સંબોધનાર્થે પણ નહિ. આ સમાસમાં ઉત્તરપદ મુખ્ય છે. પૂર્વપદમાં તથા ઉત્તરપદમાં જે સંબંધ, તે પ્રથમાથી સમમી સુધીની કોઇ પણ વિભક્તિનો સંબંધ હોય છે. આ વિભક્તિનો અર્થ પૂર્વપદમાં હોય છે, માટે તેની વિભક્તિ પ્રમાણે તત્પુરુષ સમાસના છ ભેદ થાય છે. સમાસનો વિગ્રહ કરતાં, જે ઉત્તરપદની વિભક્તિ દ્વિતીયા હોય, તો તે દ્વિતીયાતત્પુરુષ છે; જે તૃતીયા હોય તો તૃતીયાતત્પુરુષ; ચતુર્થી હોય તો ચતુર્થીતત્પુરુષ; પંચમી, ષષ્ઠી, સપ્તમી હોય, તો અતુક્રમે પંચમીતત્પુરુષ, ષષ્ઠીતત્પુરુષ, અને સપ્તમીતત્પુરુષ થાય છે; જેમકે—

દ્વિતીયાતત્પુરુષ;—જ્ઞાનદાતા (=જ્ઞાન આપે તે); ગ્રંથકર્તા (=ગ્રંથ કરે તે);

નિષાકર (=નિષા-રાત્રી કરે તે); ચુડગર-ચુડકર (=ચૂડા કરે તે);

છડીદાર (=છડી ધરે તે); કુમાર-કુંભાર-કુંભકાર (કુંભ કરે તે).

આ સમાસમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદનું કર્મ છે, માટે ઉત્તરપદમાં સકર્મક

ક્રિયાપદનો અર્થ જોઈએ.

તૃતીયાતત્પુરુષ;—લોભમોહિત (=લોભે મોહેલું); હસ્તકાર્ય (=હાથે કરેલું

કાર્ય); આંખસૂચના (=આંખે સૂચના); મુખમાર (=મુખે મારેલો

માર); શબ્દગમ (=શબ્દે દીવેલો ગમ). આ સમાસના સંબંધમાં

કર્મણિ પ્રયોગનો અર્થ, એટલે ઉત્તરપદમાં સલ્લભેદનો, અથવા ભૂતકૃદંતનો

અર્થ આવે; દેવદત્ત (=દેવે આપેલું); દાત્રછિન્ન (=દાતરડે વહારેલું).

ચતુર્થીતત્પુરુષ;—ચરણોદક (=ચરણને અર્થે પાણી); યજ્ઞસ્તંભ (=યજ્ઞને

સ્તંભ-યજ્ઞને અર્થે); અશ્વધાસ (ધોડાને ધાસ); જનરથ (=જન-લોકને

અર્થે રથ). એ સમાસમાં તાદર્થ્યનો સંબંધ છે,=અર્થે, કાળે, વારતે ઇ.

પંચમીતત્પુરુષ;—જ્ઞાતિબ્રહ્મ (=જ્ઞાતિમાંથી બહાર પડેલો); સ્વર્ગપતન

(=સ્વર્ગમાંથી પડવું); વ્યાઘ્રભય (વાઘથી-વાઘના કારણથી ભય);

તરંગચંચલ (=તરંગ-મોજાથી-મોજા કરતાં ચંચલ કે અસ્થિર); લોભમોહ

(લોભથી જે મોહ થાય છે તે); ક્રોધતાપ (ક્રોધથી તાપ); ભૂખપીડા

(ભૂખથી પીડા).

ષષ્ઠીતત્પુરુષ;—પ્રજાપતિ (પ્રજાનો પતિ); રાજપુત્ર (રાજાનો પુત્ર);

રાજગૃહ (રાજાનો ઝાંહ); પિતૃગૃહ (પિતાનું ઘર-પિએર); માતૃગૃહ

(આનું ધર). આ સમાસના ધણા શબ્દ આલે છે. પષ્ટીનો અર્થ સાધારણ સંબંધનો છે, માટે અમુક સામાસિક શબ્દ પષ્ટીતત્પુરૂપ કે બીજી કોઇ વિભક્તિનો તત્પુરૂપ છે, એ કહેવાને કોઇ વેળા કહણુ પડે; અંથ કર્તા' દ્વિતીયા કે પષ્ટી તત્પુરૂપ હોય; 'શબ્દગમ' તૃતીયા કે પષ્ટી તઠ હોય; 'અશ્વધાસ' ચતુર્થી કે પષ્ટી હોય; 'વ્યાઘ્રભય' પંચમી કે પષ્ટી તઠ હોય. એવા સમાસમાં પ્રસંગનું તાત્પર્ય શું છે તે જોઇને કેવો સમાસ છે તે ઠરાવવું; વિશેષે કરીને પષ્ટી નહિ પણ બીજો કોઇ સમાસ ખરો જણાવવામાં આવશે.

સપ્તમીતત્પુરૂપ;—આમરથ (ગામમાં રહેનાર); દેશસ્થ (દેશે રહેનાર); અંતઃસ્થ (મધ્યે રહેનાર); ગૃહસ્થ (ઘરમાં રહેનાર); સ્વર્ગવાસ (સ્વર્ગમાં વાસ); આમવાસ (ગામમાં વાસ).

૩૫૩. વિશેષે કરીને તત્પુરૂપનું પૂર્વપદ વિભક્તિના પ્રત્યયરહિત, કેવળ પ્રકૃતિ રૂપે આવે, પણ કોઇ કોઇ વેળા સંસ્કૃત વિભક્તિનો પ્રત્યય રહે છે:—

દ્વિતીયા;—વિષુતુદ (અંદ્રને દુખાવનાર); ભયંકર (ભય કરનાર-ઉપભવનાર); અરિદમ (અરિ-શત્રુને દમનાર).

તૃતીયા;—ઓજસાકૃત (ઓજસે-બળે કરેલું); સહસાકૃત (સહસ-સહેલે કરેલું).

ચતુર્થી;—પરસ્મૈપદ (બીજને અર્થે પદ); આત્મનેપદ (પોતાને અર્થે પદ).

પંચમી;—પશ્ચાત્તાપ (પછીથી તાપ). એ શબ્દને અવ્યયીભાવમાં ગણે છે.

ષષ્ટી;—દિવસ્પતિ (દિવ-સ્વર્ગનો પતિ-ઈંદ્ર); વાયસ્પતિ (વાયાનો પતિ-દેવોનો ગુરુ-ગુરુ).

સપ્તમી;—કરણેજપ (કાને-કાનમાં જપનાર-બોલનાર--ચાડીખાનાર); ખેચર (આકાશે ફરનાર-પક્ષી); યુધિષ્ઠિર (યુધે સ્થિર); જલેશય (જલે ઊંધનાર-માછલું); કર્તારિપ્રયોગ (કર્તાએ પ્રયોગ); કર્મણિપ્રયોગ (કર્મે પ્રયોગ); ભાવેપ્રયોગ (ભાવે પ્રયોગ); કરણેપ્રયોગ (કરણે પ્રયોગ).

૩૫૪. કોઇ કોઇ વેળા, મુખ્ય શબ્દ, જે વિશેષે કરી ઉત્તરપદ હોય છે, તે સમાસનું પૂર્વપદ થાય છે; રાજહંસ (હંસનો રાજા); રાજદંત (દાંતના રાજા-આગલા દાંત); પૂર્વરાત્ર (રાતનો પૂર્વભાગ); પૂર્વકાય (કાયાનો ઉપરો ભાગ).

૩૫૫. જો પૂર્વપદ કેવળ ઉપસર્ગ કે અવ્યય હોય, અને સમાસ એકજ શબ્દ જેવો થયો હોય, તો તે સમાસને પણ તત્પુરૂપમાં ગણે છે; પરિ+અટન=પર્યટન,

મ્+નીત=પ્રણીત, કુ+વાસના=કુવાસના, પરા+જ્ઞ=પરાજ્ઞ.—જે, પૂર્વપદ અ-અન્, કે ન હોય તો સમાસને નચ્ચત્પુરુષ કહે છે; અવિચાર, અનર્થ નપુંસક.

૩૫૬. **કર્મધારય સમાસ.** આ સમાસ તત્પુરુષનો એક ભેદ ગણેલો છે. ખીજા તત્પુરુષમાં અને કર્મધારયમાં આ ફેર છે કે કર્મધારયનાં પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદમાં જે સંબંધ છે તે વિશેષ્ય વિશેષણનો છે, પણ ખીજાં તત્પુરુષનાં પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદમાં મુખ્ય શબ્દનો અને વિભક્તિનો સંબંધ છે. કર્મધારયનું પૂર્વપદ ઉત્તરપદનું વિશેષણ છે; તે ગુણવાચક શબ્દ, અથવા ગુણવાચકને અર્થે ખીજું કોઈ નામ હોય; પરમેશ્વર, પરમાર્થ, પરમાત્મા, મહાદેવ, મહર્ષિ, મહાર્થ, સત્યાર્થ, સદાચાર, સદ્ગુણ, પુણ્યકર્મ.

૩૫૭. પૂર્વપદમાં 'મહત્' આવે તો તેને 'મહા' થાય છે; ઉત્તરપદનો અંત્યાક્ષર ન્ હોય તો તેનો લોપ થાય છે; મહત્-મહા + રાજન્ = મહારાજ; મહત્-મહા + ઉક્ષન્ (બળદ) = મહોક્ષ. તોય પણ સુ + રાજન્ = સુરાજ (૩૫૯); અને ગુજરાતીમાં ઘણાય લોક 'મહારાજ' કહે છે.

ઉત્તરપદનો અંત્યાક્ષર ષ હોય તો તેનો લોપ થાય છે; મધ્ય + રાત્રિ = મધ્યરાત-મધરાત.

૩૫૮. કર્મધારયના કેટલાએક ભેદ કરેલા છે. થોડા જણાવિયે છિયે.

ઉપમાનપૂર્વપદ;—એમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદ વિષે કંઈ ઉપમા-સરખાપણું દેખાડે છે; ચંદ્રમુખ (ચંદ્રના જેવું મુખ); રાજગુણ (રાજના જેવો ગુણ); મૃગાક્ષ (મૃગના જેવી આંખ); કમળનેત્ર (કમળ જેવી આંખ).

ઉપમાનોત્તરપદ;—એના ઉત્તરપદમાં ઉપમાર્થ છે; નરસિંહ (સિંહના જેવો નર; પુરુષવ્યાઘ્ર, પુરુષસિંહ (વાઘ, સિંહ જેવો પુરુષ-ઉત્તમ, મોટા પુરુષ). વાઘ, સિંહ, હાથી, વૃષભ, ઈંદ્ર, ઇંદ્ર, ઇંદ્ર મોટા બલિષ્ઠ પ્રાણીની ઉપમા આપતાં, બલ, પરાક્રમ, શૂરાપણું, ઇલાદિનો અર્થ થાય છે. અને એમજ પાન, રંગ, કમલ, ચંદ્રની ઉપમા આપતાં, રૂપ, સૌંદર્ય, કામળતાને અર્થ આવે છે.

વિષયપૂર્વપદ;—પૂર્વપદના વિષય વિષે કે સંબંધી; દેવશુદ્ધિ (દેવ વિષે-દેવ છે એવી શુદ્ધિ).

અવધારણુપૂર્વપદ;—પૂર્વપદ વિષે મનની ધારણા; વિદ્યાધન (વિદ્યા એજ ધન છે, એવી ધારણા); ભવસાગર (ભવ-સંસાર એજ સાગર)

આહંકાર, અહંકૃતિ, અહંમતિ, વિશ્વજીત, ઇં શબ્દ પણ કર્મધારયમાં ગણે છે; કેમકે એમના પૂર્વપદમાં કોઇ પણ રીતિએ વિશેષણાર્થ કંઇ આવે છે.

૩૫૯. પૂર્વપદમાં ઉપસર્ગાદિ પૂર્વગ શબ્દ વિશેષણાર્થ આવે તો કર્મધારય સમાસ થાય છે; સુપથ (સારો માર્ગ); સુદિન (સારો દિ.સ); દુરાચાર (ખોટો આચાર). સમાસમાં કુનો કોઇ વેળા કા, અને કોઇ વેળા કદ થાય છે; કુ + પુરૂપ = કાપુરૂપ, કુ + રૂપ = કદરૂપ.

૩૬૦. કોઇ કોઇ વેળા વિશેષ્યને અર્થે વિશેષણ ઉત્તરપદમાં આવે; પરમધાર્મિક, પરમાદ્ભુત. પૂર્વપદમાં વિશેષણાર્થે વિશેષ્ય આવે; મલ (મેલ) + દ્રવ્ય = મલદ્રવ્ય (મેલું દ્રવ્ય).

૩૬૧. કોઇ વેળા મુખ્ય શબ્દ પૂર્વપદ થયે તેનું વિશેષણ ઉત્તરપદ થાય છે; પુરૂષોત્તમ (ઉત્તમ પુરૂષ); રાજધમ (અધમ રાજ); વિપ્રગૌર (ગૌર બ્રાહ્મણ).

૩૬૨. દ્વિગુ સમાસ. આ સમાસ કર્મધારયનો એક વર્ગ ગણાય છે. એનું પૂર્વપદ સંખ્યાર્થ વિશેષણ હોય છે; દ્વિપથ (બે માર્ગની જગ્યા); ત્રિકોક, ત્રિભુવન, ચતુર્વેદ, ચતુર્યુગ, પંચગવ્ય, પટ્કર્મ, સપ્તર્ષિ, સપ્તધાતુ, અષ્ટાધ્યાયી. દ્વિગુ સમાસમાં સદા સમૂહપણાનો અર્થ આવે છે; ત્રિકોક = ત્રણ લોકનો સમૂહ; ચતુર્વેદ = ચારે વેદનો સમૂહ. આ સમાસ વિશેષણને અર્થે પણ વપરાય; ખત્રીસગુણ પુરૂષ; ત્યારે તો તે બહુત્રીહિ સમાસ થાય છે.

૩૬૩. મધ્યમપદલોપી. સમાસનો વિગ્રહ કરીને અર્થ ખુલ્લો દેખા-
ડતાં, જે પૂર્વપદની અને ઉત્તરપદની વચ્ચે એક કે અનેક શબ્દ લાવવા પડે, તો તે સમાસની મધ્યેથી કોઇ પદનો લોપ થયો એવું દેખાય, માટે તે મધ્યમપદલોપી સમાસ કહેવાય છે; કાળિદાસનાટક = કાળિદાસ (કૃત-કરેલું) નાટક; સાકરભાત = સાકર (થી ભેળવેલું) ભાત; અભિજ્ઞાનશકુંતલા = અભિજ્ઞાન (સ્મૃત) શકુંતલા = સંકેત કે ચિન્હ કરી (એળખાએલી-સંભારણુમાં આવેલી) શકુંતલા.

૩૬૪. અવ્યયીભાવ. પૂર્વપદ અવ્યય હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે; -યથાશક્તિ (શક્તિ પ્રમાણે); -યથાવિધિ (વિધિ-આજ્ઞા પ્રમાણે); યથાસુખ (સુખે); સકોપ (કોપ સાથે-કોપથી); સાદર (આદર સાથે-આદરથી); અહુક્ષણ (ક્ષણે ક્ષણે); પ્રતિમાસ (માસે માસે); પ્રતિવર્ષ (વર્ષે-વર્ષે); સમક્ષ (આંખ આગળ); અસંશય (સંશય વિના).

સંસ્કૃતમાં એ સમાસને નાન્યતરનો પ્રત્યય લાગે છે; સકોવં, સાદરં, પ્રતિમાસં; યયાસુલં, અનુક્તં; પણ ગુજરાતીમાં આ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અવ્યયીભાવ સમાસ પ્રાયઃ ક્રિયાવિશેષણને અર્થે વપરાય છે.

૩૬૫. **બહુવ્રીહિ.** જે કોઈ સમાસ (દંડ, તત્પુરૂષ, કર્મધારય, દ્વિગુ, મધ્યમપદલોપી, અવ્યયીભાવ) વિશેષણને અર્થે નહિ, પણ વિશેષણને અર્થે વપરાય, તેનું ઉત્તરપદ વિશેષણ થાય છે, અને સમાસ બહુવ્રીહિ કહેવાય છે. બીજા સમાસના જે જે ભાગ થાય છે, તેઓ બહુવ્રીહિના પણ થાય છે. દંડ બહુવ્રીહિ—મરણવ્યાધિશોક પ્રાણી (જે પ્રાણીને મરણ વ્યાધિ અને શોક છે તે); શુભાશુભ (જેમાં શુભ અને અશુભ ગુણ છે તે).

દ્વિતીયા બહુવ્રીહિ;—ભયંકર શત્રુ (ભય ઉપજાવનાર શત્રુ).

તૃતીયા બહુ ૦;—ઓજસાકૃત કાર્ય (બલે કરેલું કાર્ય); દેવદત્ત શાસ્ત્ર (દેવનું આપેલું શાસ્ત્ર). આ સમાસનું ઉત્તરપદ કર્મણિ કૃદંત છે, માટે કહેવાય, કે તૃતીયાતત્પુરૂષ બહુવ્રીહિને સમાન છે.

પઠ્ઠી બહુ ૦;—રાજમાર્ગ નિયમ (રાજમાર્ગનો જે નિયમ તે); રાજપુત્ર ગુણ (રાજના પુત્રનો જે ગુણ).

સપ્તમી બહુ ૦;—વનેચર પશુ (વને ચરનાર પશુ); આમરથ આહ્વાણ (ગામે રહેનાર આહ્વાણ).

ગુણવાચકપૂર્વપદ બહુ ૦ (= કર્મધારય);—મહાબલ યોદ્ધા (= મહાબલી-અત્તના યોદ્ધા); મહામન રાજ (મહા મનનો રાજ); પીતાંબર યતિ (પીળાં વસ્ત્ર પહેરનાર જતિ); ગોળાકાર પદાર્થ (જેનો આકાર ગોળ છે તે પદાર્થ).

ઉપમાનપૂર્વપદ બહુ ૦;—સિંહરૂપ પતિ (જે પતિને સિંહના જેવું રૂપ છે તે); કમલનેત્રા સુંદરી (જે સ્ત્રીને કમલ જેવી આંખ છે તે).

અવધારણપૂર્વપદ બહુ ૦;—યશોધન વિદ્વાન (યશજ ધન છે એવું ધારનાર વિદ્વાન).

નન્ બહુ ૦;—અજ્ઞાન પ્રજા (જે પ્રજાને જ્ઞાન નથી તે); અનંત કાલ (જે કાલને અંત નથી તે).

અવ્યયીભાવ બહુ ૦;—સફલ ભૂમિ (ફલ સાથેની-ફલવાળે ભૂમિ); સજીવ જંતુ (જીવ સાથેજીવવંત જંતુ); સુમુખ જન (જેને સાફ મુખ છે

તેજન); દુષ્કર કાર્ય (કરવા કડિણુ તેવું કાર્ય); સનાથ સ્ત્રી (નાથ સાથેની સ્ત્રી).

પષ્ઠીવિભક્તિ વિશેષણ સમાન છે, માટે જો કોઇ પણ વિશેષ્ય સમાસની વિભક્તિ પષ્ઠી થાય તો તેનો અર્થ બહુવ્રીહિ સમાસને સમાન ગણાય.

૩૬૬. સંયુક્ત સમાસ. એ કે અધિક સામાસિક શબ્દ એકઠા મળીને એક લાંબો સામાસિક શબ્દ થાય, ત્યારે સંયુક્ત સમાસ થયો એવું કહિયે. સંસ્કૃતમાં બહુજ લાંબા સંયુક્ત સામાસિક શબ્દ થાય છે; કોઇ વેળા વીસ કે ત્રીસ (કોઇ કહે છે કે દોઢસો)ની સંખ્યા સુધી પદ મળીને એક સામાસિક શબ્દ થાય. એવા લાંબા સમાસોમાં જોડનારની ચતુરાઇ દેખાય, પણ ઉપયોગ અલ્પ છે. તોય ચાર પાંચ કે છ પદના સમાસ સંસ્કૃતમાં બહુ વાપરવામાં આવે છે, અને તેથી ભાષા દીપતી દેખાય છે. ગુજરાતીમાં સંયુક્ત સમાસ થોડાજ વપરાય છે;—

પૂર્વજન્મકૃતકાર્ય (વિગ્રહ, પૂર્વના જન્મમાં કરેલાં કાર્ય);—૧ લું+૨ જું પદ (પૂર્વ+જન્મ) = ગુણવાચક પૂર્વપદ તત્પુરૂપ-કર્મધારય; ૧લું ૨જું+૩જું પદ (પૂર્વજન્મ+કૃત-પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં) = સપ્તમી તત્પુરૂપ. પણ આ પષ્ઠીતત્પુરૂપ વિશેષણને અર્થે પરપદ “ કાર્ય ” ની સાથે આવે છે, માટે સપ્તમી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો;—

એકરાત્રનિર્વાહોચિત (વિગ્રહ, એક રાત્રિના નિર્વાહને ઉચિત);—૧લું +૨ જું પદ (એક+રાત્રિ) = દ્વિગુ સમાસ; ૧લું ૨ જું+૩જું (એક રાત્ર+નિર્વાહ-એક રાત્રિનો નિર્વાહ) = પષ્ઠી તત્પુરૂપ; ૧ લું ૨ જું ૩ જું+૪ થું (એક રાત્રનિર્વાહ+ઉચિત—’ નિર્વાહને ઉચિત) = ચતુર્થી તત્પુરૂપ; જો છેલ્લું પદ વિશેષણ્યે વપરાય, અને તેની આગળ પરપદ આવે તો બહુવ્રીહિ સમાસ થાય;—

કાલાંતરાવૃત્તિશુભાશુભ (વિગ્રહ, કાલના અંતરની આવૃત્તિ-ગતિમાં શુભ અને અશુભ);—૧ લું+૨ જું (કાલાંતર-કાલનો અંતર) = પષ્ઠી ત૦ ૧લું ૨જું+૩જું પદ (કાલાંતર+આવૃત્તિ-કાલાંતરની આવૃત્તિ) = પષ્ઠી તત્પુરૂપ; ૧લું ૨જું ૩જું+૪થું ૫મું પદ (કાલાંતરાવૃત્તિ+શુભાશુભ-’ આવૃત્તિમાં શુભાશુભ) = સપ્તમી તત્પુરૂપ; ૪થું+૫મું (શુભાશુભ-શુભ તથા અશુભ) = દ્વંદ્વ; છેલ્લું પદ ‘ અશુભ ’ = અર્કશુભ, માટે નમ્તત્પુરૂપ-અથવા અવ્યયીભાવ સમાસ છે. આગળ પરપદ આવે તો આમો શબ્દ = બહુવ્રીહિ.

समासनुं कोष्टक.

१. द्वंद्व. अ) भाषाप, गाडुंगणदिया, रथघोडो, छियांछोकरां.

आ) भइंभोडुं, सायुंणूडुं, नानांभोटा.

इ) ओकपीस, पयीस. (ओ द्विगुमां पयु गणाय) .

ई) द्वंद्व समास अनेकवचन ; छोकरां, ढोरां.

२. तत्पुरुष. १ अ) विभाक्तिपूर्वपद. द्वि० कुंभार, तृ० देवदत्त, च० अश्व
धास, पं० वाधलय, ष० राजभार्ग, स० आमस्थ.

आ) विभाक्ति उत्तरपद. राजहंस, राजदंत.

इ) नञ्. अविचार, अनर्थ, नपुंसक.

२ कर्मधारय. अ) गुणवाचक पूर्वपद. भडारान, सहगुण.

आ) गुणवाचक उत्तरपद. पुत्रोत्तम.

इ) उपमान पूर्वपद. कमलनेत्र, भृगाक्ष. (आ शब्द विशेषणार्थे
वपराय तो अहुत्रीदि.)

ई) उपमान उत्तरपद. नरसिंह.

उ) विषयपूर्वपद. देवभुक्ति.

ऊ) अवधारणपूर्वपद. विधाधन, भवसागर.

ए) विशेषणसम अव्ययपूर्वपद. सगुण, दुर्गुण, कुकर्म, कापुत्र,
कहूद्रूप.

ऐ) विशेषणसम इतरपूर्वपद. अहंकार, विश्वश्रुत.

ओ) अर्थयुक्ताव्ययपूर्वपद. पर्यटन ; प्रणीत.

३ संख्यापूर्वपद = द्विगु. द्विपथ, त्रिगुण, चतुर्वेद.

४ मध्यमपदलोपी. डालीदासनाटक, अभिज्ञानशकुंतला.

३: अव्ययभावाव. अव्ययपूर्वपद. यथाशक्ति, संकोप, प्रतिवर्ष.

४. संयुक्त के मिश्र. जे ओक सामासिक शब्दमां उपरना जे के अधिक
प्रकारना समास भजे तो मिश्रसमास थाय छ.

‘ વિશેષણ. **બહુત્રીહિ.** ઉપર વર્ણવેલો કોઇ પણ સમાસ વિશેષ્યાર્થ નહિ, પણ વિશેષણાર્થે વપરાય તો બહુત્રીહિ થાય છે.

નર નગર દેશાદિની સંસ્ત્રામાં વિવિધ સામાસિક શબ્દ આવે. રામભાઇ, ગંગારામ જ્યાલજી; વડગામ, શાહપુર, શ્રીનગર, જૂનાગઢ, વિકાનીર; સિંધુનદ, ગંગાનદી; ગંગોત્રી, ગોમુખ, રતંભાવતી-સ્તંભતીર્થ (ખંભટ), કાઠીઆબાડ.

વાક્યવિન્યાસ.

૩૬૭. શબ્દના જે સમુદાયે કરીને મનનો એક સંપૂર્ણ વિચાર, કે અભિ-પ્રાય, જણાવિયે છિયે તે વાક્ય છે. વાક્યમાં શબ્દની ગોઠવણી શી રીતિએ થાય છે, એટલે વાક્યના નિયમ કેવા છે, તેનું વર્ણન વાક્યવિન્યાસમાં આવે છે (પૃષ્ઠ ૩).

૩૬૮. મનના પ્રત્યેક વિચાર કે અભિપ્રાયમાં જે વિષયો તો જોઇએજ; પહેલો, કોઇ પણ વિષય જેના સંબંધી મન વિચાર ચલાવી શકે છે,—એને વિશેષ્ય કહિયે; બીજો, આ વિશેષ્ય સંબંધી મન શું જાણે છે કે ધારે છે તે,— એને વિશેષક કહિયે. રત્ન અને લાલ, આ જે શબ્દ છે; એકેકનો અર્થ એક વિશેષ્ય છે, જેના સંબંધી મનમાં જૂદા જૂદા વિચાર હોય. એમની વચ્ચે કોઇ સંબંધ ધારતા હઇયે તો હું ક્રિયાપદ વાપરીને, રત્ન લાલ છે એવું કહિયે; એવું કહેતાં એક વાક્ય સંપૂર્ણ થાય છે. આ વાક્યમાં ‘રત્ન’ વિશેષ્ય, ‘લાલ’ વિશેષક અને ‘છે’ સંબંધક છે. તર્કશાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક વાક્યના આ ત્રણ ભાગ, કે પક્ષ, ગણાય છે, વિશેષ્ય પક્ષ (રત્ન)—વિશેષક પક્ષ (લાલ)—અને વિશેષ્ય વિશેષકમાં સંબંધ દર્શાવનાર (છે).

પણ વ્યાકરણમાં વિશેષક ક્રિયાપદમાં ભળેલો હોય છે. રત્ન અને ચળકાટ, આ જે વિશેષ્યોમાં સંબંધ જણાવતાં, ‘રત્નમાં ચળકાટ છે’ એવું કહિયે, અથવા વિશેષકનો અર્થ ક્રિયાપદમાં લાવીને ‘રત્ન ચળકે છે’ એવું કહિયે.

કર્તરિપ્રયોગમાં ક્રિયાપદનો કર્તા વાક્યનો વિશેષ્ય છે, અને કર્મણિપ્રયોગમાં કર્મ વિશેષ્ય છે. વિશેષ્યના વચન, પુરૂષ, અને (ધણીક વાર) જાતિ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં રૂપ ફરે છે, માટે તે ક્રિયાનાથ કહેવાય છે. ‘રાજ કરે’ (કર્તરિ) ‘રાજ’ વિશેષ્ય, ‘ક’ ક્રિયાનાથ; રાજએ કામ કર્યું (કર્મણિ) ‘કામ’ વિશેષ્ય, કે ક્રિયાનાથ છે. બધા પ્રયોગમાં ક્રિયાનાથ પ્રથમા વિભક્તિમાં હોય છે, પણ

। કર્તા કહેવાય છે, માટે વાક્યના વિશેષ્ય પક્ષને કર્તૃપક્ષ પણ કહે છે ; વિશેષકની સાથે ક્રિયાપદ ઘણુંકરીને બનેલું હોય છે, માટે વિશેષકપક્ષને ક્ષ પણ કહે છે.

૩૬૯. ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો વાક્યમાં એ તો* શબ્દ હોય ; રત્ન રાજા આવે. પણ ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો તેની સાથે કર્મ આવે છે ; રાજ્ય કરે છે, વાણિયો વેપાર કરે. સકર્મકનું કર્મ વિશેષકપક્ષમાં, કે ક્ષમાં, ગણેલું છે.

૩૭૦. વાક્યના વિશેષ્યને ગુણવાચક શબ્દ, અને ક્રિયાપદને ક્રિયાવિશેષણ એવું થાય છે ત્યારે વાક્ય વધારેલું છે ; અને એવું નથી ત્યારે વાક્ય એટલે મૂળ શબ્દનું ઘડેલું છે :—

વિશેષ્ય. વિશેષક.

મૂલિક વાક્ય ઘોડો દોડે

વધારેલું વાક્ય. ચપલ ઘોડો વેગે દોડે.

ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો વાક્યમાં કર્મ (વિશેષણ વિના, કે વિશેષણ સાથે)

મૂલિક વાક્ય. માણસ વિચાર કરે.

વધારેલું વાક્ય. પવિત્ર માણસ ચોખ્ખાઈથી વિચાર કરે.

„ „ પવિત્ર માણસ બધા વિચાર ચોખ્ખાઈથી કરે.

એમ એક વાક્યમાં વિશેષ્ય અને તેનું ગુણવાચક, ક્રિયાપદ અને તેનું વિશેષણ, અને સકર્મક ક્રિયાપદ હોય તો તેનું કર્મ અને કર્મનો ગુણવાચક આવે.

૩૭૧. વાક્યમાં નામને અર્થે સર્વનામ આવે ; ‘હું તે કહું.’ અથવા દનું સામાન્ય રૂપ કે કૃદંત આવે ‘રીસ ઘેલાપણું છે’=રીસાવું (એ) ણું, અથવા ઘેલું થવું છે ; અથવા રીસે ચડવું કે રીસે તપવું (એ) ણું છે. અથવા વિભક્તિ આવે, ‘રીસાવવામાં ઘેલાપણું છે.’

૩૭૨. ગુણવાચકનો અર્થ વિશેષ્ય નામની વિભક્તિમાં અથવા નામયોગીમાં સમજણું માણસ સુખી છે=સમજણથી ચાલનાર માણસ=સમજણું માણસ.

ઓછા શબ્દ વાક્યમાં દેખાય તો એક કે અનેક શબ્દ અધ્યાહાર્ય છે (૨૫૭*)

૩૭૩. વાક્યના બધા ભાગમાં વિવિધ પ્રકારથી ફેર થઇ શકે છે.
- અ.) કર્તૃપક્ષમાં; ક્રોધ ઘેલાપણું છે=ક્રોધિત થવું ઘેલાપણું છે=ક્રોધ માણસ ક્રોધે ભરેલું હોય (એ) ઘેલાપણું છે.
- આ.) વિશેષણમાં; જ્ઞાની પુરૂષ સુખી છે=જ્ઞાનવાળો પુરૂષ સુખી છે=જ્ઞાનનો પુરૂષ સુખી છે=જે પુરૂષમાં જ્ઞાન છે તે સુખી છે.
- ઇ.) ક્રિયાવિશેષણમાં; તે જ્ઞાનથી ચાલે છે=તે જ્ઞાન પ્રમાણે ચાલે છે=જ્ઞાનીએ ચાલવું જોઈએ તે પ્રમાણે તે ચાલે છે.

૩૭૪. વાક્યના વર્ગ. વાક્યના કોઇ બે વર્ગ ગણે છે, અમિશ્ર અને મિશ્ર; કોઇ ત્રણ વર્ગ, શુદ્ધ, સંયુક્ત, અને સાન્વય.

૩૭૫. શુદ્ધ. જે વાક્યમાં એકજ કર્તૃવાચકપદ, અને એકજ ક્રિયાપદ આવે, તે શુદ્ધ, અથવા અમિશ્ર કહેવાય છે. શુદ્ધના કોઇ અલ્પ, કોઇ વિવર્ધિત છે. અ.) અલ્પના બે વિભાગ છે; એક અત્યલ્પ, બીજો અનત્યલ્પ.

૧. અત્યલ્પ,—વેણી ઉડી; ગોવિંદ બોલે; રાજા આજ્ઞા કરે; પ્રજા સેવા કરે છે (એમાં કર્તા સત્વવાચકનામ છે).—હું છું; તેઓ આવતા હતા; તમે કામ ચલાવો છો? (એમાં કર્તા સર્વનામ છે).—દુષ્ટો માર ખાવાના છે; કરણાલુ દયા દેખાડે છે (એમાં વિશેષ્યને અર્થે વિશેષણ કર્તા છે).—સત્યતા શોભે છે; અહંકાર દીપતો નથી (એમાં કર્તા ભાવવાચકનામ છે).—શિખરું સાંઈ છે; જૂઠું બોલવું અધર્મ છે (કર્તા, સામાન્ય કૃદંત).

૨. અનત્યલ્પ. એમાં વિષયપદની સાથે, કે ક્રિયાપદની સાથે, અર્થમાં બહુ મળી જનારા વિશેષણાદિક શબ્દ આવે છે; જેમકે ચતુરસુજ્ઞાન પુરૂષ વિચાર કરે; તે સકલગુણસંપન્ન પંડિત છે; મન સદા શીતળ રાખવું રાજાને શોભે છે. કૂર રીતિએ બળ ચલાવવું રાક્ષસી સ્વભાવનું લક્ષણ છે.—બ્યારે બે વિશેષ્યનામ મળી એક જેવાં થાય છે, ત્યારે વાક્ય અનત્યલ્પજ છે; જેમકે, ખંડેરાવ મહારાજ રક્ષા કરે છે.

આ.) વિકર્ણિત, એટલે ઉમેરેલા. વાક્યમાં ઉમેરેલ વિવિધરીતિથી થાય છે:—

૧. સનાનાર્થ શબ્દોએ કરીને; “ ખંડેરાવ ગાયકવાડ, વડોદરાના મહારાજ, મુંબઈ ગયા હતા.”

૨. વીજા શબ્દોનો અર્થ જળાવનારા શબ્દો કરીને ; “શીળતા-
મારા લોકોની શાભા-રાજમાં દેખાય છે,” “સહુથી ઉત્તમ
ઉપાય-મિઠાસથી તેની સાથે વાત કરવી-કોષને સુઝ્યો
નહિ.” “આપુ-તમારી સાથે જોણે આજ વાત કરી હતી
તે-કાલે ફરી આવશે.”
૩. ગુણવિશેષણે કરીને ; “ધાર્મિક માણસે નિયમિત ઉદારપણું
આચરવું” “તેણે એક વિલાયતી ઘોડો રાખ્યો.”
૪. ષષ્ટીવિભક્તિ કરીને ; સરકારનો અધિકાર પ્રબળને માથે છે.
૫. નામયોગીની સાથે સંધાણ શબ્દો કરીને ; બુદ્ધિરહિત
• શ્રમ નિષ્ફળ છે. મારા બધા વાકર સુદ્ધાં, હું આવ્યો છું.
૬. વિવિધ વિભક્તિથી સંધાણ વિષયપદો કરીને ; ગામના
દસ મતાદારોમાંથી કોષ એ જણને મોકલવો.
૭. ક્રિયાવિશેષણે કરીને ; “તે જાગે નહિ એટલામાં, હું તેને
હાર કરી આપું.” બુદ્ધિથી કામ કરવું જોઈએ.

ટીકા. વાક્યની વિવૃદ્ધિ કોષ વેળા કર્તૃપક્ષમાં, કોષ વેળા વિશેષકપક્ષમાં-
વિષયપદ વિષે, કે ક્રિયાપદ વિષે-થાય ; કોષ વેળા વાક્યના બેહુ પક્ષમાં.

૩૭૬. સંયુક્ત. એટલે ભજેલું. શુદ્ધ વાક્યમાં એકજ અભિપ્રાય
છે ; પણ સંયુક્ત વાક્યમાં એ કે અધિક અભિપ્રાય એવા ભજેલા હોય છે કે
જાણે એકના પેટામાં બીજો આવે ; અથવા એની સાથે એવો ભજેલો હોય કે
અર્થ પૂર્ણ થવા સારૂ બેહુ જોઈએ.

અ.) એક વિચારના પેટામાં બીજો આવે એવાં વાક્ય.

“આપણે (પોતે કેવા અપરાધી છિયે એ જાણી) બીજા પર ક્ષમા રાખવી.”

“તેણે (પોતાના ઘંઘા ઉપર મહેનત કરીને) તે વર્ષ સારાં કહાડયાં.”

આ.) એક અભિપ્રાય સંપૂર્ણ કરવા સારૂ બીજો જોઈએ એવાં વાક્ય.
એવામાં કે, તે, એ, એવું, એટલે, એવા સંયોજક શબ્દો-એટલે વાક્યના
પૂર્વભાગના અર્થનો સ્વીકાર કરનારા, કે તેને દર્શાવનારા આવે ;—

“એ નાનું પાપ છે, એવું કહેવા લાગ્યાં” “ચોરે કંઈ નાહો એ

“કોઈએ દીઠું નહિ.” “કોણ નથી જાણતું કે જૂઠું ખોલવું પાપ છે?”

૩૭૭. સાન્વય,* જ્યારે એ કે અધિક વાક્યોમાં એવો નિકટ સંબંધ નથી કે તેઓ સંયુક્ત થઈ જાય, તોય પણ, જે તેમના જૂદા જૂદા અર્થોમાં એવો સંબંધ હોય કે તેઓ વાક્યયોગી શબ્દોએ કરીને સંધાય, ત્યારે સંધાએલાં વાક્ય બધાં મૂળીને એક સાન્વય વાક્ય થાય છે. સાન્વયને સહુગામી વાક્ય પણ કહેવાય;—

“આ માણસે પાપ કર્યું ન હતું, અને એનાં માખાપે પણ કર્યું ન હતું.”

“તેણે પ્રતિવાદીનું મ્હો બંધ કર્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેનું મન હા વાળે એવું કર્યું.”

“આ પુસ્તકોમાં જે લખેલું છે, તે કુરાનને અનુકૂલ, અથવા પ્રતિકૂલ છે; જે અનુકૂલ, તે અનુપયોગી, કેમકે તેમનો અર્થ કુરાનમાં છેજ; પણ જે પ્રતિકૂલ, તે પાખાંડી, કેમકે કુરાનને વિરુદ્ધ ઠરે; માટે, ગમે તે રીતિએ જોતાં, એમને બાળી નાખવાં ઘટે.”

કોઇ વેળા વાક્યયોગી અધ્યાહાર્ય હોય :—

“તન રોગી, શિર શત્રુતા, ધન આવે ને જાય,

જે હોય સંપ કુટુંબમાં શીતળ રહે સદાય.” સંપલક્ષ્મી૦

એટલે—તન રોગી, (કે) શિર શત્રુતા, (કે) ધન આવે ને જાય, (પણ) જે કુટુંબમાં સંપ હોય (તે) શીતળ રહે સદાય.

૩૭૮. અત્યદ્ય વાક્યની વૃદ્ધિ વિવિધ રીતિએ થાય; જે૦—

શુદ્ધ. અત્યદ્ય. આપણે મનોયત્ન વાપરિયે છિયે.

અનત્યદ્ય. આપણે મનોયત્ન અનર્થ વાપરિયે છિયે.

વિવર્દિત. આપણે મનોયત્ન—કર્તાનો ઠરાવેલો એક ધર્મ— અતિશેપણથી, બહુધા, અનર્થ વાપરિયે છિયે.

સંયુક્ત. આપણે (આપણા મનોયત્નમાં અતિશેપણું કરીને) બહુધા મનોયત્ન અનર્થ વાપરિયે છિયે.

ત્રિવર્દિત તથા સંયુક્ત. મનોયત્ન, સુખાદિક વિવિધ ઉપયોગને અર્થ કર્તાની દયાથી માણસને માથે રત્નરૂપી કરી ઠરાવેલો જે ધર્મ, તેમાં અતિશેપણું રાખવાથી, આપણે, તેને કોટે વળગેલા સાપ જેવો કરી નાખીને, બહુધા અનર્થ વાપરિયે છિયે.

* સાન્વય, સ-અનુ-અય, સાથે વળગી પછવાડે આવનાર-સંબંધ રાખનાર.

સાન્વય. માણસ સુખ તથા વિવિધ ગુણ પ્રાપ્તિ, માટે કર્તાએ દયાથી મનોમત્ન ઠરાવ્યો છે; એ ધર્મ તો આપણે માથે સત્ક્રૂપી છે; પણ તે બહુધા સાપ જેવો થઈ જઈને આપણી કોટે વળગે છે; કેમકે આપણે, તેમાં અતિશયણું કરીને, તેને અનર્થ રીતિએ વાપરિયે છિયે.

૩૭૯. પ્રત્યેક સંયુક્ત વાક્યના બે ભાગ હોય છે; એક મુખ્યવાક્ય, બીજા બીજું ઉપવાક્ય. ઉપવાક્ય મુખ્યના પેટામાં રહે છે, અથવા તેની સાથે નિકટ મળી રહે છે. પેટામાં રહેનારું ઉપવાક્ય તે, ઘણાખરા પ્રસંગમાં, મુખ્યમાં ક્રિયાવિશેષણ જેવું હોય.

૩૮૦. જ્યારે જૂદાં જૂદાં વાક્ય એકમાં મળીને સાન્વય થાય છે, ત્યારે અકેક જૂદું વાક્ય સાન્વયના એક ખંડ જેવું થાય છે. અકેક ખંડમાં આવે તે વાક્યનાં કોઈ શુદ્ધ, કોઈ સંયુક્ત વાક્ય હોય. સાન્વયમાં કોઈ એક મુખ્ય વાક્ય નથી, પણ બધાએ સમાન અધિકારના-જણે સહભાગીઆ જેવા-હોય છે. એઓ એ રીતિએ સાથે આવે છે, માટે એમને સાન્વયનાં સહગત (અથવા સંગત) વાક્ય કહેવાય.

સહગત વાક્યોમાં પરસ્પર જે સંબંધ છે તે તેમને સાંધનારા વાક્યયોગી શબ્દ ઉપર જણાય છે; માટે વાક્યયોગીના જેટલા વર્ગ છે તેટલા સહગત વાક્યના સંબંધ વિષે પણ થાય છે (૩૧૮-૩૨૧).

વાક્યમાં શબ્દના અનુક્રમાન્વયાધિકાર વિષે.

૩૮૧. પ્રત્યેક વાક્યમાં શબ્દની ગોઠવણી વિષે વિચાર કરતાં, તેમના અનુક્રમ, અન્વય, તથા અધિકાર, આ ત્રણ જેવા જોઈએ.

અનુક્રમ,—કર્તૃપક્ષ પહેલો અને વિશેષકપક્ષ પછી આવે; વિશેષકમાં વિષયપદ પહેલું અને ક્રિયાપદ છેલ્લું આવે. વાક્યના મુખ્ય ક્રિયાપદને કોઈ અનુગ શબ્દ વળગે તો તે છેલ્લો આવે.

૩૮૨. વિશેષણ. વિશેષણ પહેલું, પછી વિશેષ્ય; “સારો રાજા યથાર્થે આજ્ઞા ચલાવે.” “રાજા આ આજ્ઞા ચલાવે.” પછી વિભક્તિતનું પણ એજ સ્થળ છે; “દેશનો રાજા પોતાની આજ્ઞા ચલાવે.” પછી તથા વિશેષણ બેહુ વપરાય, તો પછી પહેલી આવે; “દેશનો સારો રાજા પોતાની યથાર્થ આજ્ઞા ચલાવે.”—એમાં ક્રિયાવિશેષણ લાગે તો પછીની તથા વિશેષણની વચ્ચે

આવે ; દેશનો બહુ સારો રાજા પોતાની પૂરી યથાર્થ આજ્ઞા ચલાવે.”—તત્પદા-
પેક્ષકાદિ સર્વનામ એમાં આવે તો પઠીની આગળ આવે ; “દેશનો આ બહુ
સારો રાજા પોતાની તે પૂરી યથાર્થ આજ્ઞા ચલાવે.”

કોઈ વેળા વિશેષ્ય પહેલું, અને વિશેષણ પછી જોવું દેખાય ; પણ એવા
વાક્યના વિશેષકપક્ષમાં એક વિશેષ્ય અધ્યાહાર્ય છે ; જે નામ કર્તૃપક્ષમાં છે
તેજ વિશેષકપક્ષમાં ફરી ન આવે, માટે અધ્યાહાર્ય થાય છે ; આ રાજા સારો
(રાજા) છે ; સારો રાજા આ (રાજા) છે.

૩૮૩. બે વિષયપદ વચ્ચે કોઈ સંબંધ, વિભક્તિએ કરીને, અથવા
નામયોગીએ કરીને થાય, તો કંઈ એક, અને કંઈ બીજું વિષયપદ પહેલું આવે.

બાપુ પોતાને હાથે કામ કરે છે.—પોતાને હાથે બાપુ કામ કરે છે.

હું તને એક રૂપિયો આપું.—એક રૂપિયો હું તને આપું.

મેં મારા મનથી તે શોધી કહાડ્યું.—મારા મનથી મેં તે શોધી કહાડ્યું.

હું ધરમાં કામ કરું છું. —ધરમાં હું કામ કરું છું.

તે તમારી પાસે આવે છે. —તમારી પાસે તે આવે છે.

પણુ સ્થળ ફરવાથી અર્થ પણુ કંઈ ફરે છે.

૩૮૪. ક્રિયાવિશેષણ પહેલું, પછી ક્રિયાપદ. “તમે બલે પધાર્યા.”
“તમે કામ સારી પઠે કરો છો.” કોઈ વેળા કર્મસૂચક વિષયપદ એમની વચ્ચે
આવે ; “તમે સારી પઠે કામ કરો છો.”

૩૮૫. સંયુક્તક્રિયાપદમાં, વિકૃત પહેલું, પછી વિકારક ; “ચડી
બેઠો.” “પડી ગયો.”—એમજ સામાન્ય કૃદંત પહેલું ; “કહેવા આવ્યો.”—
કૃદંત પહેલો પછી સહાયકારક ; “થતું નથી ;” “થયું હોય.”

૩૮૬. સંયુક્તવાક્યમાં અ.) પેટામાં આવનારૂં ઉપવાક્ય મુખ્યના
કર્તૃદર્શક શબ્દની આગળ આવે ; “કૃષ્ણદાસ, ચોરી કરવાનો વિચાર મનમાં
રાખીને, ભોળાને ભાંગ્યો.”

એ કે અધિક ઉપવાક્ય આવતાં પણુ એ નિયમ રહે છે ;—“પૂર્વે સંસ્કૃતના
રક્ષણુ કરનારા દેવોએ, સંસ્કૃતને વિકાર પામતી જોઈને, આગળથી ચેતી, એના
વ્યાકરણુ અને કોષાદિ ગ્રંથ રચી, એના પરિણામનો અટકાવ કર્યો છે.”
ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ. પૃ ૧૧.

પણ પૂર્વે આવેલા કોઇ વાક્યના અર્થની સાથે આગળ આવનારુ વાક્યના ઉપવાક્યનો કંઇ સંબંધ હોય, અથવા ખીજું કંઇ ઘટતું કારણ હોય, તો ઉપવાક્યને પહેલું લેવાય ; “ જ્યારે પાંડવોના ભાગમાં ઇંદ્રપ્રસ્થ (આગ્રા)ની પૃથ્વી આવી, ત્યારે તહિં અસુર લોકોની વસ્તી હતી. તેને ઉજડ કરીને, પાંડવોએ પોતાની વસ્તી વસાવી. ” ગુ. ભા. ૬૦ પૃ. ૪.

આ.) એ, તે, એટલે, એવું—પૂર્વના ભાગનો અર્થ સ્વીકારનાર શબ્દ-સંયુક્તવાક્યમાં આવે, તો ઉપવાક્ય પહેલું અને મુખ્ય પછી ; “ તેનું મન બગડેલું છે, એવું તે જાણતી હતી. ”—પણ વાક્યમાં કે આવે, તો મુખ્ય પહેલું, અને ઉપવાક્ય પછી આવે ; તે જાણતી હતી, કે તેનું મન બગડેલું છે.

પૂર્વાપર શબ્દ વપરાય તો પહેલા ખંડમાં ઉપવાક્ય અને ખીજામાં મુખ્ય આવે ;—“ જે હું તમને કહું છું, તે હું બધાને કહું છું. ”

કોઇ વેળા, એવા સંયુક્ત વાક્યના એહુ ખંડ મળીને એક વિસ્તારેલા સંયુક્ત વાક્યનું ઉપવાક્ય થાય ; “ જે હું તમને કહું છું તે હું બધાને કહું છું, કે જામતા રહો. ” “ જે અંધ છે તે તંદ્ર છે, એટલે દુઃખ ” એવાંને કોઇ સાન્વય ગણે.

૩૮૭. ઉપવાક્ય કર્તાને અર્થે, કે કર્મને અર્થે, કે વિશેષણને અર્થે વપરાય, તોય સ્થળ તેનેતેજ રહે છે ;—

કર્તાને અર્થે ; “ ઇતિહાસમાં નાની નાની વાતોનું વર્ણન આવવું, એ નહિ ઘટે. ”—કર્મને અર્થે ; “ તમે લખતા હતા, એ હું નહોતો જાણતો. ”

ગુણવિશેષણને અર્થે ; “ મનના જાડાણમાં ગુમ રહી આંસુએ કરીને જણાવવામાં નહિ આવે, એવાં કોઇ દુઃખ છે. ”

ક્રિયાવિશેષણને અર્થે ; “ ભારે વિપત્તિ આવી માથે પડી હોય, એવું દેખાતું. ”

૩૮૮. સાન્વય વાક્યમાં, સહગત વાક્યનો અનુક્રમ ત્રિવિધ ધોરણે હોય. પણ બહુધા—પહેલા થયલા કાર્યનું વર્ણન પહેલું, પછીનાનું પછી આવે,—કારણ પહેલું, તેના ફળ પછી ; “ આ માણસ દુઃખી હતો, માટે તેણે ખૂમ પાડી, અને પ્રભુએ સાંભળીને એને તાર્યો ;—“ સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો કાલે આજને ; અને જે આવશે, તો હું સંભળાવીશ. પણ કેમકે ઇલાહિ, અર્થના વાક્યયોગીનો નિયમ એથી ઉલટો છે ;—“ પ્રભુએ તેનું સાંભળીને તેને તાર્યો ; કાંજે તેણે ખૂમ પાડી હતી ; અને તેણે ખૂમ પાડી ; કેમકે તે દુઃખી હતો. ”

“વિવર્ધિત વાક્યોમાં અનુક્રમનો નિયમ નિશ્ચય નથી. સ્પષ્ટતાને અર્થે, અને અલંકારની શોભાને અર્થે, લખનારની રૂચી તથા યુક્તિ પ્રમાણે, વિવિધ ગોઠવણી થાય. પણ સાધારણે, સમાનાર્થ શબ્દોમાં, અધિકારીનું નામ પહેલું, પછી તેના અધિકારનું; “વિકટોરિયા રાણી;” “ગાયકવાડ મહારાજ.” અનેક માત્રોક્ત શબ્દ હોય તો તેઓ પૂર્વે આવે;—“પ્રજનો પ્રતિપાલ, દીનદયાલ, વિશ્વપતિ વિજયસિંહરાજ ” જાતિનું નામ પહેલું; નાગર બ્રાહ્મણ છગનલાલ; ઠક્કર ગંગારામ;—પટેલ જાદવરાય.

૩૮૯. પ્રશ્નાર્થ શબ્દો વિશેષણ જેવા વપરાય, તો વિશેષણને સ્થલે આવે; “શી વાત છે?” “વાત શી છે?”—પણ વિશેષણાર્થે નહિ વપરાય, તો વાક્યની આદિએ, કે અંતે આવે; “શું, વાત એવી હોય?” “વાત એવી હોય શું?” “વારૂ, એવું કરિયે?” “એવું કરિયે વારૂ?”—કોણ (=કોજન) વિશેષ્ય છે; “અહિ કોણ આવશે?” “કાની વાતો સાંભળિયે?”—એમજ વિશેષ્ય નામ અધ્યાહાર્ય હોય તો; “શું થાય?”

૩૯૦. નિષેધાર્થ શબ્દો ક્રિયાપદને પૂર્વે કે આગળ આવે; તું ના કર; મા કર; કરીશ મા; કરતો ના; ના કરતો; ઇ૦.

૩૯૧. નાણા, ખિતાખ, ઇત્યાદિના નામ સંક્ષેપથી લખાય ત્યારે ખીજા નામની પૂર્વે લખાય; રૂ. ૧૦, પૈ. ૨—મી૦ (મીઞ્તર) રાખસન. ૫૦ (પટેલ.) જાદવરાય. માપાની સંખ્યા પૂર્વે લખાય; દસ સેર ચોખ્ખા; ૨ ગજ રેશમ.

૩૯૨. કવિતામાં, જ્યાંલગ અર્થની ગુચવણ થતી નથી, ત્યાંલગ શબ્દનો અનુક્રમ કવિની રૂચી પ્રમાણે થાય. ગદ્યનો સાધારણ એક નિયમ એ છે કે ક્રિયાપદ છેલ્લું આવે, પણ કવિતામાં ફેર થાય છે;—

“પ્રગટ જગત જેણે કર્યું, ધરૂં છું તેલતું ધ્યાન,

કહું છું લક્ષ્મી સંપત્તિ કથા, સુનો સહુ કાન.”

“વસું વિષ્ણુને અર્ધે અંગ, નહિ ચરચા લાયક તુજસંગ.”

૩૯૩. અન્વય. (પછીથી - મળતું આવતું, સંબંધ, મેળ).

વિશેષણ તથા વિશેષ્ય. વિશેષ્યનાં જાતિ, વયન, વિભક્તિ પ્રમાણે વિશેષણનાં હોય (૯૧); કાળો ઘોડો, કાળી ઘોડી, લાલ* ઘોડાં આવે છે. (ગુણવાચક).

કિયો પુરૂષ, પેલી સ્ત્રી, આ* છોકરાં. (વિશેષણ સર્વનામ).

*વિશેષણ અવિકારી (૯૦) હોય તો પ્રત્યય લાગે નહિ ખરો, તો પાઠ્ય અર્થને ધારણે તેમનો અન્વય વિશેષ્યની સાથે થાય છે.

ચાલતો વિચાર, ચડતા લોક, બનતી વાત, પડતું ધર. (કૃદંત). •

રાખતો અધિકાર, પ્રભાની ધમ્મ, ધરતું કામ, તેમના ઘોડા. (પષ્ટી).

૩૯૪. **અનેક વિશેષણનો.** અ.) કેવળ સમૂહ, કે ગણ, એવો હોય કે અકેક વિશેષણ તેજ વિશેષ્યને સમાન રીતે લાગે, તો અકેક વિશેષણને અન્વય તે વિશેષ્યની સાથે હોય છે; તે ગામમાં એક સારો, ડાહ્યો, વિવેકી, વિદ્વાન, બ્રાહ્મણ છે; દેશમાં કેટલાએક મોટા, કુલીન, પૈસાવાળા લોક છે.

આ.) પષ્ટી વિભક્તિએ ધનારાં કેટલાંએક વિશેષણ એવાં હોય, કે અકેક પેતાપેતાની આગળ જે આવનાર શબ્દ, તેની તે પષ્ટી છે, તો અકેક પેતાના આગળના નામની સાથે અન્વય દેખાડે છે;—મારા ધરનાં કામની વાતોનો વિચાર; તેની ભતિના લોકોની ખુદ્ધિનો મેળ એવો છે.

૩.) પષ્ટીની તથા નામની વચ્ચે ખીજું વિશેષણ આવે, તો તેઓ બેહુ વિશેષ્યનો અન્વય થાય છે;—મારો સારો ઘોડો; મનનો ઊંડો વિચાર.

૩૯૬. **અનેક વિશેષ્ય અ.)** અનેક નામનો સમૂહ એકજ વિશેષ્યની સંજ્ઞા હોય, તો તેમને લાગે તે વિશેષણ તે સમૂહમાંના હરકોઇ નામની સાથે જે અન્વય રાખે, તેજ તે બધાની સાથે રાખે; સૃષ્ટિનો કર્તા, પાલક, નાયક, તથા ન્યાયાધીશ.

આ.) સંજ્ઞા એકજ વિષયની છતાં નામ જૂદી જૂદી ભતિનાં હોય, તો—૧) અનેક સંજ્ઞાને વિશેષણ લાગે,—મારી વૃત્તિ, માફ કામ, મારો અધિકાર, મારો ધર્મ, એજ છે;—૨.) અનેક વચન અને નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય વિશેષણને લાગે;—મારાં વૃત્તિ, કામ, અધિકાર, તથા ધર્મ એજ છે;—૩.) વિશેષણ સમૂહની પહેલી સંજ્ઞાની સાથે અન્વય રાખે;—મારી વૃત્તિ, કામ, અધિકાર, તથા ધર્મ એજ છે.

૩.) સમૂહનાં વિશેષ્યનામ જૂદા જૂદા વિષયની સંજ્ઞા હોય તો;—

૧. એકજ જાતીનાં અનેક નામ હોય, તો વિશેષણ તેજ જાતિનું, પણ એકવચનમાં, અથવા અનેકવચનમાં આવે;—મારો ધંધો વેપાર; તેની ખેતીવાડી; તેનું ખરચ ખુટણુ; તેનું લેણુદેણુ. અથવા; તેનાં લેણુદેણુ; મારાં કામકાજ.

૨. જૂદી જૂદી જાતિનાં નામ હોય, તો વિશેષગને અનેક વચને નાન્વતિર પ્રત્યય લાગે ;—મ્હરાં, માઆપ ; કેવાં સ્ત્રી પુરુષ ; તેમનાં દિકરા દિકરીઓ ; રાખનાં હાથી, ઘોડો, ઘોડી, રથ, પાલખી.

૩. .એકેક વિશેષ્યને કોઈ વિશેષણ લાગે, પગ વધાને એક સામાન્ય વિશેષણ હોય તો અન્વય વિકલ્પ છે ;—રાખનાં—કે રાખનો મોટો હાથી, કાળો ઘોડો, ઘોળી ઘોડી, વિદાયતી રથ, અને જડિત પાલખી.

૪. સમૂહનાં નામમાં કે આદિ ભિન્નાર્થદર્શક વાક્યયોગી હોય, તો વિશેષણનો અન્વય સમૂહના પહેલા નામની સાથે છે ; તે માણુમ્હની ભેંસ, બળદિયું, કે ઘોડો લઈને આવજો.

ટીકા. કોઇ કહે છે કે, સમૂહમાં નિકટ સંબંધ હોય, તોય જથાને લાગનાર વિશેષણનો અન્વય પહેલા નામની સાથેજ જોઈએ ; જેમકે—“ રાખનો ઘોડો, રથ, પાલખી.” આ રૂઢિ વાક્યના તર્કને યોગ્ય રીતિએ મળતી નથી.

૩૯૬. સર્વનામ. વિશેષ્ય સર્વનામને જ્ઞતિદર્શક પ્રત્યય લાગતા નથી, તો પણ જે નામને સ્થળે તેઓ વપરાય છે, તેની જ્ઞતિ તેમને લાગે છે ;—હું (ગોપાળ) સારો છું ; હું (ગંગા) સારી છું ; તે (કામ) સારું છે.

અનેક સર્વનામનો સમૂહ આવે તો અનેક વિશેષ્ય નામના નિયમ એને પહું લાગે છે. હું, તું, તે, રામભાઈના પુત્રો (નર) ; હું, તું, તે, રામભાઈની પુત્રીઓ (નાર) ; હું, તું, તે, રામભાઈનાં પુત્ર પુત્રી (નાન્યતર).

૩૯૭. ક્રિયાપદનાં શુદ્ધ રૂપને, અને નિશ્ચયાર્થના દ્વિત્વવર્તમાન ઝાઝને, પુરુષના તથા વચનનાજ પ્રત્યય લાગે, અને અન્વય ક્રિયાનાથની સાથે છે.

શુદ્ધ રૂપના કોઇ કર્તરિ, કોઇ કરણે પ્રયોગમાં વપરાય છે. કર્તરિપ્રયોગમાં કર્તાની વિભક્તિ પ્રથમા હોય છે ; અને તેનાં વચન તથા પુરુષ પ્રમાણે ક્રિયાપદના પ્રત્યય ફરે છે. કરણેપ્રયોગમાં, કર્તા કરણુ (તૃતીયા) વિભક્તિએ, અથવા કરણને અર્થે પંચમીએ, આવે. આ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ સકર્મક હોય, તો કર્મ ક્રિયાનાથ થાય છે ; અને તેની વિભક્તિ પ્રથમા (અને કોઇ વેળા, કર્મને અર્થે વપરાયેલી ચંતુર્થી) હોય છે. પણ જો ક્રિયાપદ અકર્મક હોય, તો તેનો ભાવાર્થ ક્રિયાનાથ થાય છે ; ક્રિયાપદનો ભાવાર્થ સદા એકવચને, અને નાન્યતર હોય છે ; માટે કરણે પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ એકવચનના પ્રત્યયને સ્વીકારે છે.

૩૯૮. કર્તારિ. અ.) અકર્મક;—હું છું; તું છે; તે હોય છે; આ.) સકર્મક;—હું કરું; તું કરે; તેઓ કરે છે; અમે કરિયે છિયે;— કરણે. અ.) અકર્મક;—(=ભાવેપ્રયોગ) મારાથી કરાય છે; મારાથી અવાશે નહિ; આ.) સકર્મક (=કર્મણિ);—મારાથી કામ કરાય છે; (૧૭૭).

૩૯૯. ક્રિયાપદને અર્થે જો કૃદંત વપરાય તે વિશેષણ છે; માટે તેના વિશેષ્ય (ક્રિયાનાથ)ની સાથે જાતિનો પણ અન્વય રાખે. મિથ્ર રૂપોમાં સહાયકારક ક્રિયાપદ વર્તમાનકાલમાં હોય, તો શુદ્ધ રૂપની પેઠે ક્રિયાનાથની સાથે અન્વય રાખે છે.

કર્તારિ. અ.) અકર્મક;—હું (ગોપાળ) હતો; હું (ગંગા) હતી; તે (ઝાડ) હતું; આ.) સકર્મક;—હું (ગોપાળ) ભણ્યો; ગંગા ભણી; છોકરું બોલ્યું; ગોપાળ લાવ્યો હતો; હું લાવવાનો છું; હું લાવેલો છું; હું કરતો નથી;

કરણે. અ.) અકર્મક;—મારાથી ઉઠાયું; મારાથી ઉઠાતું નથી; પંચમીને રચણે કવિતામાં, અને સાધારણ બોલીમાં તૃતીયા ઘણી વાર આવે. આ.) સકર્મક;—તેણે બોધ કર્યો; તેણે બોધ કરેલો છે; વચને-વચનથી તે બંધાયો છે; વચને-વચનથી અમે બંધાયલા છિયે.

૪૦૦. સંયુક્ત વાક્યમાં પૂર્વે આવનાર ઉપવાક્યનો અર્થ સ્વીકારનાર તત્પદાપેક્ષક સર્વનામ, તે પૂર્વવાક્યના ભાવાર્થની સાથે અન્વય રાખીને નાન્યતર થાય છે; અને પછી મુખ્ય વાક્યના ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ થાય છે; “તમારે અહિં આવવું એ સાહે નથી;” “કપટથી અહિં આવીને મીઠી મીઠી વાતો કરવી, અને પછી તહિં જઈને ચાડી ખાવી, એ તને ઘટવું નથી;” “તમારા” મનનો વિચાર આપને જણાવવો, એ સાહે છે.”

૪૦૧. એ કે અધિક નામ, બધાએ એકવચનનાં હોય, અને તેમને સાંધનાર વાક્યયોગી, અથવા, કે, ઇલાદિ ભિન્નાર્થ કે વિભાષાદર્શક હોય, તો ક્રિયાપદ એકવચનનું હોય; કોઈ ઘોડું, કે બળદ આવે છે. પણ સમૂહમાંનું એક નામ અનેકવચનને હોય તો ક્રિયાપદ છેલ્લાનો અન્વય રાખે છે; એક જન કે દસ જન આવે છે (અનેકવચન). અહિં થઈને કોઈ બળદિયું, કે ગાયો ગધઓ; ત્યાં એક બાઇ, કે બે છોકરા બેઠા છે; અહિં કાલે એક માણસ કે દસ માણસ આવ્યાં હતાં.

એવું બોલતાં કોઇ વેળા બાપણુ વિરૂપ દેખાય, અથવા જે અર્થમાં ગુચ્છણુ હોય, તો એકેક નામની સાથે ક્રિયાપદ આવે; “અ છોકરો આવ્યો હશે, અથવા પેલાં છોકરાં આવ્યાં હશે.”

૪૦૨. ક્રિયાપદમાં આવનાર વિશેષણની રીતિ એવીજ છે; “આ છોકરો અથવા પેલાં છોકરાં જૂઠાં છે;” કે, “આ છોકરો જૂઠો છે, અથવા પેલાં છોકરાં જૂઠાં છે.”

૪૦૩. તથા ઇત્યાદિ સમાનાર્થદર્શક વાક્યયોગીએ કરીને સંઘાએલાં બે કે અધિક નામ કર્તૃપદમાં આવે, તો ક્રિયાપદ અને વિશેષકપદમાં કૃદંત અનેક વચનનાં થાય છે; જ્ઞતિ દર્શાય એવું હોય, તો નામો એકજ જ્ઞતિનાં, હોય તો તેનો પ્રત્યય કૃદંતને લાગે; પણ જે નામોની જ્ઞતિ જૂદી જૂદી હોય, તો કૃદંત નાન્યતરજ્ઞતિએ અનેકવચનમાં આવે;—મારો બાપ તથા મારો ભાઈ આવ્યા છે; મારો દિકરો તથા દિકરી બેહુ આવ્યાં છે; મારો ભાઈ તથા તેનું એક નાનું બાળક મરી ગયાં છે; બે ભાઈ તથા સીતા તેમાં બેઠાં.

વિશેષકપદમાં વિશેષણ કે પડી વિભક્તિ આવે, તો તેનો અન્વય નામોની સાથે ઉપરનાં નિયમ પ્રમાણે છે; મારો ભાઈ તથા તમારો છોકરો મોટા થયા છે; ઉંટ, હાથી, તથા ઘોડો એઓ કામના છે; આ છોકરો છોકરી મોટાં થવાનાં છે; આ વાડી અને ખેતર તમારાં છે?

૪૦૪. બે કે અધિક નામ એકજ વિષયની જૂદી જૂદી સંજ્ઞા હોય, તો તેમનો અર્થ એકવચનનો છે, માટે અર્થ પ્રમાણે ક્રિયાપદ કૃદંત આદિ શબ્દ ફરે; સ્મૃતિનો કર્તા તથા પાળક મોટો છે; ગામનો ગુરૂ તથા કવિરાજ આવ્યો છે.

બે કે અધિક નામ મળીને કોઇ વિષયપદની સંજ્ઞા થાય તો તે એકજ નામ છે; જેમકે, દક્ષપતરામની રચેલી ચોપડી, “સંપ અને લક્ષ્મી વચ્ચે સંવાદ,” તે સારી છે.

૪૦૫. સુદ્ધાં, સાથે એવા અર્થના સંગ્રોજક શબ્દ આવે, તો તેમનાથી ક્રિયાપદને કંઈ અસર લાગતી નથી; રાજ, પોતાના સર્વ સૈન્ય સુદ્ધાં, આવ્યો; હું, મારા કુટુંબનાં બધાં માણસની સાથે, તહિં ગયો.

૪૦૬. કર્તૃપદમાં બે સર્વનામ, અથવા એક સર્વનામ અને ખીજું નામ આવે, અને તેમની વચ્ચે “તથા” ઇત્યાદિ સમાનાર્થ વાક્યયોગી આવે, તો ક્રિયાપદ અનેકવચનનો પ્રત્યય સ્વીકારે; અને સર્વનામ પ્રથમ પુરૂષનું હોય, તો

પદ પ્રથમ પુરૂષમાં આવે ; સર્વનામ દ્વિતીય પુરૂષનું, તો ક્રિયાપદ દ્વિતીય ;
તે તૃતીય પુરૂષનું સર્વનામ, તો તેજ પુરૂષનું ક્રિયાપદ થાય છે ;—

અને તું (આપણે) જઇએ. હું અને તમે જઇએ. હું અને ગોપાળ જઇશું.
અને તે જઇશું. હું અને તેઓ જઇશું. હું અને આ માણસો જઇશું.
અને તે જશો. તું અને તેઓ જશો. તું તથા 'એહેન' જશો.

મે અને તે જઇએ. અમે અને તેઓ જઇએ. અમે અને તારો ભાઈ જઇશું.

બિનાર્થદર્શક વાક્યયોગી કે, અથવા, ઇં આવે, તો છેલ્લા સર્વનામનાં,
ખીજા નામની, જાતિ વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં ફરે ; હું કે તે જશે ; તે કે હું
જશે ; હું કે તમે જશો ; તમે કે હું ગયો ; હું કે ગોપાળ ગયો. આવાં
વચનો દીધતાં નથી, એ કરતાં ક્રિયાપદ બે વાર વાપરવું સાઈ છે ; જેમકે—
જશે, કે હું જઇશ ; હું જઇશ, કે તમે જશો.

૪૦૭. કોઇ વેળા સર્વનામ, અને તેની સાથે, તેને સમાનાર્થે, વપરાએલા
શોધનામ, કે વિશેષ્યને અર્થે વપરાએલા વિશેષણ, કે વિશેષ્યની સાથે વિશેષણ,
કે અર્થે આવે, અને એકજ ક્રિયાપદના અધિકાર તળે હોય, તોય પણ,
નામ પ્રથમા વિભક્તિમાં રહે, અને નામને કે વિશેષણને, ક્રિયાપદના અધિકાર
પ્રમાણે, વિભક્તિ, અથવા નામયોગી શબ્દ લાગે ; અને એમજ અમ, તમં,
વક્તિ રહિત રહે છે ; જેમકે—હું બાળકપર દયા કર ; હું નાનાપર દયા કર ;—
નાના બાળકપર દયા કર ; અમ પાપીઓપર દયા કર ; તમ બધા ભુંડાનો હું
ાર કરીશ ; તું દુષ્ટને હું શિક્ષા કરીશ. છેલ્લા ઉદાહરણને બદલે, “તને દુષ્ટને
ધૂા કરીશ” ધણુંકરીને કહે છે.

જે સર્વનામને તેની સાથેના નામની વિભક્તિ લગાડિયે, તો અર્થ ફરી જાય ;
હું નાના બાળકપર દયા કર,” એનો અર્થ એક, અને “મારા નાના
બાળકપર દયા કર, એનો અર્થ જૂદો છે.

જેવો, સરખો, ઇં શબ્દ સર્વનામ અને કોઇ ખીજા નામની વચ્ચે આવે,
સર્વનામને પ્રત્યય લાગે નહિ ; “અમારા જેવા બાળક પર દયા કર ;” “તમારા
બાળક પર દયા કર ;” “તમારો જેવો બાળક પર દયા કર.” પણ અહિં તો સર્વનામનો પ્રત્યય, “જેવા”
બદલેના અધિકાર તળે છે.

૪૦૮. જે તત્પદાપેક્ષક સર્વનામ, જે-તે, અનેક નામની દર્શાવે, તો તેઓ
કવચનના પ્રત્યય વિનાં ચાલે ; ગોપાળ અને આપુ, જે આજ સવારમાં

આવ્યા હતા, તે ફરી આવ્યા છે. એવા પ્રસંગમાં પ્રત્યય નહિ વપરાય તોય પણ અનેકવચનનો અર્થ રહે છે.

૪૦૯. પૂર્વાપર સર્વનામ એક ખીજની સાથે અર્થનો તથા વચનનો અન્વય રાખે છે, તો પણ વિભક્તિ વિષે, પૂર્વ સર્વનામ પૂર્વ ખંડમાં જે ક્રિયાપદ કે ખીજે શબ્દ હોય, તેને આધીન રહે છે; અને અપર સર્વનામ ઉત્તર ખંડના ક્રિયાપદનો કે ખીજ શબ્દનો અધિકાર રાખે;—જેઓ અહિં છે તેઓ તહિં છે; જેઓને સાંભળવાનું હોય, તેઓએ સાંભળવું; જે હું તમને કહું છું, તેનું ધ્યાન રાખજો; જે જેનું હોય તે તેને મળે.

૪૧૦. માનાર્થે નામ એકવચનને અર્થે, અને રૂપે પણ, વપરાય, તોય તે અનેકવચનનું હોય તેમ તેની સાથે ક્રિયાપદ વિશેષણાદિનો અન્વય છે; મહારાજ, તમે (કે આપ) મારે ઘેર પધારશો? તમે રામ છો.

બોલનાર પોતા સંબંધી બોલે તો પણ એજ રૂઢિ;—અમે (બોલનાર એકજ હોય તોય) આજ ગામ જવાના છિયે.

પણ વાક્ય વધારેલું હોય, તો નામની પૂર્વેના વિશેષણ કે ષઠી એકવચનમાં આવે; શું તમે આખા દેશનો રાજ થઇ જવાનું કરો છો. પણ અનેકવચનનો અર્થ હોય, તો “દેશના રાજ” એવું આવે. માનાર્થે એક હોય તો “મારો કાકો આવ્યા,” અનેક હોય તો “મારા કાકા આવ્યા.” તેમજ “મારો બાપ આવ્યા;” કાકા “મારા બાપ આવ્યા” કહે છે, પણ અશુદ્ધ છે; ધણા “મારો બાપો આવ્યા” કહે છે.

૪૧૧. સ્ત્રીનાં નામ એકવચને હોય પણ વિશેષણ ઇત્યાદિ નાન્યતર અનેકવચનનો પ્રત્યય લે છે; “આજ રાણીજી પધાર્યાં;” મા પણ હતાં કે શું;” “ઠાકોર વિજયસિંહનાં ઠકરાળાં આઠ;” “મા તથા બેહેન આવ્યાં છે;” “મા તો જરાક મરોડથી બોલતાં હતાં.” જયકુમારી વિજય, પૃ૦ ૭૧.

પણ નામની પૂર્વે વિશેષણ, કે ષઠી આવે, તો તે નારીજાતિનો પ્રત્યય લે છે; મારી મા તથા મારી બેહેન આવ્યાં છે.

૪૧૨. ક્રિયાવિશેષણને જાતિવચનદર્શક પ્રત્યયો લાગે તો તે વાક્યના ક્રિયાનાથનો અન્વયી થાય છે:—

કર્તરિ; અકર્મક. ગીરધરભાષ આજ વહેલો આવ્યો,—માનુને અર્થે; વહેલા આવ્યા; ગંગા કાલે મોડી આવી હતી,—માનને અર્થે, મોડાં આવ્યાં; એ કામ વહેલું થશે; તેઓ બહુ ઉતાવળા આંવે છે. સકર્મક. તે પોતાનું કામ ઉતાવળો કરે છે;—ઉતાવળે કરે છે પણ કહેવાય.

• કરણે; અકર્મક. મારાથી આ કામ વહેલું બન્યું; આજ મારાથી વહેલું અવાયું. સકર્મક. મેં આ કામ સારું કર્યું; તેનાથી તે પુરૂષ સાળે કરાયો; તેણે આ કામ ઉતાવળું કર્યું.

આ રૂઢિથી કોઈ વેળા ગુચવણ થાય છે; માટે સંભારવું, કે વિશેષણ વિષયપદનેલાગે તો તે ગુણવાચક, અને ક્રિયાપદને લાગે તો ક્રિયાવિશેષણ છે.

૪૧૩. • સામાસિકનામને છેડે વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગે છે; જે, “કામક્રોધલોભમોહમદમત્સરનો ત્યાગ કરવો;” શબ્દ જૂદા જૂદા લખાંચ તોય પણ તેમનો સંબંધ સામાસિક હોય તો એજ રીતિ આલે છે; “કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરનો ત્યાગ કરવો.” શબ્દ પૃથક કહેવાય છે, ત્યારે તેમને છેડે બહુધા કોઈ સમાનાર્થદર્શક શબ્દ આવે છે; કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, એમનો (કે, આ દુર્ગુણનો) ત્યાગ કરવો.

૪૧૪. સમાસમાં આવનાર શબ્દ, ઓ, ઊં, પ્રત્યયનો સ્વીકારનારે અકારાંત હોય, તો પ્રત્યય ઉડી જઈને પ્રકૃતિના અંત્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે;— “મારો ઘોડો વાછરડો બળદિયાથી.” અર્થ સ્વીકારનાર કોઈ સર્વનામ છેડે આવે, તો નામને પ્રથમાનો પ્રત્યય રહે છે; “મારો ઘોડો, વાછરડો, બળદિયું, એ બધાંથી મને લાભ થાય છે.”

૪૧૫. એ પ્રત્યય તૃતીયાને અર્થે, કે સપ્તમીને અર્થે વપરાય, તો તે અકર્મક નામને લાગે;—હાથે પગે, જોર કરીને તે ખાડામાંથી નિકળ્યો; તેને માથે બરડે પગે ધા વાગ્યા છે.

૪૧૬. કોઈ વેળા એકજ નામ હોય, તોય તેની આગળ તત્પદાપેક્ષક સર્વનામ વપરાય છે; ગોપાળ એ મારો મિત્ર છે, = ગોપાળ મારો મિત્ર છે; પ્રભુ તે સૃષ્ટિને કર્તા છે, =મહુ સૃષ્ટિનો કર્તા છે.

૪૧૭. નામની સાથે ત્યાં, હ્યાં, ધત્યાદિ વપરાય, તો નામ પઠી-સપ્તમીનો પ્રત્યય સ્વીકારે છે; “રાજાને ત્યાં” “મારે હ્યાં” એનું કારણ એ છે કે આ શબ્દો મૂળે સપ્તમીમાં છે (૧૧૬ અને ૫૦ ૭૫).

૪૧૮. અમુક જ્ઞાતિનું જથ્થા નામ હોય, પણ તેમાંના એકનું નામ ખીજી જ્ઞાતિનું હોય, તો વાક્યના સંબંધ પ્રમાણે ક્રિયાપદનો અન્વય કર્તાની સાથે છે;—ભરતપાંડવી નદિઓમાં (જયો, નારીજ્ઞાતિ) બ્રહ્મપુત્ર (એક નામ, નરજ્ઞાતિ) કંઈ નહાતો નથી; ઉત્તર હિંદુસ્થાનના નદોમાં (જયો, નરજ્ઞાતિ) ગંગા (એક નામ, નારીજ્ઞાતિ) મોટી છે.

૪૧૯. પ્રશ્નમાં જે પ્રશ્નાર્થ શબ્દ આવે, તેની વિભક્તિ ઉત્તરમાં આવનાર શબ્દની પણ હોય છે;—પ્ર૦ એ કામ કોણુ કરે છે? ઉ૦ હું કરું છું; તમે શું કર્યું? મેં એ કર્યું; કોણુ કર્યું? ગોપાળે.

૪૨૦. આધિકાર. વાક્યવિન્યાસનો ત્રીજો ભાગ અધિકાર* કહેવાય છે; એમાં વિભક્તિનો વિચાર આવે છે. જે વિભક્તિ ક્રિયાપદની સાથે સંબંધ રાખે છે તેઓ કારક કહેવાય છે.* કારકમાં કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ આ છ ગણાય છે. પછી વિભક્તિ કારકમાં ગણેલી નથી, પણ તે સામાન્ય સંબંધ કહેવાય છે. સંબોધન, તે પ્રથમાને સમાન છે.

૪૨૧. કર્તા = પ્રથમા. અકર્મક ક્રિયાપદની સ્થિતિ ગતિનો અનુભવી, અને સર્કર્મકના વ્યાપાર ચલાવનારનું નામ આ વિભક્તિમાં આવે છે.

૪૨૨. કર્તરિપ્રયોગમાં પ્રથમા વિભક્તિ કર્તા હોય છે. અકર્મક; ગોપાળ છે; ઘોડો આવ્યો. સકર્મક. હું કરું; તે બોલ્યો; બ્રાહ્મણુ વેદ ભણે.

૪૨૩. કરણે પ્રયોગમાં ખરો કર્તા તૃતીયા કે પંચમીમાં, અને કર્મ પ્રથમામાં આવે છે. કોઈ વૈયાકરણો તૃતીયાને, અને ધણાખરા પંચમીને, કર્તા કહેવાને રાજી નથી હોતા; પ્રથમાનેજ કર્તા ગણે છે. માટે જ્યારે સહ્યભેદમાં (કરણે સર્કર્મક પ્રયોગમાં) કર્મ પ્રથમામાં આવે છે, ત્યારે એને વૈયાકરણીય કર્તા કહે છે; માટે જેમ કર્તરિપ્રયોગમાં પ્રથમા, ખરો કર્તા, ક્રિયાપદનો નાથ છે, તેમ કરણે પ્રયોગમાં વૈયાકરણીય કર્તા નાથ થાય છે; મેં કામ (કર્મ, વૈયાકરણીય કર્તા) કર્યું; મારાથી કામ કરાયું.

*વિભક્તિના પ્રત્યય મૂળે પૃથક શબ્દ હતા (૨૯૭); પહેલાં અમુક પ્રત્યયનો અમુક અર્થ હતો; પછી વિકાર થવા લાગ્યો; જેમ રૂપમાં ઘસારો, તેમ અર્થમાં ઘોળ આવ્યો. એક પ્રત્યયનું રૂપ કોઈ બીજાના જેવું થયું, અને એક પ્રત્યયનો અર્થ બીજા પ્રત્યયની સાથે ભળ્યો. કોઈ વેળા રૂપનો સમૂળ લોપ થયો, અને કોઈ અર્થ છેક ઉડી ગયો. માટે મૂળાર્થ શોધીને ખરો અર્થ ઠરાવવો. કેવળ રૂપ ઉપર કે કેવળ અર્થ ઉપર વિભક્તિ ઠરાવાતી નથી.

૪૨૪. જે વાક્યમાં અકર્મક ક્રિયાપદ આવે, અને વિશેષકપક્ષમાંનામ હોય તો તે પ્રથમામાં આવે; હું માણસ છું; “જે તને સંપ તે નૃપ બને, તને ચાકર થઈ ફરે.” સંપલ૦

ગતિવાચક ક્રિયાપદની સાથે મળલ, કેટલું દૂર, આ અર્થ જણાવનાર શબ્દ પ્રથમામાં આવે; “તમે આજ દસ ગાઉ ચાલ્યા;” “અમે કાલે બે મળલ ચાલીશું.” આવા પ્રસંગમાં અકર્મક ક્રિં સકર્મક જેવું દેખાય; પણ ખુલાસો એ છે, કે સુધી, પર્યંત ઇં અર્થનો કોઈ શબ્દ અધ્યાહાર્ય છે; અમે કાલે બે મળલ (સુધી, પર્યંત) ચાલીશું. (૪૩૪).

દ્વિતીયગતિવાચકનો સમય ઇં દર્શાવનાર શબ્દ પ્રથમામાં આવે;—“હું તમારી પાસે એક દહાડો રહ્યો;” “અમે લાંથી આવતાં આઠ દિવસ ચાલ્યા” (૪૩૪). અહિં પણ સુધી, પર્યંત આદિક કોઈ શબ્દ અધ્યાહાર્ય ગણવો.

૪૨૫. કોઈ વેળા અનેક નામનો ગણ વપરાય, તો તેમની વિભક્તિ પ્રથમા નહિ છતાં પણ પ્રથમાનો પ્રત્યય વપરાય છે; જૂઠો, ઠગારો, લુચ્ચો, તથા ચોરની સાથે વાત કરવી નહિ. પણ ખરો નિયમ એવો દેખાય છે, કે પ્રથમાનો પ્રત્યય પડતો મૂકીને પ્રકૃતિના અંતક્ષરની વૃદ્ધિ વાપરવી;—જૂઠા, ઠગારા, લુચ્ચા, ચોરની સાથે ઇં; અથવા, પ્રથમા વિભક્તિમાં શબ્દોને રાખીને તેમને હેડે તત્પદાપેક્ષક કે દર્શક સ્વર્વનામ વપરાય; જૂઠો, ઠગારો, લુચ્ચો, ચોર, એમની સાથે ઇં. (૩૧૩).

૪૨૬. આખું વાક્ય (ઉપવાક્ય) ક્રિયાનો કર્તા હોય, તો તેની વિભક્તિ પ્રથમા છે; તમે નિત્ય મોડા આવો છો (એ) સાઈં નથી.

૪૨૭. કર્મ. સકર્મક ક્રિયાપદનો કર્તા જે વિષયને ઉપગ્રવે, અથવા જેને વાપરે, અથવા જેનાપર ક્રિયાનો વેપાર પહોંચાડે, તે તેનું કર્મ કહેવાય છે. (૧૩૨, ૧૩૩).

૪૨૮. વિષયસાધક તથા વિષયધારક ક્રિયાપદને એકજ કર્મદર્શક શબ્દ હોય છે, અને વિશેષે કરીને તેની વિભક્તિ દ્વિતીયા હોય છે. કોઈ વેળા ચતુર્થી પણ થાય, પણ એનો વિચાર ચતુર્થીના પ્રકરણમાં આવે.

પ્રદાયકક્રિયાપદને બે કર્મ હોય છે; એક ખરૂં, કે ઉપસ્થ કર્મ, ખીજું છેડું કે અનુપસ્થ કર્મ* કહેવાય છે. ખરા, કે ઉપસ્થ, કર્મની વિભક્તિ દ્વિતીયા,

* ઉપસ્થ (ઉપ-પાસે, સ્થ-રહેનાર) પાસેનું-નિકટ. અનુપસ્થ (અન-નહિ, ઉપસ્થ) છેડું.

અને છેદા અથવા અનુપસ્થની વિભક્તિ ચતુર્થી હોય છે; જેમકે, હું તેને (અનુપસ્થ કર્મ) રૂપિયો (ઉપસ્થ કર્મ) આપું; હું તને (અનુપસ્થ) વિદ્યા (ઉપસ્થ) શિખવું; હું ગોપાળને (અનુપસ્થ) લાકડી (ઉપસ્થ) મારું.

૪૨૯. કર્તરિપ્રયોગમાં ખરૂં કે ઉપસ્થ કર્મ દ્વિતીયા હોય, પણ કરણે પ્રયોગમાં તેની વિભક્તિ પ્રથમા (વૈયાકરણીય કર્તા, ૪૨૩) થાય છે. પણ કરણે સકર્મક પ્રયોગમાં અનુપસ્થકર્મની વિભક્તિ બદલાતી નથી; જેમકે, મેં તને રૂપિયો આપ્યો; મારાથી તને રૂપિયો અપાયો. મેં તને લાકડી મારી; મેં તને વાત કહી; મારાથી તને વાત કહેવાઇ.

૪૩૦. ક્રિયાપદનો અર્થ પ્રદાયક નહિ છતાં, જે કર્મ ચતુર્થીમાં હોય તો કેવળ સહભેદમાં વિભક્તિ બદલાય છે; હું તેને (અર્થ “તે”ને સ્થલે “તને”) વાપરું છું; મેં તેને વાપર્યું છે.” પણ સહભેદમાં, “મારાથી તે (તને નહિ) વપરાય છે.” દ્વિતીયામાં જે કર્મ તે ક્રિયાપદની સાથે એવું નિકટ મળી જાય કે જાણે તે ક્રિયાપદનો એક ભાગ જેવો છે, ત્યારે ચતુર્થીમાં જે નામ છે તે ઉપસ્થ કર્મ જેવું થાય છે. એવું થાય છે, ત્યારે, કરણે પ્રયોગે, કેવળ સહભેદમાં તેની વિભક્તિ ફરે છે; “હું તને રાજા ઠરાવું છું;” “મેં તને રાજા ઠરાવ્યો;” “મારાથી તું રાજા ઠરાવાયો.” “હું તને દિકરો કહું છું;” “મેં તને દિકરો કહ્યો;” “મારાથી તું દિકરો કહેવાયો.” ચતુર્થી વિષેના પ્રકરણમાં જેવું.

૪૩૧. ધરાવ ઇત્યાદિ ક્રિયાપદ, જેઓ કોઇને નામ આપવાનો અર્થ દેખાડે છે, તેઓને દ્વિતીયામાં જે વિષયપદ લાગે છે; જેમકે, “રાજા નામ ધરાવીને, રાખ્યા અને ગરીબ” સંપ લક્ષ્મી ૧૩૬. હું તને ગોપાળ નામ ધરાવું છું; મેં તને ગોપાળ નામ પાડ્યું. “તારું ગોપાળ નામ પાડ્યું” પણ કહે છે.

૪૩૨. કોઇ કહે છે કે નિર્જીવ પદાર્થ ક્રિયાપદનું કર્મ હોય, તો તેની વિભક્તિ દ્વિતીયા, પણ માણસાદિક પ્રાણી હોય તો તે ચતુર્થી. પ્રથમા દ્વિતીય સર્વનામને દ્વિતીયાને સ્થળે ચતુર્થીના પ્રત્યય લાગે છે; “હું તને જોઉં છું,” “તું અને જુઓ છે.” તૃતીય સર્વનામમાં, હું તેને (માણસને) જોઉં છું. વસ્તુ વિષે કોઇ વેળા તે, કોઇ વેળા તેને; હું તે (તે કામ) જોઉં છું; હું તેને (તે જાડને) જોઉં છું.

એમજ “હું એક ચાકર (કે ચાકરને) રાખીશ; “મેં આજ એક ગાડી રાખી, માટે ગાડીને વાસ્તે એક ઘોડો, અને ઘોડાને વાસ્તે એક નોકર (કે નોકરને) રાખીશ.” એવા પ્રસંગમાં દ્વિતીયા વધારે આવે.

૪૩૩. અનુપસ્યકર્મનો અર્થ અધિકરણના અર્થને કંઈ મળે છે ; કેમકે ક્રિયા તેને તાં, તેના ઉપર આવી થંભી, કે આવી પહોંચી છે, એવો અર્થ થાય છે. અનેક ભાષામાં ચતુર્થીની સાથે અધિકરણાર્થ બહુધા ભળે છે, માટે તે સહેજે કર્મ થાય છે. એમજ સમ્રમી, અને તેને મળતા અર્થના નામયોગી શબ્દ, કોઈ વેળા ક્રિયાપદનો અનુપસ્ય કર્મ જેવા થાય છે ; જેમકે, હું પીપમાં પાણી ભરું છું ; “ હું તારા પર દોષ મૂકું છું ”

૪૩૪. રસ્તાનો ઠપો, મળલ, વેળા, સમય, ઇત્યાદિના અર્થના શબ્દ સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે આવે, તો દ્વિતીયા વિભક્તિમાં આવે ;—“હું આજ એ મળલ ઉચ્ચિશ ;” “અમે રોજ માર્ગના વીસ ગાઉ કાપી નાખ્યા ;” “આ કામને વાસ્તે તેઓ દસ દિવસ માગે છે.” (૪૨૪).

૪૩૫. ક્રિયાવિશેષણને અર્થે, સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે, દ્વિતીયા વપરાય ; તું આ કામ સાંકે કરે છે (સારી પેઠે). એનો અન્વય કર્મની સાથે (૪૧૨).

૪૩૬. જા, આવ, પહોંચ—આવા અર્થના ક્રિયાપદની સાથે કોઈ વેળા દ્વિતીયા વપરાએલી હોય એવું દેખાય ; “હું ગામ જાઉં છું ;” “તે મુખ્ય આવશે ;” “તે સુરત ગયો છે.” એ રૂઢિ સંસ્કૃત નરો ગ્રામં ગછતિની સાથે મળતી જેવી દેખાય. તોય પણ, ગામ સ્થળાદિક નામની વિભક્તિ ગુજરાતીમાં સમ્રમો છે ; કેમકે નામની સાથે વિશેષણ આવે તો તેને એ પ્રત્યય લાગે છે ;—હું પોતાને ગામ ગયો ; તે તેને દેશ પહોંચ્યો છે. અધિકરણ વિષેના પ્રકરણમાં જેવું. - વળી, દેશ ગામ ઇત્યાદિ નામની સાથે એ પ્રત્યય વપરાય છે ; “કોઈ દેશીએને વિદેશે ચલાવ્યા, ઇનામો પગારો દઇને રીઝાવ્યા.” સંપ૦.

૪૩૭. કરણ. તૃતીયા વિભક્તિનું નામ. એના અનેક અર્થ થાય છે.

ખ.) શસ્ત્રાર્થ, જે હથિયારે કે ઇંદ્રિયે કરીને કર્તા ક્રિયા સાથે તે કરણ કહેવાય છે ;—હું એ કામ મારે હાથે કરું છું ; હું તને લાકડીએ મારીશ ; આપણે આંખે જોઇએ છિયે, અને કાને સાંભળિયે છિયે. “તમે ઈળવાન થાઓ, અને તમારે વંશે પૃથ્વી ભરપૂર કરો ;” “બાણે આભ છવાઇ મયો, જેમ અપાડનો મેઘ ;” ડંકપૂર મહાત્મ્ય પૃ૦ ૫૩. વિજ્ઞેસંગ કહે કહે શું થાય. ” ડંકપૂર.

બા.) કોઈ મનસ્થ વિચાર, કે કોઈ પદાર્થ, કે કોઈ ક્રિયા, શસ્ત્ર નહિ છતાં પણ, શસ્ત્ર હોય એવું ધારવામાં આવે, તો તેની વિભક્તિ તૃતીયા હોય ; તે

પોતાની સ્વેચ્છાએ અહિં આવ્યો ; તે ક્રોધે બહુ તમ થયો છે ; આપડો ક્રમોતે મૂઓ ; તે તાવે માંદો પડ્યો છે ; સંપ સદાયે રાખિયે, ભામનીને ભરતાર, મધુરે વચને માગિયે, દંપતિને અનુસાર ;” સં ૧૨૯ ; “જેણે ન સેવ્યો સંપ, મૂઓ વણ મોતે તે તે,” સં ૮૫.

દ.) એની સાથે કારણનો અર્થ પણ ભજે છે ;—“જેને આધે વિષ ચડે, તેને જે કોષ આય ;” પદમાવતિ. “હરીભક્તને શું કહિયે, એ વૃષભ ભૂખે ના મરે ;” ડંક૦. “ત્રિયા, ઘણું ન તાણિયે, તાણ્યે તૂટી જાય.” સંપ૦ ૧૪૯.

ઈ.) કર્તાનો અર્થ. આ અર્થે, કરણે પ્રયોગમાં, સકર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકૃદંતની સાથે તૃતીયા વિભક્તિ વપરાય છે ;—મેં કર્યું ; મેં કહેલું છે. ^

અકર્મક ક્રિયાપદની સાથે, અને સહભેદની સાથે, કર્તાને, અર્થે તૃતીયા વિભક્તિ નહિ વાપરવાની રૂઢિ ગુજરાતીમાં ઠરતી હોય એવું, દેખાય છે ; ને તૃતીયાને સ્થળે પંચમી ચાલે છે ; જેમકે, મારાથી થયું, મારાથી રહેવાયું, મારાથી કરાયું ; પણ સાધારણ લોકોમાં “મેં થાય નહિ,” “મેં રહેવાતું નથી ;” “મેં ક્રમ કહેવાય.” કોષ એને અશુદ્ધ ગણે, પણ એમાં સંસ્કૃતનું રૂપ લોકોમાં રહ્યું છે ; મયા ક્રિયતે, મારાથી (મૂળમાં, સાધારણ લોકોની રીતિ પ્રમાણે, મેં) કરાય છે ; મયા ગમને, તારાથી (તેં) જવાય છે ; મયા ખાના ઘાનિન ;, મારાથી (મેં) ભાષ મરાયો = મેં ભાષ (ને) માર્યો. તિંપુના જ્ઞાન, રિપુથી (રિપુએ) બંધાયો. ઉચ્ચતે મયા, મારાથી (મેં) કહેવાય છે. તેન કથ્યતે, તેનાથી (તેણે) કહેવાય છે. કવિતામાં પણ મૂળને મળતી રીતિ મળે. (૧૭૭).

૪૩૮. કોષ વેળા તૃતીયાને ઠેકાણે પંચમી સકર્મક ક્રિયાપદના વિશેષ ભૂતકૃદંતની સાથે આવે ; “માણસોથી તે ધિકારેલો તથા તજેલો હતો ;” “દેવથી મારેલો.” યશાયાહ. ૫૩ ; ૩-૪. પણ અહિં તૃતીયા હોત તો સાઈં.

૪૩૯. કર્તાને અર્થે પઠ્ઠી વિભક્તિ પણ વિશેષભૂતકૃદંતની સાથે વપરાય છે ; માઈ કરેલું કામ = મેં જે કર્યું તે—મેં કરેલું કામ. એ રૂઢિ સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવી ; રાજા : (= રાજા) મતો વિપ્ર : ; રાજાનો (= રાજાએ) માનેલો વિપ્ર.

શસ્ત્રાર્થે તૃતીયા, કર્તાને અર્થે તૃતીયા, પંચમી, તથા પઠ્ઠી, ૯મી કોષ વેળા એકજ વાક્યમાં આવે ; એ તૃતીયા,—તેણે પોતાને હાથે એ કામ કર્યું છે ; પંચમી + તૃતીયા,—તેનાથી પોતાને હાથે એ કામ બન્યું ; પઠ્ઠી + તૃતીયા,—એ તેનું પોતાને હાથે કરેલું કામ છે.

૪૪૦. જે મૂલે કંઠ વેચાતું લેવાય છે તેની વિભક્તિ તૃતીયામાં આવે; “પૈસે ઇ-સાક્તું વેચાણુ વધારે થવા માડ્યું છે;” “મેં એક ઘોડો પચાસ રૂપિયે રાખ્યો;” મેં અઢી રૂપિયે દોઢ મણુ ચોખા રાખ્યા (૪૫૭).

૪૪૧. કરીને, આ નામયોગીની સાથે તૃતીયા વપરાય છે;—લેણુ કરીને એવું થયું છે. તેથી કરીને પણ કોઈ કહે છે, પણ મૂળ જોતાં, એ અશુદ્ધ હશે (૧૧૧).

૪૪૨. કોઈનું નામ શું છે તે કહેતાં તેની સૂચના આપે તે શબ્દની વિભક્તિ તૃતીયા છે; “ગોપાળ એવે નામે (કે એવે નામે કરી, કે એવે નામે કરીને) એક છોકરો.”

૪૪૩. જે માર્ગે થઇને કોઈ જાય છે તેની વિભક્તિ ધણુંકરીને તૃતીયા થાય છે; તે ચોર પેલે માર્ગે (=માર્ગે થઇને-માર્ગેથી) નાસી ગયો. પણ કોઈ વેળુ એવા પ્રસંગમાં એ પ્રત્યય સમ્ભવીના જેવો દેખાય છે; જેમકે, સતને માર્ગે ચાલો=સતના માર્ગમાં ચાલો; ભુંડાની ચાલે (=ચાલમાં) ચાલશે મા.

૪૪૪. જાતિ, આધકાર, ઈત્યાદિ, જેણુ કરીને કોઈનું વર્ણન કરાય છે, તે તૃતીયામાં આવે; આ માણસ જાતિએ બ્રાહ્મણુ છે; આ સાહુજી અધિકારે મામલતદાર છે; આ છોકરો કેવળ નામે વિદ્યાર્થી છે. એને સ્થળે પંચમી પણ વપરાય; ગોપાળ તે કેવળ નામથી વિદ્યાર્થી છે.

૪૪૫. સામાન્ય કૃદંત અગત્યને અર્થે વપરાય છે, ત્યારે તેની સાથે તૃતીયા વિભક્તિ આવે છે; તેણુ કરવું. પ્રથમ દ્વિતીય પુરૂષનું સર્વનામ એક કે અનેક વચનને અર્થે આવે તો ષષ્ઠી-તૃતીયા વપરાય છે; મારે-તારે-અમારે,-તમારે કરવું (૧૧૧, ૧૧૫, ૧૧૮).

૪૪૬. કવિતામાં તૃતીયાનો પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય હોય;—

જાણી-હકીગત તેને બ્રાત (બ્રાતે). સં૦ ૯૧ “એજ વચન આપ્યું મહાદેવં (દેવે). સં૦ ૪૨. “સેવ્યો એકે સંપ, મૂવો તે રાવણુ સાથે; તજ્યો વિભીષણુ (-ણુ) સંપ, છત્ર માડ્યું નિજમાથે.” સં૦ ૮૦.

૪૪૭. સંપ્રદાન = અતુર્થી. એ વિભક્તિ અકર્મક તથા સકર્મક, ક્રિયાપદની સાથે વપરાય છે. ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો કોઈ વિષયને ત્યાં કંઠ આવી પહોંચ્યું, સકર્મક હોય તો લાવી પહોંચાડેલું, એવો અર્થ થાય છે. માટે સંપ્રદાનના અર્થમાં અધિકરણનો અર્થ કંઠ ભળે છે.

કોઇ કોઇ પ્રસંગમાં ચતુર્થાનો અર્થ દ્વિતીયા સાથે મળેલો દેખાય છે, પણ મૂળે એઓમાં બહુજ અંતર છે; દ્વિતીયા કેવળ સકર્મકની સાથે, ચતુર્થા બેહુ વર્ણનાં ક્રિયાપદની સાથે વપરાય,—દ્વિતીયામાં અધિકરણનો અર્થ હોય કે ન હોય, ચતુર્થામાં અધિકરણાર્થ વિશેષ છે; માટે જ્યારે એક સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે બેહુ વિભક્તિ વપરાય છે, ત્યારે, પોતપોતાના મૂળ લક્ષણ પ્રમાણે, દ્વિતીયા ઉપસ્થ, અને ચતુર્થા અનુપસ્થ કર્મ થાય છે (૪૨૩, ૪૨૯).

૪૪૮. કોઇ વિષયની પાસે કંઇ હોય, કે અકર્મક ક્રિયાના વ્યાપારથી કોઇને કંઇ થયું, મળ્યું, લાગ્યું એવું જણાવવાનું હોય તો તે વિષય ચતુર્થામાં આવે; મને રોગ છે; મને સુખ થયું; મને રૂપિયો મળ્યો; મને ભાસે છે; મને ભાવે છે; મને દેખાય છે; મને જાણાય છે; મને ભૂખ લાગે; મને શોભે છે; તેને દયા ઘટે છે; તેને લાભ રહે છે; તેને તાવ આવે છે; એને રંગ ચડે છે.

એની સાથે એવાં વાક્ય મેળવાય; “તે બાધ તેને રહેશે” (એટલે ખરી કે પતિવ્રતા); “હે રાજ્ય, રાજ્ય તને રહેશે” (એટલે તને સ્થિર-તારા હાથમાં); “એ વિના તેને ચાલે નહિ;” “એ તેને ખપે છે.”

બીજાં ઉદાહરણ;—

“મોટે માગ્યા સાતજ માલ, એને ચૈદ થયા તત્કાલ;

મોટે માગી પંદર ગાય, એને એથી બમણી થાય.” સં૦ ૯૭

“નવ પામ્યા શોધ સીતાતણી; ક્યમ જઇયે સુગ્રીવ બણી?

એને ફર સ્વભાવ છે સહી, તે આપણને મૂકે નહિ.” રામાયણ.

“લક્ષ્મીને ભૂજ ચાર, અમારે વીસ છે.” હુંનરખાં ૪૯.

૪૪૯. સમ, તુલ્ય, બરાબર, સરખું, ઘટતું, યોગ્ય, જોઇતું, અનુસરતું, પ્રિય, વહાલું, ઇત્યાદિ વિશેષણની સાથે ચતુર્થા વપરાય છે;—“ધનનો સ્વાદ સરસ ઘણો, સાકરને અનુસાર (અનુસરતો).” સં૦ ૮૨.

૪૫૦. સકર્મક. પ્રદાયક ક્રિયાપદ દે, આપ, કહે, બોલ, માર,

શિખવ, ભણાવ, જણાવ, મોકલ, ઇત્યાદિને અનુપસ્થ કર્મ ચતુર્થાનાં લાગે છે;—

હું તને વચન આપું; હું તને વાત કહું; તે મને લાકડી મારે છે; મહેતાજી

છોકરાને વિદ્યા શિખવે છે; સંદેશીઆએ રાજને સમાચાર જણાવ્યો;

સરકારને અરજી મોકલું છું.

૪૫૧. ધણાં ક્રિયાપદ ઉપસ્થ કર્મની સાથે મળીને એક સંયુક્ત અર્થ ઉપજાવે છે; હું તને વિનંતિ કરું છું; પાટીને રંગ ચડાવાય?

૪૫૨. આવાં ધણાંખરાં ક્રિયાપદ અનુપસ્થ કર્મને અર્થ તૃતીયાનો નહિ, પણ ષષ્ઠીનો સ્વીકાર કરે છે; હું તેનો વિચાર કરું છું; એ વાતનો શોધ કરું; હું તારી વિનંતિ કરું છું; દેવનું ભજન કરું છું. કોઈ ક્રિયાપદની સાથે ઉપરની બેહુ રીતિ ચાલે;—“રાજને-રાજનો અભિષેક કરે છે.” ક્રિયાપદ અને નામ મળીને સંયુક્ત અર્થ ઉપજાવે તો ઉપસ્થ કર્મ ચતુર્થીમાં કે ષષ્ઠીમાં આવે.

૪૫૩. એવાં સંયુક્ત ક્રિયાપદનું નામ તથા ક્રિયાપદ, કોઈ વેળા, મળીને એક ક્રિયાપદ થાય છે, (ત્યારે તે-અ.) ચતુર્થીનો સ્વીકાર કરે છે; સંયુક્તની સાથે અનુપસ્થ કર્મ ચતુર્થીમાં કે ષષ્ઠીમાં વપરાતું હોય, તોપણ ક્રિયાપદ ચતુર્થી માગે;—હું તેનો સ્વીકાર કરું છું = હું તેને સ્વીકારું છું; તેનું ભજન કરું છું = તેને ભજું છું; તેનો ત્યાગ કરું છું = તેને તજું છું; હું તેને માન આપું છું, તેને માન્ય કરું છું, બેહુ = તેને માનું છું. આ.) ચતુર્થીને સ્થળે દ્વિતીયા પણ વપરાય છે; હું દેવને માનું છું,—હું મારો અપરાધ માનું છું; હું મારી ખાચીને તજ દેઈશ,—મારી કદપના તજ દેઈશ.

૪૫૪. કરણે પ્રયોગમાં પ્રદાયક ક્રિયાપદ આવે તો-અ.) અનુપસ્થ કર્મ ચતુર્થીમાં, અને ઉપસ્થ કર્મ પ્રથમામાં, આવે;—

કર્તારિ. હું દીનને દાન આપું. કરણે. મેં દીનને દાન આપ્યું.

મારાથી દીનને દાન અપાયું.

હું તને વાત કહું.

મેં તને વાત કહી.

મારાથી તને વાત કહેવાઈ.

હું તને ઉપાય જણાવું.

મેં તને ઉપાય જણાવ્યો.

મારાથી તને ઉપાય જણાવાયો.

ઉપસ્થ નામ અધ્યાહાર્ય હોય, તો અનુપસ્થ કર્મ ચતુર્થીમાં આવે (માવાર્થ ક્રિયાનાથ થાય છે); હું તને કહું છું; મેં તને કહ્યું; મારાથી તને કહેવાયું.

આ.) અથવા, ભૂતકાલના કૃદંતની સાથે કર્માર્થ ચતુર્થી, અને સહબેદમાં કર્માર્થ પ્રથમા આવે;—

હું તને પુત્ર કહું.

મેં તને પુત્ર કહ્યો.

મારાથી તું પુત્ર કહેવાયો.

હું તને રાજ ઠરાવું.

મેં તને રાજ ઠરાવ્યો.

મારાથી તું રાજ ઠરાવાયો.

એવાં ક્રિયાપદને ખરા પ્રદાયકમાં ગણતાં વિચાર થાય છે. ઉપસ્થ કર્મની સાથે અર્થમાં મળીને તેઓ સંયુક્ત ક્રિયાપદ જેવાં થાય, તે જે નામ ચતુર્થીમાં આવે છે તે સંયુક્તનું ઉપસ્થ કર્મ થાય છે;—અથવા, ચતુર્થીમાં જે નામ છે તે ખરું ઉપસ્થકર્મ છે, અને અર્થની સંપૂર્ણતાને વાસ્તે દ્વિતીયામાં ખીજું નામ આવે છે. કેટલીએક ભાષાઓમાં આવાં ક્રિયાપદને દ્વિતીયામાં જે નામ લાગે છે, ત્યાં રાજાને સ્થાપયामि, તને (મૂળ, તું દ્વિતીયાને અર્થે) રાજા ઠરાવું છું પણ સકર્મકના ભૂતકાલ વિષે ગુચવણુ છે;—“ મેં તને રાજા ઠેરવ્યો; ” અહિં “તને” આ પ્રથમાના અર્થમાં છે; સંસ્કૃતમાં મયા સ રાજા સ્થાપિત : કહેવાય (૧૯૪).

૬.) ભણાવ, માર, ઇત્યાદિક ક્રિયાપદની સાથે જે નામ આવે, તેા (ઉપર બ.)ની રીતિએ,) ઉપસ્થ દ્વિતીયામાં અને અનુપસ્થ ચતુર્થીમાં આવે; “ હું તને વિદ્યા શિખવું છું; ” “ મેં તને વિદ્યા શિખવી. ” હું તને લાકડી મારું છું,—મેં તને લાકડી મારી,—મારાથી તને લાકડી મરાઇ.

પણ ઉપસ્થકર્મ અધ્યાહાર્ય હોય, તેા અનુપસ્થકર્મ ભૂતકાલના કૃદંતનો ક્રિયાનાથ થાય છે; સહભેદમાં એવું નથી થતું; હું છોકરાને ભણાવું છું,—મેં છોકરાને (પ્રથમાને અર્થે = છોકરો) ભણાવ્યો,—મારાથી છોકરો ભણાવાયો; હું છોકરાને મારું છું,—મેં છોકરાને માર્યો,—મારાથી છોકરો મરાયો. આ ઉદાહરણોમાં ચતુર્થીમાં જે નામ આવે છે તે પ્રથમાને સ્થળે છે. સંસ્કૃતમાં અને ખીજી ભાષાઓમાં પ્રથમા વપરાય છે;—મયા પુત્ર : શિક્ષિત : ; મયા પુત્ર : તાડિત :. એની અસર હજી ગુજરાતીમાં દેખાય છે; કેમકે, સંસ્કૃતની પેઠે, ક્રોધ વેળા “ મેં એક છોકરો માર્યો ” કહેવાય. (૧૯૪).

૪૫૫. પ્રદાયક નહિ છતાં, અને એકજ નામને સ્વીકારતાં પણ, ક્રોધ ક્રિયાપદ કર્મને દ્વિતીયાને અર્થે ચતુર્થીમાં લાવે છે; જેમકે, હું તને લાકડું છું; હું ચોરને ઝાલું છું. કરણે પ્રયોગમાં, ભૂતકાલે પ્રથમાને અર્થે ચતુર્થી, અને સહભેદમાં પ્રથમા; મેં તેને ખાધું—મારાથી તે ખવાયું, ઇં. વિશેષે કરીને માણસાદિક પ્રાણી ચતુર્થીમાં અને નિજીવ પદાર્થ દ્વિતીયામાં (કરણે પ્રયોગમાં પ્રથમામાં) આવે; પણ એ વિષે નિયમ સ્થિર નથી; જેમકે—

“ તેડાવ્યા વિદેશી કારીગરોને શિખાવ્યા સંચા નંત્ર દેશીજણોને; પદાર્થો વિષે શિક્ષ વિદ્યા ભણેલા, તેડાવ્યા વિદેશી અભ્યાસી અનેલા. ” સં

૩૩૯. (૩૯૪-૩૯૬.) આ છેલ્લા પદમાં કેવળા હંદને લીધે પ્રત્યય પડતો મૂકાયો એવું નહિ કહેવાય, કેમકે સાધારણે એવી રૂઢિ ધણીએ ચાલે છે.*

૪૫૬. ઉપર કહેલું છે કે અનુપસ્થ કર્મની વિભક્તિ ચતુર્થી છે, વળી તેમાં અધિકરણનો અર્થ ભળ્યો છે. એનાં કોઇ પ્રમાણ નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપર વિચાર કરે દેખાય. “ને” પ્રત્યયનો અર્થ તેને ત્યાં, તેના ઉપર, તેની પાસે, તેને પ્રત્યે, ધસાદિને મળતો છે;—“ પછી એક અરજી તયાર કરી, અને શહેરના લોકોની સહિયો લઇ, સરકારને (=સરકારને ત્યાં-સરકારની પાસે) મોકલી.” ઉત્તર જયકુમારી, પૃષ્ઠ ૯૯; હું તને (=તારા ઉપર-તારી પ્રત્યે) એક કાગળ લખીશ.

અનુપસ્થ કર્મની સાથે અધિકરણનો અર્થ મળે છે, એ એમાં પણ દેખાય કે જે ક્રિયાપદની સાથે ચતુર્થી વપરાતી નથી, તેમની સાથે અધિકરણના અર્થના કોઇ નામયોગી કે ખીજે કોઇ શબ્દ વપરાય છે;—“ હું તારા ઉપર દોષ મૂકું છું;” =“ હું તારે માથે દોષ ઠરાવું છું;” “ હું તારા ઉપર-તારા વિષે શક આણું છું.”

વળી એની સાથે, “ અર્થે, વાસ્તે, કાજે, ” ઇત્યાદિક શબ્દ મેળવવા. આ શબ્દોની વિભક્તિ “એ” પ્રત્યયે સમ્પ્રમાણ છે; “ હું તારે વાસ્તે (તારે કાજે-તારે અર્થે) આ ઘોડો મોકલું છું.” કોઇ એ શબ્દોને ચતુર્થીના પ્રત્યય ગણે છે, પણ તેઓ પૃથક શબ્દ છે, પ્રત્યય નથી; જે નામની સાથે તેઓ આવે છે, તેના ઉપર અધિકાર રાખીને તેને ષઠીમાં લાવે છે. તેઓમાં અને ચતુર્થીમાં આંટલોળ સંબંધ છે, કે બેલુમાં અધિકરણનો અર્થ છે.

* કર્તરિ પ્રયોગમાં દ્વિતીયાને અર્થે, અને કરણે પ્રયોગમાં પ્રથમાને અર્થે, ચતુર્થી વાપરવાની રૂઢિ સંસ્કૃતમાં નથી. માકૂતોમાં ક્રિયા કાલથી ચાલતી આવી, એનો શોધ હજી લાગ્યો નહિ. એ રૂઢિનું કારણ શું હશે? મને એવું ભાસે છે કે, દ્વિતીયાનો પ્રત્યય (મ, ૧૧૦) પડતો મુકયા પછી, દ્વિતીયામાં અને પ્રથમામાં રૂપ વિષે ફેર નહિ રહ્યો; માટે, ઘોળ મઠાડવા સારૂ, અનુપસ્થ કર્મનો પ્રત્યય ઉપસ્થને સ્થલે વપરાયો. પહેલાથી પ્રથમ દ્વિતીય પુરૂપના સર્વનામ વિષે એવું થયું હશે; કેમકે “ તે તું મારશે, ” એમાં ઘોળ છે, અટલે તું તેને મારશે, કે =તને તે મારશે. માટે કર્મ શું અને કર્તા કોણ, એ જણાવવાને અર્થે, દ્વિતીયાને સ્થલે ચતુર્થી વાપરવામાં આવી. મધી એક પ્રસંગમાં એવું થયું, તો ખીજામાં, જુદી અગત્ય આટલું ન હવું તહિં પણ, તેજ રૂઢિ ચાલી. કર્તરિ પ્રયોગમાં આ રૂઢિ પહેલી ચાલી હોય, અને, લોકોને મહોડે ચડી ગયા પછી, કેટલાએક સર્કર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકાલે કર્મણિ પ્રયોગમાં, અર્થ વિષે કંઈ ઘોળ નહિ છતાં પણ, ચાલી; પણ સહભેદ વપરાય છે ત્યારે મૂળની રૂઢિ રહે છે.

૪૫૭. વસ્તુનું મૂલ્ય ભાગ્યે ચતુર્થીમાં આવે છે ;—“ઘોડો પંદર રૂપિયાને જાય છે ” એમાં “મૂલ્ય” એ શબ્દ અધ્યાહાર્ય છે એવું ગણિયે, તે વાક્ય એવું થાય,—“આ ઘોડો પંદર રૂપિયાને મૂલ્યે જાય છે.” આ ખુલાસો ખરો હોય તો “ને” પ્રત્યય ષષ્ઠી-તૃતીયાનો છે. મૂલ્ય તૃતીયામાં પણ આવે (૪૪૦).

૪૫૮. નિમિત્ત, હેતુ દેખાડનાર શબ્દને ચતુર્થીનો પ્રત્યય લાગે છે ;— ઘોડાને ધાસ ; “હું કહેવાને આવ્યો છું.” પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય હોય તોય અર્થ રહે ; હું કહેવા આવ્યો છું.” એની સાથે એને સમાનાર્થના શબ્દો, વાસ્તે, કાજે, ઇલાદિ વાપરે છે ; “હું તને કહેવાને વાસ્તે-કહેવાને સાર આવ્યો.”

૪૫૯. જે વેળાથી કોઈ આવ્યો, કંઈ થયું, ઇલાદિ જણાવે છે, તે શબ્દને ચતુર્થી અહુધા લાગે છે ; મારા આવવાને પંદર વર્ષ થયાં.

૪૬૦. જે નગર કે જે સ્થળની વચ્ચે કેટલું છેદું છે, એ કહેતાં ને પ્રત્યય વપરાય ; મુંબઈને અને સુરતને કેટલા મૈલનું છેદું છે ; મુંબઈ ને અમદાવાદને ૩૦૯ મૈલ થાય ;—એટલે મુંબઈથી અમદાવાદ ૪૦.

૪૬૧. અપાદાન = પંચમી. એનો અર્થ ચતુર્થી વિભક્તિથી ઉલટો, કે સામો છે. કોઈને ત્યાં પહોંચવું, પહોંચ્યાડવું એવું નહિ, પણ કંઈને ત્યાંથી, કે કોઈને ત્યાંથી, વેગલું, જૂદું, પૃથક થવું-નિપજવું-નિકળવું, એવો અર્થ દેખાડે છે. એટલે કાંઈ સ્થળ, કે પદાર્થ મૂકીને ખસી જવું ;—કોઈ સમયથી, વેળાથી થવું, આવવું. પછી લાક્ષણિક અર્થે, કોઈ ફળ, અસર, વૃત્તિ, કે કાર્યનું મૂળ, કે કારણ.

અ) સ્થળ ; “તેઓ આજ વિલાયતથી (=વિલાયત મૂકીને) નિકળ્યા.” તેઓ ત્યાંથી આવ્યા છે ; મુંબઈથી અમદાવાદ ૩૦૯ મૈલ છેદું છે.

આ.) સમય ; “હું કાલથી માંદો છું ; હું દસ દહાડાથી આવ્યો છું.” એની સાથે કોઈ પ્રસંગનો અર્થ દેખાડનાર શબ્દ આવે ; જેમકે, “તે જન્મથી આંધળો છે ;” તેના રાજ્યાસને બેઠાથી દસ વર્ષ થયાં પછી. આ અર્થમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ પણ વપરાય છે ; જેમકે, હું કાલનો માંદો છું.—દસ દહાડાનો આવેલો છું,—તે જન્મનો આંધો છે,—તેના રાજ્યાસને બેઠાને દસ વર્ષ થયાં પછે. આ છેલ્લા ઉદાહરણમાં “બેઠાને” તેને ચતુર્થી પણ ગણાય (૪૫૯).

ઇ.) કારણ ; મૂળ ; “પાપથી દોષ, દુઃખ, મરણ થાય છે ;” તેના આવ્યાથી હું રોકાયો ; લોભથી ક્રોધ નિપજે છે.

૪૬૨. જે અર્થે ચતુર્થાની સાથે અધિકરણનો અર્થ ભજે છે, તેથી સામે અર્થે પંચમીની સાથે ભજેલો છે. કહિં પહોંચવું, પહોંચાડવું, એવો અર્થ ચતુર્થામાં; કંઇથી નિકળવું કે કહાડવું એવો અર્થ પંચમીમાં છે. એવો અર્થ વિવેકથી સમજીએ છીએ એટલુંજ નહિ, પણ અધિકરણના પ્રત્યયની સાથે, અથવા અધિકરણનો અર્થ દેખાડનાર શબ્દની સાથે, પંચમીનો પ્રત્યય બહુજ વપરાય છે; જેમકે, ઘેરથી, ઘરમાંથી, ઘરની નીચેથી, ઘરના ઉપરથી, ઘરની બાજુએથી, ઇત્યાદિ પ્રત્યયના અર્થમાંથી અધિકરણનો અર્થ વિભેગ થતો નથી, માટે અધિકરણાર્થ દેખાડનાર કોઇ શબ્દ આપણે નહિ વાપરતા હોત, તે પણ અર્થ સમજાત; પણ એવાને વાપરવાની રૂઠિ અર્થની સ્પષ્ટતાને લીધે ચાલી હશે;—“ ઘરથી નિકળ્યો, ” એ અર્થ સાધારણ અને શીકો; ઘરમાંથી, ઘરની પાસેથી, ઇત્યાદિમાં અર્થ વિશેષ થાય છે.

૪૬૩. જે વિશેષ્ય નામને સરખાવતાં તેમની સાથે એક વિશેષણ વાપરિયે છીએ, અને જે વિશેષ્ય ખીજની સાથે મેળવેલું કે સરખાવેલું છે, તેને પંચમીનો પ્રત્યય લાગે છે; “ મારાથી તું મોટો છે, અને તારાથી હું નાનો છું. ”—થીને સ્થળે, કરતાં પણ વપરાય છે;—“ મારા કરતાં તું મોટો, અને તારા કરતાં હું નાનો છું. ” = ઇંગ્રેજી Comparative degree.

જૂદો, અન્ય, પૃથક, અવળો, બમણો, ત્રણગણો, ઇત્યાદિ વિશેષણની પૂર્વેના શબ્દની સાથે થી પ્રત્યય વપરાય છે; એઓમાં જે વિષયને સરખાવવાનો અર્થ આવે છે, માટે તેમની જોડેના નામને પંચમી લાગે છે.

૪૬૪. અકર્મક ક્રિયાપદનું કરણ (=કર્તા) આ વિભક્તિમાં આવે; “ તે મારાથી થયું; ” “ એવું મારાથી બન્યું. ” (૧૭૭).

કોઇ ક્રિયાના કારણના પણ અર્થ એ વિભક્તિમાં આવે; “ હું તેથી ખીહું છું ” ડર, શરમા, નાસ, રોડા, ઉપજ, નિપજ, હરખા, સંતા, ઇત્યાદિની સાથે એ વિશેષે આવે છે.

સહબેદનો કર્તા એ વિભક્તિમાં આવે;—મારાથી ચલાય છે; મારાથી કરાય છે; મારાથી કામ ચલાવાય છે; તેમનાથી તે વપરાય છે (૪૨૩). એવે પ્રસંગે સંસ્કૃતમાં તૃતીયા વપરાય છે; પણ તૃતીયાનો અર્થ પંચમીને સમાન થવાનું મૂળ સંસ્કૃતમાં દેખાય છે; જાડ્યેન—જાડ્યાત્ત્વદ્વઃ, જડપણે—જડપણથી બંધાયો—બાંધેલો. માટે આપણે “ વચને—વચનથી બંધાયા, ” એવું કહીએ.

કારણના અર્થમાં એ બે વિભક્તિનો સંબંધ છે, માટે તેઓ ભળી જાય છે ; અનેક ભાષામાં એવું થાય.

બીજા પ્રસંગમાં પંચમી=તૃતીયા ; માણસ મુખથી (=મુખે) બોલે ; પગથી (=પગે) ચાલે ; મેં તેને લાકડીથી (=લાકડીએ) માર્યો ; તે પગથી (=પગે) લંગડો છે.

ક્રિયાવિશેષણને અર્થે બેહુ વિભક્તિ વપરાય છે ; “ તેણે એ કામ બુદ્ધિએ (=બુદ્ધિથી) ચલાવ્યું.”

જ્યારે સર્વનામ વપરાય છે, અને માણસ આદિક પ્રાણીથી કંઈ થાય એવું કહેવાનું હોય, ત્યારે પછી-પંચમી વપરાય છે ; મારાથી - તારાથી = તેનાથી થયું ; પણ કારણ કહેવું હોય તો, તેથી, એથી, ઇત્યાદિ (૪૯૨.)

૪૬૫. પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય ; “ જેને અત્તની ભૂખ, મુખ (મુખથી) મોતી કેમ માગે.”

૪૬૬. અધિકરણ = સમગ્રી. ખરા અર્થમાં, કે લાક્ષણિકમાં, કોઈનું સ્થળ, કે સમય દેખાડનાર શબ્દ આ વિભક્તિમાં આવે. એ, માં, આ બે પ્રત્યયનો અર્થ કોઈ વેળા એકજ, કોઈ વેળા ભિન્ન છે ; માં વિશેષે કરી = માહે, મધ્યે, અંદર ; એ પ્રત્યયમાં આ અર્થ શીકા છે, પણ ઉપર, પાસે, બાજુએ, એવો અર્થ વિશેષ છે. કોઈ વેળા અર્થનો ફેર નથી ; જેમકે, હું વહાણુ બેસીને આવ્યો = વહાણુમાં બેસીને આવ્યો. પણ “ મારે માથે દુઃખ છે,” એનો અર્થ એક, અને “ મારા માથામાં દુઃખ છે,” એનો અર્થ બીજો છે. જેમજ “ તે ભૂધમાં છે,” અને “ તે ભૂધએ છે,” ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાક્ય હોય.

૪૬૭. ए प्रत्यय. સ્થળ, વસ્તુ, કાયાદિસૂચક શબ્દની સાથે=સાધારણાર્થે ; મારે માથે ફાલ્લો થયો છે ; મારે હાથે ધા વાગ્યો છે = ઉપર ; તે ખાટલે પડ્યો છે ; તેને ભૂધએ નાખો=પાસ ; તે વાડે ઉભો છે ; તે વડે બેઠો છે = માં ; તે બેડે રહ્યો છે ; તે ગાડીએ બેસીને આવ્યો છે ; “ હું સુપને નહિ પામી મુખ ; ” “ નાહુ ધોએ પુણ્ય નથી ; ” “ તેણે ભર્યાં નીર.”

૪૬૮. સમયાર્થ. કોઈ ક્રિયા કે કંઈ બીજાના સમય કે વેળા દેખાડનાર શબ્દને આ પ્રત્યય લાગે છે ; “ તેણે એવું કાલે, કે પરમદહાડે, કે ચોથે દહાડે, કર્યું હશે ; ” “ હું છઠે વર્ષે અહિં આવ્યો હતો ; ” “ એ તો દસમે વર્ષે પ્રગટ થશે ; ” “ ખ્રીસ્તાવતારને પૂર્વે હજારમે વર્ષે એવું બન્યું.”

૪૬૯. એક ક્રિયાને આશ્રયે, કે સમયે, ખીજી ક્રિયા થાય, તે જને આશ્રયે તે થાય છે તે કૃદંતરૂપે અને સમૂહી વિભક્તિમાં આવે;—“અંતર આંખ્યો ઉઘડે, તે શુણ્ણુતે સાક્ષાત;” “નહિ જોર જાસ્તી કરે ભૂપ જોતે;” “તમે દેવાદાર થતેજી કરો.” કૃદંતની સાથે નામ આવે, તે તેની પણ વિભક્તિ સમૂહી;—“થયે પ્રભાતે ઉઠિયો, આવ્યો ગંગા તીર;”—“થતે પ્રભાતે ઉઠજો.” અહિં એમાં વાક્ય પણ મેળવાય; “થવાને કાલે બન્યું;” “મેં અજાણે, કોમ્બે મારા બ્રાહ્મને મારી નાખ્યો.”

આં પ્રત્યય પ્રાચીન સમૂહીનો છે (૧૧૬, ૨૫૨), ઉપરને અર્થે તે વપરાય; “નહિ જોર જાસ્તી કરે ભૂપ જોતે, = જોતાં;” “થયે પ્રભાતે, = પ્રભાત થતાં;” ઘેરથી આવતાં તે પડી ગયો.

૪૭૦. ગતકાલે કોઈ ક્રિયા બની હોય, અને તેને કેટલી વેળા થઈ એવું કહેતાં, વેળા કહેનાર શબ્દને વિભક્તિ નહિ લાગતાં, ક્રિયા કહેનાર શબ્દ કૃદંતરૂપે સમૂહી વિભક્તિમાં આવે; મારે અહિં આવે દસ વર્ષ થયાં છે; તેને મૂએ બે વર્ષ થયાં. આ ઉદાહરણોમાં ક્રિયાપદ ભાવે કૃદંતને અર્થે વપરાયલું છે.

આ અર્થને પ્રસયથી પણ જણાવાય; મારે અહિં આવે (આવ્યે = મારે અહિં આવવાને, કે આવ્યાને); તેને થયે, = તેને થયાને.

ટીકા. મને ભાસે છે કે ને અહિં ચતુર્થીનો પ્રત્યય હશે (૧૧૨). તો, શું, એવે પ્રસંગે કેવળ એ વપરાય છે, ત્યારે તે આગમ ન વિના, ભાષામાં રહી ગયેલો ચતુર્થીનો પ્રાચીન પ્રત્યય હશે?

જો આવા પ્રસંગમાં “એ” નો અર્થ ચતુર્થીનો નહિ હોય, તો તેની સાથેના થી અધ્યાહાર્ય છે એવું જાણવું; મારે આવે, = આવેથી દસ વર્ષ થયાં.

૪૭૧. લાક્ષણિક અર્થ વપરાએલા શબ્દની સાથે = જર; મારે માર્થે અધિકારી છે; તારે માર્થે દોષ કરે; મેં એ કામ મારે માર્થે રાખ્યું; = માં. “કેમ મારે જે લખ્યું, થાશે તેજ પ્રકાર;” “એ કામ મેં મારે હાથે રાખ્યું;” “હું આ ખેતર એણુ ઘેર ખેડીશ.”

૪૭૨. કારણાર્થ; મેં અજાણે એવું કર્યું; તે ક્રોધે બોલ્યો. પણ એમાં કારણુ સમજતાં “એ” પ્રત્યય તૃતીયાનો પણ ગણાય.

૪૭૩. નિમિત્તાર્થ; “કહો, અહિં આવ્યા શે કામ;” “હજારો બની મંડલી કામ જૂદે.” (એ અર્થે પ્રત્યય પુરાતન ચતુર્થી હશે ૧૧૨).

૪૭૪. આવ, જા, પહોંચ, વાગ, મોકલ, ચલાવ, એવા ક્રિયાપદની સાથે નામ સમૂહીમાં આવે; તે ખેડે ગયો હતો; તેઓ સ્થાનકે જઈ પહોંચે;

મં'તેને પોતાને વતને મોકલી દીધો; “કાઠ વિદેશીઓને વિદેશે ચલાવ્યા,” સં૦ ૨૬૯; “એનું મન એનું ના થઈ રહ્યું હોય, તો કદાચિત તે ગુસ્સે થાય, અને આરે આવેલું વાહાણુ પુડે.” જ્યકુમારી ૫૦ ૧૦૭.

૪૭૫. ઘણીખરી વાર એ પ્રત્યય લોપ થાય છે; “એથી ધન પરદેશનું આવે આપણે દેશ (દેશે);” હુન્નરખાં. બધો દેશ રાજને હાથ (હાથે) આવ્યો; તે પોતાને ગામ (ગામે) ગયો; તેઓ મુઝ (એ) પહોંચ્યો; આ શોધ તેને હાથ (હાથે) લાગશે;—“થયે પ્રભાતે ઊઠિયો, આવ્યો ગંગા તીર” (તીરે). “દૂરે છત્ર શીશ (શીશે) સોનાતણો.” પદ્માવતી.

૪૭૬. આવ ઇલાદિની સાથે સંસ્કૃતમાં દ્વિતીયા વપરાય છે; સ ગ્રામં ગચ્છતિ, તે ગામ જાય છે. આ રૂઢિ ગુજરાતીમાં ચાલી નહિ; કેમકે નામની સાથે વિશેષણ આવે, તો તેને પ્રત્યય એ લાગે છે; તે પોતાને ગામ ગયો છે. આવા પ્રસંગમાં એ પ્રત્યય મૂળ અતુર્થાનો હશે (૧૧૨); સંસ્કૃતમાં સ ગ્રામગ્ય (અતુર્થા) ગચ્છતિ, એવું પણ કહે છે. પણ મૂળે પ્રાચીન અતુર્થા હોય કે ના હોય, ગુજરાતીમાં સમ્મીનો અર્થ તેની સાથે એવો ભળી ગયો છે, કે આવા પ્રસંગમાં માં પ્રત્યય પણ વપરાય; “રામ લંકામાં ગયા હતા.”

૪૭૭. કાઠનું મૂલ કહેવાય છે ત્યારે તૃતીયા વપરાય છે (૪૪૦); “તે ઘોડો પચાસ રૂપિયે જાય છે.” પણ અહિં સમ્મીનો અર્થ પણ હશે, કેમકે એ અર્થમાં માં પણ વાપરે છે; આ ઘોડો પચાસ રૂપિયામાં જાય છે.

૪૭૮. નામયોગીને અર્થે વપરાએલાં ઘણાંખરાં નામ “એ” પ્રત્યયને સ્વીકારે; કાજે, વાસ્તે, અર્થે, માટે, લીધે, ઇ૦.

ક્રિયાવિશેષણને અર્થે વપરાએલા શબ્દ પણ “એ” પ્રત્યયની સાથે જાય છે; જેમકે, તું છેટે છે; તમે ભલે પધાર્યા; તે સારી પેઠે ચાલે છે. ક્યારે, જ્યારે, ક્યાં, જ્યાં, ઇ૦ આ વર્ગમાં લાવવા. નામયોગી તથા ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વપરાએલા શબ્દોમાં આ પ્રત્યયનો અર્થ શીકા પડી ગયો એટલુંજ નહિ, પણ કંઈ મરડાઈ ગયો, તો પણ તેમનો અંત્યસ્વર સમ્મીનો પ્રત્યય છે.

૪૭૯. માં પ્રત્યય. માહે, મધ્યે, અંદર, એવો અર્થ એને વિશેષે વળગે છે; તે પોતાના ઘરમાં છે; તે આવીને આ ગામમાં વસ્યો છે; પાઠ-શાળામાં વિદ્યાભ્યાસ થાય છે. લાક્ષણિક અર્થમાં વપરાએલા શબ્દને પણ આ પ્રત્યય લાગે; રાજના હાથમાં બધો દેશ આવ્યો; મારા હાથમાં એ કામ છે.

૪૮૦. બે પદાર્થને મેળવીને સરખાવિયે તે આ પ્રમથ વાપરિયે છિયે;— આમાં ને તેમાં કેટલો ફેર છે? અંધારામાં અને અજવાળામાં શો સંબંધ છે?

૪૮૧. આં પ્રત્યય, સમમીનું એક પ્રાચીન રૂપ છે; માટે, આવતાં = આવતે કે આવતામાં (૧૧૬).

આં પ્રત્યયને ખીજે અર્થ છે, જેનો સંબંધ સમમીની સ્તથે નથી; “બોલતાં આવડે છે?” “એ બહેને મંત્ર મારતાં શિખવ્યો, પણ વાળતાં હવે શિખવતાં નથી.” આ અર્થમાં આં = સંસ્કૃત તુમ્ (૧૧૬*, ૨૫૨).

૪૮૨. સંબંધ = ૫૦ઠી. ભિન્ન ભિન્ન અર્થનાં બે વિશેષ્ય નામની વચ્ચે કોઈ પણ સંબંધ હોય, તો તે આ વિભક્તિએ જણાવાય છે, માટે એને સંબંધ કહે છે. આ સંબંધ નામ નામની વચ્ચેનો સંબંધ છે, માટે આ વિભક્તિ કારકમાં ગણેલી નથી.

૪૮૩. આ વિભક્તિએ કરીને એક વિશેષ્યનામ ખીજા વિશેષ્યનામ વિષે કંઈ દેખાડે છે, માટે એનો અર્થ વિશેષણુ સમાન છે. બધી ભાષાઓમાં એવો વિશેષણુ અર્થ આ વિભક્તિને લાગે છે, પણ ગુજરાતી આદિક ઉત્તર* હિંદુસ્થાનની ભાષાઓમાં આ વિભક્તિને જાતિવાચક પ્રત્યયો મળે છે, અને તેણે કરીને કેવળ ૫૦ઠીનો અર્થ નહિ, ઇતર વિભક્તિના પણ જણાવેલા છે. માટે ૫૦ઠીની સ્તથે બે ખીજું નામ છે, તેની જાતિ, વચન, વિભક્તિ પ્રમાણે ૫૦ઠીના પ્રત્યય ફેરે, અને ૫૦ઠી-પ્રથમા; ૫૦ઠી-દ્વિતીયા; ૫૦ઠી-તૃતીયા ઇતર, કહેવું પડે છે.

૪૮૪. સંબંધાર્થમાં બે ભેદ છે, સ્વાધારનિષ્ઠ, અને પરાધારનિષ્ઠ. † સ્વાધારનિષ્ઠનો અર્થ એ છે, કે સંબંધ દેખાડનાર શબ્દ પોતે ગુણનો આધાર છે; જેમકે, “જનિતાની પ્રીતિ અજિત છે” = જનિતામાં જે પ્રીતિ તે; “પ્રીતિ” આ ગુણનો આધાર જનિતા છે. એમજ, પાણીના ષરપોટા; સૌનાના શૃંગાર; મુસલમાનનું રાજ્ય; પુનાની લડાઈ.

પરાધારનિષ્ઠનો અર્થ એ છે, કે સંબંધ દેખાડનાર શબ્દ (જેને ૫૦ઠીનો પ્રત્યય લાગે છે તે), પોતે સંબંધનો આધાર નથી, પણ ખીજું નામ તેનો આધાર છે; “શ્રમની અકળામણ;” શ્રમને અકળામણુ લાગતી નથી, પણ

* દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની દાવિડી કહેવાયેલી ભાષાઓમાં એવું નથી.

† સ્વાધારનિષ્ઠ; સ્વ - આધાર - નિષ્ઠ = પોતામાં આધાર રાખનાર-રહેનાર; પરાધારનિષ્ઠ; પર - આધાર - નિષ્ઠ = ખીજામાં આધાર રાખનાર-રહેનાર.

ખીજા ક્રિયાને, શ્રમ કરનારને, લાગે છે; “ રાજની બિહીક; ” જે રાજમાં છે તે નહિ, પણ રાજનું બળ જણીને પ્રજામાં જે છે તે.

ટીકા. જેમાં કોઇ ગુણ વર્ણવ્યો હોય, અથવા જેનામાંથી કંઇ નિપજે છે, તે અર્થ સ્વાધારનિષ્ઠમાં છે; માટે એને ખીજાં નામ પણ આપેલાં છે, એટલે ગુણવાચક, કે ઉત્પાદક, કે કર્તૃક પઠી.—ખીજા ઉપર કુંઘ પરિણામ થયું દેખાડે છે, માટે પરાધારનિષ્ઠ, તે કર્મવાચક કે પરિણામવાચ. પઠી કહેવાય છે. અમુક પઠી સ્વાધારનિષ્ઠ કે પરાધારનિષ્ઠ હોય, તે વાક્યના અર્થ ઉપર જણાય; “ માની પ્રીતિ, ” આનો અર્થ એવો હોય, કે “ મામાં જે પ્રીતિ છે તે, ” તો તે સ્વાધારનિષ્ઠ છે; પણ “ છોકરામાં માની ઉપર જે પ્રીતિ તે, ” એવો અર્થ હોય, તો પરાધારનિષ્ઠ છે.

૪૮૫. આવા બે વિભાગ છતાં પણ, અનેક ધોરણે ખીજા કરેલા છે;—
ગુણગુણીભાવસંબંધ. સ્વભાવ, કે ગુણ વિષેનો સંબંધ; માણસની બુદ્ધિ, માવિત્રોની માયા; હરણની ચપળતા.

કાર્યકારણભાવ સંબંધ; જેમાંથી કંઈ કરાય છે, તેનો સંબંધ; સોનાની વીંટી, પથરની મૂર્તિ, માટીનાં વાસણ.

આધારાધેયભાવ સંબંધ; વનનાં વૃક્ષ, સમુદ્રનાં માછલાં, આકાશનાં વાદળ. પ્રત્યર્થ સંબંધ; રાજનું ચિત્ર, પત્રનો ઉતારો, પુસ્તકનું ભાષાંતર.

ફલ, પરિણામનો સંબંધ; આંખાની કેરીઓ, પાપનો દોષ, ક્રોધનો પરિણામ.

માગનો સંબંધ; શરીરના અવયવો, ઝાડની ડાળીઓ, હાથની આંગળીઓ, સભાનો સભાસદ. એને અવયવાવયવીલાવ પણ કહે છે.

સગાનો સંબંધ; આપનો પુત્ર, માની પુત્રી, મારો ભાઈ.

સેવ્યસેવકભાવ સંબંધ; રાજના આકરો, ઘણીના સેવકો.

સંપત્તિનો સંબંધ; માઈ ઘર, તેનો ઘોડો, ખેડુતનું ખેતર.

૪૮૬. જે વિશેષણમાં વિશિષ્ટનો અર્થ લખ્યો હોય, કે અધ્ધાહાર્ય હોય, તો વિશેષણ પણ ખીજાં નામને પઠીમાં લાવે; અન્નનો ભૂખ્યો; પાણીનો તબ્યો; ધનનો લોભી; દ્રવ્યનો કાલચુ; સત્યનો ભાવિક; જ્ઞાનનો પૂર્ણ; સમજણનો હીણો. વળી, એનું થોડું; તેનું ઘણું.

૪૮૭. કોઇ વેળા વિશેષ્યનામમાં ક્રિયાનો અર્થ બળ્યો હોય છે, તેની સાથે જે નામ આવે તે ષ્ઠીમાં આવે ખરૂં, પણ તેનો અર્થ અનુપરથ કર્મને સમાન છે; જેમકે, એનો શોધ કર = એને શોધો; એનો વિચાર કર = એને કે એના પર વિચાર; એની સંભાળના કર = એને સંભાળ. (અતુર્થી વિષેના પ્રકરણમાં જોવું).

૪૮૮. ક્રિયાપદનું મૂળ, કે કોઇ પણ કૃદંત, નામને અર્થે વપરાય, તો તેની સાથેનું નામ ષ્ઠીમાં આવે;—મૂળ; મારે આવે શું થાય; મારે કહે શું થવાનું છે; મારે એવું કરે શો અર્થ છે. કોઇ એવું ધારે છે કે અહિં “ આવે-કહે કરે,” અશુદ્ધ લખેલા ભૂતકૃદંત છે, માટે આવ્યે-કહ્યે-કર્યે લખવું.

વર્તમાનકૃદંત; મારા આવતામાં, મારે આવતાં, મારે આવતે.

ભવિષ્ય કૃદંત; તારા આવવાનાં ચિન્હ શા છે? આ કૃદંત મૂળે સામાન્ય રૂપની ષ્ઠી છે (૨૫૧).

ભૂતકૃદંત. મારું કહ્યું માન; મારે ખેડે, મારે ગયે, શો અર્થ છે; મારા ગયાથી શું થવાનું છે; મારા કર્યાથી એ કામ થયું. એમાં કૃદંતનો અર્થ સામાન્ય કે ભાવેરૂપને સમાન છે, અને ષ્ઠીને કર્તાનો અર્થ લાગે છે; મારું કહ્યું માન = હું જે કહું છું, કે મેં જે કહ્યું, તે માન; મારે ખેડે શો અર્થ, હું ખેસું તો શો અર્થ; મારા કર્યાથી એ કામ થયું=મેં કર્યું માટે. અને એમજ—

વિશેષભૂત; મારું કરેલું કામ; તારી રચેલી ચોપડી.

ટીકા. ઉપરના કૃદંતમાં ક્રિયા વિષેની મનરથ ધારણા વિશેષ્યાર્થે લીધેલી છે, માટે તેમનો અધિકાર ખીજા નામ ઉપર ચાલીને તેને ષ્ઠીમાં લાવે છે, ષ્ઠી અન્વયના સાધારણ નિયમ લાગુ થાય છે.

સામાન્ય, કે ભાવેરૂપ. મારું આવવું, મારા આવવાથી, મારા આવવાને ઈ. આ કૃદંત મૂળે વિશેષણ છે, તોય પણ વિશેષ્યને અર્થે વપરાય છે માટે એની સાથેનું નામ ષ્ઠીમાં આવે (૫૦૫).

૪૮૯. ગુજરાતી નામયોગી શબ્દ મૂળે વિશેષ્ય નામ છે, માટે જે નામની સાથે તેઓ આવે છે, તેને તેઓ ષ્ઠીમાં લાવે છે (૨૮૮-૨૯૧).

૪૯૦. સમય, કાલાદિક અર્થ દર્શાવનાર શબ્દની વિભક્તિ ષ્ઠીમાં અપાદાનને અર્થે, અને અધિકરણને અર્થે આવે;—અપાદાન, તે અહિં દસ વર્ષનો પડેલો છે; આ કામ બે દિવસનું થયું છે; એટલે=દસ વર્ષથી, બે દિવસથી.

અધિકરણ; “આ મૂર્ખ દહાડાનો (દહાડે) સુએ છે, અને રાતનો (રાત્રીએ) જાગે છે.” “સાંજના (સાંજે) હંસો આવ્યા.” પંચતંત્ર ૫૦ ૮૮.

૪૯૧. પઠી ઉપર અધિકાર રાખનાર નામ અધ્યાહાર્ય હોય; ધરનાં બધાં સારાં છે (એટલે બધાં માણસ).

૪૯૨. પ્રથમ દ્વિતીય પુરૂષનાં સર્વનામ, અને માણસાદિક પ્રાણીને અર્થે તૃતીય પુરૂષનું સર્વનામ, પંચમી વિભક્તિએ આવે, તો પઠી-પંચમીને રૂપે પ્રયોગ છે; પણ તૃતીય પુરૂષનું સર્વનામ કારણાદિક અર્થ દેખાડે તો કેવળ પંચમી વપરાય છે; અને એમજ નિર્જીવ વસ્તુનાં નામ વિષે થાય છે; જેમકે-તેનાથી (તે માણસથી) એ કામ થયું; પણ તેથી (કારણાર્થે) એ થયું; એમજ જાડથી, કૂતરાથી (૪૬૪).

૪૯૩. કોઇનું નામ કહેવાય છે ત્યારે તેની સાથે જે શબ્દ હોય તેની વિભક્તિ પઠીમાં આવે; “ગૌતમ નામનો, કે એવા નામનો, એક મુની.” આ રૂઢિ ગુજરાતીમાં નથી છે, અને ભાષાના સાધારણ નિયમને મળતી નથી. ઉપરનું ઉદાહરણ=ગૌતમ નામે-નામે કરી-નામે કરીને-એવે નામે-એવા નામે કરી-મુનિ હતો. સંસ્કૃતમાં, તૃતીય; ગૌતમ નામ્ના=ગૌતમ નામે.

૪૯૪. સંબોધન;—બોલાવવું, સંબાધણમાં નામ લેવું. એને દેશી વૈયાકરણો આઠમી વિભક્તિ કરતા નથી, પણ પ્રથમાજ છે એવું માને છે. પણ પ્રથમામાં કર્તાનો અથવા કર્મનો સંબંધ છે, તે સંબોધનમાં નથી; માટે જ પ્રથમામાં પ્રત્યય એા, ઉં, આવે તો તે પડતો મૂકાય છે; પ્ર૦ છોકરો, છોકરું; સંબોધન, છોકરા (૮૨. ૧૧૭). અનેકવચનમાં, અને બીજા બધા નામના બેહુ વચનમાં, સંબોધન પ્રથમાના જેવુંજ છે.

યુરોપના વૈયાકરણો સંબોધનને વિભક્તિમાં ગણે છે, અને કહે છે કે સંબોધક સંબોધ્યની વચ્ચે, એટલે બોલાવનાર અને બોલાવવા યોગ્ય તેની વચ્ચેનો સંબંધ તેથી જણાય છે, માટે એમાં વિભક્તિનો અર્થ છે.

૪૯૫. સંબોધનની સાથે કોઇ ઉદ્દગાર ઘણીખરી વેળા વપરાય છે;—એા મા; અરે બાપ; બાપરે; હું રાજ; ઇ૦. શબ્દ એક કે અનેકવચનમાં હોય, તો તે ઉદ્દગારનું રૂપ દરનું નથી;—અરે મારા ભાઈએ..

ક્રિયાપદ.

૨૬. ક્રિયાપદના પુરુષદર્શક પ્રત્યય મૂળે સર્વનામ છે (૨૨૩). એમના ભેદ જણાવવા સાર આગમ પૂર્વાક્ષર ઇ૦ પુરાતન આર્ય ભાષાઓમાં પ્રાવેલા છે. નિશ્ચયાર્થનો અને સંશયાર્થનો ભેદ પણ પ્રત્યયે કરીને છે. કાલાંતરના વિકારમાં ધણાક પ્રત્યય ઉડી ગયા, અને અર્થમાં પણ ૧. ગુજરાતીમાં શુદ્ધરૂપના પ્રત્યય યોડાજ રહ્યા છે. જેમ જેમ સંખ્યા ધરી, તેમ તેમ કૃદંતની સાથે સહાયકારક ક્રિયાપદ વાપરતાં ત કાલનો અર્થ દેખાડવાનું આવ્યું. વળી જે શુદ્ધરૂપો પહેલાં કેવળ પી વપરાતાં તેઓને સંશયનો પણ કંઈ અર્થ વળગ્યો. કોઈ કોઈ રૂપ વત્તું, ખીજા વિષે ઓછું થયું.

૨૭. વર્તમાનકાલમાં પૂર્વનો નિશ્ચયાર્થ શીકો પડ્યો, અને તેને વળગ્યો. માટે નિશ્ચયાર્થને ટેકો આપવા સાર શુદ્ધરૂપની સાથે સહાય-પદ વાપરવામાં આવ્યું; કરે છે. પણ ધણા પ્રસંગમાં, વિશેષે કરીને નિશ્ચયાર્થ રહે છે. પણ એટલોજ વિકાર થયા વિના, આ રૂપને પણ વળગ્યો; તે કરે = કરશે. પછી ખીજો પણ વિકાર થતાં એજ કાલનો અર્થ લાગ્યો; તે કરે = કરતો હતો. પછી આદ્યાર્થ પણ રે = કરવા દે. એમ સંસ્કૃત કયાંતિ ના ગુજરાતી અપભ્રંશ કહે નો ક છે, કહેતો હતો, કહેશે, કહે (આદ્યાર્થ), જે કહે (સંશયાર્થ). આ ટલા વિવિધ અર્થ લાગે છે માટે કોઈ વૈયાકરણો એને અનિયમિત, શ્વેત, વર્તમાનકાલ કહે છે.

૮. હો સિવાય અધાં ક્રિયાપદ શુદ્ધ વર્તમાનકાલના રૂપમાં સંશયાર્થ ૧. પણ સંસ્કૃતમાં એકજ અર્થના જે ક્રિયાપદ અસ્ અને મૂ છે. ૭, અને મૂ નો હો આવ્યા છે (૨૨૨) છે, હોય, આ ખેલુ શબ્દ ના નિશ્ચયાર્થ વર્તમાનકાલના અપભ્રંશ છે; પણ. ગુજરાતીમાં છે ને હોયને સંશયાર્થ વળગ્યો; તે છે-તે હોય. આ ભેદ ગુજરાતીમાં ગનો થઈ પડ્યો છે; કેમકે ઇતર ક્રિયાપદના કૃદંતની સાથે સહાયકારક શ્વરૂપ થાય છે (૧૭૬ ઘ, ઙ) ત્યારે તેઓમાં નિશ્ચયાર્થનો અને ભેદ રૂપે કરી સહેજ દર્શાવાય છે.

૪૯૯. ભવિષ્યકાલના રૂપમાં મૂળનો નિશ્ચયાર્થ વિશેષે કરીને રહે છે; સંશયાર્થ દર્શાવવો હોય તો પૂર્વે વ્રાક્યયોગી “જે” લાવવો; હું કરીશ-જે હું કરીશ.

પણ હો. ક્રિયાપદનું ભવિષ્યરૂપ ભાગ્યે નિશ્ચયાર્થે વિશેષે કરી સંશયાર્થ આવે છે; હોશો કે હશે. નિશ્ચયાર્થે હશે ને રથજે થશે વાપરે છે.

૫૦૦. ભૂતકાલમાં નિશ્ચયાર્થે સહાયકારક ક્રિયાપદ વિના કેવળ ભૂતકૃદંત વાપરે છે, પણ સંસ્કૃત શુદ્ધરૂપનો અપભ્રંશ ગુજરાતીમાં ‘કેવળ સંશયાર્થે વાપરે છે, અક્રોત્નો કરત (૧૯૫); પણ સંભારવું કે જેમ ભૂતકાલના કાર્ક વિષે સંશય થોડો હોય છે, તેમ આ રૂપમાં સંશયનો અર્થ પ્રીકા થઇ નિશ્ચયતાની પાસે કંઈ આવે છે; જે તમે કાલે આવ્યા હોત તો હું આજે જાત. એને ક્રિયાનિષ્પત્તિભૂત, એટલે ક્રિયા નહિ થઈ છતાં પણ ભૂત, રૂપ કહે છે.

નિશ્ચયાર્થે જે ભૂતકૃદંત વપરાય છે તે મૂળે સહાયાર્થનો છે, માટે સકર્મક ભૂતકાલનો પ્રયોગ કર્મણિ હોય છે; મેં કર્યું. જે જે રૂપમાં ભૂતકૃદંત આવે છે તેનો ખરો પ્રયોગ કર્મણિ છે. પણ અકર્મક ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં વપરાતાં નથી; કેમકે અકર્મક અર્થનો અને સહાયાર્થનો કંઈ ખરો સંબંધ નથી, માટે જે પણ ભૂતકાલે કૃદંત આવે તોપણ પ્રયોગ કર્મણિ નથી; હું થયો, હું આવ્યો.

જે સકર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાલે કર્તરિ પ્રયોગમાં આવે છે તેઓ, મૂળ જોતાં અકર્મક હોય (લાવ = લેઇ આવ); અથવા સંસ્કૃતમાં ઉભયવર્ણના હશે, માટે મૂળની અસર ગુજરાતીમાં હજી સુધી દેખાય છે-મૂળનો અર્થ (વર્ણ) કરતાં પણ મૂળનો પ્રયોગ રહ્યો (૧૯૮).

૬૦૧. આજ્ઞાર્થનાં જે રૂપ છે; એકને વર્તમાન આજ્ઞાર્થ, ખીજને ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ કહિયે. વિલંબ વિના, તતકાલ, કંઈ કરવા ઇચ્છિયે તો ‘કર’ (વર્તમાન આજ્ઞાર્થ) કહિયે, -વિલંબથી, થોડીવાર પછી કરવાનું ઇચ્છિયે તો ‘કરજો’ (ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ) કહિયે. માનાર્થે પણ ભવિષ્યજ્ઞાર્થ વપરાય છે, પણ ક્રોધ વેળા, આગ્રહ હોય તો, એ અર્થે વર્તમાન આજ્ઞાર્થ પણ આવે છે. સાધારણ ભવિષ્યકાલ પણ આજ્ઞાર્થે જાહુ આવે છે, કરશો=કરો. વર્તમાન કૃદંત (કરતો), અને સામાન્યરૂપ (કરવું) પણ આજ્ઞાર્થે બોલાય છે.

૬૦૨. મિશ્રરૂપ. ‘હો’ સહાયકારક ક્રિયાપદની સાથે કૃદંત આવે છે, ત્યારે કેટલાંએક મિશ્રરૂપ થાય છે (૧૬૦). વર્તમાન કૃદંત ચાલતી ક્રિયા

દર્શાવે છે = જે ચાલે તે (૨૪૭). એ અર્થની સાથે સહાયકારકના વિવિધાર્થ ભજે છે (૧૭૬). શુન્દરાતી ભાષામાં વિશેષ, જેવાનું છે કે નિશ્ચયાર્થ દ્વિત્વ-વર્તમાનકાલમાં વર્તમાન કૃદંતને સ્થળે શુદ્ધવર્તમાન રૂપ વાપરે છે, “હું કરું છું” કહે છે, “હું કરતો છું” નથી કહેતા. પણ નિષેધાર્થમાં કરતો નથી, સંશયાર્થમાં કરતો હોઉં, અને વર્તમાનભૂતમાં કરતો હતો, કરતો હોત કહે છે. હિંદીમાં કરતા હૈ, મરાઠીમાં કરત આહે ઇં કહે છે. શુદ્ધરૂપની સાથે સહાયકારક વાપરવાની રીતિ એ બીજી કોઇ ભાષામાં જોઇ નથી.

૫૦૩. ભવિષ્ય, ભૂત, અને વિશેષભૂત કૃદંતની સાથે સહાયકારક ક્રિયાપદ મળ્યાર્થે એ મિશ્રરૂપો થાય છે તેઓમાં કૃદંતના કાલના અર્થની સાથે સહાયકારકના વિવિધ અર્થ ભજે છે (૧૬૦, ૧૭૬).

૬૦૪. સંબંધક ભૂત. એક ક્રિયા થયા પછી, તેને આશ્રયે બીજી ક્રિયા તેની સાથે વળગી રહ્યાની પઠે થાય, તેા પૂર્વ ક્રિયાપદને સંબંધક ભૂતનો પ્રત્યય લાગે છે; હું રથમાં બેસીને આવ્યો; એમાં ભૂતાર્થની સાથે સમાનાર્થ વાક્યયોગીનો અર્થ ભજે છે; બેસીને આવ્યો = બેઠો અને આવ્યો, માટે એને સંબંધકભૂત કહે છે (૧૬૭, ૧૭૦). આ કૃદંતે કરીને સંયુક્ત ક્રિયાપદ થાય છે, તે અંક ૧૮૧ માં અને ૧૮૨ માં દેખાડેલું છે. વળી એણે કરીને અનેક વાક્ય મૂળી જઈને એક સંયુક્ત વાક્ય થાય છે; “આ માણસે, મનમાં દગો રાખી, અમારે અહિં આવી, કેટલાએક દિવસ છાનો રહી, અમારું બધું જોઇ લઈ, વૈરીને ત્યાં જઈને ચાડી ખાધી.”

૫૦૫. સામાન્યરૂપ ના ત્રણ અર્થ છે; અ.) કેવળ ક્રિયાવાચક વિશેષ્યનામ; સાચું બોલવું સાઈ છે; દયા કરવી મોટાને શોભે; વિચારે રાખવો જ્ઞાનીને ઘટે.

આ.) નિમિત્તાર્થ; એક ક્રિયાના નિમિત્તમાં બીજી ક્રિયા થાય તેા આ કૃદંત વપરાય છે; હું તમને કહેવા આવ્યો = તમને કહેવું આ નિમિત્તથી હું આવ્યો. આ અર્થમાં કૃદંતને એથી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગે, ‘તમને કહેવાને આવ્યો છું; વળી એથી વિભક્તિના સમાન અર્થના નામયોગી કાળે, વાસ્તી, અર્થે ઇં આવે; હું તમને કહેવા વાસ્તે-કહેવા કાળે, આવ્યો, અથવા કહેવાને વાસ્તે-કહેવાને કાળે-કહેવાને અર્થે, આવ્યો છું. આ છેલ્લા પ્રકારના ઉદાહરણમાં કૃદંતને ‘ને’ પ્રત્યય લાગે છે તે ચતુર્થાંતો નહિ, પણ પછી-સપ્તમી છે. અંક ૧૮૫ માં એને કંઈ મળતા અર્થ મળે છે.

૩.૬ અવશ્યાર્થ. ક્રિયા અવશ્ય, અગત્ય, ઘટાર્થ, ભાવતી હોય તો આ કૃદંત વપરાય છે, અને એમ એને આજ્ઞાર્થ વળગે છે ; તમારે શિખવું ; જેને કાન હોય તેણે સાંભળવું, સાંભળનારાએ સમજવું, અને સમજનારાએ પાળવું ; મારે પાણી પીવું છે. આ અર્થમાં આ કૃદંતની સાથે “જોઈએ” ધર્ણીકવાર વપરાય છે ; તમારે શિખવું જોઈએ ;—પણ એવું થાય છે ત્યારે કૃદંતને વિશેષ્યાર્થ વળગે છે, અને અગત્યાદિનો અર્થ “જોઈએ” માં આવે છે (૨૫૧, ૨૫૨).

૫૦૫ વર્તમાન કૃદંતને આ પ્રત્યય વળગે તે સમ્પ્રીતો અર્થ દર્શાવાય છે ; બોલતાં = બોલતી વેળાએ (૧૧૬). સાધારણ સમ્પ્રીતના પ્રત્યય પણ લાગે ; “બોલતામાં નાસી જશે.” નંદાત્રીસી પૃ૦ ૪ ; “રોકતપૂઠાં ધુયો સંત્રામ.” ડંકપૂરમહાત્મ્ય. પૃ૦ ૫૨. વાત સાંભળતામાં તે નાસી ગયો. “મહેનત કરતે છુટે.” યાતિનિબંધ.

૫૦૬. મૂત કૃદંત (૫૦૦) ધણાખરા પ્રસંગોમાં સમાન રૂપને સમાર્થે વપરાય છે ; “તેના એવું કર્યાથી (કરવાથી) ;” “તુકાન થયાની (થવાની) બિહીક છે ;” તેના તઈ ગયાથી (જવાથી) સમાધાન થયું.

૫૦૭. ક્રિયાપદનું મૂળ સમાન રૂપને સમાર્થે વપરાય ; નહાએ ધોએ (નહાવાથી ધોવાથી) શું થાય ; નહાએ ધોએ (નહાવામાં ધોવામાં) શું છે ; એવું કરે શું થાય. કોઇના ધારવામાં છે કે આ રૂપ મૂળની સમ્પ્રીત નથી, પણ અશુદ્ધ રીતિયે લખેલું ભૂતકાલનું રૂપ છે ; એવું કરે = એવું કર્યે ; નાહો, ધોએ = નાહો, ધોયો.

૫૦૮. ક્રિયાવાચક શબ્દ કરીને કોઇ વિષયની સ્થિતિ કે અવસ્થા કહેવાની હોય, તો કૃદંત વપરાય છે ; મેં તેને લટકતો દીઠો ; મેં તેને પડતો મૂક્યો ; તે તો ઠગતું રહ્યું ; તેને વેચાતું રાખું છું ; તે તો લટક્યું રહ્યું ; તે લટકેલું દેખાય છે.

૫૦૯. કૃદંત વિશેષણ છે, માટે વિશેષ્યના અન્વયી થાય છે ; પણ મૂળ ક્રિયાપદ છે, માટે ક્રિયાપદ જેવો અધિકાર રાખે છે ; સાધારણ વિશેષણને એવે અધિકાર નથી ;—હું તેને મારતો આવ્યો ; હું તેને બોલતો આવીશ ; હું તેને હાંકતો આવું છું ; મારે એ તને કહેવું ; તને કહેનાર કોણ છે ?

૫૧૦. ક્રિયાવિશેષણ. કોઇ વેળા ગુણવાચક અને કોઇ વેળા વિશેષ્યનામ આ અર્થે વપરાય (૨૭૦, ૨૭૧). નિષેધાર્થના એ શબ્દ શુદ્ધ વાક્યમાં, અથવા સંયુક્ત વાક્યમાં, અથવા એકજ ઉપવાક્યમાં આવે, તો નિષેધાર્થ રહેતો નથી ; તેઓ નહિ આવ્યા એવું નહિ, = આવ્યા ; વિચાર વિના કરશો મા = વિચારથી કરો ; તે માણસ નિર્ધુક્ક નથી = તે ખુદ્ધિવાગો છે.

વાક્ય સંયુક્ત હોય, અને તેના જૂદા જૂદા સહગતવાક્યમાં નિષેધાર્થ શબ્દ આવે, તો તે અર્થ રહે છે; “અમે આ દેવને માનવાના નથી, અને તેની મૂર્તિની આગળ નમવાના નથી;” “હું તને ચાહતો નથી, અને તારી સાથે આવવાનો નથી;” “મેં એવું કહ્યું ન હતું, કહેતો નથી, અને કદી કહેવાનો નથી.” સારાંશ એ છે, એકજ ક્રિયાપદની સાથે એક નિષેધાર્થ શબ્દ હોય, તો અર્થ રહે છે; બે હોય, તો ઉડી જાય છે.

નહિ, આ શબ્દ પ્રશ્નાર્થ વાક્યમાં ખરા નિષેધાર્થે નથી વપરાતો; શું, એવું નહિ હોય વાર ?=કદાચિંત એવું હશે.

૫૧૧. વાક્યયોગી. ખીજા પૃથક શબ્દોની વચ્ચે આવે ત્યારે તે શબ્દોની વિભક્તિ એકજ હોય છે;—“ રાજ તથા પ્રજ સુખી છે.” “ત્યાંના બધા મોટાને અને નાનાને; માંદા, દુઃખી, કલેશી, તથા કંગાલને.

૫૧૨. વાક્યયોગીનો મુખ્ય અધિકાર ઉપવાક્યોને સંધાવવાનો છે, એને સાંધનારા શબ્દના અર્થ ઉપર વાક્યોમાં અર્થનો સંબંધ જણાય છે (૩૧૮). સાંધનારા શબ્દ અધ્યાહાર્ય હોય;—“પ્રીતિ સધળાંને ખમે છે, સધળાંને ખરાં માને છે, સઘળાંની આશા રાખે છે, સધળાંને ધીરે છે”—એવા સમૂહમાં એકેક ઉપવાક્યની સાથે સંયોજક શબ્દ આવે, તો એકેક ઉપવાક્ય ઉપર વિશેષ વિચાર જણાવે છે;—“પણ એક સમૂહની માર્ગે જતાં તેની પાસે આવ્યો, અને જ્યારે તેણે તેને દીઠો, ત્યારે તેના પર દયા કરીને તેની પાસે ગયો, અને તેના ધાપર તેલ તથા દ્રાક્ષારસ રેડીને તેને પાટો બાંધ્યો, અને તેને પોતાનાં જનાવર પર બેસાડીને ઉતારાની શાળાએ લઇ ગયો.”

વિરામચિન્હ.

૫૧૩. વિરામ (વિ, ઉપસર્ગ; મ, રહેવું-થંભવું), આચકો ખાવો. વાક્યમાં આચકો ખાવાનાં બે કારણ છે. એક, શ્વાસને વારતે; વાક્ય લાંબું થાય તો બોધતાં શ્વાસ પહોંચે નહિ, માટે તેમાં, એક, બે, કે અધિક વાર, થોડું રહેવું પડે છે. બીજું, અર્થની સ્પષ્ટતાને વારતે; એ સારૂ કે બોલેલી ભાષાનો સાંભળનાર, અને લખેલીનો વાંચનાર, ધુંચવણ વિના અર્થ સમજી શકે. બોલતાં આપણે પોતાની મેંજે સમજી શકીએ છીએ કે વાક્યમાં કહિં કહિં આચકો ખાવો જોઈએ; પણ લખેલી ભાષામાં, વિરામ કહિં કહિં આવે છે, અને આચકો વત્તોં કે એછો ખાવો જોઈએ, એ જણાવવા સારૂ કેટલાંએક ચિન્હો યોજેલાં છે. એમને વિરામચિન્હ કહીએ છીએ.

૫૧૪. લખેલી ભાષામાં જે ચિન્હો કરિયે છિયે, તે, વિશેષે કરીને, વાક્યના અર્થ ઉપર ધોરણુ રાખીને કરિયે છિયે; માટે વિરામચિન્હ લખતાં મનનો અભિપ્રાય, કે તર્ક, ઠરાવ્યા વિના ચિન્હ મૂકાય નહિ.

ચાર મુખ્ય વિરામચિન્હ છે; (,) લઘુવિરામ, (;) ગુરુવિરામ, (:) વૃદ્ધિવિરામ, (.)—અંત્યવિરામ.

૫૧૫. અલંપવાક્યનો મૂળ નિયમ એ છે, કે કર્તૃવાચક શબ્દ તથા ક્રિયાપદ વચ્ચે કોઈ વિરામચિન્હ નહિ આવે; રાજ કરે છે; તેઓએ વિચાર કર્યો.

૫૧૬. નામની સાથે જે એક વિશેષણુ આવે, અથવા ક્રિયાપદની સાથે એક ક્રિયાવિશેષણુ આવે, તે એજ નિયમ ચાલે છે; “વિખ્યાત રાજાઓએ મોટાં કામ વિવેકથી ચલાવ્યાં.” વિશેષણુની સાથે નિકટ મળી જન્મી જીજ્ઞ વિશેષણુ આવે, તોય આ નિયમ બદલાતો નથી; “આ બૃહુ વિખ્યાત રાજાઓએ પહેલાં મોટાં કામો કેવા શુદ્ધ વિવેકથી ચલાવ્યાં.”

૫૧૭. કેટલાએક વૈયાકરણો એવું ધારે છે, કે જ્યારે વાક્યે એ રીતિએ લાંબું થાય, ત્યારે કર્તૃવાચક શબ્દને છેડે, અથવા કર્મવાચક શબ્દને છેડે, લઘુ વિરામચિન્હ હોય તો સાહે; “મનુસ્મૃતિનો પહેલો અધ્યાય, તે સ્મૃતિ કરનારે પોતાના ધર્મ સંબંધી મતો દેખાડવા માટે લખ્યો છે,” હિં ૪૦ ૧૮૮. “પોતાના દેશનું ભલું ઇચ્છનાર બધા સજ્જનોએ, આ દેશમાં બનનારી બધી વાતો પર ખરા વિચાર રાખવો જોઈએ.”

૬૧૮. એકજ પ્રકારના ત્રે પૃથક શબ્દો,—એટલે, જે વિશેષ્ય, જે વિશેષણુ, કે જે ક્રિયાપદ વચ્ચે વાક્યયોગી શબ્દ આવે, તે વિરામચિન્હનો અપ નથી; જેમકે, “રાજ તથા પ્રજા સુખી છે.” “રામભાઈએ અથવા જેસિંધે એ કામ કર્યું છે.” “મારાથી કે તારાથી એ બનવાનું નથી.” “એ કામ સાહે અને ઉપયોગનું છે.” “અહિં તો ઘણા લોક આવે છે અને ભય છે.”

૫૧૯. પણ એવા શબ્દને વિશેષણુ લાગ્યાથી, અથવા કોઈ જીજ્ઞ શબ્દ મળ્યાથી, વાક્યની કંઈ વૃદ્ધિ થાય, તો સંયોજક શબ્દને પૂર્વે એક લઘુ વિરામચિન્હ જોઈએ; જેમકે, “તે દેશનો વિખ્યાત રાજા, તથા તેની બધી પ્રજા સુખી છે;” “તમારા પડોશમાં રહેનાર રામભાઈએ, અથવા ખંપાતી દરવાજા પાસે રહેનાર જેસિંધે એ કામ કર્યું છે.” “એ તાહે કરેલું કામ જેવામાં બહુ સાહે, અને વિવિધ ઉપયોગનું છે.” “અહિં તો ઘણાં હાંકરાં રાજ આવીને બેસે છે, અને આખો દહાડો રમ્યા કરે છે.”

૫૨૦. એકજ પ્રકારના બે કે અધિક પૃથક શબ્દો (શિષેષ્ય, કે વિશેષણ, કે ક્રિયાપદ,) એક સંબંધમાં કે એક અધિકારમાં, વાક્યયોગી વિના વપરાય, તો એકેકની આગળ લઘુવિરામ જોઈએ; “સિદ્ધરાજ વિખ્યાત, પરાક્રમી, એવો રાજા હતો.” “વિક્રમરાજ વિખ્યાત, પરાક્રમી, વિવેકી, ઉપકારી હતો.” “તમે તો ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, જાણો છો.” “અને મને શું થયું, શું થાય છે, શું થશે, તે સમજાય છે.”

૫૨૧. આવા શબ્દના જથ્થાના છેલ્લા શબ્દની પૂર્વે વિશેષે કરીને વાક્ય-યોગી આવે છે, તો પણ, વાક્યયોગીની પૂર્વે એક લઘુવિરામ જોઈએ; “તમે તો ભૂત, ભવિષ્ય, તથા વર્તમાન જાણો છો.” “એ શાસ્ત્રી વિદ્વાન, વિવેકી, અને વિખ્યાત થયેલો છે.” “એવું થયું, થાય છે, કે થવાનું છે.”

આવા જથ્થાના છેલ્લા શબ્દને છેડે વિરામચિન્હ હોય તો ચાલે; જો જથ્થામાં બેજ શબ્દ હોય, અથવા જો જથ્થાને છેડે કેવળ ક્રિયાપદ આવે, તો જથ્થાને છેડે વિરામચિન્હ પડતું મૂકાય.

૫૨૨. વાક્યયોગીએ કરીને સંધાયલા શબ્દો જોડ જોડના થઇને અનેક જોડનો કોઇ ક્રમ કરે, તો જોડ જોડને છેડે એક લઘુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; “રાજા અને પ્રજા, નાના અને મોટા, મૂર્ખ અને જ્ઞાની, ગુરૂ અને એલો, બધા એવાજ છે” “એ કામ સાઈ કે ખોટું, ઘટતું કે અણઘટતું, ફાવતું કે નડતું હોય.” “અમે ગયા હોત કે નહિ ગયા હોત, દીઠું હોત કે નહિ દીઠું હોત, તો પણ એ કામ એવું ને એવુંજ બનત.” “રાજા તો પણ નમ્ર, અધિકારી તો પણ સજ્જન, બળવાન તો પણ માયાળુ, એવો તે છે.”

આ છેલ્લા ઉદાહરણમાં, “તો પણ”ની પૂર્વે લઘુવિરામ આવે તો સંધાયલા શબ્દની જોડ જોડને છેડે ગુરૂવિરામ જોઈએ; રાજા, તો પણ નમ્ર; અધિકારી, તો પણ સજ્જન; બળવાન, તો પણ માયાળુ.

૫૨૩. સમાનાર્થ શબ્દ આવે તો તેમની વચ્ચે, અને છેલ્લાને છેડે, લઘુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; “વડોદરાનો રાજા, ખંડેરાવ ગાયકવાડ, અહિં પધાર્યા છે.” મારો ભાઈ, શિવો, કાલે મારે ઘેર પધાર્યો હતો.—પણ છેલ્લા ઉદાહરણની પહે, કેવળ કોમળું નામજ મુમાનાર્થદર્શક શબ્દ હોય, તો વિરામચિન્હ વિના ચાલે; “મારા ભાઈ શિવાને તે દીઠો,—માનાર્થે દીઠા?”

૫૨૪. જો દર્શક સર્વનામ, અથવા ખીજે કોઈ શબ્દ, કોઈ વાક્યમાં પૂર્વે આવેલા શબ્દને સમાજ અર્થે વપરાય, તો તેની તથા તે પૂર્વના શબ્દોની

કે વાક્યની વચ્ચે લઘુવિરામ જોઈએ; “જુહું જોલવું, એ મહા પાપ છે.” “ભૂત, ભવિષ્ય, તથા વર્તમાન, એ બધું જાણવું, એ તો કેવળ પ્રભુનું છે.” “સિંહાસન, છત્ર, ચમર, મુકુટ, એટલે રાજ્યાધિકારનાં ચિન્હો, તેની પાસે હતાં.” “ગામના બ્રાહ્મણ, વાણિયા, બધા એકઠા થયા.”

સૂચના. વાક્ય ટુંકું, અને અર્થ સ્પષ્ટ હોય, તો એવા પ્રસંગમાં વિરામચિન્હ પડતું મૂકાય; જેમકે—જુહું જોલવું એ પાપ છે. અને ધણાખરા લખનારાં વાક્ય લાંબું હોય તો પણ લઘુવિરામચિન્હ પડતું મૂકે છે.

૬૨૫. इत्यादि विगरे, आ शब्दनी पूर्वे लघुविराम लंभाय;—
“કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, ધ્યાદિ દુર્ગુણો.”—“તેઓમાંથી” આંખ, કાન, વિગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.”

૬૨૬. संबोधन. कोइनुं नाम देइने बोलाविये, ने ते नाम वाक्यने आरंभे होय तो तेने छेडे लघुविराम जोधये; वाक्यनी मध्ये आवे, तो तेनी पूर्वे तथा छेडे विरामचिन्ह जोधये;—

“દિકરા, એવું કરીશ ના.”—“એવું તો, દિકરા, તું કરીશ ના.”—આ નામની સાથે વિશેષણ ધૃત્યાદિ આવે, તો તેઓ સંબોધનમાં ગણાય છે;—“મારા પ્યારા દિકરા, એ કરીશ મા.” ગમે તેટલા શબ્દ સંબોધનાર્થે આવે, પણ વિરામનો નિયમ ફરતો નથી;—“મારા હાથના ઉછરેલા તમે બધા લોક, મારી વાતને કાન લગાડો.”

૬૨૭. आज्ञार्थे, प्रश्नार्थे, उत्तरार्थे दुंका शब्द आवे, तो तेमने छेडे लघुविराम जोधये;—“જો, તેં આ શું કર્યું છે?”—“આવો, આવો, આવોને, મારા ભાઈ,”—“શું, તમે એ નહોતા સમજતા? ના, હું નહોતો સમજતો.”—“હા, હું સમજતો હતો ખરો.”

૬૨૮. वाक्यना समतोल खंडो. जे वाक्य એવું વિવર્ધિત હોય, કે તેના પૃથક પૃથક ખંડ થાય, અને અકેક ખંડનો ભાર ખીજા ખંડોની સાથે અર્થના તોલમાં સરખા જેવો હોય, તો અકેક ખંડને છેડે લઘુવિરામ જોઈએ;—
“નીતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવું, અનાથ દુઃખીઓનો આશ્રો થવો, ચોર કપટી ખુનીઓને શિક્ષા આપવી, ધંધો વેપાર તથા વિદ્યાભ્યાસની વૃદ્ધિ કરાવવી, લોકમાં સદ્ધર્મ અને સદાચારને વાસ્તે ખુલ્લો માર્ગ દેખાડવો, ખીજાં આસપાસનાં રાજ્યોની સાથે સમાધાન રાખીને એ રીતે સુજશ મેળવવો, અને બધા પ્રકારથી પ્રભુનું સુખ વધારવું, એ તો ખરા વિવેકી રાજાનું કામ છે.

ખંડના અર્થનો ભાર સમતોલ જેવો નથી ત્યારે કેવું કહેવું, તેનો આવશે (૫૩૬-૫૩૯).

૧૯: •સંયુક્તવાક્યોમાં જે પૃથક પૃથક ખંડ છે, તેઓમાં વિવિધ વિષયો જાણ્યામાં આવે છે. સાધારણ નિયમ એ છે કે, ખંડ ખંડની ાણું વિરામચિન્હ જોઈએ; પણ જે વાક્યમાં બે ખંડ જતાં પણ તે વચ્ચે, અને તેનો અર્થ સ્પષ્ટ હોય, તો વિરામચિન્હ પડતું મૂકાય જાણતો કે કામે લખતા હતા.” એમજ, જે પૂર્વાર્ધનો ક્રિયાવાચક અંધક કૃદંત હોય, અને આખું વાક્ય ટુંકું હોય, તો લઘુવિરામચિન્હ ; “તમારી કીર્તિ સાંભળીને હું આવ્યો છું.”

જે વાક્ય કંઈ લાંબું હોય, અને તેમાં વિવિધ વિષયો આવે, તો કૃદંતને મૂકી દેવાય તો સારું; “હું મારા દેશમાં હતો ત્યારે તમારા જ્ઞાનની મોટી પ્રશંસા, મારાં મનનો સંદેહ તમને જાણાવવા સારું આવ્યો છું.”

જે સંબંધક કૃદંત બે કે અધિક વાર પૃથક પૃથક ખંડમાં આવે, તો તે લઘુવિરામ જોઈએ; “મારા દેશમાં તમારી કીર્તિ સાંભળીને, મનનો સંદેહ ભાગશે એવું જાણીને, તમારી પાસે આવ્યો છું.” તે, પછી થએલું વર્તમાન રાગને કહેવું એવું નિશ્ચય કરીને, પાંચ ધારને આપીને, તેની હોડીમાં બેઠો.” સિં ૫૦ કથા, ૬.

૨૧. સાન્વયવાક્ય. સહગત વાક્યયોગી શબ્દોએ કરીને સંધાયલાં હોય તો વિરામચિન્હ વિના ચાલે, પણ લાંબાં હોય તો વિરામચિન્હ;—ટુંકાં વાક્ય; “હું આજ આવ્યો અને કાલે જઈશ. તે કારી છે તો પણ નમ્રતા દેખાડે છે. તમને મેં દીઠા માટે હું મને દેખાય છે કે જોણું પાક સારો છે. જે તે આવશે તો જાણું.” લાંબાં; “છેલ્લો પદાર્થ આત્મા; તે કોઈના થકી ઉત્પન્ન થયે છે તે કોઈને પેદા કરી શકતો નથી.” હિં ૪૦ ૧૯૧. ૨૫.

રાત્રી, એ મારી જન્મભાષા નથી, અને આ મારો પહેલો ગુજરાતી થકી એમાં ભાષાની ઘણી ચૂકો હશે, પરંતુ અર્થની હશે એવું મને લાગે.

સંયુક્ત વાક્યના ઉત્તરાર્ધમાં કોઈનું કંઈ કહેલું અથવા કહેલાનાં અવતરણ જેવું, કંઈ આવે, અને તે બે ખંડની વચ્ચે “કે” આવે, તેને જ શબ્દની શ્રેણી બાજુએ લઘુવિરામ ચિન્હ જોઈએ;*

“મને જોતાંજ તેણે ધુસ્સે થઈને કહ્યું, કે, શું તું એટલું નહોતો સમજતો?”

“ત્યારે વિક્રમે, તેને ચૈદ્ર લાખ રૂપિયા અને નવ ગામનું દાન મોકલીને, ચાકરને કહ્યું, કે, વળી કંઈ કવિની મરજી હોય તો તેને સર્ભામાં લઈ આવજો.”

“કે” ને ઠેકાણે ખીજે કોઈ શબ્દ હોય તો એજ નિયમ સાલે છે;—

“અહંકાર.—એ મહત્તર થકી ઉત્પન્ન થાય છે, અમે, હું છું, એવી જે પોતાની અસ્તિત્વ વિષે ખુદ્ધિ ઉપર અસર રાખે છે તે આ થકી થાય છે.”
હિં ૪૦ ૫૦ ૧૯૧, ૩.

૫૩૩. હવે, પછી, ખીજું, વળી, એપર, એ કામ બન્યાપર, એવું છતાં પણ, એવે છતે, એવું છતાં, ઇત્યાદિ શબ્દોને છેડે, અગે એવા અર્થના ઉપવાક્યોને છેડે, લઘુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; જેમકે:—

પછી, ફેટલાએક મિત્રોના સમ્મત પ્રમાણે, તેઓ બધા એકઠા થઈને મારી પાસે આવ્યા.—હવે, સાધારણ ચાલ પ્રમાણે, એ કામ એવું હોય તો જુઓ.—ખીજું, એ કામમાં તમારે એવું સંભારવું કે મન લગાડો નહિ તો કશું સારું બનવાનું નથી.—વળી, હું તમને કહું છું.—એ પર, તે પોતાને ઘેર જવા પાછો વળ્યો.—મેં તેને બહુ સમજાવ્યા છતાં પણ, તેણે મારી વાત માની નહિ.—“વિક્રમ રાજ ધારાનગરમાં રાજ્ય કરતે છતે, તે વખત, અવંતી નગરી પાસે એક બ્રાહ્મણ.” “તે વારે, તેની રખેવાલી કરવાં સાર, ખેતરમાહે માળો કરીને.”

તાત્પર્ય એ છે, કે જ્યારે કાલ, સમય, પ્રસંગ, ક્રમ, કારણ, ઇત્યાદિ અર્થના શબ્દ વાક્યના ખીજા શબ્દોની સાથે નિકટ સંબંધ વિના આવે છે, ત્યારે તેઓ લઘુવિરામ ચિન્હ કરીને ખીજા શબ્દથી પૃથક કરાય છે.

૬૩૪. સાથે, સુદ્ધાં, એવા અર્થના શબ્દોએ કરીને ખીજા વાક્યના પેટામાં જે ઉપવાક્ય આવે છે, તે વાક્યના ખીજા ભાગથી લઘુવિરામ ચિન્હ કરીને જુદા કરાય છે;—રામભાઈ, પોતાના કુટુંબનાં બધાંની સાથે, નિકળી ગયો છે.

૫૩૫. ગુરુવિરામ, વૃદ્ધિવિરામ. સંયુક્તવાક્યના અહાત (૩૮૦) ખાંડમાં પરસ્પર નિકટ સંબંધ હોય, તો ખાંડ ખાંડની વચ્ચે લઘુવિરામ આવે; “તેઓ મારી પાસે આવ્યા હતા, પણ તેથી તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ;” જેનોનાં દેવજો ઘણુંકરીને મોટાં અને દેખાવડાં હોય છે, તેઓનાં માંધાના ભાગ

* [“કે” સંયોજક શબ્દ હોય ત્યારે ઘણુંકરીને એની બેહ બાજુએ તો નહિ, પણ દેવજ એને છેડેજ અથવા કોઈ વખતે પૂર્વેજ લઘુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; જેમને જોતાંજ તેણે ધુસ્સે થઈને કહ્યું કે, શું તું એટલું નહોતો સમજતો?]

સપાટ હોય છે, અને લોકોની ખાનગી હવેલીઓ પ્રમાણે તેઓમાં ચોક અને થાંભલાની હારો હોય છે.” (૫૨૮).

પણ સહગત ખંડોમાં અર્થનો સંબંધ ઓછો હોય, તો તેમની વચ્ચે ગુરુ વિરામ જોઈએ; “જૂઠું તળે; કેમકે જૂઠું સમાન પાપ નથી.”

૫૩૬. જ્યારે સાન્વયવાક્યનો એક ખંડ એવું સંયુક્તવાક્ય હોય, કે તેના ભાગ વચ્ચે લઘુવિરામ આવે, ત્યારે,—અથવા જ્યારે અર્થમાં નિકટ સંબંધ રાખનારા સાન્વયના સહગત ખંડો એવા હોય, કે તેઓની વચ્ચે લઘુવિરામજ આવે, ત્યારે,—જો તેમની સાથે અર્થમાં ઓછો સંબંધ રાખનાર એક ખીજો ખંડ આવે તો એની સાથે ગુરુવિરામ જોઈએ; “તમારા મનનો વિચાર બાપને જણાવવો, એ સપૂતનું લક્ષણ છે; નહિ જણાવવો, એ કપૂતનું છે.” “જૈનોનાં દેવજો ધણાં કરીને મોટાં અને દેખાવડાં હોય છે, અને તેમનું માથાંના ભાગ સપાટ હોય છે, અને લોકોની ખાનગી હવેલીઓ પ્રમાણે તેઓમાં ચોક અને થાંભલાની હારો હોય છે; પરંતુ ક્યારે ક્યારે એ દેવજો હિંદુઓનાં મંદિરો સરખાં હોય છે, અને ક્યારે ક્યારે વર્તુળાકાર ફોધને તેઓની ચોતરફ તીર્થકરોનાં પ્રચંડ પુતળાં હોય છે.” દિ० ૪૦ પૃ० ૧૮૧.

૫૩૭. પણ ઉપરના જેવા વાક્યની સાથે ઓછો સંબંધ રાખનાર એવો એક ખીજો ખંડ આવે તો તેને વાસ્તે વૃદ્ધિવિરામ જોઈએ;—*

“આકાશથી વાણી કરનાર ન્યાય બોધક, એવો એક અપાર પરાક્રમી અધિકારી છે, તે પાપ પુણ્યનાં યોગ્ય ફળ નિત્ય આપ્યા કરે છે: સત્ય જ્ઞાનનો એક પૂર્વસૂચક છે, તે પવિત્રોમાં સ્વર્ગની આશા, અને દુષ્ટોમાં નરકનું ભય ઉપજાવે છે; એ જાણીને, સદાચારી હર્ષે છે, અને દુરાચારી ક્રુણે છે.” “આ ગ્રંથના બે ખંડ છે: એક ખંડમાં ધર્મનો વિચાર ચલાવેલો છે; અને ખીજા ખંડમાં, રાજ્યનિવૃત્તિનો વિચાર છે.”

૫૩૮. જો કોઈ વાક્ય એવું હોય, કે તેમાં કોઈ વાક્યયોગી શબ્દની સાથે ગુરુવિરામ વાપરવું ઠીક છે, પણ જો તે વાક્યયોગી શબ્દ પડતો મૂક્યો હોય, તો ગુરુવિરામ ચિન્હને ઠેકાણે વૃદ્ધિવિરામનું વાપરવું જોઈએ;—જૂઠું તળે; કેમકે

* [વૃદ્ધિવિરામનો આકાર વિસર્ગની સાથે મળતો આવે છે માટે તે વિરામચિન્હ ગુજરાતી લેખોમાં લખાય તો વાંચનારને ગુચવણ પડે એવું સંભવે છે. એ હરકત દૂર કરવા સાથે વૃદ્ધિવિરામ ચિન્હને બદલે ગુરુવિરામ ચિન્હ ઘણુંકરોને વપરાય છે].

જૂઠું સમાન પાપ નથી. પણ, “કેમકે” આ શબ્દ પડતો મૂકિયે તો,—જૂઠું તજે : “જૂઠું” સમાન ઇં. બિહીકણુને હજાર મરણુ ; અને શરારને એકજ છે. “અને” પડતો મૂકિયે તો,—બિહીકણુને હજાર મરણુ : શરારને એકજ.

પ૩૯. વાક્યના ખાંડ ખાંડની આગળ, ઉપરના નિયમ પ્રમાણે લઘુ ગુરૂવિરામ ચિન્હ વાપરવામાં આવ્યા પછી, જો તેમાં કંઈ વધારવું હોય, તો વધેલા ખાંડની પૂર્વે વૃદ્ધિવિરામ ચિન્હ જોઈએ. એવી વૃદ્ધિની સાથે એ ચિન્હ વપરાય છે, માટે એને વૃદ્ધિવિરામ કહિયે ; “છાયા ફરતી નથી દેખાતી, પણ ફરેલી દેખાય છે ; અને ધાસ ઉગતું નથી દેખાતું, પણ ઉગેલું જણાય છે : તેમજ આપણી ખુદ્ધિ, થોડે થોડે, વધતાં વધતાં, વધી ગયા પછીજ પ્રગટ થાય છે.”

અર્થ સરળ સમજાય છે માટે જ્યારે લઘુવિરામ પડતું મૂકાય, ત્યારે, જો તે વાક્યમાં ગુરૂવિરામ હોય, તો તેને સ્થળે લઘુવિરામ લખાય ; અને જો તેમાં વૃદ્ધિવિરામ હોય, તો, તેને સ્થળે, ગુરૂવિરામ આવે ; એમ, આ પ્રકરણમાં આપેલા પહેલા ઉદાહરણમાં નીચે પ્રમાણે ફેર કરાય ;—

“જેમ છાયા ફરતી દેખાતી નથી પણ ફરેલી દેખાય છે, અને જેમ ધાસ ઉગતું નથી જણાતું પણ ઉગેલું જણાય છે ; તેમજ આપણી ખુદ્ધિ ઇં.”

સાન્વયના સહગત ખાંડમાં અર્થનો નિકટ સંબંધ નહિ હોય તો તેમની વચ્ચે ગુરૂવિરામ આવે ; “સિદ્ધાનાં શરીરોનાં હાડકાં વિગેરે અંશોને તેઓ માનતા નથી ; તેઓનાંમાં મઠ નથી ; તેઓના ગોરોને જતિ (યતિ) કહે છે ; તેઓ બધી જતિઓમાંના હોય છે ; તેઓનો પોશાક આહારોના પોશાકથી જૂદી તરેહનો હોય છે, તો પણ કેટલાએક દરજ્જે તેઓના સરખા હોય છે ;” હિં ૬૦ ઇં ૧૮૦.

મિત્રતા અધિક હોય, તો વૃદ્ધિવિરામ જોઈએ ;—“જાણો કે પ્રભુના હાથમાં ન્યાયદંડ છે : દીનને દુખાવવું એ પ્રભુને વિરૂદ્ધ બળવો કરવા જેવું છે.”

અંત્યવિરામ.

૫૪૦. વાક્યને અંતે, અંત્યવિરામ આવે ;—“હું તને કહું છું.”—“જે અહિં છે તે તહિં છે.”—“આ પુસ્તકોમાં જે લખેલું છે, તે કુરાનને અનુકૂલ, અથવા પ્રતિકૂલ છે ; જે અનુકૂલ તો અનુપયોગી, કેમકે તેનો અર્થ કુરાનમાં છેજ ; પણ જે પ્રતિકૂલ તો ખાખાંડી, કેમકે કુરાનને વિરૂદ્ધ ઠરે : માટે, ગમે તે રીતિયે જોતાં, એમને બાળી નાખવાં ઘટે.”

શબ્દના એક બે અક્ષર લખીને ખીજને લખ્યા વિના રહેવા દષ્ટયે, તે અંલવિરામ ચિન્હ વપરાય છે;—મી. = મીસ્તર. નાન્ય. = નાન્યતરભતિ. પણ ધણુંકરીને એનું ચિન્હ ૦ એવું છે; મી૦, નાન્ય૦.

ગુરૂરેખા.

૫૪૧. ઉપરનાં ચાર વિરામ ચિન્હની સાથે એક પાંચમું વપરાય છે; એટલે, (-); એને ગુરૂરેખા કહિયે છિયે: એનો વિવિધ ઉપયોગ છે. વિરામ ચિન્હના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે જ્યાં આચકો નહિ આવે પડે, ત્યાં જો આચકાનું કંઈ દેખાડવું ધટે, તો ગુરૂરેખા વપરાય છે; “એટલું તો ખચિત જાણુ-કે જ્યાં લગી તમે એવું કરો છો, ત્યાં લગી તમે તેના દિકરામાં નહિ ગણાવાના, અને તમે તેની સાથે વચનના ભાગીદાર નથી.” “આ ગ્રંથમાં જે ભાગ કર્યા છે, તેમનો-પહેલો, તત્ત્વજ્ઞાન વિષે છે, અને-ખીજો, પદાર્થજ્ઞાન વિષે છે.”

સાધારણ નિયમ પ્રમાણે વાક્યોમાં જે વિરામ જોઈએ, તે કરતાં લગારેક વતો આચકો દેખાડવા ચાહિયે, તો વિરામચિન્હની સાથે ગુરૂરેખા વાપરિયે છિયે; “=લઘુવિરામ અને થોડું વતું; -ગુરૂવિરામ અને થોડું વતું ધ૦;” “અલ્યા!—એનું તું શું કહે છે?—આ, જો, હું આવ્યો,—અને તારો ઉત્તર માગું છું. શું;—કંઈ નથી? તો, જા:—હું ગંભીરવાનો નથી.”

વાક્યમાં કોઈ શબ્દ કે કોઈ ઉપવાક્ય પૂર્વે આવે, અને પછી તેજ અર્થનો કોઈ ખીજો શબ્દ કે ખીજું ઉપવાક્ય આવે, અને તે વિષે કંઈ વિશેષ વૃદ્ધિ કે ખુલાસો દેખાડે, તો ગુરૂરેખા વપરાય છે; “અહણુ, ધરવું-પકડવું-ધેરવું તે.” “ભાઈ, આ જગતમાં સંપૂર્ણ સુખની આશા તું રાખીશ મા: ભૂતલે કોઈ ખર્ણું સંપૂર્ણ સુખી નથી—અહિ આપણે બધા દુ:ખી છિયે.” “મરકીમાં તે ગામના બધા લોક મરી ગયા—એક પણ રહ્યું નહિ.” “તાં તો હિંદુના બધા વર્ણ હતા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર; અનેક પ્રાંતના લોક-દેશસ્થ, કોકણસ્થ, ગુજરાતના, કાઠીયાવાડના; અનેક ભાષા બોલનારા—મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, બંગાલી: એમનાં બધાનાં મત એક વિચારમાં મળી આવ્યાં—ભિન્નભાવ દેખાડનાર કોઈ ન હતું.”

કોઈ વાક્ય વિસ્તારેલા જેવું થાય, અને તેમાં દૃષ્ટાંતરૂપી કોઈ ઉપવાક્યો આવે, તો તેમની વચ્ચે ગુરૂરેખા આવે;—

• “જગતા રહેા” વિશ્વાસીએને આ આગ્રા આપેલી છે. કોઈ મહા મિહીકની વેળા મામના ચોકીદારને કહિયે, અથવા લડાઈની વેળા પહોરાવાળાને કહિયે, એવી એ આગ્રા છે. ‘કોઈ એકાદ પહોરાવાળાના જગતા રહેવા ઉપર શું શું નથી હોતું વારૂ—કેટલાં માણસોનો જીવ કે મોત-રાજ ‘પ્રજનું કેટલું સુખ કે દુઃખ-ધારેલી, નહિ ધારેલી’, અને બહુ કાલ ‘પહોંચે’, એવી કેટલી અસર-તેને ભરોસે કેટલા હજારોનું મન શાંતિએ રહે છે; માટે, જ્યાં લગી પહોરાવાળો પોતાના પહોરા ઉપર છે, ત્યાં લગી તેના અધિકારને સમાન ખીજ કોઈનો છે એવું નહિ કહેવાય,—તે છે, માટે રાજ પોતાના રાજકારભારની ચિંતા થોડીવાર મૂકીને વિશ્રામ કરે છે,—તે છે, માટે ‘વેપારી પોતાની વપ્પારમાં, ભરેલા માલ વિષે શાંત મન રાખે છે,—તે છે, માટે માયાલુ મા પોતાના નાનાં બાળકને ખોળામાં લઇને આનંદથી ઉઘે છે; માટે ચોકીદાર, જગવાનું મૂકીને, થોડીવાર પણ ઉઘે, એ કંઈ નાનો અપરાધ નથી,—કોઈ દેશના કાયદા પ્રમાણે ઉધનાર ચોકીદારને મરણશિક્ષા થાય છે, એ કંઈ અઘટતું નહિ, કહેવાય;—તે માનવ જ્ઞાત છે, રાતની વેળા જાંઘ આવેજ, માટે એણે સ્વભાવિક નબળાપણાની ભૂલ ખાધી; એવું કહીને એને મૂકવો નહિ ઘટે; કેમકે એના જગતા રહેવાના ભરોસા ઉપર બધા ભોક્ રહ્યા હતા : જ્યારે તે જાંધી ગયો ત્યારે તે ખરો વિશ્વાસઘાતી ઠયો.”

૫૪૨. કોઈ પદાર્થ વિષે કંઈ વિગતવારે લખવું હોય, પણ તેમના વિષે કંઈ પૂર્વે લખવું ઘટે, તો એ પૂર્વ વાક્યને છેડે, વૃદ્ધિવિરામ ચિન્હ અને ગુરુરેખા આવે.

“આજ જે વેચવામાં આવે તે એ છે :—દશ ઘોડા, પંદર ગાડી,” ઇ૦. એવા પ્રસંગમાં ગુરુવિરામ વિશેષે કરીને આવે.

કોઈ વાક્ય અધુરું રહી જાય, તો તેને છેડે ગુરુરેખા આવે; “અલ્યા ! સાંભળ, નહિ તો જો, હુ—

૬૪૩. લઘુરેખા. છાપવામાં એક ખીજ રેખા, ઉપરની કરતાં કંઈ ટુંકી, વપરાય છે, તેને લઘુરેખા કહિયે; તે સાંધણનું ચિન્હ છે. સામાસિક શબ્દો સાથે કરીને નહિ, પણ પૃથક જેવા છપાય, તો તેમની બચ્ચે લઘુરેખા આવે; જેમકે, “પઠી-પંચમી;” “ઇંગ્રેજ-ગુજરાતી.” અથવા જો અનેક શબ્દ એક જેવાં કરી વપરાય તો; જેમકે, “કદી-નહિ-ભૂલી-જવાય-એટી વાત બની.”

• છાપતાં લખતાં લીટીનો છેલ્લો શબ્દ અધૂરો રહે,—તેનું પૂર્વાર્ધ ઉપરની ‘લીટીમાં અને ઉત્તરાર્ધ’ નીચેની લીટીમાં આવે—તો, પૂર્વાર્ધને છેડે લઘુરેખા કરાય છે.

પ્રશ્ન, ઉદ્ગાર, કૌંસ, લોપ, અવતરણ, લઘુસ્વર, થડક કે ઝાળ, સમાન, પ્રકરણ, ટીકા, સૂચના, ઇત્યાદિનાં ચિન્હો. •

૫૪૪. પ્રશ્નવાચક શબ્દ વાક્યને છેડે, પ્રશ્નચિન્હ (?), એવું કરીને વપરાય છે; “શું?” “દેશના બધાં લોક ત્યાં આવ્યા હશે?”

અનેક પ્રશ્નો જથો એવો હોય, કે તેઓમાં અર્થનો કે વિષયનો કોઇ સંબંધ હોય, તો એકેકને છેડે નહિ પણ છેલ્લાને અંતે પ્રશ્નચિન્હ આવે, અને, એકેક પ્રશ્નને છેડે, તેના આગળના પ્રશ્નની સાથે તેના સંબંધ પ્રમાણે, ગુરૂવિરામ અથવા વૃદ્ધિવિરામ ચિન્હ જોઇયે; સંબંધ ઓછો તો ગુરૂવિરામ, અધિક તો વૃદ્ધિવિરામ; “આ મહાપાતક કર્યા પછી તમે શું કરશો: અહિં રહેશો; કે ઘેર જશો; કે પરદેશે અબાણ્યા લોકોમાં સંતાઇ રહેશો: મહોડું ક્યાં દેખાડશો:—શું, મારા ભાઇ, શું કરી શકશો—એનો શો ઉપાય?”

૬૪૬. ઉદ્ગારચિન્હ.—ઉદ્ગારને છેડે (!) એવું ચિન્હ વપરાય છે; અરે! અરરર! હાય હાય! ભલું! છી:! ઉદ્ગારના અર્થના વાક્યને છેડે પણ; “ભલ્લા વિદ્વાન થઇને આવ્યા!” મનનો અતિશય વિકાર જણાવવો હોય, તો અનેક ઉદ્ગાર ચિન્હ સાથે કરીને વપરાય છે;—“ધિક ધિક મારો અવતાર!!”

ઉપર કહેલું છે કે સંબોધનની સાથે લઘુવિરામ આવે; પણ કોઇ વેળા એવું સંભવે, કે સંબોધનની પાસે ખીજા શબ્દોનો એવો જથો આવે, કે તેમના એકેકને છેડે લઘુવિરામ જોઇએ, ત્યારે, સંબોધનને છેડે, લઘુવિરામને સ્થલે ઉદ્ગારચિન્હ વપરાય છે. “અરે રાજા! ગુરૂ, વૈદ, અને પ્રધાન, એઓએ, છેક મરણ પ્રમાણે ઓલવું નહિ.” એવા પ્રસંગમાં સંબોધનની સાથે ઉદ્ગારચિન્હ નહિ હોય, તો કોઇ વેળા અર્થનો ઘોળ થાય; જેમકે—“ગોપાળ, જેસંગ, છગન, અનં ખેમચંદ આવ્યા છે.” અહિં ચાર જણ આવ્યા છે એવું ભાસે:—પણ “ગોપાળ! જેસંગ, છગન, અને ખેમચંદ આવ્યા છે.” એવા ચિન્હનો ભેદ કરિયે, તો પહેલાને ઓલાવિને કહિયેછિયે કે ખીજા ત્રણ આવ્યા છે. એવે પ્રસંગે ઉદ્ગારચિન્હને છેડે ગુરૂરેખા પણ વપરાય છે.

૬૪૬. કૌંસચિન્હ બે પ્રકારના છે:—એક ચંદ્રાકાર, ( ),—ખીજું કોણાકાર, [ ]. જે કોઇ વાક્ય, કે કોઇ ઉપવાક્યની વચ્ચે એક કે અનેક શબ્દ

એવા વપરાય, કે જેનો સંબંધ વાક્યના ખીજા શબ્દની સાથે નહિ છતાં પણ, અર્થના કોષ્ટ ખુલાસાને અર્થ જોઈએ, સારે તેને ચંદ્રાકાર કૌંસની માહે લેવાય ; “આ લોક (તેમનો સ્વભાવજ એવો) કંઈ વિચાર કરતા મર્થી.” “નેપાલના અધિરાજ, (મહારાજ)ના દરબારમાં.”

ટીકાં. કૌંસમાં જે શબ્દ આવે તેનો અન્વયાધિકાર ઇત્યાદિનો સંબંધ કૌંસની બહારના શબ્દની સાથે નથી હોતો, માટે, તે શબ્દને કહાડી નાખિયે, તો વાક્યનો અર્થ ગુચવણ વિના ચાલે.

કોણાકાર કૌંસની માહે જે લખાય તે સંપૂર્ણ વાક્ય હોય છે. કોણાકાર કૌંસની માહે કરેલા વાક્યમાં ચંદ્રાકાર કૌંસમાં લાવવા ઘટે એવા કોઈ શબ્દ હોય, તો તેમને ચંદ્રાકાર કૌંસની માહે કરી લાવવા જોઈએ. પ્રથક શબ્દ, અંકસૂચક શબ્દ, ઇત્યાદિ જેહુ પ્રકારના કૌંસમાં લેવાય.

ચંદ્રાકાર કૌંસને સ્થળે કોષ્ટ વેળા બે ગુરૂરેખા, અને કોષ્ટ વેળા લઘુવિરમ ચિન્હ, વપરાય છે ; “એ જાણુ (એટલું જાણવું તો ઘણું છે) કે પ્રભુ પ્રત્યેક માણુસને પોતાની ક્રિયા પ્રમાણે ફલ ભરી આપશે.”—અથવા, “એ જાણુ—એટલું જાણવું તો ઘણું છે—કે પ્રભુ” ઇ—અથવા, “એ જાણુ, એટલું જાણવું ઘણું છે, કે પ્રભુ.” ઇ.

૬૪૭. લોપચિન્હ :—છંદાદિના કારણથી શબ્દમાં કોષ્ટ અક્ષર લખ્યા વિના વૃત્ત રચિયે, તો તેને સ્થળે લોપચિન્હ આવે ; “ન હતો,” એની ચાર માત્રા થાય, પણ વૃત્તમાં ત્રણજ જોઈતી હોય, તો “ન”તો” કોષ્ટ કરે છે.

૬૪૮. અવતરણચિન્હ. કોષ્ટનું કહેલું કે લખેલું ઉતારી લઈને તેના શબ્દ વાપરિયે, અથવા આપણું પૂર્વે કહેલું ફરી કહિયે, તો ઉતારી લીધેલાને આરંભે (“) એવું, અને અંતે (”) એવું કરિયે ; દલપત એવું કહે છે ;—

“સહસા ન સુધરે કોષ્ટ કામ ; ધીરજે સાધિયે શત્રુ ધામ ;
ધીરજે સમજિયે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ; ધીરજે કાપિયે પ્રૌઢ પંચ.”

ઉતારી લીધેલામાં ત્રીજા કોષ્ટનું કહેલું આવે, તો તેને પણ અવતરણચિન્હ જોઈએ ; પણ તેઓ બેવડાં નહિ, પણ એકેક છે, (‘—’) એવું ; “તે ગ્રંથકર્તા પોતાનું વખાણુ કરે છે, એ સાઈ નથી ; કેમકે કવિનું એવું કહેલું છે, “આપ વડાઈ આપ મુખ ગંડક હોય તે ગાય.”

૬૪૯. લઘુસ્વરનાં ચિન્હ [૫, અને ૧,] એવાં, અને- દીર્ઘસ્વરનાં (-, અને ૩) એવાં કરે છે. જ્યાં લઘુસ્વર દેખાડવો ત્યાંજ ૫, કે ૧, વાપરવું; અને જ્યાં ગુરુસ્વર ત્યાંજ -, કે ૩.

૬૫૦. યડક, કે તાલચિન્હ. જે અક્ષર ઉપર ઉચ્ચારનો થડક, કે કવિતામાં તાળ એસે છે, તેને ચિન્હ કરીને દેખાડવાનું કરિયે, તેાં માથે (') એવું કરિયે છિયે; સુંદર; કરો; પોતાનું. એને ઉદાત્ત ચિન્હ પણ કહે છે.

૬૬૧. સમાનચિન્હ (=) એવું કરાય છે. એક શબ્દ કે એક વાક્યનો અર્થ ખીજના જેવોજ છે એવું જણાવવાનું હોય, તે એ ચિન્હ વપરાય છે; જેમકે, ગાયન કરવું = ગાવું.

૬૬૨. પ્રકરણ, અથવા સ્વંડકચિન્હ. §, એવું ચિન્હ પ્રકરણ, કે ખંડક, સમજવું; “તે ગ્રંથનું દસમું §” = દસમું પ્રકરણ. એને સ્થળે જા, પદચિન્હ કોઇ વેળા વપરાય છે.

૬૬૩. મૂલચિન્હ. લખતાં કોઇ અક્ષર ભૂલી જવાય તેા લીટીની નીચે ૪ એવું, અથવા ૫ એવું, ચિન્હ કરીને ઉપરની ખાખૂએ કે કોરે પડી ગએલો શબ્દ કે અક્ષર લખે છે.

૬૬૪. ટીકાચિન્હ અનેક છે. * ફૂલ, † કટારી, ‡ દિકટારી, ॥ ઉભી દિરેખા, § સર્પગાંઠ (પ્રકરણ ચિન્હ જેવું), અને જા પદચિન્હ. જ્યારે મૂળ ગ્રંથના કોઇ શબ્દ પર ટીકા કરી હોય, તેા એ ચિન્હો કામમાં આવે છે. કોઇ વેળા એમને સ્થળે આંકડા વપરાય છે. ઉપરનાં ચિન્હોનો અનુક્રમ આંકડા પ્રમાણે એવો છે;— * = ૧, † = ૨, ‡ = ૩, § = ૪, ॥ = ૫, જા = ૬; ટીકાની સંખ્યા વધી જાય તેા, ** = ૭, †† = ૮, ‡‡ = ૯; અને એમજ, ચિન્હના જોડ જોડ ખુટે, તેા ત્રણ ત્રણ કરે છે;—* * *, † † †.

અમૂક શબ્દ ઉપર નહિ પણ સાધારણ ટીકારૂપ કોઇ પ્રકરણ આવે તેા તેના આરંભે * * એવાં મૂકેલાં ત્રણ ફૂલ કરે છે.

૬૬૬. સૂચકચિન્હ ; કંઈ વિષે વિશેષ સૂચના આપિયે, સારે હાથનો એવો આકાર કે જેની એક આંગળી કંઈ દેખાડતી હોય એવી લાંબી કરેલી મૂકિયે છિયે.

પદખંધ, અથવા છંદવિન્યાસ.

૫૫૬. કોઈ કોઇ વૈયાકરણો છંદવિન્યાસને વ્યાકરણમાં ગણતા નથી; તેા પણ એને વ્યાકરણને અંતે મેળવવો ઘટે છે.

પપ૭. ઘોષ, અઘોષ, સાનુનાસિક, અલ્પપ્રાણી, મહાપ્રાણી, ઈત્યંબનનાં લક્ષણ કહેવાય છે. હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અને ધ્રુત સ્વરનાં લક્ષણ સ્વરનું એક ખીનું લક્ષણ પ્રયત્ન છે. પ્રયત્ન ત્રણ પ્રકારનાં છે, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત. ઉદાત્ત, ઉચ્ચો, અનુદાત્ત, નીચો, અને સ્વરિત મિશ્ર પ્રયત્ન છે.* • વેદ ભણવામાં એ વિષે વિચાર બહુ થાય છે; મૂળભાષામાં અર્થનો ફેર અને વ્યાકરણના ભેદ એના ઉપર ઠરે છે: અર્થ ભાષામાં પણ એવુંજ છે. ગુજરાતીમાં વ્યાકરણ વિષે ભેદ પ્રયત્ન ઉપર નથી, ઉચ્ચારમાંજ છે.

પપ૮. પ્રત્યેક અનેકાક્ષરિ શબ્દમાં, કોઈ અક્ષર ઉપર અધિક, અને ઉપર એણું પ્રયત્ન આવે છે. મૂળનો જે પ્રથમ અક્ષર છે, તેના ઉપર જ પ્રયત્ન આવે છે; એ પ્રયત્નને ઉદાત્ત કહિયે. એવું ચિન્હ (/) એવું કે (') કરિયે;—જ્ઞતિ, કંપટ, પાલો, પોતાનો, ફેર, ફેરાય, ફેરેલું, વર્તમાન, મો ઉદાત્તની પછીના અક્ષરનું પ્રયત્ન અનુદાત્ત કહેવાય છે; તેનું ચિન્હ આ નીચે (-) એવું, અથવા અક્ષરની ઉપર (^) એવું છે. સ્વરિતનું ચિન્હ એવું કરે છે, અથવા અક્ષરની ઉપર (^) કે (~)

મૂળના પ્રથમ અક્ષર ઉપર ઉદાત્ત પ્રયત્ન આવે, એની પછી અક્ષર અનુદાત્ત; પણ જે પ્રત્યય ભારે, કે ધણા અક્ષરનો થાય, તે તે મૂળના ઉપર જોઈ લે છે, પણ એવી પૂરી રીતિયે નહિ, કે ઉદાત્ત થાય, માટે સ્વરિત થ અમિશ્ર પ્રત્યય ગમે તેવો ભારે હોય, જેમકે, એલું તે મૂળના પ્રયત્નને લા નથી; ફેરેલું એલેલું; પણ એ રૂપ સાથે આવી મિશ્ર પ્રત્યય થાય, ત્યારે એ ફેરેવાયલું.

પપ૯. સામાસિક શબ્દ વિષે નિયમ એવો દેખાય છે કે દ્વંદ્વ સા શબ્દોમાં પ્રયત્ન પ્રત્યેક નામના ઉપર રહે છે; “જ્ઞલર્થલવાયુમાં;” પણ નામ ઉપર કંઈક વિશેષ, ખીજા ઉપર કંઈક ઓછો દેખાય છે.

* વાક્યના જૂદા જૂદા શબ્દ ઉપર ભાર દીગાથી અર્થનો જે ફેર થાય પ્રયત્ન નથી કહેતા, પણ અવધારણ કહે છે; તમે આજ ઘેર જશો-તમે ઘેર જશો, -તમે આજ ઘેર જશો, -તમે આજ ઘેર જશો? આ વાક્યમાં શબ્દથી તે છેલ્લા સુધી એકેક ઉપર વારાફરતી ભાર, કે અવધારણ, આવે; ઉદાહરણમાં જેના ઉપર અવધારણ છે તે જડા અક્ષરમાં આપેલો છે; તે અનુક્રમે વાંચતાં સહેજે જાણવામાં આવશે કે વાક્યના જૂદા જૂદા શબ્દ અવધારણ આવતાં અર્થનો કેવો ફેર થાય છે.

જે સમાસનું પૂર્વપદ વિશેષણ કે વિભક્તિ હોય, તે તેના ઉપર ઉદાત્ત આવે; શંકુલ, મહામન, દુષ્કર્મ. એક કે અનેક ઉપસર્ગ હોય, તે એજ નિયમ;—અર્ચકાર, પ્રતિકાર, અવતાર, વ્યાકરણ, વ્યુત્પાદક.

૫૬૦. ઉદાત્ત અક્ષર હ્રસ્વ, અને આગળનો દીર્ઘ હોય, કે મહાપ્રાણી હોય, તે ઉદાત્ત પ્રયત્ન ઉચ્ચારમાં થોડું લેવીય, પણ નષ્ટ થવું વર્થી-કેવળ શીકું થાય છે; ક'પાલ, ક'ઠોર. પણ, સામું, જે જોડાક્ષર આગળ આવે, તે ઉદાત્તને પુષ્ટી મળે છે, [આ પુષ્ટી (') એવું કરી દેખાડિયે;]-પુ'ત્ર પુ'ષ્ટ. એવા પ્રસંગમાં હ્રસ્વસ્વર દીર્ઘ ગણાય છે; પણ એટલુંજ નહિ, જે જોડાક્ષરના પૂર્વાક્ષર, પર ઉદાત્ત નહિ હોય તે પણ સ્વર દીર્ઘ ગણાય છે;—ક'નિષ્ઠ.

* ૫૬૧. * કવિતામાં જે તાલ કહેવાય છે, તે ઉદાત્ત પ્રયત્ન જેવો દેખાય, તે પણ ભિન્ન છે; કેમકે કોઇ વેળા શબ્દના ઉદાત્ત પ્રયત્નના અક્ષર ઉપર તાલ એસે છે, અને કોઇ વેળા એસતો નથી. નીચેના પહેલા ઉદાહરણમાં ઉદાત્ત પ્રયત્ન અને તાલ તેનેતેજ અક્ષર ઉપર આવે છે, અને બીજામાં નથી આવતાં. ઉદાત્ત પ્રયત્ન દેખાડવા (') એવું કરિયે, અને તાલ બાળબોધ અક્ષરથી દેખાડિયે:

દોહા. શોધક બોધક સર્વમાં એવી ચાલી વાત. પણ,—

સવૈયા. શોધ કરે લોકો મનમાં તો * નિત જૂન તેમાં અવિચાર.

અથા ઉદાત્ત અક્ષર ઉપર છંદનો તાલ લાવે તો કવિતા ગદ્ય જેવી વંચાય; કોઇ પણ ઉદાત્ત સ્વર ઉપર તાલ નહિ આવે તો છંદ દીપે નહિ.

૫૬૨. છંદ, તુક. અમુક સંખ્યાની માત્રા, કે અમુક સંખ્યાના અક્ષર, નિયમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા, તે તેઓએ કરી જે સંપૂર્ણ વાક્ય રચાય છે તે એક છંદ કહેવાય છે. છંદને વૃત્ત અને શ્લોક પણ કહે છે. એક શ્લોકના વિશેષે કરીને એ, અને ઘણીખરી વાર ચાર, અને કોઇ વેળા છ, ભાગ હોય છે. એઓ છંદનો કે શ્લોકનો પહેલો, બીજો, ત્રીજો, ઇત્યાદિ તુક કહેવાય છે. જ્યારે એજ તુક હોય છે ત્યારે પહેલો તુક શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ અને બીજો ઉત્તરાર્ધ કહેવાય છે. તુક કોઇ વેળા પાદ કહેવાય છે, માટે, ચોપાઈ = ૪ પાદ; છપો = ૬ પાદ.

૫૬૩. પાદ, યતિ—જતિ. તુકના અનેક વિભાગ હોય છે, એમને પાદ કહે છે. પાદની માંહે પણ ભાગ આવે છે, તેને યતિ કહે છે. પાદને અંતે શબ્દ સંપૂર્ણ થવો જોઈએ; પણ યતિને અંતે શબ્દ પૂરો હોય કે ન હોય, વિદ્યાર્થીએ સમજવું કે કોઇ વેળા તુકને પાદ કહે છે. જ્યારે પાદમાં વિભાગ નથી ત્યારે તેને કોઇ યતિ કહે. છંદ બોલતાં યતિની આગળ થોડો આચાર

* હુકા શબ્દ પ્રથક શબ્દ હોય તો તેનું પ્રયત્ન ઉદાત્ત ગણાય, પણ જે અનુગ હોય તો અનુદાત્ત; પણ, જ્યાંએ કે એવું નથી; વળી, એવું પણ જાણવું.

ખાવો.* નીચેના ઉદાહરણમાં યતિની જગ્યા (~) એવું કરીને, અને પાદની જગ્યા (/) એવું કરીને દેખાડીએ છિયે.

દાહા. આ અવસર આ દેશમાં સંપ ન દીશે લેશ,
ધરમાં કુલમાં નાતમાં કરે કુસંપ કલેશ ;
સહુ જન મન ધનને ચહે ન ચહે સંપ જરૂર,
ન ડરે લેશ કુસંપથી એ અજ્ઞાનજરૂર.

ચોપાઈ. પેલે માગ્યા સાતજ માલ ; એને ચાદ થયા તત્કાલ.

૬૬૪. પ્રાસાનુપ્રાસ. ગુજરાતી કવિતામાં હંદના પૂર્વાર્ધને છેડે જે અક્ષર આવે તેજ અક્ષર ઉત્તરાર્ધને છેડે ફરી આવે ; જેમકે, ઉપરના ઉદાહરણમાં “ જરૂર-જર ; લેશ-કલેશ.” પૂર્વાર્ધનો છેલ્લો અક્ષર પ્રાસ, ઉત્તરાર્ધનો અનુપ્રાસ કહેવાય છે.

૫૬૫. પ્રાસાનુપ્રાસનો વિશેષ નિયમ એ છે, કે પૂર્વ અને ઉત્તરપાદના છેક છેલ્લા અક્ષર એહુ તેનેતેજ હોય ; તેની પૂર્વના સ્વર પણ તેનેતેજ ; પણ, આની પૂર્વે જે અક્ષર, તે પ્રાસમાં એક અને અનુપ્રાસમાં બીજો ; જેમકે, “ નાશ-કાશ ; ” “ દાન-માન.” જે પ્રાસના ત્રણે ભાગ (છેલ્લો અક્ષર, તેની પૂર્વનો સ્વર, અને એની પૂર્વનો વ્યંજન,) સરખા હોય, તો પ્રાસાનુપ્રાસ અશુદ્ધ કહેવાય છે ; જેમકે, “ લેશ-ક-લેશ.” “ શર-અશર.”

૫૬૬. પ્રાસને છેડે ગમે તેવા અક્ષર આવે, તેઓ પ્રાસના નહિ પણ પ્રાસની સાથે વળગેલા કહેવાય છે ; જેમકે,—

“ મારા સર્વે દેશિયો, તેજ થયા છે દેશિયો.”

એમાં “ દેશ-દેશ,” પ્રાસાનુપ્રાસ છે, “ ઇયો” સાથે આવેલા અક્ષર છે.

પ્રાસાનુપ્રાસમાં એ અવશ્ય છે, કે તેમના પહેલા અક્ષર ઉપર હંદનો તાલ આવે ; તાલ વિના પ્રાસ કદી દીપે નહિ.

ટીકા. સંસ્કૃતમાં કવિતાનો વિશેષ ભાગ નિપ્રાસ છે : એમજ, ગ્રીક અને લાટીન ભાષાની પુરાતન કવિતામાં પ્રાસ નથી ; ઈંગ્રેજીમાં કેટલાએક ઉત્કૃષ્ટ કવિતાના ગ્રંથ પ્રાસ વિના રચેલા છે ; તામલ અને તૈલિંગ ભાષામાં પ્રાસાનુપ્રાસે કરી કવિતા રચતા નથી.

કોઇ એવું ધારે છે કે પ્રાસાનુપ્રાસનાં અંધન નિરૂપયોગી છે ; અને એટલુંજ નહિ, પણ પ્રાસે કરીને ઉત્કૃષ્ટ કવિતા રચાય નહિ. તેમના ખાર્યામાં એવું છે, કે છોકરાની રમત જેવો પ્રાસનો વેપાર છે ; પણ એવું હોય કે ન હોય, એમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ધણાને ભાવે છે. નિપ્રાસ કવિતા લખિયે તો વિષય, વિવેક, વિચાર, અધાય ઉત્કૃષ્ટ જોઈએ.

* યતિ = વિશ્રામ, માટે પાદ પછી મહાયતિ, અને તુકને અંતે પૂર્ણ યતિ આવે.

૫૬૭. મિત્રાક્ષર જ્યારે પ્રાસાનુપ્રાસની પેઠે અક્ષર ઉચ્ચારમાં મળે છે, ત્યારે તેઓ મિત્રાક્ષર કહેવાય છે. પ્રાસાનુપ્રાસમાં જે મિત્રાક્ષર આવે છે, એટલે તુક તુકનાં છેલ્લા અક્ષર, તે વિના બીજી જાતના મિત્રાક્ષરો છે. એને પાદપ્રાસ, અથવા યતિપ્રાસ, કહિયે; એટલે, જ્યારે તુકમાં અનેક પાદ હોય, અને પાદ પાદના છેલ્લા અક્ષર મિત્રાક્ષર હોય તો; જેમકે :—

મરહટ્ટા હંદ. “સહુ સંશય કાઠી, હહને પાડી, આપો આ વિશ્વાસ;
ભય દૂર કરાવો, ગર્વ તજવો, કાઠો સર્વ નિરાશ.”

એમાં તુક તુકના પ્રાસાનુપ્રાસના મિત્રાક્ષરો “વિશ્વાસ-નિરાશ”માં આવ્યા; પછી પૂર્વતુકમાં “કાઠી-પાડી,” અને ઉત્તરતુકમાં “કરાવો-તજવો,” આ શબ્દમાં પાદપ્રાસ, કે યતિપ્રાસ આવ્યા.

જાડ. ત્રીજી જાતના મિત્રાક્ષરને ઝડ કહે છે; એટલે જ્યારે મળતા ઉચ્ચારના કેટલાએક અક્ષરો (કોઈ કહે છે, કે સ્વરો) એકજ તુકમાં આવે; જેમકે—

“પરમ ધર્મ કે કર્મકો મર્મ લહત વિન ભરમ,
તકત પતિ સુત વકતકો રખત સદા દુગ શરમ.” દલપત.

યમક. પણ એ કે ત્રણ કે અધિક વાર તેજ શબ્દ એક હંદમાં આવે તે તેને યમક, કે જમક, કહે છે;—

“જાણીતો ન હતો પંથ; જોધને જાણીતો થયો;
જાણીતો થઈને કીધા જાણીતા તમામને.” દલપત.

૬૬૮. ચોક. કોઈ હંદ એવા છે કે જે તેના અકેક તુકને એ પાદ હોય, અને એમ આખા હંદના ચાર પાદ થાય, તો પહેલા તથા ત્રીજા પાદના અંત્યાક્ષર, અને બીજા તથા ચોથાના અંત્યાક્ષર મિત્રાક્ષર હોય; એને ચોડ કહે છે; જેમકે :—

ગંરખી હંદ. થોડો જોધ અપરાધ, મંદિરિયાને મારે;
બલ્લવંતાનો બાધ કરી શકે નહિ ક્યારે;
વરતાવે નહિ ધર્મ રૈયત જનનો રીતે;

પોતે પણ સત કર્મ કરી કરે નહિ પ્રીતે. કાવ્ય દો. ૫૦ ૧૧.

સોરઠા હંદમાં પ્રાસાનુપ્રાસ પહેલા અને ત્રીજા પાદને અંતે દેખાય, પણ બીજા અને ચોથામાં આવે કે નહિ આવે;—

“જે જન ઇચ્છે જ્ઞાન, પ્રભુ પાસે તે શોધવું;
ભક્તિ વિના જે જ્ઞાન, અંતે દુઃખમાં નાંખશે.”

અથવા. “પરમ ધરમ પ્રતિપાલ સુજન સુકર્મ સદા કરે ;
ભરમ તજ સંભાલ ધર્મતણી મનમાં ધરે.”

૧૬૯. ભાટાનુપ્રાસ શબ્દની આદિએ જે મિત્રાક્ષર આવે છે તે ;—
“ધરં તેનું ધ્યાન” — “કથા સુણો સહુ કાન” — “ભાળી સુંદર ભામ”
“સંપની વાણી સાંભળી” ;—એના પણ મિત્રાક્ષર પર હંદનો તાલ જોઈએ :—

“છળ ભેદ છાની રીતે, છોને લોક છેતરીને ;

છેડે આંધ્યું છે તે પાપ છોડ્યું કેમ છૂટશે.” દલપત.

ટીકા. તાણી તોડીને મિત્રાક્ષર લાવિએ તો હંદ દીપે નહિ. જેમકે—

“આસ વાસની ઝાસ લઇ, નાંસ આસતે ભાઇ.”

પણ તાણી તોડીને મેળવ્યા વિના જેમ વધારે તેમ સાડું ; જે—

“આસપાસ આકાશમાં વિશ્વપતિનો વાસ.”

ગણ ઉપગણ.*

૫૭૦. કવિતા રચવા વિષે લખતાં, લઘુ અક્ષર જણાવવો હોય, તો લ,
અને ગુરુ જણાવવો હોય, તો ગ કરે છે. અગ્રે અક્ષરના ચાર ઉપગણ થાય છે ;
લલ=૫૫ ; લગ=૫૫ ; ગલ=૫૫ ; અને ગગ=૫૫.

ત્રણ ત્રણ અક્ષરના આઠ ગણ થાય છે, એમના અકેકને વાસ્તે નામરૂપ
અક્ષર ઠરાવ્યા છે ;—ન, ભ, જ, સ, ય, રે, ત, મ ; — નગણ ૫૫૫ ;
ભગણ ૫૫૫ ; જગણ ૫૫૫ ; સગણ ૫૫૫ ; યગણ ૫૫૫ ; રગણ ૫૫૫ ;
તગણ ૫૫૫ ; મગણ ૫૫૫. ચાર અક્ષરનો એક હુયગણ છે,
૫૫૫૫. એમ ગણ ઉપગણ મળીને ૧૩ ગણ થાય છે. †

અક્ષર	રૂપ	નામ	માત્રા	ઉદાહરણ	
૧	૨	૫૫	લલ	૨	યતિ
૨	૨	૫૫	લગ	૩	કલા

* ગણ ઉપગણનો ભેદ સાધારણ પિંગળમાં નથી ; વેદનાં પિંગળ સૂત્રમાં છે.

† ગણની સંખ્યાએ કરી કાવ્ય રચવાની રીતિ આર્ય ભાષા બોલનારા ધણા
લોકોમાં ચાલી. ભાષા ભાષાની ભિન્નતા પ્રમાણે કાવ્યના ભિન્ન ભારણ હશે, તે પણ
બધામાં કંઈ પણ અક્ષર મળતું છે, કે જેના ઉપર અનુમાન થાય છે કે કાવ્ય રચવાનો
વિવેક આર્યકુલના મૂળ સ્વસ્થાનમાં પ્રગટ થયા પછી તેમનાં ગૌત્રો એક બીજાથી
જુદાં થયાં. જૂના સંસ્કૃત અને જૂના ગ્રીક કાવ્યમાં હંદનો ફેર ઘણો છે. ખરે—
એકને એક હંદ, બીજાને બીજો ભાગ્યો ; પણ કાવ્યના ધાર્યા નિયમ બેકને એવા
સામાન્ય છે, કે મૂળનો સંબંધ દેખાય છે.

અક્ષર	રૂપ	નામ	માત્રા	ઉદાહરણ.
૩	૨	ગલ	૩	માન
૪	૩	નગણ	,,	નગર
૫	૨	ગગ	૪	માતા
૬	૩	ભગણ	,,	ભોજન
૭	૩	જગણ	,,	જણાવ
૮	૩	સગણ	,,	શક્ષો
૯	૪	હયગણ	,,	હલધર
૧૦	૩	યગણ	૫	યથાર્થી
૧૧	૩	રગણ	,,	રોહિણી
૧૨	૩	તગણ	,,	તૈલંગ
૧૩	૩	મગણ	૬	માનેલો

૫૭૧. વેદના સૂકતોની રચના ભેદને તેના ઉપર સૂત્રગ્રંથ લખનારા થયા. પિંગળ નામે મુનીએ એ વિષે પહેલાં વિસ્તારથી લખ્યું. ન્યારે સંસ્કૃત શબ્દોમાં વિકાર થઇ પ્રાકૃત થવા લાગ્યા, ત્યારે વિકૃત ભાષાના ભેદને અનુસરતું કાવ્ય ચાલ્યું; એને અનુસરતા પછી ખીજા નિયમો કર્યા. એ વિષે લખેલા ગ્રંથો પિંગળ મુનીના નામ ઉપરથી પિંગલ કહેવાય છે.

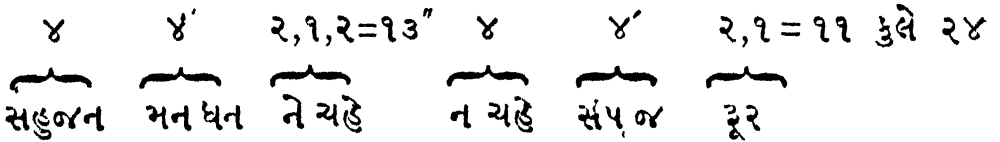
સંસ્કૃત અને પુરાતન પ્રાકૃતમાં લખેલાં પિંગળો ઉપરથી અર્વાચીન ભાષામાં કેટલાએક ઉતારા થયા. એમનો અભ્યાસ કરીને ગુજરાતના ભાટ ચારણાદિ કવિઓ હંદ રચતા આવ્યા છે. ગુજરાતીમાં થોડાજ વર્ષથી પિંગળનો ઉતારો યથો છે. નર્મદાસંકરે, કવીશ્વર દલપતરામે, અને કવિ હિરાચંદ કાનજીએ પિંગળ લખી પ્રગટ કર્યાં છે.

૫૭૨. એ વર્ગના હંદ છે; એક-માત્રાને ધોરણે રચેલો, માત્રા હંદ; અને ખીજા-અક્ષરને ધોરણે, અક્ષર હંદ. એ વર્ગને અનુસરતા નીચેના કૌષ્ટકમાં એ ભાગ કર્યાં છે.

આ કૌષ્ટકમાં, માત્રા હંદના ભાગતું ધોરણ એ છે; -પહેલી ઓળમાં કમના આંકડા; ખીજાં હંદનાં નામ; ત્રીજાં અકેક તુકની માહે માત્રા કેટલી તેના આંકડા; ચોથીમાં, તુકમાં કેટલા તાલ તેના આંકડા; પછી જે એ માત્રાની વચ્ચે મહાજતી આવે તેની જગ્યા કહેલી છે. પછી એક એવડી લીટી આવે છે; એની જમણી બાજુએ, એકેક પાદમાં કેવા કેવા ગણ આવે છે,

તે દેખાડેલા છે. પહેલાં તાલને પૂર્વે જે અક્ષર કે માત્રા આવે તે પહેલું દેખાડેલું છે, પછી ક્રિયા ક્રિયા અંતરે, એટલે કેટલી કેટલી માત્રા પછી, તાલ બેસે છે તે દેખાડેલું છે. જ્યાં લઘુ અક્ષરનો નિયમ છે ત્યાં ૫, અથવા એકડો (૧); જ્યાં ગુરૂ અક્ષરનો નિયમ ત્યાં - ; જ્યાં ગુરૂ લઘુના નિયમ વિના બે માત્રા (એટલે એક ગુરૂ અથવા બે લઘુ અક્ષર) આવે, ત્યાં બરાડો (૨); જ્યાં ત્રણ માત્રા [૫ ૫ ૫, કે - ૫, કે ૫ -,] ત્યાં તગડો (૩); જ્યાં ચાર માત્રાનો નિયમ [--, - ૫ ૫, ૫ ૫ -, ૫ - ૫, ૫ ૫ ૫ ૫,] ત્યાં ચોરડો (૪) છે. મહા-જતિની જગ્યાએ (") એવું, અને અલ્પયતિની જગ્યાએ (') એવું કર્યું છે.

કોષ્ટકમાં આંકનું ધોરણ આ નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે. "દોહા, ૪ ૪' ૨ ૧ ૨" ૪ ૪' ૨ ૧." એટલે ચચાર માત્રાના બે ગણ, અહિં અલ્પ-યતિ; પછી ૨ ૧ અને ૨ માત્રાના અક્ષર, અહિં પૂર્વપાદ (= ૧૩ માત્રા) પૂર્ણ થયો માટે"; પ્રથમ ફરી ચચારના બે ગણ; અહિં અલ્પયતિ; પછી ૨ ને ૧ માત્રા આવે તો ઉત્તરપાદ (= ૧૧ માત્રા) થયો. એ બે પાદ મળીને છંદનો પૂર્વગુક, કે પૂર્વાર્ધ થયો, = ૨૪ માત્રા.

દોહામાં એ રીતિ દીપે છે. પણ કોષ્ટ વેળા, ચચારના ગણથી જે આઠ માત્રાની યતિ થાય છે, તેમાં ૩ ૩ ૨, કે ૨ ૩ ૩, માત્રાનો અનુક્રમ એવો આવે;—

“કામ કાજમાં લિખ છે;” કે, “તે રામ નામ નિત જપે.” પણ એવું બહુ લખવું નહિ, કેમકે તેથી તાલ ભંગ થઈ છંદનો ઢાળ બગડે છે.

ચચાર માત્રાના ગણમાં જગણ (૫ - ૫) ભાગ્યે દીપે છે. જોડ જગણ (૫ - ૫ ૫ - ૫) આવેજ નહિ.

અનેકાક્ષરી શબ્દનો છેલ્લો અક્ષર લઘુ હોય, ને તેને ગણનો ખલ્લો કરિયે, કે તેના ઉપર છંદનો તાલ લાવિયે, તો દીપવું નથી.

* * કોષ્ટકની સાથે ઉદાહરણો લખી દેખાડવા હું ઇચ્છતો હતો. ધણા-ખરાનાં ઉદાહરણો મેં “એકઠાં કર્યાં છે, પણ બધાનાં મને મળ્યાં નથી; ગોઠવીને કરાય ખરાં, પણ એમાં વધારે વિચાર નેહએ,

नाम.	क्र.सं.	क्र.सं.	श्रुति.	१ क्षो	२ लो	ताक्ष
१ गमक	...	१	...	२	३	...
२ वाम	...	५	...	...	...	...
३ किंता	...	७	...	...	...	...
४ मधुमर	...	८	...	२	३	...
५ दीपक	...	१०	...	२	३	...
६ अलीर	...	११	...	४	५	...
७ पुरग	...	१२	...	४	५	...
८ वरवीर	...	१२	५,७	४	५	...
९ लज्जतरण्य	...	१३	...	५	६	...
१० हाकणी	...	१४	८,६	४	५	...
११ गन्ध	...	१५	७,७	३	४	...
१२ छिद्यार	...	१४	...	२	३	...
१३ जेकरी	...	१५	७,८	४	५	...
१४ योपात्र	...	१५	८,७	४	५	...
१५ यरथ्याकल	...	१६	८,८	४	५	...
१६ अलक	...	१६	८,८	४	५	...
१७ पधरी	...	१६	१०,६	४	५	...
१८ ररवद	...	१६	१२,७	४	५	...
१९ निदेश	...	२०	...	४	५	...
२० पवंगम	...	२१	११,१०	४	५	...
२१ सुओध	...	२२	११,११	४	५	...
२२ महीदीप	...	२२	१२,१०	३	४	...

५ मो ६ ठो ताक्ष

४ थो ताक्ष

= अडिध.

४ ५ २ ३

नाम.	क्रमांक	क्रा.प.	यति.	१ लो	२ लो	३ लो	४ थो	५ भो	६ हो	७ भो ताल
२३ अक्षर	... २२	५	१२, १०	४	४	४	४	४	३"	१ - अष्टि पाठे प्रास.
२४ क्षीर	... २३	७	१२, ११	४	४	४	४	४	२ -	= नीसानी
२५ गरभा	... २३	६	११, १२	४	४	४	४	४	२ १२"	
२६ द्विप्रदा	... २३	५	१३, १०	४	४	४	४	४	-	
२७ विक्रत	... २४	६	...	४	४	४	४	४	-	
२८ डाल्य	... २४	६	११, १३	४	४	४	४	४	-	
२९ दौडा	... २४	६	१३, ११	४	४	४	४	४	-	
३० सोरठा	... २४	६	११, १३	४	४	४	४	४	२ १२	
३१ रसावणी	... २४	६	११, १३	४	४	४	४	४	५० अथवा ५० -	
३२ बिगाड	... २६	७	१५, ११	४	४	४	४	४	-	
३३ शंकर	... २६	७	१६, १०	४	४	४	४	४	-	
३४ शरणागत	... २७	७	१६, ११	४	४	४	४	४	-	
३५ सोपाया	... २८	७	१६, १२	४	४	४	४	४	-	
३६ पैडी. पैडू.	... २८	७	१३, १५	४	४	४	४	४	-	
३७ गीया	... २८	७	१६, १२	४	४	४	४	४	-	
३८ भरहू	... २९	७	१०, ८, ११	४	४	४	४	४	-	
३९ योगेडा	... ३०	७	१६, १४	४	४	४	४	४	-	८ भो ताल
४० इयिरा	... ३०	८	१६, १४	४	४	४	४	४	-	= सर्वथा त्रीसी.
४१ सवैया अ. सी.	... ३१	८	१६, १५	४	४	४	४	४	-	= सवैया अत्रीसी.
४२ पौमावती	... ३२	८	१६, १६	४	४	४	४	४	-	[प्रासवृत्त प्रास.
४३ वीजावती	... ३२	८	१८, १४	४	४	४	४	४	-	- १ले, २ले, ३ले पाठे
४४ त्रीलंगी	... ३२	८	१०, ८, ६	४	४	४	४	४	-	

१ श्री	...	१	२ -
२ कामा	...	२	४ - - -
३ मंदर	...	३	४ - - -
४ नारी	...	३	६ - - -
५ मधु	...	४	५ - - -
६ वार	...	"	६ - - -
७ समुद्धी	...	"	६ - - -
८ प्रिया	...	५	७ - - -
९ हंसा	...	"	८ - - -
१० विलास	...	"	८ - - -
११ हारियंघो	...	"	९ - - -
१२ समोढा	...	"	९ - - -
१३ अतुरसा	...	६	८ - - -
१४ शशीमुष्ठी	...	"	८ - - -
१५ तिलका	...	"	८ - - -
१६ कामलता	...	"	९ - - -
१७ मंथान	...	"	९ - - -
१८ विमोह	...	"	१० - - -
१९ शंभुधारी	...	"	१० - - -
२० शेषा	...	"	१२ - - -
२१ करुह	...	७	९ - - -
२२ कलिता	...	"	१० - - -
२३ कुमार कलिता	...	"	१० - - -
२४ समानिका	...	"	११ - - -
२५ महेश्या	...	"	१२ - - -
२६ शीर्षा	...	"	१४ - - -
२७ तुंगा	...	८	१० - - -
२८ कभण	...	"	१० - - -
२९ मालनी	...	"	११ - - -
३० चित्रपदा	...	"	१२ - - -
३१ मालिका	...	"	१२ - - -
३२ मालविकाग्निदिति	...	"	१२ - - -
३३ प्रमालिका	...	"	१२ - - -
३४ कामता	...	"	१४ - - -
३५ भंज	...	"	१४ - - -
३६ केतुभाण	...	"	१४ - - -
३७ विद्यु-भाण	...	"	१६ - - -
३८ तोभर	...	९	१२ - - -
३९ सारंग	...	"	१२ - - -
४० अिभ	...	"	१२ - - -

काष्ठ अधाय दीधि करे छे.

= मालति. जे नृगणु.
जे सगणु.

जे रगणु.
जे यगणु. = सोभराणु.

जे भगणु अेक गु.
ज. ल. ग.
२. ज. ग.

यार गल.

यार लग.

जे तगणु गग.

४१	रत्नरूप	...	१४	- - - - -
४२	मञ्जुषु	...	१४	- - - - -
४३	पवीत्रा	...	१४	- - - - -
४४	महालक्ष्मी	...	१५	- - - - -
४५	रूपमाणा	...	१८	- - - - -
४६	संगतिक	...	१०	१४ - - - - -
४७	पापक	...	१६	- - - - -
४८	संपदमाणा	...	१६	- - - - -
४९	सिद्ध	...	१६	- - - - -
५०	सुमुष्णी	...	११	१४ - - - - -
५१	दोषक	...	१६	- - - - -
५२	सुपला	...	१६	- - - - -
५३	अनुकुला	...	१६	- - - - -
५४	स्वागता	...	१६	- - - - -
५५	रथोपता	...	१६	- - - - -
५६	ललित	...	१६	- - - - -
५७	मेनिका	...	१७	- - - - -
५८	उपेद्रवन्ना	...	१७	- - - - -
५९	ईद्रवन्ना	...	१८	- - - - -
६०	उपवन्ति	...	...	पूर्व अर्धमां ईद्रवन्ना, उत्तरमां उपेद्रवन्ना.
६१	शालनी	...	२	- - - - -
६२	तरलनयन	...	१२	१२, अथा लघु.
६३	भालति	...	१५	- - - - -
६४	तामर	...	१६	- - - - -
६५	कुसुमविभित्र	...	१६	- - - - -
६६	प्रियंवदा	...	१६	- - - - -
६७	दृढविलम्बित	...	१६	- - - - -
६८	प्रमिताक्षरा	...	१६	- - - - -
६९	तोटक	...	१६	- - - - -
७०	मोदक	...	१६	- - - - -
७१	मोतिदाम	...	१६	- - - - -
७२	द्वय	...	१७	- - - - -
७३	सैल	...	१८	- - - - -
७४	वंशस्थ	...	१८	- - - - -
७५	ईद्रवंश	...	१८	- - - - -
७६	लुङ्गी	...	२०	- - - - -
७७	मेनावली	...	२०	- - - - -
७८	स्रग्वीणी	...	२०	- - - - -
७९	वैश्वदेवी	...	२२	- - - - -
८०	तारक	...	१३, १८	- - - - -

૯૧ કલહંસ	...	૧૮	૦૦ - ૦ - ૦૦૦ - ૦૦ - -	
૯૨ પ્રભાવતી	...	૧૯	- - ૦ - ૦૦૦૦ - ૦ - ૦ -	
૯૩ કંદુક	...	૧૩	૨૧ ૦ - - X ૪ X ૦	
૯૪ મતમયુર	...	૨૨	- - - - - ૦૦ - - ૦૦ - -	
૯૫ પડધમી	...	૧૪	૧૯ ૦૦૦ - ૦૦૦ - ૦૦૦ - -	
૯૬ વસંતલિલકા	...	૨૧	- - ૦ - ૦૦૦ - ૦૦ - ૦ - -	
૯૭ લીલા	...	૨૧	- - ૦ - ૦૦૦ - - ૦ - ૦ - ૦	
૯૮ દાલરી	...	૨૪	- - ૦ - - ૦ - - ૦ - - ૦ - -	
૯૯ માળા	...	૧૫	૧૬ અધા લધુ, છેલ્લો ગુર.	
૧૦૦ અમરાવળી	...	૨૦	૦૦ - X ૫	
૧૦૧ નિશિપાળ	...	૨૧	- ૦૦૦ - ૦૦ - - ૦૦૦ - ૦ - -	
૧૦૨ હંસ	...	૨૧	૦૦ - ૦ - X ૩	
૧૦૩ માલિની	...	૨૨	૦૦૦૦૦૦ - - - ૦ - - ૦ - -	
૧૦૪ નિશ્ચલ	...	૨૩	- ૦૦ - - ૦૦૦૦ - - - - ૦	
૧૦૫ ચામર	...	૨૩	- ૦ X ૭ + -	
૧૦૬ સારંગી	...	૩૦	અધા ગુર.	
૧૦૭ વશેષ	...	૧૬	૨૨ - ૦૦ X ૫ + -	
૧૦૮ ચંચળા	...	૨૪	- ૦ X ૮	
૧૦૯ નારાય	...	૨૪	૦ - X ૮	
૧૦૦ રૂપમાળી	...	૧૭	૨૪ - ૦ - ૦૦ - ૦ - ૦૦ - ૦ - ૦૦ - ૦	
૧૦૧ પૃથ્વી	...	૨૪	૦ - ૦૦૦ - ૦ - ૦૦૦ - ૦ - ૦ -	
૧૦૨ શિખરિણી	...	૨૫	૦ - - - - - ૦૦૦૦૦ - - ૦૦૦ -	
૧૦૩ હરિણી	...	૨૪	૦૦૦૦૦ - - - ૦ - ૦ - ૦૦ - ૦ -	
૧૦૪ મંદાકાંતા	...	૨૭	- - - - ૦૦૦૦૦ - - ૦ - - ૦ - -	
૧૦૫ ચર્ચરી	...	૧૮	૨૬ - ૦ - ૦૦ X ૩ + - ૦ -	
૧૦૬ સારસ્વતી	...	૨૬	- - ૦ - ૦૦ - ૦ - ૦૦ - ૦ - ૦૦ - ૦	
૧૦૭ ચંદ્રકોડા	...	૩૦	૦ - - X ૬	
૧૦૮ મુની	...	૧૯	૨૪ ૦૦૦ - - - ૦૦૦૦ - ૦૦૦૦૦ - ૦	
૧૦૯ જૂલણા	...	૨૬	૦૦ - ૦ - X ૩ + ૦૦ - ૦ દસમે જતિ.	
૧૧૦ શાફૂલવિકીડિત...	...	૩૦	- - - ૦૦ - ૦ - ૦૦૦ - - - ૦ - - ૦ -	
૧૧૧ શંભુ	...	૩૨	૦૦ - - - ૦૦ - - - ૦૦ - - - - -	
૧૧૨ મુનિશેખર	...	૨૦	૨૮ ૦૦ - ૦ - X ૪	આરમે જતિ.
૧૧૩ શ્રગધરા	...	૨૧	૨૩ - - - ૦ - ૦૦૦૦૦૦ - ૦ - ૦ - -	
૧૧૪ મદિરા	...	૨૨	૩૦ - ૦૦ X ૭ + -	આરમે જતિ.
૧૧૫ હંસી	...	૩૨	- - - - - - - ૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ - -	
૧૧૬ મલ્લિકા	...	૨૩	૩૧ ૦ - ૦ X ૭ + ૫ -	આરમે જતિ.
૧૧૭ ઈંદ્રવિજય	...	૩૨	- ૦૦ X ૭ + - -	આરમે જતિ.
૧૧૮ કાલિકા	...	૩૨	- ૦ - ૦૦૦ - ૦ - ૦૦ - - ૦ - ૦૦૦ - ૦ - ૦ -	
૧૧૯ કેકનિસારદા	...	૩૮	- ૦ - X ૭ + - ૦	આરમે જતિ.
૧૨૦ સર્વગામી	...	૩૯	- - ૦ X ૭ + - -	અગ્યારમે જતિ.

૧૨૧ વર્ણવાધેશ્વરી	...	,,	૩૯	૦--X ૭	+--	બારમે જતિ.
૧૨૨ કિરીટ	...	૨૪	૩૨	-૦૦ X ૮	+	બારમે જતિ.
૧૨૩ દુમિલા	...	,,	૩૨	૦૦- X ૮		ચૌદમે જતિ.
૧૨૪ સુખદા	...	૨૪	૩૩	૦-૦+ ૭	+ ૦--	
૧૨૫ દેવ (મૂલશ્યા)	...	,,	૪૦	૦--X ૮		બારમે જતિ.
૧૨૬ વૈકુંઠધામા	...	,,	૪૦	૦-૦-+ ૮		બારમે જતિ.
૧૨૭ અંરવિદમુખી	...	૨૫	૩૩	૦૦+ ૮	૦	
૧૨૮ કળાકુશળ	...	,,	૩૩	૦-૦+ ૮	+ ૦	તેરમે જતિ.
૧૨૯ કિશોર	...	૨૬	૩૪	૦૦-+ ૮	+ ૦૦	તેરમે જતિ.
૧૩૦ વૈતાળીય	{	...	૧૦	૧૪	૦૦-૦૦-૦-૦-	
		...	૧૧	૧૬	૦૦--૦૦-૦-૦-	
૧૩૧ પુષ્પિતામ્ર	{	...	૧૨	૧૬	૦૦૦૦૦૦-૦-	
		...	૧૩	૧૮	૦૦૦૦-૦૦-૦-	
૧૩૨ મુદરી	{	...	૧૭	૨૧	-૦-૦-૦-	
		...	૧૫	૨૩	-૦-૦-૦-૦-૦-૦-૦-	
૧૩૩ અનુષ્ટુપ	...	૧૬	...	૦૦૦૦૦--૦"૦૦૦૦૦-૦૦		અનેક ખીજાં રૂપ છે.
૧૩૪ રંગી	...	૨૮	...	૦૦૦૦૦૦૦-૦' ૦૦૦૦-૦' ૦૦૦૦-૦' ૦૦૦૦		
૧૩૫ જનહર	...	૩૧	...	નવ લઘુ, સાત લઘુ, પછી પંદર, છેલ્લો ગુરૂ.		
૧૩૬ મનહર	...	૩૧	...	૩૦ માં લઘુ ગુરૂનો નેમ નથી. પણ છેલ્લો		
૧૩૭ રંગીકા	...	૩૨	...	૧૦, ૮, ૮, ૬ ના તુક. [ગુરૂ. સોળમે જતિ.		
૧૩૮ સાટકા	...	૩૮	...	૧૨, ૭, ૧૨, ૭ ના તુક.		
૧૩૯ કવિત	...	૩૧	...	૮-૮-૮-૭.		

ખીજા ઘણા અક્ષરછંદ છે. એમનું વર્ણન વિસ્તારેલા પિંગળમાં જોઈ લેવું જોઈએ. કવિ નર્મદાશંકરે એ પિંગળનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે; કવિરાય દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ સારાં સારાં ઉદાહરણની સાથે એક પિંગળ લખ્યું છે, એમાં માત્રા છંદના ૪૦, અને અક્ષર છંદના ૧૨૪ નું વર્ણન કરેલું છે. વળી કવિ હીરાચંદ કાનજીએ પિંગળાદર્શ નામે એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે; એમાં તેણે છંદ ૪૦૦ નાં લક્ષણ લખીને, અને ગણના નામ અને લઘુ ગુરૂના ચિન્હોએ કરીને પિંગળનું દર્શન સુલભ કરેલું છે.

ઉપરના કોઈ પણ છંદમાં, અને એમના નિયમને અનુસરતા ખીજા કોઈમાં, ગુજરાતી કવિતા લખાય. સમાનિકા, ભૂજંગી, ઈન્દ્રિયજ, આગરાદિક ગુજરાતીમાં સ્તૌરા દીપે છે.

ખીજા એ જાતની કવિતા છે; એકને-રાગ, અને બીજાને-રાગણી કહે છે. એઓમાં તાલની સંખ્યા છે ખરી, પણ એનો નિયમ ગાનારનું સાંભળીને શિખી લેવો જોઈએ.

ઉપગ્રંથ.

પ્રભુએ માણસને ઉત્પન્ન કરીને તેને બુદ્ધિદાન આપ્યું, આ બુદ્ધિવડે માણસ બોલે છે અરૂં, પણ પોતાની બુદ્ધિથી માણસે બાપા શોધી કહાડી હોય, એનાં કાંઈ પ્રમાણુ દરતાં નથી; પણ જેમ બુદ્ધિ, તેમ બાપા મળુ, દેવદત્ત છે એવું માનવું યોગ્ય દેખાય છે. સૃષ્ટિસમયે માણસની ભાષા એકજ હતી. જ્યાં લગ પ્રજા બહુ વધેલી ન હતી, અને સહુ લોક પાસે પાસે વસેલા હશે ત્યાં લગ તેમની ભાષા એકજ રહી, એ માનવાને કોઈ પણ અટકાવ નથી, અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસના લેખ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે, કે મહાપ્રલયની પૂર્વે અનેક વિદ્યાકળાના શોધક અને શિક્ષક પ્રગટ થયા હતા; કૃષિવિદ્યા, પશુપાળનો ધંધો, તંબુઓ કરવાની કળા, લહેલું ત્રાંચું ધડવાની કારીગીરી, ગાયનમાં વગાડવાનાં વાજીત્ર કરવાની યુક્તિ, નગરો બાંધવાની રીતિ, ઇ. ઇ. શોધી કહાડેલી હતી. પણ અક્ષરજ્ઞાન (લખવા વાંચવાની કળા) તેઓમાં તે કાળે પ્રગટ્યું હતું કે નહિ એ કહેલું નથી. મહાપ્રલય* થયા પછી, કેટલાંએક વર્ષ સુધી માનવજાતના બધા લોક પાસે પાસે વસ્યા હતા. તેઓમાં પ્રલય પૂર્વેની વિદ્યાકળાનું વસ્તું ઓછું કંઈ જ્ઞાન રહ્યું હોય; પણ એ જ્ઞાન કેટલું અને કેવું હતું એ કહેલું નથી, અને એનો શોધ હજી લાગ્યો નહિ. પણ એટલું તો દેખાય છે, કે શિલ્પવિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, કૃષિવિદ્યા, અને કદાચ ધાતુ ધડવાનું જ્ઞાન હતું.

એવું જણાય છે કે તે કાળે માનવનું સ્વસ્થાન ઈરાન દેશમાં કાર્પિયન સમુદ્રની પાસે હશે, અને ત્યાંથી ક્રાંત નદીના કાંઠા સુધી કોઈ પ્રાંતોમાં હતું. તહિં ભાષા બદલાઈ, અને પછી લોક વેરાયા. વેરાવાનું વર્ષ, અશરના ગણ્યા પ્રમાણે, ખ્રીસ્તાવતારની પૂર્વે આશરે ૨૨૩૩ મે વર્ષે, અને, હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, આશરે ૨૫૫૪ મે વર્ષે હોય એવું દેખાય છે. ત્યારે લોકની

* કાળગણન કરનારા બે વિદ્વાનોનાં નામ તરતાં છે, એક અશર, અને બીજો હેલ્સ. એઓ ભિન્ન ભિન્ન ધારણથી ગણે છે. એનું વર્ણન હું આહિં કરતો નથી, પણ પરિણામ એ છે કે, અશરના ગણ્યા પ્રમાણે, જલપ્રલય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૪૮ મે વર્ષે, અને હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, ૩૧૧૫ મે વર્ષે થયો.

કેટલીક પૃથક પૃથક ટોળી મૂળ સ્વસ્થાન મૂકીને, દૂર દૂર દેશમાં પોતપોતાને વાસ્તે નવાં નવાં વતન શોધવા નીકળી.

માનવોમાં જે પહેલું રાજ્ય બંધાયું તે ખાલ્દીનું કે અસ્સુરીનું કહેવાય છે. તેનો આરંભ, હેલ્સના ગણ્યા પ્રમાણે, ખ્રી. પૂ. ૨૫૫૪ મે વર્ષે, અથવા તેમ્ની પાસે કોઈ સમયે હતો. તેથી થોડાંજ વર્ષે પછી આફ્રિકાખંડના બિસેર દેશમાં, મિસ્ત્રી (ઇજિપ્ત) ના વિખ્યાત રાજ્યનો આરંભ થયો.

આ બે રાજ્યોની ભાષાઓમાં કંઈ ફેર હતો ખરો, તો પણ ઘણીક વાતોમાં મૂળતી હતી. ખાલ્દી કે અસ્સુરીની ભાષા શેમીય કહેવાય છે, એટલે શેમવંશીઓની ભાષા; પણ હામર્દશીના ઘણાખરા એજ વર્ગની કોઈ ભાષા બોલતા. આ વર્ગમાં ખાલ્દી, સુરીઆની, હેબ્રી, ફેનીકે, ઇથિઓપી, અરબી, ઇ. આશિઆની અને ઉત્તર આફ્રિકાની ભાષા છે. મહા પુરાતન કાલે આ લોકોમાં, મોટાં વિસ્તારેલાં રાજ્ય ચલાવવાની બુદ્ધિ, અક્ષરજ્ઞાન, કવિતા, ઉત્તમ કૃતિહાંસ, ન્યાય, ઈલાહિનો અંથો લખવાનો અભ્યાસ હતો; વળી શિલ્પવિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા, નાવિકવિદ્યા, ઇત્યાદિ હતી; તેમના વેપારીઓ કોઈ સ્થળમાર્ગે, અને કોઈ (વિશેષે કરીને ફેનીકિયો) જળમાર્ગે થઈને, દૂર દૂર દેશોમાં સ્વદેશી ઉપજ લેઈ જતા, અને, ત્યાંથી વળતાં, પરદેશી દ્રવ્ય પોતાને ઘેર લાવતા. એવા બુધા વિષયો વિષે, કેટલાએક સૈદ્ધાંત સુધી, શેમીય ભાષા બોલનારી પ્રજાએ ખીજી બધી પ્રજા કરતાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને અધિક પરાક્રમ દેખાડ્યાં; પછીથી આવનાર આર્યોના આગેવાન અને શિષ્યવનારા હતા એવું દેખાય છે.

એમની એવી ચડતી કળાના દિવસમાં આર્ય ભાષા બોલનારી પ્રજાની અવસ્થા બહુજ ભિન્ન હતી. આર્ય કહેવાએલી ભાષાઓમાં, મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃતકે જંદ, ગ્રીક, લાટીન, ગોથીક, ઇત્યાદિ ભરતખંડની અને યુરોપની ભાષાઓ છે. યુરોપના લોક યાદૃતવંશી છે. ઇરાનમાં જંદ ભાષા બોલનારામાં માદી કે માદાઇ લોક પણ યાદૃતવંશી હતા. વળી અટકળથી ધારિયે છિયે, કે ભરતખંડના આર્યો પણ એજ વંશના હશે; માટે એમની ભાષાઓના વર્ગને યાદૃતી કરીને કહેવાને કોઈ ઇચ્છે છે.

આર્યપ્રજા મૂળ સ્વસ્થાનથી બહુ છેટે અને બહુ વેરાતો દેશોમાં જઈ વસી. જાણે કે આ લોકે આખી પૃથ્વીને વસાવવાનું કામ પોતાને માથે રાખ્યાની પેઠે કયું; વળી આખી પૃથ્વીમાં સારા સારા દેશો એમના ભાગમાં આવ્યા,

જન્મસ્થળ મુક્યા પછી એક હજાર વર્ષની માહે તેમના પગ યુરોપમાં ઠોરેઠોર, અને આશીયામાં ક્રાત તીગ્રીસના દુઆખથી, તે સિંધુ નદમાં મળનાર પંચનદના કાંઠા સુધી (કદાચ યમુના ગંગાતટ સુધી પણ) સ્થિર જોવા થએલા દેખાય છે. પણ આવા વિસ્તારેલા વતનમાં જઈ વસવાનું વસતું કામ પાર પાડતાં, તેમને, પહેલાં, મોટાં ભયંકર વનોમાં પેસવું પડ્યું. વનપશુને મારી અને વનસ્પતિને કહાડી, પોતાને કાળે વસ્તીનું સ્થળ, અને ખેતરની ભૂમિ સિદ્ધ કરવાનું કામ પાર પાડતાં તેઓએ એવી આગ્રહતા દેખાડી, કે જાણે આ લોક આગળ જતાં સાક્ષાત વિવિધ જશ મેળવનારા થશે એવા દેખાયા. પણ તેમનું કામ હજી અરણ્યમાં હતું તેટલામાં તેઓ રણવાસી થઈ વિદ્યાકળાદિક કેળવણી વિષે, પુરાતન લોકનું શું કહિયે, પણ પોતાના શેમવંશી અને હામવંશી ભાઈઓ કરતાં હીણા થયા.

ધરાનદેશસ્થ આર્યો* માનવના મૂળસ્થાનની પાસે વસેલા હતા, માટે બાબલનની કે અસ્સુરીઆની પ્રજાની સાથે, પહેલાથી પૂર્વ સભ્યપણાના ભાગીયા, અને પછી તેના વારસ અને ધણી થયા. આસરે ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ મે વર્ષે તેમનું રાજ્ય પ્રમથ થવા માડ્યું. તેઓમાં વિદ્યાકળાનો અભ્યાસ અને અક્ષરજ્ઞાન હતું. એ તો હેબ્રી અને ગ્રીકોના ગ્રંથો ઉપરથી જાણિયે છિયે. પણ તેમની આર્યભાષામાં લખેલા ઇતિહાસના, કે કાવ્યના, કે વિદ્યા બોધના કોઈ ગ્રંથ, આજ સુધી એવા નહિ રહ્યા કે જેના ઉપર આપણે સાક્ષાત દેખાડી શકિયે કે તેમના મનોચત્તનો પરાક્રમ કે વિવેકદીપક કેવો હતો; જંદ ભાષામાં જે લખેલું હતું તેમાંથી બહુજ થોડું હાથ આવ્યું છે, અને એના પણ અર્થનો બંધ ખેસાડવો કંઈ સુલભ કામ નથી.

પોતાના સ્વસ્થાને જઈ પહોંચતી વેળા, યુરોપના આર્યોમાં અક્ષરજ્ઞાન ન હતું, પણ આ જ્ઞાન તેમને શેમીય ભાષા બોલનારાની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું. ફેનીકી જાતિનો કાદમસ નામે એક હામવંશી પુરૂષ, ગ્રીસમાં આવી રહેલો પ્રવાસી, અર્થવા ફેનીકીઓની ગમથી ઠરાવેલો અધિકારી, એણે ગ્રીક આર્યોને

* ધરાનની દક્ષિણ-પશ્ચિમ બાજુએ પહેલાં ઈલામી રહેતા. તેઓ શેમવંશીમાં ગણાય છે, પણ તેઓ માદી કે મેદી લોકોની સાથે સગાઈનો નિકટ સંબંધ રાખતા, માટે કાળાંતરે તેઓ એક જોવા થયા. ઈલામીમાં રાજબળ બહુ વહેલું પ્રગટ્યું; સહુથી જુના ઇતિહાસમાં, આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષને સમયે, તેમનું નામ મળે છે. પણ પછી તેઓ ખાદ્દી-અસ્સુરીના હસ્તગત થયા હતા.

(૪૦ સં પૂં ૧૪૯૩-૧૫૦૦) અક્ષરદાન આપ્યું એવું લખેલું છે. ગ્રીક અને લાટીન ભાષાના ઉચ્ચારની અગત્ય પ્રમાણે આ અક્ષરોમાં કંઈ વધઘટ થઈ. યુરોપમાં આજ સુધી ચાલનારા બધા અક્ષર તેજ મૂળથી આવ્યા છે. ગ્રીકોમાં પહેલાં કેવા ગ્રંથ રચાયા, એ આપણે કહી શકતા નથી, પણ લખણ વાંચવાનો અભ્યાસ આવ્યો એનો કંઈ સંશય નથી. ૪૦ સં પૂં ૮૫૦ થી તે ૯૦૦ સુધી (કોઈ કહે છે કે તેથી પહેલાં) હોમર નામે કરી મહા વિખ્યાત કવિએ, અત્યુકૃષ્ટ કાવ્યના એવા ગ્રંથ રચ્યા, કે આજ સુધી તે કવિઓના પ્રથમ વર્ગમાં ગણાય છે. ગ્રીકોમાં કવિદાનો અભ્યાસ પૂર્વે નહિ હોત તો તેનાથી એવું થાત નહિ.

આર પછી, ગ્રીક લોકોમાં ઘણા ગ્રંથકર્તા થયા. કાવ્યનો ખરો અભ્યાસ થયો, તેમજ ગદ્યમાં સારા સારા અને મહા ઉપયોગના ગ્રંથો રસિક રીતિએ લખવાનો મનોયત્ન બહુ થયો. તત્ત્વજ્ઞાન, તર્કવિદ્યા, વાગ્મિત્વ (મનોરંજક ભાષણ), ખરો ઇતિહાસ, ભૂગોળ ખગોળનો શોધ, અને ગણિત, એ બધા વિષે તેઓએ પોતાના મનોયત્નમાં એવો પરાક્રમ અને વિવેકની કૌશલ્યતા દેખાડ્યાં, કે તેમના રચેલાં ગ્રંથો, પહેલાં રોમીઓને, અને પછી યુરોપની બધી પ્રજાને, જોઈ શિખવા સારૂ દૃષ્ટાંતરૂપ થયા. આજ સુધી તેમનાં પુસ્તકો વિદ્વાનોના હાથમાં બહુ ફેરવેલાં છે. એટલુંજ નહિ, પણ આખા અમેરીકામાં, અને આ કાળમાં જ્યાં જ્યાં યુરોપના લોકની કળા, વિદ્યાશોધ, અને જ્ઞાન ચાલે છે, ત્યાં ત્યાં અતિ પુરાતન હેષ્ટ્રી ભાષાના ગ્રંથોનો ખોધ, અને પછી થએલા ગ્રીક અને લાટીનમાં લખનારાનો નમુનો બજા કરે છે. આ લેખોનાં ભાષાંતરો યુરોપની બધી ભાષાઓમાં થયાં છે; અને તેથી, પ્રભુના આશીર્વાદની સાથે, લોકના વિવેકની શુદ્ધતા, અને જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, ચાલુ રહીને વધતી જાય છે.

ગ્રીકોમાં સભ્યપણાનો સૂર્યોદય થયો, આશરે તેજ વેળાએ, ભરતખંડમાં, વિશેષે કરીને સરસ્વતી નદીને કાંઠે, આવી વસેલા આર્ય લોક રાજ્યબંધનના સુધારામાં આવવા લાગ્યા. ૪૦ સં પૂં ૧૪૦૦ થી ૭૦૦ વર્ષ સુધી ઋગ્વેદનાં સૂક્તો રચનારા ઋષિઓ પોતાનો વિવેક દેખાડવા લાગ્યા, તે વેળા ભરતખંડી કવિઓમાં અક્ષરજ્ઞાન નહતું એવું ધાર્યામાં આવે છે. સૂક્તો રચવાની બુદ્ધિની સાથે સ્મરણબળ તેઓમાં બહુ પ્રગટ્યું. તેઓ વેદ મહોડે કહેતા, અને તેમનાં શિષ્યો પાઠે કરતા; માટે વેદ શ્રુતિ કહેવાય છે. આ પુરાતન અભ્યાસની અસર હજી આજણોમાં દેખાય છે; પાઠે કરવાની શક્તિ ખીજ કોઈ લોકમાં તેમના જેવી

નથી. વેદોમાં અક્ષરનું, લેખણનું, કે લખવા વાંચવાની કોઇ સામગ્રીનું નામ મળતું નથી; એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે, કે તેમના રચનારામાં અક્ષરજ્ઞાન ન હતું. પણ એ જ્ઞાન કહિંથી થયું? પુરાતન અક્ષરોના આકાર ઉપર વિચાર કરીને જોતાં, નિશ્ચય જેવું થાય છે કે આશીયાની પશ્ચિમ બાજુએ શેમીય ભાષા બોલનારા લોકોમાં જે અક્ષર ચાલતા, અથવા યાવની કે ગ્રીક લોકોમાં જે લખાતા, તે ઉપરથી પુરાતન હિંદુને અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જો તેણી ગમથી અક્ષરજ્ઞાન આવ્યું, તો તેની સાથે ખીજી કોઇ કળા, કદાચ જ્યોતિષાદિકનું જ્ઞાન, તેજ દિશાથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યું હોય. પણ પુરાતન હિંદુઓએ ઇતિહાસ લખવા ઉપર મન રાખ્યું નહિ; એટલું તો ખરું, કે કોઇ પુરાતન ઇતિહાસનો ગ્રંથ હજી કોઇને હાથ આવ્યો નહિ. પણ જો અહિંના આર્યોએ ઐતિહાસિકજ્ઞાન ઉપર પોતાનો ભાવ દેખાડ્યો નહિ, તો પણ, અક્ષરજ્ઞાન તેમને પ્રાપ્ત થયા પછી, લખવાનો અભ્યાસ કરવામાં તેઓએ પોતાની રૂચિ બહુ દેખાડી. મહાભારત, રામાયણાદિક મહા મોટા મોટા ગ્રંથો, સ્મૃતિઆદિક નીતિનો સંગ્રહ, પુસ્તકોની અત્યંત કથા, એવાં એવાં ધણા શ્રમની સાથે સાધેલાં પુસ્તકો તેઓમાં બહુ પ્રગટ થયાં. શિલ્પ, ધનુર, જ્યોતિષ, વૈદ્ય, સંગીત, ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર તેઓમાં ધણાં રચાયાં. એવી બધી વાતોમાં ભરતખંડી આર્યોની બુદ્ધિ ગમે તેવી મોટી હતી તે માનિયે, તો પણ પશ્ચિમ આશિયાના અને યુરોપના વિદ્વાનોની સાથે તેમને સરખાવાય નહિ. પણ પોતાનું આર્યપણું તેઓએ એક ખીજી વાતમાં ઉત્કૃષ્ટ રીતિએ દેખાડ્યું, એટલે ભાષા વિષેના શ્લોકમાં, અને વિવેકયુક્ત વ્યાકરણ રચવામાં.

એનું કારણ શોધતાં એવું ભાસે છે, કે વૈદિક, એટલે સરસ્વતી તટના ઋષિઓની, ભાષા બહુ વહેલી વિકાર પામવા લાગી. એ વિકારને કંઈ અટકાવવાને અર્થે, વળી વેદનો ખરો અર્થ જણાવવાને અર્થે, વિવેકી પુરુષો ભાષા વિષે કોઇ ટીકા, કે વાર્તિક, લખવા લાગ્યા. એમ ભાષા વિષે વિચાર કરવાનો અભ્યાસ, અને એ વિચાર રમટ કરી લખવાની કળા, હિંદુઓમાં પ્રપ્રુક્ષિત થયા પછી, વ્યાકરણ રચનારામાં પાણિનિ નામે વીરુ થયો. તેણે અષ્ટાધ્યાયી કરીને એક મહા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. તેના ઉપર પછી કુટલાએક ટીકા લખનારા થયાં. આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર ધંધુકાનો ગુજરાતી વાણિયો હેમચંદ્ર થયો; તેણે હૈમવ્યાકરણ કર્યું.

વેદ ભાષાનો વિકાર કેવો વહેલો અને કેટલો ઘણો થવા લાગ્યે, તે તે એ ઉપરથી દેખાય છે, કે જ્યારે શાક્ય મુનિ-બૌદ્ધ ધર્મનો બોધક-પ્રચર થયો (૬૦ સં પૂં ૫૪૭ કે ૪૭૭), ત્યારે લોકોના ઉપદેશને વાસ્તે માગધીઆદિક પ્રાકૃત ભાષાઓમાં લોકોનો ધર્મબોધ કરવો પડ્યો. વળી, સાંપ્રત કાળે, અંગાળથી તે સિંધ-સુધી, અને દક્ષિણથી તે કાશ્મીર સુધી, કેવી ભિન્ન ભિન્ન રૂપની ખરી, તે પણ એક મૂળ સ્પષ્ટ રીતિએ દેખાડનારી ભાષાઓ ચાલે છે, તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકિયે છે.

પણ અહિં તો પુછવું ઘટે, કે શું, આવા વહેલા અને વિભિન્ન વિકારનાં કોઇ કારણ દેખાય છે? એ પ્રશ્નને બે પ્રકારના ઉત્તર સુઝે છે.

એક તો એવું, કે જ્યારે આર્યો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે મૂળ દેશની વિદ્યાનું થોડુંજ જ્ઞાન લાવ્યા. આ દેશ મોટો અને વિશાળ બોધને તેઓ એક ખીજથી વેરાયા. વિજ્ઞેગના કારણથી તેમના બધાની ભાષા, વેદ રચાયા તેથી પહેલાં પણ, કંઈ ફરવા લાગી હશે. જેઓ સરસ્વતીને કાંઠે પહેલા વસ્યા, તેઓ પોતાના ખીજ ભાષાઓ કરતાં વહેલા સુધરેલા અને કંઈ વિશેષ વિવેકી હશે. તેઓએ પોતાની ચાલતી ભાષામાં વેદ રચ્યો. હવે બધી ભાષાને સાધારણ નિયમ એ છે, કે કાળાંતરે ફરે; વિજ્ઞેગ થએલા ભાષાઓમાં, કોઈ વેળા થોડાજ કાળમાં, અને કોઈ વેળા અધિક કાળમાં, ભાષા વિષે એવો ફેર પડે, કે જાણે સમૂળ ભિન્ન ભાષા બોલનારા લોક જેવા તેઓ દેખાય. એકજ જ્ઞાતના લોક, કોઈ ગ્રામવાસી, કોઈ વનવાસી, કોઈ ખેડુત, કોઈ વેપારી, કોઈ પહાડી, કોઈ સમુદ્રકાંઠે રેહનારા, કોઈ જુની રીતિ રાખનારા, કોઈ નવી ચાલનું પ્રહણ કરનારા, એવા થાય; તેઓની અસમાન અવસ્થા ઉપરથી, તેમની વિવિધ ઉદ્યોગ ઉપરથી, તેમના ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ ઉપરથી, ઘણા આશ્ચર્યકારક ફેરફાર કાળાંતરે પડે છે. હવે જો આ દેશમાં પેટેલા આર્ય લોક બધાય એક સમયે અને એકજ ટોળીના જેવા થઇને આવ્યા હોય, તે ઉપરના સાધારણ કારણથી, તેઓ હિંદુસ્થાન જેવા વિસ્તારેલા અને પ્રાંત પ્રાંતમાં વિભિન્ન પ્રકૃતિ દેખાડનાર દેશમાં, થોડીજ વાર પછી એક ખીજથી પૃથક પૃથક જેવા સહેજે થઇ જાય. આ એક ઉત્તર.

પણ એની સાથે એક ખીજું ઉત્તર કોઈ મેળવે છે, એટલે કે આ દેશમાં પેસતા પહેલાં, ભાષા વિષે કોઈ વિકાર હિંદુઓના પૂર્વજોમાં હશે. તેઓ

ખંધા એકજ સમયે અને એક ટોળીના જેવા થઇને દેશમાં પેદા નહિ હોય, પણ દેશની બહાર હતા એટલામાંજ તેઓ એક ખીજની પૃથક પડીને નાના માર્ગે થયા અને અનેક સમયોમાં અહિં આવી પહોંચ્યા હશે. હવે આપણે ઇતિહાસરહિત છિયે, માટે કહી નથી શકતા કે એવુંજ બન્યું, પણ જે ભિન્નતા આકૃતિ પ્રાકૃતોમાં દેખાય છે તે ઉપર વિચાર કરતાં, આ અનુમાન ખરું હોય એવું દેખાય છે. તો પણ અહિં સંભારવું પડે છે કે, આ દેશમાં પેસતા પહેલાના વેરાણમાં જે વિકાર થઇ શક્યો, તે પેદા પછીના વેરાણમાં પણ થઇ શકે. ફરી સંભારવું, કે વેદાદિક ગ્રંથ રચનારાએ જે રચ્યું તેજ આપણી પાસે છે; તે કાળની સાધારણ ભાષાના કેઇ શબ્દને કે કોઇ રૂપ વેદમાં લીધા વિના રહ્યાં હોય તો તેઓ પ્રાકૃતમાં ચાલે ખરાં, પણ તેમનું મૂળ પુરાતન ગ્રંથમાં મળે નહિ.

વેદાદિક ગ્રંથના અર્થના ખુલાસાને અર્થે, અને ભાષાની રક્ષા કરવાને અર્થે, સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણો લખાયાં એટલુંજ નહિ, પણ, ઐદ્ધ ધર્મનો ફેલાવું થવા લાગ્યો ત્યાર પછી, પ્રાકૃત ભાષાનાં પણ વ્યાકરણ થયાં. એમાંનાં "કેટલાંએકના લખ્યાને આસરે એ હજાર વર્ષ થયાં હશે, એવું અનુમાન છે. ગુજરાતની ભાષાના ઇતિહાસ લખનારાને તેમનો અભ્યાસ અગત્યનો છે; કેમકે તેમના ધણાખરા નિયમ ગુજરાતીમાં ચાલે છે. પહેલાથી તેમના નિયમ ગુજરાતીને નહિ મળતા જેવા દેખાય, એટલે જે માગધીઆદિક પ્રાકૃતો ઉપરથી જેવા લાગ્યે તો, કેમકે માગધીના વિકારથી ગુજરાતી થઇ નથી; પણ ઉંજ ખોળતાં મળશે. હેમચંદ્ર ગુજરાતનો વાણિયો હતો; તેણે પોતાના વ્યાકરણન આઠમા ભાગમાં અપભ્રંશ કરીને જે ભાષાનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં ગુજરાતીન મૂળને વત્તા મળતા વિષયો જાણ્યામાં આવે છે. આ અપભ્રંશ કહેલી ભાષામ કેટલાએક લખેલા ગ્રંથો જેન લોકના હાથમાં છે. જુના પુસ્તક ભંગારોમ સંતાડી રાખેલા ગ્રંથો પ્રગટ થાય તો આશા છે કે ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ કંઇ જાણવામાં આવશે.

મને ભાસે છે કે પંજાબની ભણીથી અને સરસ્વતિના કાંઠા આગળથી સંસ્કૃત ભાષા ભિન્ન ભિન્ન દિશાએ ફેલાતી ગઈ. આર્યોની એક ટોળી સિંધ નદીને કાંઠે કાંઠે થઈ સિંધ સુધી આવી, અને ત્યાં ધરાનની ગમથી ખીજ આર્યોની સાથે કંઈ મળી ગઈ હશે;—એક ખીજ ટોળી ગંગાતટે જઈ બંગાળ સુધી, અને ત્યાંથી ઉડ્યા સુધી, ગઈ દેખાય છે;—એક ત્રીજી ટોળી વિંધ્યાચ

પર્વતની પાર જઈને મરાઠાની પૂર્વજ થઈ ;—એક એથી ટાળી અરવલી પહાડોની કારે કારે થઈને મારવાડ, ગુજરાત, કચ્છ,* અને કાઠિયાવાડમાં આવી વસી. એ પ્રાંતોની ભાષાં એક બીજાની સાથે મળતી જેવી છે, અને ગુજરાતીનું શુદ્ધ જ્ઞાન પામવા ઇચ્છનારાને આ ત્રણ, એટલે ગુજરાતી, કચ્છી, અને મારવાડી ત્રિષે કંઈ જ્ઞાન જોઈએ. એમને હેમચંદ્રની અપભ્રંશ કહેવાએલી ભાષાની સાથે મેળવી જોયાથી, ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસનો ખરો ખુલાસો જડે એવું દેખાય છે. વળી ધ્રુવ કે હિંદી ભાષાની અસર ગુજરાતીને લાગી.

કોઈ દેશી વિદ્વાનો એ શોધમાં ખરે ભાવે વળગે તો સાઈ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ એક કામમાં પોતાનો હેતુ કુશળ રીતિએ ચલાવ્યો છે. મારી આશા છે કે હજી તેમનાથી ભાષાના સુધારાને અર્થે ઘણા ગ્રંથ થશે ; તેમનો રચેલો નિબંધરૂપી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ આ શોધનો આરંભ જેવો થયો છે.

સંસ્કૃતની સહુ દિકરીઓ, કુળવંત કન્યાની પેઠે, એકેક પોતાના ધરની રીતિ પાળતાં પોતાની માતાનું રમરણ કરતી રહી ; તેમના બધાના ધરમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ કરનારાને માન મળતું આવ્યું. વળી સંસ્કૃત, ધનવત અને માયાળુ માતાની પેઠે, દિકરીઓમાં જે કંઈ ન્યૂનતા હોય તે પૂરી કરતી આવી છે. માટે એવું બન્યું છે, કે વિકાર પામેલા અપભ્રંશ શબ્દની સાથે, મૂળ ભાષાના ઘણા શબ્દ વિકાર વિના પહેલાંથીજ ચાલતા આવ્યા છે ; એટલુંજ નહિ, પણ સંસ્કૃતના અખૂટ ભંડારમાંથી ખપ પ્રમાણે બીજા ઘણા શબ્દો લેવામાં આવે છે.

ગુજરાતીમાં પરભાષાનો ભેગ છે. બધી ભાષામાં કંઈ કંઈ તો ભેગ હોય છે, એટલે એવા શબ્દો અને રૂઢિઓ, કે જે પરભાષાથી આવેલાં છે. ભેગના કારણ અનેક છે, — ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના લોકોનો સહવાસ, તેમની વચ્ચે વેપાર, એકના ઉપર બીજાનો રાજ્યાધિકાર, એક બીજાની પાસેથી વિદ્યા કળા અને ધર્મનો ઓછ, એવાં અનેક કારણથી બધી ભાષામાં 'કંઈ'કંઈનો વિકાર થાય છે. એવો ભેગ કોઈ વેળા ગુણ, કોઈ વેળા અવગુણ કરે છે. સ્વભાષાના અને પરભાષાના શબ્દોમાં એટલો ફેર હોય છે, કે જે સ્વભાષાના છે તેઓ જથાવાળાના હોય છે ; તેમના અર્થના વિવિધ વિસ્તાર, અને તેમનું ખરૂં ધોરણ, વહેલું અને સહેલું જાણવામાં આવે છે. પણ પરભાષાના શબ્દો, દેશમાં સગા વિનાના પરદેશી જેવા, જથારહિત રહે છે. તેઓ

* કચ્છી ભાષામાં સિંચની સાથેનો કોઈ સંબંધ દેખાય છે.

એકલા રહી પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે, અને ઘણું કરીને કોઇ કાળ પછી પડી જાય છે. સ્વભાષાના શબ્દો વધારે વાર ટકે છે.

૧.) ધાર્યામાં આવે છે કે આર્ય પ્રજા ભરતખંડમાં આવી તેથી પહેલાં કોઈ અનાર્ય લોક આવ્યા હતા. દ્રાવિડમાં અનાર્ય ભાષા-કાનડી, તૈલિંગી, તામલ, મલિચ્ચીલ, તુલુ, અને સિંધોનમાં સિંધગી આવે છે. એ વર્ગની ભાષા મૂળદેશી કહેવાય છે. એની કોઇ ભેગ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પ્રાકૃતોમાં હોય એટલુંજ નહિ, સંસ્કૃતમાં પણ હોય, એવું કોઇ લોક ધારે છે; પણ એનો પુરો શોધ હજી થયો નથી. ઇતિહાસરહિત, જૂના કોઈ પણ લેખરહિત, કેવળ અટકળ ઉપરજ વાત રહે છે. મને તો દ્રાવિડીનો કંઈ ભેગ ગુજરાતીમાં નિશ્ચય જણાતો નથી. જે દ્રાવિડી નહિ એવી કોઇ અનાર્ય ભાષા પુરાતનકાળે ભરતખંડમાં ચાલતી કે નહિ, એ વિષે મત કાચા અટકળ ઉપરજ હજી છે.

૨.) આસરે એ હજાર વર્ષ થયાં શક કે શાકી લોક આ દેશમાં આવ્યા હતા, અને તેઓએ કોઇ સત્તા ચલાવી હતી એવું દેખાય છે. તેમને મારી કહાડયાથી વિક્રમ રાજની કીર્તિ બહુ થઇ. હવે આ લોક ઘણા કે થોડા, તેમના આ દેશમાં રહ્યાનો કાળ લાંબો કે ટુંકો, એ નિશ્ચય જણાતું નથી. તેમને માર્યાથી દેશમાં શક આવ્યો, એ ઉપર અટકળ બાંધીયે, તે દેખાય કે તેમનું બળ કંઈ થોડું નહિ હશે. તેમની ભાષા આર્ય કે અનાર્ય હતી એ પણ કહેવાતું નથી. તેમની ભાષાની અસર પ્રાકૃત ભાષામાં કંઈ રહી હોય, પણ નિશ્ચયથી કહેવાતું નથી.

૩.) આલેકસાંદર, માસિદનના રાજાએ આ દેશમાં ચઢાઈ કીધી (ઇવં સં. પૂ. ૩૨૭), તે વર્ષથી કેટલાએક સૈકા સુધી ગ્રીક લોકોની આવજા હતી, અને કદાચ કોઇ વેળા સત્તા પણ ચાલી હશે. પણ ગ્રીક ભાષા અનાર્ય નથી, અને આ લોકોના કોઇ જથાએ આ દેશમાં રહીને, અને હિંદુમાં ભળી જઈને, પોતાની ભાષાની કંઈ અસર થાય એવું કહ્યું, એ નથી જણાતું. જ્યોતિ-શાસ્ત્રમાં કોઈ ગ્રીક શબ્દ છે ખરા, પણ તેઓ સાધારણે ચાલ્યા નહિ.

૪.) મુસલમાન આ દેશમાં આવ્યા અને પોતાની સત્તા ચલાવી તેથી પ્રાકૃત ભાષા ઉપર જે પરિણામ લાગ્યો, તે બધાને પ્રત્યક્ષ છે.

ગુજરાતીમાં ફારસી અરબીની અસર અનેક દ્વારે થઇ. મુસલમાનના રાજ્યથી, અને અધિકારીઓની સાથે દીલ્હીની ગમથી આવેલા મુસલમાન સીપાઇઓથી, પછી દેશમાં જે મુસલમાન થયા તેમનાથી, વળી વેરાઆદિક

વેપારી તથા રૈયતથી, એવાં એવાં દારોથી ફારશી અને અસ્ખી શબ્દો ગુજરાતીમાં ધણા આવ્યા. એમની સાંથે પારંસી લોક ગણાય; કેમકે જે તેઓ ધર્મ વિષે મુસલમાનોના વિરોધી છે, તે પણ તેમની ભૂળભાષા ફારશી હતી, માટે તેઓમાં જે ભાષા ચાલી તેની વળગણ મુસલમાનોની ભાષાની રૂઝવણી રહી. આ ભેળશી ભાષામાં કોઇ શબ્દ વધ્યા ખરા, પણ મનના ઊંડા વિચારોની, અને વિવેકના વિવિધ વિસ્તાર કહી જણાવવાની નવી સામગ્રી આવી નહિ. એનું કારણ એ છે, કે આ દેશમાં આવેલા મુસલમાન હિંદુ કરતાં વિદ્યાન ન હતા, અને ઊંડા વિચાર ચલાવવાના અભ્યાસમાં હિંદુ કરતાં કંઈ પહોંચેલા ન હતા. બિન્ન શબ્દોની સાથે, વિવેકના અને વિદ્યાના બિન્ન વિચાર તેઓએ ચલાવ્યા હોત, તે ભાષામાં ગુણુ કર્યો હોત.

૫.) યુરોપના લોક આફ્રિકાને દક્ષિણ છેડે થઇને હિંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, તે દિવસથી બધી દેશી ભાષાઓમાં તેમની કંઈ કંઈ અસર લાગી. ગુજરાતીમાં પોર્તુગીઝના કેટલાએક શબ્દ ચાલે છે; જેમકે—પાદરી, ગારદી, મેજ, તબેલા, ચાવી, પગાર, પાઊં=રોટલી.

વિવિધ પ્રકારના ઇંગ્લેશ શબ્દ વપરાય છે;—રાજકારભારના—ગવર્નર, કલેક્ટર, જજ, પોલીસ, સુપ્રિટેન્ડેન્ટ, ઇલાદિ; વિદ્યાખાતાના—બુક, સ્કૂલ, માસ્ટર, મોનિટર, શી, બચ, ક્લાસ, ઇત્યાદિ; રેલવે ખાતાના—એજન્ટ, રેલ, કારજ, ટીકીટ, પાસેન્જર, સ્લીપર (સલીપાટ), ઇત્યાદિ; પછી, વેપારના પદાર્થના ધણુ શબ્દ. પરદેશમાંથી આવેલા પદાર્થનું, તે દેશમાં તેનું જે નામ હોય, તેજ ધણું કરીને ખીજ દેશમાં ચાલે છે.

ગુજરાતી પૂરી કે અધુરી, એ વિષે વિવાદ કોઇ વેળા સાંભળવામાં આવે છે. કહેવત છે કે, યથા રાજા તથા પ્રજા; યથા ગુરુસ્તથા શિષ્યઃ. એમજ કહેવાય કે, યથા ભાષકસ્તથા ભાષા; જેવો બોલનાર તેવી બોલી. શામળ-ભટ્ટાદિક કવિઓ, પોતાના મનમાં વિવિધ વિચાર બોલતાં, ગુજરાતી અધુરી છે એવું જાણીને અટક્યા એવું જણાતું નથી; પણ નવા જૂના શબ્દની ગોઠવણીમાં પોતાનો પિત્તેક એવો પ્રગટાવ્યો કે તેમનું કહેલું ભાષામાં ચાલ્યું.

એક વિષયમાં તે બધી ભાષા અધુરીઓ છે, માણસની ટુંકી સમજણમાં નહિ આવે એવી વાતો,—એટલે ઇશ્વર વિષે કે અપારતા વિષે વાત કરિયે, તે બધી ભાષા અધુરીઓ છે. માણસની બુદ્ધિને આશ્રયે ભાષા ચાલે છે, માટે

જ્યારે પુદ્ધિ ટુંકી પડે છે, ત્યારે ભાષા અધુરી હોય છે. ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે લોકોના મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવાંજ તેમની ભાષામાં બોલાય છે. જે લોક વિવેકી તે તેમની વાચા વિવેકે ભરેલી; જે લોકે મૂઠ, તે વાચા તેમના જેવીજ; ઇંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે, મૂઠ સુધાર વાંસલા વિંધણીનો વાંક કહાડે; ભાષાનો દોષ ઠરાવનાર કોઈ વેળા એવા હોય છે. જે વિદ્યાર્થીએના હાથમાં ઇંગ્રેજી ભાષાનું અને તેની સાથે ઇંગ્રેજી વિદ્યાનું કંઈ આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધુરી જેવી લાગતી હેત; કેમકે ઇંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરવું કઠણ છે. એમાં વાંક ભાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે. નવો શબ્દ, નવો વિષય, ભાષાનું કંઈ નવું વર્ણણ, વાપરિયે, તે વિવેકથી વ્યમજી લેવાનો અભ્યાસ લોકોમાં નથી, માટે બોલનાર અટકે છે; કેમકે, બહેરાની આગળ ગાતાં છાતી કેમ ચાલે વા? અને જ્યાં લગી લોક સાં નરસું, નહું જૂનું પરખી મૂલ્ય ઠરાવી નથી શકતા, ત્યાં લગી ભખનારનો વિવેક કેમ પ્રવૃદ્ધિલત થાય?

ઇંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરનારામાંના કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે, કે અમે તે માના દ્વંદ્વની સાથે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધાવ્યાં, અને ઇંગ્રેજી શિખ્યા છિયે, માટે સાક્ષાત દ્વિભાષી બની ગયા, ગુજરાતીનો અભ્યાસ શા વારસે કરવો? પણ પરભાષાના સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો આયાસ અધિક છે. સામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમાં જુઓ, તુકે તુકે આયાસના પ્રમાણુ દેખાય છે. મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તે તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જે વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ, તે ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા, સણગારેલી પણ દેખાય. ગુજરાતી,—આર્યકુલની,—સંસ્કૃતની પુત્રી,—ધણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કોણ કદી અધમ કહે?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દેજે. જુગના અંત લગી એની વાણીમાં સતવિદ્યા, સદ્ગ્જાન, સદ્ધર્મનો સુબોધ હોજે. અને પ્રભુ—કર્તા, ત્રાતા, શોધક—એવું વખાણુ સદા સુણાવજે.

